

Мұхтар Әуезов

Абай жолы

РОМАН-ЭПОПЕЯ

Бірінші кітап

Абай

АЛМАТЫ
ЖЕТІ ЖАРҒЫ
1997

Біртуар

"Абай жолы" эпопеясының сонғы нұктесі 1954 жылы ақпанның 18 жүлдөзинде көзінің "Өуезов үй" гылыми-мәдени орталығына айналып отырган езінде үйінде қойылды. Содан бері бұл шыгарма кеп көнілдерді тербел, толғандырумен келеді.

Осы біртуар тұмандының басталуы мен аяқталуының арасында жиырма жылдардан уақыт — жазушы үшін қайғысы мен қуанышы, мұны мен наласы алма-кезек ауысқан, небір киын да ауыр күндерді бастан кешірген, ой енбегіне біржола алансыз аралассам ба деген тілектерінің бірде орындалып, бірде орындалмаган, сонымен катарап езін де, халқын да өлемге таныткан жылдары болды.

Эпопеяның бірінші кітабы — 1939—1941, екінші кітабы — 1943—1944, үшінші кітабы — 1949—1950, тортінші кітабы — 1953—1954 жылдардың аралығында жазылды.

"Абай" романын қалың жүртшылық, әдебиеттегі үлкен құбыльыс деп марапаттап жатқанда асып-таспады, керісінше, енді біреулер ондай ой-пікірлерді теріске шыгарғанда қарсылар дау айтып жағаласып та жатпады. Себебі, езіндей азаматтың алдын кесіп мұратка жетем, жақсылықта кенелем дейтін пәнделешіліктен, оз енбегінің салмагын білмей турып взгелерден артылам деп енмендейтін өлемрөздікten сактанды. "О, Клим! Ісің сенің аскар таудай. Оныңды көретін, оныңды бағалайтын кім? Ол анау екі кекеш малайын мен мына мен!" дейтін Фонвизин кейіпкерінің бейшара халіне ұшырап қалмаудан кашты.

Отызға толар-толмас шағында Абылай, Абылайдың заманы туралы роман жақсам деген оймен Кенесары тәгіндерінің бір ұрымтас тұсына қалам тартты. Бірақ ол мақсатының толық жүзеге аспасына, далірек айтқанда, асырмасына кезі жетті. Солакай саясаткерлер оның атын тарих бетінен біржола ешіріп жіберу пигылымен турмеге де отыргызыды. Бұл қысым — 1932 жылғы ашық хатты жазуга, соган дейін жазған тұындыларынан бас тартуга межбур етті. Жаңа құрылышы, жаңа бетбурастытарға арналған оңгіме, повесть, пьесалар жазып, романдар жоспарларын жасал көргенімен езін қанагаттандыра алмады, ақыры келіп сахараның данишпан ақыны жоюндегі ой-жобалар күйлін баурап еді. Оның да онайлықпен жүзеге аспайтыны, бұрынғы билемін, бұрынғы хабарым мол дегендегі "бел асып кеткен көштің айдаладагы жүртінде кешігіп жеткен жүргіншісі" халінде екендігі белгілі болды.

Бұл күнге дейінгі зерттеуден, ізденуден тұындал тұрақтаган ойлары "Қазақ әдебиеті тарихының" екінші кітабы (1927 жыл) мен 1933 жылы басылып шыққан ақын шыгармаларының толық жинағында қорытындыланса, ендігісі биографиялық сездерден гері тұрмыстық, мінездік, қактығыстық шындықтарын ашу жағына негізделді. Сонымен, өлем әдебиетіндегі ең көркем, ең шебер орілген ұлы тұмандының біріне санаалар эпопеяның алғашқы қадамы 1935 жылдың 7 желтоқсанында дерек берушілердің оңгіме-сұхбатын тындаудан басталды.

Сол деректердің ішінен бөлек бір қағаздағы мынадай жазбасы кездеседі:

1. Абайдың орыс достары.
2. Хасен (Көкше) әңгімелері.
3. Бүкен әңгімелері.
4. Әлімбет әңгімелері.
5. Абай ауданында 1943 жылы жиналган сездер.
6. Ескі дәптер: Тұмабай, Мадияр, Әрхам, Қатпа, Сыдық әңгімелері" ("Өуезов үйі" ғылыми-мәдени орталығының қолжазба қоры. № 29 папка).

Ескі дәптердегі Тұмабай, Мадияр, Әрхам, Қатпа, Сыдық — бөрі де Абайдың қасында журіп, талай-талай оқиғасының күесі болғандар. Тұмабай Құнанбай жер аудартқан Садыrbай, Мұнсыzbай, Сегіzbай, Тұрсынбай сияқты Торғай Құлыншақ балаларының бірі — Наданбай үрпагы. Төрбиелеу үшін оны Абай әдейі алдыртқан. Қатпа мен Мадияр — Жігітектің адамдары. Іргызбай мен Жігітек арасындағы Құнанбай — Бежей заманынан келе жатқан араздықты жоюды ойлаган Абайга тілді де, шындықты да өзімізден біліп тұрсын деп бұларды арнағы жіберген. Әрі момын, әрі адаптацияның өкесі Қорамжан Абайдың аулына үй-ішімен көшіп келеді де, малына, үй шаруасына қолғабысын тигізді. Сыдық романда жақсы көрінісін тапқан Кішкене молданың, Әрхам ез інісі Ысқақтың балалары. Осы дәптердің бірінші беті "Көш жөнекей әңгіме айт деп, артынан езі айтатын. Мен осы ақымақ па, түрім болса мынау, осы көрі не былшылдан келеді дейсің-ау!" деп, Сыдықтың еске алғандагы сезімен басталады.

Кейінгі жылдары Хасен ақсақал мен Бүкен Жиреншеұлының, Әлімбет пен Үйдырыстың, Ермұса, тағы басқалардың айтқан деректерін қағазға түсірді. Ақын өмірі мен ақындық қалыптасу туралы маглұматтар аз деп келсе, бұлардың әңгімелері көп жайдан хабардар етті. Кейіпкеріне айналар көп жандардың іс-қарекеттері мен мінез-құлықтарын, психологиялық иірімдерге апарар ерекшеліктерін де мол үғының сезінді. Бұлардың арасында қоғамдық мөні жағынан ірілері де, күнделікті тіршілік, отбасылық жағдайдан аспайтындары да барышылық еді. Сол деректер шыгарманы жазу үстінде кез алдында тұрсын дегендегі қысқа түрде мына сияқты болып бөлек қағазға көшірілген:

1. Сүндекте отырту.
2. Ұлжан ауырып жатқанда (Абай).
3. Бежей, Байсал сыны (Сыдық).
4. Құнту, Оразбай, Жабай. Оразбайдың қайта қашуы.
5. Қарамола, Қаракерей, Мұрын, Ұақ болып баталасады. Рахыш, Әлімхан.

95—96 жылдар Әзімбай болыс.

6. Абай сыны. Қазақ ақынның Марабай, Шөжені мактайды.
7. Байсал, Шоқа бір туысады. Шоқаның баласы — Жиренше.
8. Абайдың екі шешесі — Айғыз, Ұлжан. Телгара.

9. Абай Сүйіндіктің қызының қойнына барады. Сүйіндік баласы — Әділбек. Сап-сап көңілім. Қыз қойнына Ербол апарады, содан дос бол кетеді.

10. Абай-Құнанбай айтысы. Асаубай аулына куда түсі барғанды болған. "Маган тиген, саган да тиген екен" дейді.

11. Құлыншақ аулының Абайға келуі. Бұлік болып Жиренше, Араптай сұраган соң Шыңғысқа тастан кеткен. Содан өкпелеп Абай жағына шыққан.

12. Ысқақты болыс қып Абай жеңіп тұрады. Ысқақ ез қолымен Кішекене бола тынбайды. Тогалақ Жақсыбайды үрады... Жиреншениң көші... Абай.

13. Ел Ысқақты түсір дейді. Шөкөрім сайлатады. Сары қар. Жер ойылады. Жұрт үй тігіп жатқан. Ердің қасы сынады. Бар болысты Абай Жидебайда сайлатады.

ды. Келесі сайлауда Мұсірлі — Молдабай алысы. Шаган. Екі жағы Абаймен қыз алысады.

14. Келесі сайлау алдында Оразбайды Жиренше ешпен алмақ, Құнту, Абрали сонын құдалары. Оразбай, Шекерім Абайга ел болінбесін дегенде сезібейді. Ербол — қудікті, қырбай. Абай Оспанды үсінады, ана жақ дегенін сайлайды. Абай тым курымаса, Ақылбайды би сайла дейді. Ел оны да сайламайды.

15. Қарамола сиязы Конырга болыс болып тұрганда болады. Жандарал теріс қараиды.

16. Әйгерімді алу жайы. Жиренше. Абай ол күнде Қоңыржошеге болыс. Қызылмола Конырдан белініп, Қекше тагы белінгендеге Қызылмолага Іскең болыс болады. Шыңғыска Шекерім, Қоңыржекшеде Абай — үшеуі де болыс.

17. Қажы Құнту болыс күнінде оледі.

18. Абай Конырдан қайтқанда Шымырбайды болыс қоймайды, қандилат сайлайды. Артынан Шымырбай сырт қараганы үшін ашуланып, орнынан түсіріп тастайды.

19. Құнту болыс болғаннан кейін Оразбай тагы бір татуласады. Ол 400 үй. Оспанды болыс сайлатауды. Оспан 400 үйге сияз жасатады, Оразбай келмейді. Балтабектің жылқысы үрланады. Арапбек, Кусенге Оспан жақындарын үрлады деп абақты кестіреді. Оразбай қалала қашады. Оспан қаладан байлап өкеледі Кусен екеуін.

20. Оспан 91 жылды өлді. Әлті оқиға 90 жылды. Өзі сол үшін тергеулі болып қалып — Шеке долынжы би еді, соган болыстығын береді. Арапты анадан келдің деп қандилат сайлласа да артынан араздасқан соң кестіріп жібереді.

21. Аңшылықта. Абай, Абылгазы, Жиренше, Тұрганбай бол Арқатқа анга ба-руы. Конырга болыс болып тұрган кезі. Шекерім Шыңғыска болыс.

22. “Биік мансап, биік жартасты” Сұлусары, Қалба, Адырдың болыстары келіп отырганда Қектүмада айтқан.

23. Әділхан төрениң катыны. Абайдың тоқалдықса алып, Қопаны қыстау қылам дейтіні.

24. Қуандық пен Абай. Жиренше өнгімесінен. Асылбек Сүйіндік баласы бар — барлығы Аягезге бара жатып Сабыrbай аулына қонаады. Қызбен айттысады.

25. Құнанбай айдалғанда Қекше Байыстың баласына айтқан мысықыл олеңі.

26. Майбасардың қызы Бибині Жарқынбайдың Жұмаханы дейтін Сыбан сабай береді... Сол туралы өнгіме.

27. Еркеканды жақсы көреді. Бұны алған соң тоқалға бармай кетті. Екі рет оған қонбай кетуі.

28. Қітайлай оқыған ейел жайы.

29. Базаралыны айдал келе жатқандагы сөздер.

30. Базаралының үрүсы қолға түскенде айтқаны.

31. Сүтірдің тагы бір қызымен жақсы.

32. Мырза Бедейдін баласы Мынса — соның қызы Тайжанға барады.

33. Оспан өлгенде ел Абайды болыс қойды. Оны атқарып, Өзімбайды сайлап, Қектайдің қандилат қойды. Келесі сайлау келе жатқанда Қызыладырда Өбен болыс, сонын түскесі келмейді. Оразбай, Өбен Тәңірбердинікіне қонын аттанады — ашулы, кекті. Мырза, Жүкен бірігіп, Бокенші, Жігітек соган шығып кетеді. Қекше жалғыз қалады. Өбен Оразбайға келеді. Алатобыр. Арты жанжал.

34. Абайдың ез айтты. Оразбай, Өзімбай жақындығы. Бейсембайға берген сыны.

35. Осының артынан Шыңғыс сайлауы. Шекерім, Өзімбай, Ақылбай — бөріде болғасы келеді. Ақылбай Оразбайға кетем деп қығылых салады. Тәкежан ез бала-

сын қойсын дейді. Магауияны болыс, Ақылбайды кандилат қояды — артындағы көп касы. Жігітек пен Оразбай араз.

36. Бала торбиеңі жөнінде. Текежанның боктампаздығын шенеу. Келінге көзқарасы. Күйеуді урган Өзімбай қатынына айтқаны.

37. Енші алган Қажы Төніберді, Абайга 50 жылқыдан береді. Содан Конырға болыс болады. 880 жылқысы бар еді, Еркежанды аларда 80 жылқы калды.

38. Тұлактың бүркітіне он түйе, Керқұлага бес түйе беріп алады.

39. Қектүмадагы Абайдың шешені – Жиренше.

40. Кетібайдың қатыны Қаракатынмен жақын екен. Бері келген кез. Сол қатынынан бала туган.

41. Оразбайды Арық Матайдың қызын алғанда қылжак етіп шыгарғаны.

Абай түсындагы бес болыс Тобықтының адамдары:

1. Ыргызбайдан: Төніберді, Мұхаметжан.

2. Кетібакстан: Жиренше, Баймырза, Айқожа.

3. Торгайдан: Матақ, Байділда, Бейсембай, Қазыбай, Омар, Рахымберді, Кенжехан.

4. Торгайдан: Байтөре, Садыrbай, Наданбай, Мұнсыzbай, Кенжегул.

5. Сақстан: Қаражан, Бейсембі.

6. Бекенші: Байорак, Қыздар, Беріkbай.

7. Энеттең: Кошек, Орман, Сагындық, Әкежан.

8. Қарабатырдан: Талеберді.

9. Мамайдан: Тезекбай, Тарланбай, Мұсабай, Кемелбай, Күйіsbай.

10. Мырзадан: Дүйсен.

11. Бекеншіден: Құнту, Ербол.

12. Қекшеден: Қекбай, Дүтбай, Алатай.

13. Жігіткөткөн: Базаралы, Бейсембай, Бұланбай, Арыстанбек, Тойшыбек.

Осы адамдардың бөрі де бір-бір руды билеп, өркайсысының ұрандары болған (№ 29 папка)".

Негізінен, шыгарма желісі осылардан сұрыптақталса, екінші жазбадагы елу бес адамның аты аталғанмен, солардың он бес-он алтыны гана романга жол тауыпты, керісінше, мұнда есімдері кездеспейтін қашама адамдар қосылған. Соган карағанда, белгілі деген кіслердің барлығына бірдей тоқталуды шарт деп білмегендігі көрінеді. Екі жерде аталатын Бекенші кіслерінен тек Ербол мен Құнту гана бар.

Деректе ойланып-толғануларды да жетеді-ау деген кездे қайсысын таңдал, қайсысын қалдыруы керектігі жөніндегі сан тарау сураулар туды, ал қайсысын алса да халықтың ез тарихы мен достур-салтынан, тұрмыс-тіршілігінен алыстан кете алмайды; ондагы заттық мәдениеті, бұйымдары, жыраулық, ақындық өнері бір арна болса, оған екінші арна болып ертедегі оғыз-қыпшак, ғүн-түрік, үйсін-қаның замандарынан бастау алатын құн толеу, аза туту, кара жамылу, биліктерде он қол-сол қолға белініп отыру, мүше тарту, қонақ асы беру, тізе буғу, қадірлі адамның аулының түсынан желіп отпеу, қарт кісіге алыстан жаляу барып солем беру, құда түсу, үрын бару, енші беру, шашу, бейге, жарыс, аңышлық-кусбегілік синкты жол-жоралғылары қосылады. Осылардың ішінен ас беруге тоқталар болса, онда оның тек-тамыры мұлде терендерге тартар еді. Ғылымды, фольклорды зерттеп тексерулері бұларды тез игеріп, менгеріп кетуіне зор мүмкіндік жасады.

Ас — бүкіл түркі халықтарының конеден келе жатқан салттарының бірінен саналады. Қазақта тере алсе "хан ием" деп, кара алсе "бауырым" деп ат қойысын келетін қазаның арты осылай ас берулермен корытындыланады. Ондайда алыс-жақын ағайындар жақындастып табысып, дидарласып, бата қылсысып, аш-арықтар тойыны-

сып қалса, сонымен бірге кейбір ел мен ел, ру мен рулар арасындағы дау-шарлар да шешімдерін тауып жатады.

Төрелер асы туласына қарал ажыратылады: кек тулы төрелер — Кошек, Қамбар, жасыл тулы — Бекей, ақ тулы — Абылай, қызыл тулы — Әбілпейіз (Әбілмансұрдың баласы) наследі болса, сол Әбілпейіздің бірінші айелі Кете ханымнан тутан, "Бопыекемнен төрелік іс кетпеген, жегеніне Байыстай ел жетпеген" дейтін Бопының асындағы бейгеге тогыз тайтуяқ, тогыз түйе, тогыз құлышы бие, тогыз кілем, тогыз киім мауыты, тогыз киім торғын, тогыз киім мақпал, тогыз бұйым мен бір жетім (жетімі-кемпір) тігілген еken. Осындағы бейгенін барлық түрлери болғанмен, кара қазакта адам тігу салтқа айналмagan.

Белтірік пен Құлайғырдың, Орманбет пен Аргын Шоқай, Қыргызбай мен Машан билердің, Қазыбек пен Әнет бабаның, Нұрлыбек Түйтеұлының айтуында жазылған сездер жинаған деректерінің ішінде жур. Солардың бір жерінде "27 беттен 187 бетке дейін 160 бет оқыдым. Борі Торайғыр туралы" деп жазғаны бар. Осылар секілді аталы сез қалдырган дүлдүл шешендер қазақ жерінің ол шеті мен бұл шетінен көйтеп табылады. "Байтал жүйрік барқы жок, қатын жүйрік нарқы жок. Қасқыр жүйрік желіс жок, тұлқи жүйрік мініс жок. Құнниң беті қызыл исі жок, құлдың мойны жуан күші жок — ол құлдың ата-анасын біреу елтірсе, ар-намыспен ісі жок" дей білген Құнанбай да солардың қақ ортасынан орын алады. Ол — Абайға оке гана емес, заманының үлкен қайраткері ері үлкен тұлғасы. Іші мен сырты қабат-қабат қатпарлы осы бір жаңға арнал жеке роман жазса да көптік еттейді, ейткені алгашиқи кітаптагы әрбір кимыл, әрбір оқига соган барып тіреліп, соның ықпалымен жүріп, әрбіл жатады және кешпенділік тіршіліктің естен кетпес есем, әсерлі суреттері сонымен байланысты оқыталаар арқылы бар шынайылығымен көрінеді.

Бул жерде жазушы Құнанбайды асқан сүйіспеншілікпен жетер жеріне жеткізе суреттеді. Бүкіл олемдік тиғтендіру тұргысынан елшегенинің өзінде де оның денгейінде озге кейілкерді кездестіру кын.

Егер жазушы тек жұрт танымының ізімен кетсе романнандағай Абай күресі, Абай таратып жеткізбекке ерекеттеген ойлары жүзеге аспас еді, күрделілігі, қайшылығы мол Құнанбай жасалмас еді. Алдында соган жетудің түйінін таба алмай үзак толғанды, сейтіл, жүріп көп-көп уақыттарын еткізіп те алды. Кезінде гажап көрінген небір шындықтардың өзі бір айналымға бармай мөн-манзызынан айрылып қалып жатады. Көркем туындының ауыс-күйіс тарихи дәлділігі аз желілері сузгіленіп жатпай, шеберлігі, ой қуатының шымыр қалыптанған құдіреттілігі есепке алынады. Содан болу керек, ешкім де Антоний мен Ричард үшінші, Король Лирің мен Цезарың, Клеопатран, Толстойга Наполеон мен Кутузовың емірде дел олай емес еді гой деңгенді ең болмаса емеурінмен де сездіре алмайды. "Ұлы жазушылар жонінде артық ауыз сез айтуға болмайды. Тек олардың бізге берген, бізге қалдырган мұралары туралы гана жақсы сез, танымдық ой айтуға болады" дейді француз қаламгері Ален. Ұлы суреткерлер үйлестірілуі киын күрделі оралымдардагы келісім кестесі көркем ерілген шындықтарды тынымсыз ойланып-толғану нәтижесінде дүниеге келтіреді. Оның өзі көп киялдауга, халықтық мінез, халықтық психологияны көп салмақтан, саралауга барғызылдырады. Абай да өзінің есу, жетілу, қалыптасу, кемелдену жолдарамен асу бермес шындай болып тұрды.

Шынында да сондагы жан-дүниесін түгел билеп, түгел баураган адамы кім еді? Кім еді демес бүрні елі қандай, жері қандай, ортасы қандай, сол оргада белекші болып жаратыла салғандагы бітімі қандай деген сұрақтар тұрды.

Кудайдың қудіретіне қарандаршы! Оның сезінбейтіні, қамтымайтыны, болжамайтыны, елестетпейтіні жок және берін де аз сез, аз колемге сыйғызып жіберіп

отырады. Бұл жағынан келгендеге, ол – нағыз ақын, ақын болғанда да қаранды заманда жүргегінің оты маздал жаңған, ел тарихын терістен онға, жолға салам деген дашыпшан ақын.

Егер ел тарихы мен емірін сахара, сол сахараада бір сурлеу, бір соқпақ бар деп білсек — онда осы жұмбак ақынның емірі сол сурлеу, сол соқпақ болады. Осындагы елдікті, тірлікти, ой-арманды, жалғанды, жақсы мен жаманды өуелі бала, одан бозбала, одан жігіт, одан жігіт ағасы сатыларынан еткендегі ақынның саналы ойы, саналы таным-талғамы, сыншыл көзі арқылы көрсетсем дейді. Ақынның сырты қандай болса, іші де сондай, жасанды, күйрек емес — отты, кайратты. Көргендерін қатты сезініп түйсінбей, тебіренбей тұра алмайды, сондагы сүйінуі мен сүйісуінде, күмартуы мен қызыгуында, жиренуі мен күйінуінде, сүйе отырып шенеуінде, ашынуында ақындық шыныайылық, ақындық табигильтық жатыр. Халқы алдында өрі құл, өрі казы, өрі бала, өрі дана — бері де ақынша біткен. Сол балалық, сол қазылық, сол даналық тұстарында өлөндері туып та қалады, кейде өлең тұтызатын үрүқ қылтанақ аттай өліп те қалады. Ақындығын үдайы смыга салып, емір жағдайына пайдалануды кесіп етпегендіктен мундай жағдай жиңі қайталанады.

Енді осындай адамның екі енені тел еміл, тойған қозыдай кеп көр жиып алғандағы, өр түрлі хал мен жанның бөрінен озып шыққандагы қалпын бергісі келді. Сейтсе гана биографиялық аз шындықтың емес, жынытық шындықтың, болашақтың армандасты, мұндасы, сырласына айналған жанның қасиеті жөнінде жаңа, тың сез айта алған болады.

Осыларды ойлауга бару еліктеуден тұған жоқ — танудан, казақ жағасынан асып Еуропа мен озге елдердің әдебиеттеріне кеп көз қалаудан туды: сонда назарға алдымен іліккен Стендаль, Шатобриан, Алльфред де Мюссе, Роллан, Бульвер Литтлоп, Бенжамен Констан, Цвейг, Моруа, Бейль, Тынъяновтар болды. Терендең бойлай келе бұлардан қалай жазу, қалай жазбау көректігін үйренте, тылсымдай Шығыс әлемі де өлдекайда қын, өлдекайда күрделілігімен мен мундалап турды. Шығыс ақыл-ойның ықпалында осіп жетілген ақынның ой желісінің тұп қазығы қайdan өрбиттін анықтау да тубегейлі ізденістерге салды. Ақынның езі айтқан Сагди, Фирдоуси, Науан, Шемси, Сайхали, Ҳафиз, Дауани, Бабырлар, шагатай, парсы, түрік әдебиеттерін оқып үгіну бір ариа болса, атақты теолог Әл-Газали, ұлы ойшыл Әл-Магри текстес ғұламаларды үгіну мен "Құран Қерімге" терендең ену екінші сала болып турды. Осыларды танумен тағы бір Шығысқа ену, ешбір тірек-дерегі жоқ таңымдық ойларының тамыры қайdan тартыларын анықтау қынның қыннына айналды. Соган жету мақсаты белгілі-белгісіз бар қашама ойшылдар мен діндік кітаптарды аудартып, актартықызды. Осы тендеректегі тапқандарын зерттеулерінде таратып жеткізуінің жолы кесілгендіктен, романында астарлап, түспалдал, өр түрлі берудің тасілдерін ойлап талты.

Романды жаза келе о бастағы жобалаган үш кітаппен шектеліп қалуга болмайтындығына өрі оған мұмкіндігінің де, жинаған деректерінің де жетіл артылатындығына көзі жетті. Солардың ішінде қайта жазғандай болғаны "Ақын аға" деп аталағын ушинші кітабы еді. Байшылдық-рушылдықты, ескі салт-саналық тұрмысты маңақтайтын шыгарма деп келгендегі ниеттерінің не екендігін біле тұрып, сын-ескертпелеріне қулақ асты, кейінгі кітаптарға ара жігін ажыратарлықтай етіп тап өкілдерін, орыс шаруаларының қоныс аударуын қости. Ал алдыңғы кітаптарында өркілы қатқабаттардан тұратын қазақ қогамы, қазақ қауымы, халықтығынан боліп-жаруга келмейтін үлттық өзгешеліктерін қанша сынап-мінese де мұншалықты өзгертуге, ақын емірі, ақын мұн-шері толғаныстарының бастау көзі осы шындықтардың бұзылмауын қалайтындықтан оны-мұны сездерге қасарысып көне қоймап еді.

Шиншіл кітапта Абай ақындығының айналасы мен миссионерлік саясатты бір езекті арқауга айналдырган болатын. Оны ілік іздеушілер жалпы орыстық, жалпы империялық идеяның бағытына қайши қозқарас деп таныды да, кай-кайдағы жала-

лы сездерді үйіп-төгіп шыга келді. Екінші кітап жазылып біткен қырық төртінші жылдан соң жалғасын бастанға дейін бес жылдан аса уақыт етін кетті. Себебі, соғыс аяқталысымен республикада Ғылым академиясы ашылып, оның академиктігіне сайлануы көп жук, көп міндет артуы.

Бұлт ар жағынан сыгалап шықкан күн шуагының табы секілді алдене жылылықты сезінсе-ақ болды, енбекі онімділікке қарай бет алып шыга келетін. "Знамя" журналы "Ақын ағага" езгерту, толықтырулар енгізуінде етінді. Зор ынтағмен қабыл алған. Мәскеудін "Москва" конак үйінде тұрып, "Коршауда" деп аталатын тарауды, тіпті, үш-төрт күн ішінде-ақ жазып бітірді. Оның кейбір жай-жадайлары галым Іссақ Дүйсенбаевқа: "Мен Москвада ойлаганымнаң 20 күндей артық бөгелдім. "Знамя" романымды жарымын подстрочник күйінде оқыса да қабылдан алып отыр екен. Соның үстіне екі-үш жерге азын-аулак қосымшалар сурал еді, мен езім қосқан соң жарытып қосайын деп 3,5 баспа табақ етіп, жана қосымшалар қосып бердім. Соның қазақшасын да жазып, подстрочнігін де езім аударып бердім. Қыскасы, 18 күн ішінде орынша, қазақшасы бар 7 баспа табақ жазып еткердім. Өнімді, шашашаң енбек болды. Бір топ сыйны мен жазушылар ете ырза болып қалды.

Өзім жаздайғы тығыз, үзак істердің кезінде және Москвадагы енбекте қатты шаршапшын. Курортқа келгелі екі жұма болды — тек балаша сағат он болысымен үйкі басады... Қаныш сентябрьдің жиырмасында маган телеграмм беріп, Всесоюзная конференция мирага бізден екіл бол деп еді. Өзім жаз бойы және елгіндегі үздіксіз енбектерден шаршаган адаммын, сондайтан маган рұқсат беріндер деп телеграмм бердім" деп жазған хатынан-ақ жақсы ангарылады.

Мұндагы көніл аударатын басты нөрсе — шаршагандығы. Ол күнделікті тіршілік, едептегі енбектенүлері сыйлаган шаршаша емес, оның астарында үзак жылдар бойында үзілмей жалғасып келе жатқан идеология ызгарының шаршатуы жа-тыр. Көп жандарды аяздай қарыған сол ызгар борандатып, қайта түтей бастауы аландаушылығын күштейтті. Содан да жанталаса енбектеніп, соның жосықсыз айып тағулашынан күттілгесін келді.

Осы кездегі өмірдің жүлкүлары еркін енбек, еркін ой қосылғандағы тәжеу, тосқауыл қойғандай дагдарын түсірді. Жаңа науқан диссертациялық, ғылымдық енбектерді рецензиялап, редакциялауын да, студенттер мен аспиранттарға жетекшілік етуінде теріске шыгарып, шыргаланы мол бейнетті бір басына үйіп-төгіп тастай салды. Одан соң уақыты түтегелді дерлік түсінікттер жазумен, қым-куыт айттыс-тартыстардан тұратын жиындарда үзак-үзак сез сейлеулермен отті. Бір таңдаларлығы, сондай жиындарға сескенсін, секем алсын дегендегі қауіпсіздік мекемесінің жогары шенді адамдары алдыңғы катарға келіп отыратынды шыгарып жүрді. Соның борі аңшының анды ойдан орагытып, қырдан қагып келип, ту-талапайға салғандығы сияқты бір халлере түсірді.

Сол шактарда дос-жараптардың жақындаудан қашқақтауы бейуақыт мезгілдің мұнындай мүн тудырды, жаңын ауыртты. Сондайда мұндасары мен сырласары тагы да Абай болып қалды: өмірінің қай кез, қай кезеңінде де ол басты сүйеніш, тіреп болыпты, сабага түсірер салмақтылықты да содан тауыпты. Абай ойы, Абай даналығы, Абай терендігі — тазадан тазалыққа, бииктен бииктерге шакырар жаңының жарық жүлдізінде айналыпты; бір асудан асса, екінші бір асулады, бір істі тындырып жаңасын бастаса, тагы да бұрын мүлде сезінбеген тың ой, тың танымдарды колденен тартыпты — орі-беріден соң ойларын да, жан-дүниелерін де үқсастырып, бір тутастыққа жалғастырып жіберіпті.

Ал енді оған ариаган эпопеясын қашаш, қалай жетер жеріне жеткізеді? Не амал бар? Мынадай толқымалы заман шектен тыс созып жібертті. Өлде философ Шопенгауэрдің "О, тындаши, бұл дүниенің жаратушы иссі! Ана оз перзентін қалай сүйсе, мен де ез туындыларымды сондай сүйемін — оларды елі толықтырайын, елі де шымырлап шынықтырайын, тек маган тыныштық, бірнеше жылдық өмір берши!

Мейлі, одан кейін есесін артығымен қайтар да ала бер" дегеніндегі тілеу гана қалды ма?.. Сөйтіп, бұл тұстың тілегінде де, ойы мен қиялында да сенім, тиянақ болмады.

Ой демекші, ойдың да ойы, қиялдың да қиялы бар екен. Еңсөні басқан ой бар да, жазар дүниелерінің жол-жөнін қарастыратын ой бар: күйбенде меске күйбенде, ойламайтынды ойлап уақыт еткізегендегі ойдың жөні бөлек десек, бойларын тугел алдырымаганмен көбіне оның шырмауынан ұлының ұлылары, дананың даналары да құтыла алмайды екен. Шешімін талттырмас машақаты мол ойдан арылу үшін басқа бір істермен айналысқанга, ешқандай қатысы жоқ жұмыстармен алданғанға аңсардың ауатыны сондықтан көрінеді. Қарап отырсан, ондайдан, тілті, Лев Толстой сиякты суреткерлердің өзі де құтылып кете алмапты. Ол жазу столына жолагысы келмегендегі бірде пішен шауып, бірде отын жарып, енді бірде самауыр қоюмен алданғанды тәуір көріпті. Осыған үқсас жағдайлар "Абай жолының" жазылу барысында да болып түрді. Екеуіндегі бір айырмашылық — орыс данышпанының беті өрі қакпайланбады, өрі жүйке-жүйесін тоздырарлық шаралар алдында кесе-көлденен тұрмады және оның басын алдагы өмір-тіршілік не болып кетер екен дегендегі ойдың қара бұлты торлады.

Осындауда халқының ықыласы мен сүйіспеншілігі, романының талай жылдар сырласы, мұндасы, туыстасы болып кеткен адамдары көмекке келді. Әйелдер галереясынан: Зере, Ұлжан, Айғыз, Ділдө, Тогжан, Әйгерім, Салтанат, Керімбалалар, көненің кездері — Бөжей, Байсал, Байдалы, Қаратай, Құнанбай, Жұмагүл, Жақып, Сүйіндік, Сүгір, Майбасар, Ызғұттылар болса, Абай тустантарынан: Жиренше, Оразбай, Ербол, Базаралы, Балагаз, Абылгазы, Асылбек, Бегеш, Байгұлак, Текежан, Оспан, Қекбайлар ас пен тойда, құдалық пен руарапық қақтығыста, жаулықта, жер мен жесір дауында, барымта-сырымтада, жан жадыратар жаз жайлаулары мен аязды, боранды қыс-қыстаууларында, аңшылық-саятшылыктарында бірге болып, бірге тыныстады: күйінсе — күйінді, сүйінсе — сүйінді, ауыр-женілін бірге көтерісті. Жыптылаган құс жолының ұзактан ұзакқа созылған актандығы секілді қызық та, қын да тағдырлы халқының ақынмен ақын, ойшылмен ойшыл болу қуанышы көп-көп туманды күндер бұлынғырлығын сейілттіріп жіберіп те отырды.

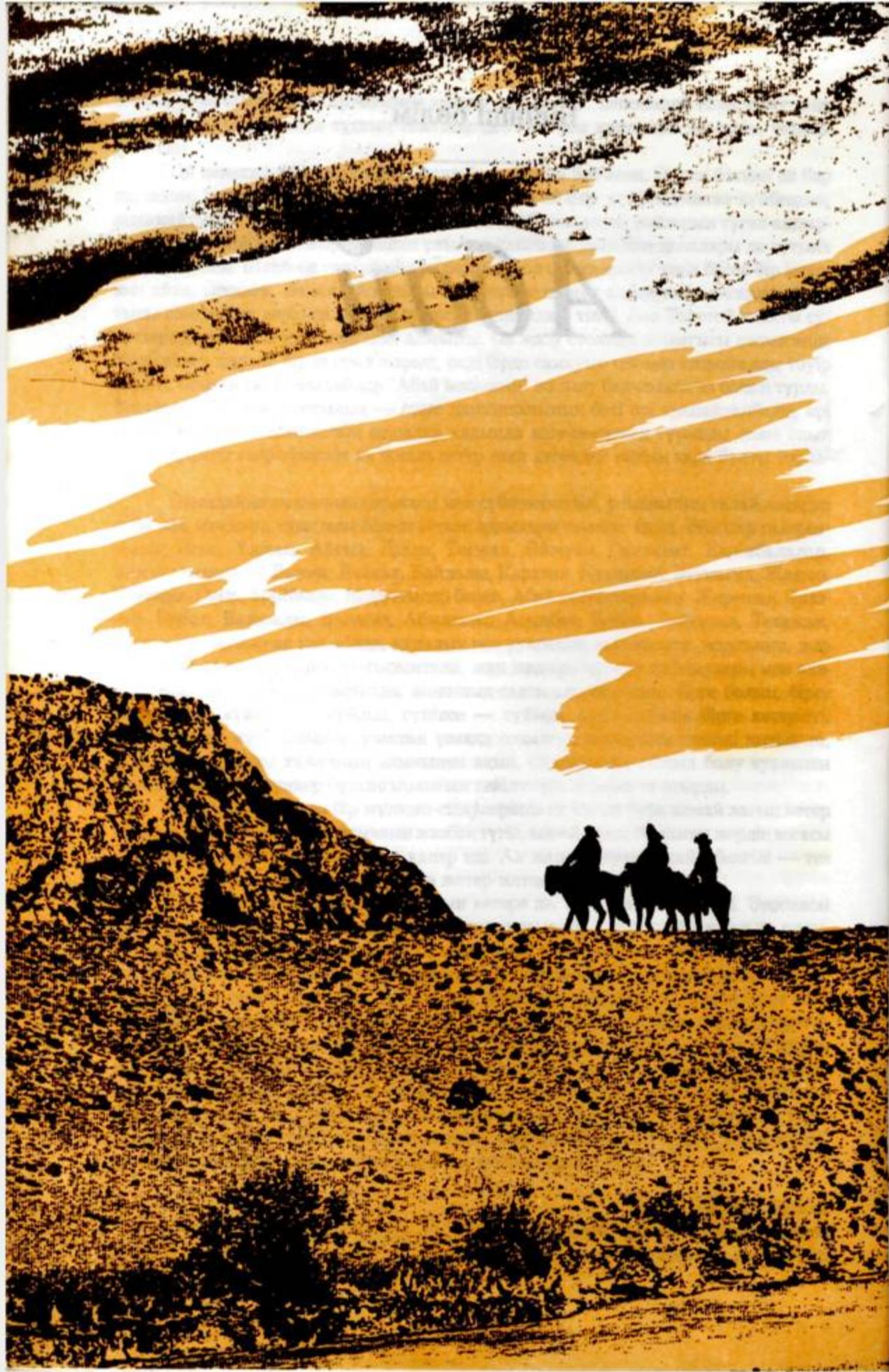
Өзі тағдырдың сол бір жүлкүп-сілкүлерінде ат басын бұра алмай лагып кетер пенделердің бірі болса, бұл романың жазбақ түгіл, ынғай-ырқы борсыған жердің қоғасы сықылды өлдекешан жапырылып қалар еди. Ал жапырылудың жайы белгілі — тез үйисып бытысады да, келесі көктеуге жетер-жетпесте шіріп бітеді.

Ол осы қындықтардың барлығын көтере де, женіп шыға да білді. Эпопеясы дүниенің көптеген тілдеріне аударылып, жүргішіліктан жогары бағасын да алды. Тағдыры да, жазылуы да курделі бул шыгарма езінің қыр-сырының молдығымен, саты-жолдарының алуандығымен алдагы уақыттарда қайта-қайта айналып соғуды, тексерулерді қажет ете береді. Ал мұндай эпопеяны халқын шын сүйген адам гана жаза алады. Бұл эпопеясы болмаса қазақ өмірі, оның кім екендігі дөл сондай құдіреттілікпен дүниеге танылmas еди. Енді ол бүгін, келешекте де қалам үстап сез, ой қууды нысанасы еткендердің алдына көз қадар темірқазығындаидай, куламасы, жыра-жыкпил, қойын-қойнау, құз-қиясы мол асуладарды тастап кетіп отыр. Қандай ел, қандай ұлтты да қатарға ақыл-ойы кемел тұлғалары қосады, онсыз санының көптігі де, тарихының қонелігі де сеп бола алмайды екен. Осы өлшеммен келгенде "Абай жолы" халқымыздың ақыл-ойын биікке кетерген туынды болып отыр.

Талатбек Әкімов,
"Әуезов үйі" гылыми-мәдени орталығы
колжазба бөлімінің менгерушісі

Бірінші бөлім

Абай

Қайтқанда

1

Үш күндік жолдың бүгінгі, соңғы күніне бала шәкірт барын салды.

Корықтан күн шыға атқа мінейік деп асыққан-ды. Бұны қаладан алғып қайтқалы барған ағайыны Байтасты да таң атар-атпаста өзі оятып тұрғызып еди.

Күнұзын аттан да түспей, өзге жүргіншілерден оқ бойы алда отырған. Кей-кейде өзіне таныс Қекүйірім мен Буратиген, Такырбұлақ сияқты коныс-құдықтардың тұс-тұсына келгенде бала оқшашу шығып, астындағы жарау құла бестісін ағызып-ағызып та алады.

Арттағылар — Байтас пен жорға Жұмабай:

— Мына баланың ауылға асығуын-ай!

— Сорлы бала қыстай іш құста болып қалған-ау, — деседі. Бала шәкірт үзап кеткенде бұлар да еріксіз желе шоқырактап шауып отырып күн жетеді. Жорға Жұмабайдың тақымында қара шоқпары бар. Байтастың да аяғының басына ілген үзын қайың сойылы бар-ды. Такырбұлақ тұсына келгенде Байтастар баланы жеке шабудан тежеп:

— Енді бізден үзап кетпе! Анау Есембайдың жырасын білесің ғой!.. Ұры жатады... — деді.

— Сені мен бізді манадан көріп отыр! “Қоқырактап жалғыз шабатын неме еken, тұсіріп, атын өпкел өзінің!” — дейді де, сені төбеден бір-ак нұқып, мына бәйге бестінді алады да кете барады, — деді Жұмабай да.

— Е, сендер ше? Сендер беріп жібересіндер ме?

— Ойбай, бізде не қауқар бар? Біз екеу-ак...

— Олар самсаған сары қол. Бұл Есембайда ұдайы жау жатады. Тек бізді өзіміздін елдің адамы деп аман қалдырmasa, жер жаман, — деп Жұмабай шошыта сөйлегісі келеді.

Баланың қытығына тиетіні осы жері.

— Әйтеуір, сендерден дәрмен жок еken. Ендеше бірге жүрдім не, жеке жүрдім не? Ал кеттім! — деп соқтырта жөнелді. Бұл — Такырбұлақтан өте бергенде бастағаны еди.

Содан жанағы қауіпті деген Есембайға жеткенше, артына бірде-бір қараган жок. Көз ұшына кетіп үзап алғып, ылғи жапа-жалғыз шауып отырған.

Жолдың бүл тұстары ылғи белес-белес болатын. Осы қазіргідей боп жұрт Шыңғыска, жайлауға қарай көшкенде елсіз боп қалатын жер. Алыстан жолды бағып отыратын тұрғылары бар. Так иек артпадан, өкпе тұстан жүргіншіге жауды қоян-колтық, құшақтастыра түсіретін ұры сай, жасырын жыралары да бар.

Бұдан бұрынғы екі күндік жолда үлкендер жылдам жүрмей, баланың шыдамын өбден тауыскан-ды. Ол сондықтан бүгін, ауылға жететін күні үлкендерді еріксіз катты жүргізудің айласын тапқанына дән ырза. Күні бойы осылай етуге байлаған.

— Бала деген қорқар болар еді. Ес бар ма өзінде, пәруәрдігер, — деп, Байтас бабын таба алмай басын шайқайды.

Жұмабай өбден болмаған сон:

— Қап, мынаның баласы!.. “Мен бөрінің бөлтірігімін” деп келеді-ау! Қой, не де болса қалмайық енді. Байтас, жүр! — деп шаба жөнелді. Екеуі де жарыса бастады.

Байтастың мінгені Құнанбайдың қара жал бурыл аты, дәмелі бәйге аттың бірі еді. Жұмабайдың астындағы да сол Құнанбайдікі — Найманкөк деген, үлкен ак көк ат болатын. Екеуі жарыса жөнелгенде, амалсыз егеске түсіп, “мен озам, мен озаммен” тепкілесіп, созыла берді. Бір белден асып, екінші белдің өріне қарай токтамай жарысып келе жатты. Осы өрде бурыл ат есік пен төрдей алға түсе беріп еді. Белгे шығып алып шауып келе жатып қарағанда, бала көрінбеді. Бұлар тағы да сілтесе бермек болды. Сөйтіп, осы белдің ойына қарай құлай бергенде, жорға Жұмабай арт жағынан, сол иғын тұсынан тасырлатып кеп қосылған бір дүсірді есітті. Дәл Есембай биігінің тұсы. Және дәл Есембай жырасының өзі екен.

— Эй, кәпір, содан қосылған жау болды-ау. Баланы алып, бізді бақкан екен-ау! — деп, ак көк атты тепкілей берді. Артына қорқақтай қарап, шала бұрылып, көз киығын тастан көрді.

— Мас көзінді, мас! — деп, өзірейілдей төніп келе жатқан бірдеме. Атын да, кісісін де болжай алмады. Әдейі танытпайын деп, бет-аузын таңып алыпты. Бұл өнірдегі күндіз шабатын ұрының әдеті. Байтаста үн жок, өз бетімен замғап барады. Қолды болса, болатын жорға Жұмабай.

Енді не де болса жанды қармайын деп, тақымындағы шокпарына жабысты. Соны суыра беріп: “Эй, анау да көк желкеден ұрады-ау!” деп, жасқаншактап келе жатыр еді.

Күғынши ойлағандай-ақ шокпарды жөндең сұыртпады. Тақымынан толық шығарып алғанша бастырмалатып кеп, Жұмабайдың калың қара тымағын көзіне қарай баса кигізіп жіберіп, сол сөтте шокпарға жармасы. Жұмабайдың басын көтеріп, тымағын түзеуге де мұршасы келмедин. Тартысуға да қорғаншақ, шабуға да мүгедек болып қалды. Сөйткенше, жырынды жау мұның жанағыдай сасқаланып, шокпарды да тартып алды.

Енді ак боз ат та бірдемеге тіреліп токтағандай, Жұмабай зорға дегендеге бойын түзеп ап, жана ғана тымағын кейін қайырып қап еді. Қараса, бұның шокпарын тартып ап, ак боз аттың алдынан көлденең шығып, казір ішек-сілесі қатып, үнсіз күліп тұрған бағанағы бала шәкірт. Өзі айтқан “Құнанбайдың бөлтірігі” — Абай екен.

Баладан қорыққанына Жұмабай үялды да, ыза болды.

— Өй, балам-ау, мына жер — жау жатағы. Бұл үрының ойнағына кеп алып, жаман ырым бастағаның не қылғаның? — деді.

Байтас та күлгөн бойында қайта оралып келеді екен.

Абай өзінен үлкен кісінің қорыққанына қатты ырза еді. Жұмабайдың неге ашуланғанын үғып тұр. Қоңыр жүзі қызырып, тәмен қарап қысыла күле беріп, бәркін айналдыра бастады. Кәдімгі “жолбасар” үрыларша шапан-бәркін айналдырып киіп, мұрны мен аузын қызыл орамалмен таңып алып, Жұмабайды қуғанды тағы сол үрыларша “дауысымды танытпаймың” деп, мыңқылдан сөйлеп бүйрек берген. Байтас қорықса, қорықпаса да сыр алдырған жок. Сондықтан Жұмабайдың ашуын алыстан таңып, мәз болып күліп келе жатып:

— Құла бестінің төбелін де жоқ қыпты, қарай гөр өзін! — деді.

Жұмабай да жаңа байқады. Бала бестінің төбелін саз балшықпен баттастырып тұрып сылап қойыпты. Жұмабай кіслікті кіси. О да құлқі бола бергісі келмейді. Енді бұл да уақиғаны ойынға айналдырғысы кеп, мыскылдан:

— Өй, ұқсамасан тумағыр! “Үры Тобықты, үры Тобықты!” деп Керей, Уақ зар қағады. Қаршадай баласына шейін үры болудың жөнін жете біліп тұр. Зар какпай қайтсін Керей, Уақ!.. — деп өзі де құлді.

Жұмабайдың қалаға бұл жолы не жұмыспен барғанын Абай дәлді білмейді. Бірақ оның Байтасқа айтқан бір сезінде Құнанбай тапсырған бір жұмыспен барып келе жатқаны мәлім бол еді. Абайдың бұрыннан байқауынша, бұл — Құнанбайға қадірі бар кіси. Абайға ашуланып, ренжіп барса, алдымен өкесіне шағады.

Осыны еске алып кеп, Абай енді құлқіден тыйылып, жаңа қатарласқанда:

— Жол ұзак. Үйкы ашар болсын деп ойнап ем, ғайыпқа бүйірманыз, Жұмеке! — деді. Енді тіпті сыпайы. Сызылып тұр.

Жұмабай жас баланың пішініне ырза болып қарады да үндемеді. Байтас Абайды құрбысындағы қағытып:

— Жарайсың, “ғайыпқа бүйірманыз”. Сенің мынауың, менің: “Көшкенде жүк артамын сары атанға, айтамын не бетімді Ойке апама?!” деген өлеңім сияқты болды-ау! — деді.

Абай жете туғынде алмады.

— Қалай дейсін, Байтас аға? Ойке апа деп кімді айтасың?

— Е, Ойке апаны білмеуші ме ең? О несі екен?!

— Бәсе...

— Бәсе, Ойке апа деген біздің қатын. Былтыр ала жаздай серілік құрып, ел қыдырып, қыз-келіншекпен сауық-сайран салмадым ба? Содан аяғы қызық бітіп, үйге қайтатын да мезгіл жетті. Енді қатынға қалай қарапға да, не деп барапға да бет жоқ. Сонда әдейі бетінің зөрі қайта берсін деп, “Не бетімді айтамын Ойке апама...” деген өлеңімді өзім ауылға бармастан бір-екі күн бұрын айтқызып, жолдастарымды жіберіп жатып ем. Сол осы күні мәтел бол кетіпти, — деді.

Абай да, Жұмабай да қызығып тындасты. Өзі сері, әнші, сұлу Байтасқа екеуі де — бірі кәрі, бірі жас бала — қызғана да, тамашалай да қараған

еді. Абайдың көз алдына Ойке деген женгесі де, Байтастың былтыр жаздағы өншіл, сауықшыл жолдастары да толық елестеді. Естіген өңгімесінің бәрін еңсесімен ынтыға тындаитын бала, бүрын Байтаспен сырлас, өңгімелес болмаса да, жаңағының аяғы немен тынғанын білгісі кеп, қызығып келе жатты. Байтастың құрбыдай қалжындағанын пайдаланып:

— Ал Ойке апаңа не бетінді айттың сонымен, Байтас аға?.. — деп жабыса түсті.

Байтас бұған күліп, енді іріленіп қарап:

— Не бетімді айтушы ем? Қорлы қатын алыстан өнмен арыз айтып жатқанға шыдасын ба? Келсем, алдынан өзі шығып, атымды байлап жатыр, — деп, Жұмабай жакқа қарап, иек қағып қойды.

Абай үндеген жок. Ішінен “алдаған екен фой” деп байлады.

Сол өңгіме жүргіншілердің таңертеңнен бергі қатты жүрісін Найманкөктің ақырын бұлкегіне әкеп салған еді.

Бала шөкірт ауылға асықкан, лепірген күйіне қайта келіп, тағы да тебіне жөнелді.

— Уа, кой деймін, бала! Ат зорықтырасын!

— Жапа-жалғыз ұзап кетіп, жауға жем боласын! — деп, екі жолдасты тағы теже бергісі келді.

Бірақ қаладан, жабырқау медреседен жаңа құтылып, енді үйіне, ауылға жетуге асықкан бала шөкірт ол сөздерді тындаитын деп ойысқан жок.

Улкендер қорықкан Есембай да, тіпті, ұрылар да Абайға сондай-лық жат, сұық боп көріне алмады. Ұры десе, осы елдін өздеріндегі қазактары. Көп болса, киімдері, ер-тұрманы ғана жаман; қолдарында сойылдары ғана бар. Ондай ұрылар жайында Абайдың естіген өңгімелері соншалық көп. Кейде, тіпті, сарытоқым ұры болған — ел ішіндегі үлкендердің өз аузынан естіген өңгімелері де ұмытылмайтын. Қайта бір кездесіп, дәл жауға шапқан пішіндерін көрсем деген іште жүрген ынтықтығы да болатын.

Ал “Қарауыл бійігі анау, жасырын жырасы мынау” деген Есембай — Найзатастар болса, ол Абайдың өз аулының аса мәлім қоныстары. Көктем мен күз уақыттарында, жылында екі рет осы жерлерге Құнанбай ауылдары келіп қонып, ұзақ уақыт отырып, жайлап та кететін. Анау көрініп тұрған төскейдін сай-саласы, бие бауы, ауыл қонысы, қой өрісі — барлығы да соншалық таныс, жакын. Тіпті, былтыр бокырауда, күзем үстінде, қалага окуға кеткенде дәл осы қоныстан, Есембайдан кеткен болатын. Сонда тайға шапқан, асық ойнаған құрбы балаларымен жаяу жарыс жасап, асыр салған ең соңғы бір ыстық қоныс осы болатын. Қыс бойы ауылды, елді сағынғанда есінен кетпейтін соңғы күндері дәл осы Есембайда өткен.

Енді кеп: “Бұл жерде ұры бар, сүмдышқ жер, бәле жатқан жер” деген сөздің қандай болса да көнілге дарымайды. Жазықсыз сары биік, көкшіл қоныс, ак көделі әдемі өлке мұнарланады. Барлық айналадағы кең дүниеге, өсіреле, мынау өзі туған сахара, өлке-белдеріне соншалық бір туысқандық ыстық сезіммен, кешіріммен де қарайды. Жабыса, сағына сүйеді. Үзілмей, қатаймай, бір қалыппен желпіп сокқан әдемі салқын

коныр жел кандай ракат. Осы желмен құлпыра, толқып, су бетіндей жыбыры қағып шалқып жатқан алқүрен көде мен селеу далалары... дала емес — теніздейі қандай! Сол даладан көз алмай, тоя алмай үнсіз телміріп, ұзак-ұзак караиды. Шамасы келсе, бұл жерлерді құбыжық көру емес, үркे карау емес, құшағын керіп аймалар еді. Сылап-сипап: “Мен сені сағындым, өзгелер жаман жер десе, мен олай демеймін. Тіпті, қойнына тықкан ұры-мұрынмен де жатсын, бөтенсің демеймін” деп қараған сияқты.

Тағы да шапқылап, кара үзіп, алыстай берді. Болмайтын болды.

— Артында қалып, майырға ерген лаушыдай қашанғы текіректейміз. Бұл корлықты көргенше кел, Жұмеке, біз де аттын басын қоя берейік, — деп, Байтас бурыл атты ағыза жөнелді. Жұмабай да еріксіз шапты.

Аздан соң Абай бұларды тосып алып, енді үшеуі бірдей ұзак-ұзак жарысуға айналды.

Корықтан шықталы таңертенін бері бөгелмesten тартқан үш салт атты, аттарын қан сорпа қылған қалпында, кешкі екінді кезінде Көлқайнардағы Құнанбай аулына, Абайдың өз шешесі Ұлжанның отырған аулына кеп жетіп еді.

Көлқайнар сұзы мөлдір, мол бұлақ болғанмен, кен қоныс емес. Жайлауга қарай, Шыңғыс аскалы беттеп келе жатқан елдің үш-төрт аулы қоныпты.

Бұның бәрі “Құнанбай аулы” деп аталады. Өзінің аулы мен жақын туысқандарының ауылдары.

Көлемі аз бұлактың айналасына жи қонған ауылдарың үйлері де, шұбыртқан малы да, адамдары да кешкі мезгілде ью-кию араласып жатқан сияқты. Жер ошактардан шықкан тұтіндері де біріне-бірі қосылып үласып, тұтаскан көкшіл мұнардай тарайды. Урген иттер, мал қайырған айқайлар, маныраған кой, козы шулары араласып жатыр. Кешкі суға келе жатқан қалың жылқының кісіней шапқан дүбірі, шаң-тозаны болсын немесе окта-текте азынай кісінеп, үйірін іздел шапқан, мінуден босаған жас айғырлар дауыстары болсын — барлығы да осы отырған ауылдарың осы кештегі тіршілік тынысын білдірген сияқты. Баланың барынша сағынған көрінісі. Қазір жүрегін аттай тұлатып, соншалық қуантып, еркін алған көрінісі. Жүргіншілер бұлактың дәл қасына ен жақын қонған ауылға келе жатыр. Ортасында бес үлкен ак үйлер бар, көп үйлі ауыл — Абайдың екі шешесі Ұлжан мен Айғыздың аулы.

Осы ауылдың шеткі үйлерін сырттап, кешкі жайылымға, батыс жакка қарай жана өріп бара жатқан бойдақ қойдың ішін аралап, ортадағы үлкен үйлерге қарай беттеп келе жатқан үш аттыны бұл ауыл тез таныды. Әсіреле, қоранын ортасында қосакталған қойды сауып отырған қатындар бұрын көрген екен. Етектерін белдеріне қайырып түріп алған, алжапқыш тартқан қалыптарымен, қолдарына шелектерін ұстасып, жүргіншілерге қарал:

— Қалашылар, қалашылар келеді!

— Анау Абай, Абай ғой, айналайын-ай! Апасына айтайыншы, — деді бір қартан қатын.

— Бәсе, Телғара ғой... жаным-ау, мынау... Телғара! Эпкеме айтайыншы, — деп, тағы бір жас қатын, женге де үлкен үйге қарай ұмтылысқан.

Сағынған баласының келер мөлшерін Байтас кеткеннен бері шешесі Үлжан да есептеп, осы бүгінге үйғарып жүр еді. Қырықтың ішине жана кіріп, семіз тартып қалған сары-қызыл бәйбіше жаңағы дауыстарды түгел естіді. Өз үйінен шығарда, төрде отырған енесі Зерені де хабарландырып, сүйемелдеп ерте шыкты.

Құлағы көптен мүкіс тартқан көрі әжесінің ең бір жақсы көретін немересі Абай-ды. Оны есінен шығармай, дүғасына кіргізіп, тілеуін тілеп отыратын.

Аттылар үйдің сыртына келе бергенде алдарында, сол үлкен үй мен күншығыс жағына тігілген қонақ үйдің екі арасында бұларды күткен бір топ жан түр екен. Жаңағы шешелерден басқа: женгелер, көрші үйлердің катындары, бірен-сараптыста жүрген шал-кемпір, онан соң осы ауылдың барлық үйлерінен шығып, жүгіріспелік жатқан балалар бар. Бұл топқа қарай ауылдың үлкендері де жан-жақтан дабырлап сөйлеп, ағылышпелік жатыр.

Осы жынға қараған бетімен, екі жолдасынан озып кеп бұрын түскен Абайдың атын біреу алышпелік жетекшілік жүргіріп кетеді. Бала көп ішинен, ең алдымен өзінің шешесін көріп, соған қарай жүре беріп еді, шешесі анадай жерде тұрып:

— Әй, шырағым балам, өуелі ар жағында әкең түр... Сәлем бер! — деді.

Абай жалт қарап барып жана көрді. Анадай жерде, қонақ үйдің сыртында, қасында екі-үш үлкен кісі бар — әкесі Құнанбай түр екен. Ыңғайсыздықпен қысылып қалған бала, шешесінің сондайлық салқын сабырының мәнін үқтый да, әкесіне қарай тез бұрылды. Байтас пен жорға Жұмабай да анадайдан аттарынан түсіп жаяулап жетекшілік жүргіріп, Құнанбайға қарай келеді екен. Бірак өні сүп-сүр, зор денелі, бурыл сақалды Құнанбайдың жалғызы көзі бұларда емес. Батыс жақтан 4-5 атты жолаушы келеді екен. Арты Қыдырдан шықкан жолаушылар төрізді. Өздері өңшөң толық денелі, үлкендер сияқты. Құнанбайдың бүгін әдейі тосып отырған адамдары болу керек. Ол соларға қарап түр.

Байтас пен Жұмабай тақай бергенде, Абай да қасына кеп қалып еді. Үшеуі бірдей жамырай сәлем берді. Құнанбай тез бұрылдып сәлемдерін алды да, қысқа ғана амандық сұрады. Тұрған орнынан қозғалған жок. Баласын қасына да шакырмады. Азғантай уақыт Абайға қарап алышпелі:

— Балам, бойың өсіп, ер жетіп қалыпсын-ау! Молда болдың ба? Бойындай боп білімін де өсті ме? — деді. Кекету ме, жок, күдік пе? Немесе шынымен жай білгісі келгені ме?

Бала ес білгеннен бері қарай әкесінің қабағын жұтандықтың күнрайын бакқан көрі бақташыдай бағып, танып өскен. Әкесі де бұл баласының сондай сезгіштігін өзге балаларынан артық санаушы еді. Ұялғанды, жауап айтпағанды кешірмейтін әке мінезі Абайға мәлім. Ол сабырлы, момын пішінмен:

— Шүкірлік, әке, — деп біраз түрді да, — ат барған сон, дәріс тәмам болмаса да, казіреттің рұқсатын, фатикасын алышпелік жағдайда еді.

Тіпті, ересек адамша сөйлеп қапты. Баланың бұл ерте өзірлеген жауабы еді.

Әкесінің касында тұрған Майбасар мен соның атшабары екен. Майбасар – Құнанбайдың токал шешесінен туған інісі. “Төрт токал” туысқандарының бір токалынан осы Майбасар. Бұны биыл Құнанбай өзі аға сұлтан болғаннан кейін, осы Тобықтыға болыстық старшын еткен-ді.

Майбасар Абайдың жауабын ұнатып тұрып:

— Өзі, тіпті, көшелі кісі бол қапты! — дей беріп еді, Құнанбай оның сөзін аяқтатпастаң Абайға:

— Бар, ана шешелерің жакқа бар, аманда, балам! — деді.

Абайдың күткені де сол еді. Әлі тосып, бар қозғалысын алыстан қарап, әңгіме етіп тұрған шешелерге қарай бұрылғанда, Абай қайтадан өзінің жасына лайық қуанышты бала қалпына келе қалды. Арт жағында жорға Жұмабай Абайдың бүгін оны қорқытқанын әңгіме қып жатты. Бала енді асығып, өз шешесіне қарай жақындай беріп еді, Жұманның қатыны, Қалиқа деген бір женгесі:

— Телғара! Айналайын Телғара! Соқталдай азamat бол кетіпсін-ау! — деп, мойнынан құшақтай алып, бетінен сүйді. Тағы бір женгесі — Ызғұтының қатыны Тобжан да сүйді. Содан кейін үлкен қатындар және осы топтағы үлкен еркектін, ағалардың да бір-екеуі сүйіп жатыр. Абайды шын балаға айналдырып жіберген осы сүйістер еді. Ол қысылып қызарғанмен, қашып құтыла алатын емес. Наразы боларын да, құптарын да білмеді. Бірнеше үлкен қатындардың қөзінен жас та көрінді.

Барлық үлкеннің құшағына амалсыз кезек-кезек кіріп болып, енді сыйылып, шешесіне қарай баса берді. Абайдың өз шешесі Ұлжан мен екінші шешесі, сұлу жүзді — Айғыз қатар тұр екен.

Бала топтан шыға бергенде, Айғыз құліп:

— Пай, жаман қатындар сілекейлеп, баламыздың бетінен сүйер жерде қалдырмады-ау, — деп пандана күлді де, Абайды қөзінен сүйді.

Кезек өз шешесіне келгенде, ол сүйген жоқ. Қатты бір қысып, бауырына басып тұрды да, мандағынан иіскеді. Абайдың әкесіндегі тартымды салқындық шешесіне де көптен бергі мінез болған. Бала осыдан арғыны күтпеуші еді. Бірақ бауырына басқанның өзінде де Абайдың жүрегін қатты-қатты соқтырган аса бір өзгеше жақындық білінді. Ана құшағы!.. Ұлжан көп ұстаған жоқ.

— Эжене бар, әнеки! — деп, үлкен үйдің алдына қарай бұрып жіберді. Көрі әжесі Зере бәйбіше таяғына сүйеніп, ұрып тұр екен.

— Жаман неме, маған бұрын келмей, әкеңе кеттің-ау! Жаман неме! — дей беріп, қасына, құшағына немересі барғанда, “жаман неменің” артынан лезде: — Қарашибім, қоңыр козым... Абай жаным... — деп кемсендеп, жылауға айналып кетті.

Әжесі құшақтаған бойында үлкен үйге кірген Абай ымырт жабылғанша осында болды. Шешелері бұған біресе қымыз, біресе тоназыған ет, біресе шай ұсынып тықпалай берсе де, баланың бойына ас батпады. Жөндеп ішкен де жоқ. Күні бойғы аштығы да ұмытылған сияқты.

Ас бере отырып, бойлары үйреніскең сайын шеше, женгелері баладан:

— Елді сағындың ба, кімді сағындың?

— Молда болдың ба?

— Оқып болдын ба? — деген сияқтыларды қайта-қайта сұрасады. Абай өзге сұрақтарға жәнді жауап берген жоқ. Жалғыз-ақ кімді сағындын дегендө:

— Оспан қайда? Ол қайда жүр? — деп өзінің кіші інісін, тентек Оспанды бірнеше рет сұрап еді.

Ұлжан басында ол сұрауын елеусіз қалдырып, артынан тағы бір айналғанда:

— Е, жүр-дағы, жынды неме. Бүгін осында маза бермеген сон, әжен екеуміз куып шыққамыз, — деп әжесіне нұскады.

Әжесі өзіне байланысты бір нәрсеге ишара қып отырганды көріп:

— Не дейді? Не деп жатырсындар, естімедім, — деп еді, Абай Оспан жайын айтып кеп, қатты сейлеп:

— Эже-аяу, былтыр мұндай емес ен... Құлағына не болған, неге естімейсін? — деді. Көптін ортасында отырса да, еріксіз жапа-жалғыз бол оқшауланып қалған әжесіне жаны ашып, құшқатап алдына жантайды.

Әжесі түсінді де, азғана босаңсып:

— Балам-ай, әженде куыс қеуде болмаса, не сымбат қалды? — деп, өзінің дағылы мұң-шынына қарай беттеп еді. Баласы қимады.

— Жазыла ма өзі? Емдесе қайтеді? — деді.

Үй іші де, әжесі де күр күліп кана қойды.

Көрі шеше күле отырып, баласының талайы қайтпасын дегендей қып:

— Үшкірсе, кейде ашылып қалады. Үшкірген жағады, — деді.

— Үшкірсе, мына балаң молда боп келді ғой. Үшкірт баланы, — деп Айғызың күлді.

— Үшкірсін, баласы үшкіріп берсін.

— Сорлы кәрінің көніліне о да болса демеу ғой!.. — деп үйдегі үлкендер, әсіресе, женгелер Абайдан шын бірдемені дәметкендей.

Абай бұған ішінен ыза болды. “Үшкіру, ішірткі жазу, қасида оку” молдалықтың ел үйренген дағдысы екені рас. Бала көніліне қатты жи-ренішті көрінетін балгер, құшынаш сияқты, бақсымен тең молда, қожа аз емес. Абай соны еске алып, өз жайын мыскылдағандай болып, аз күлімсіреп отырды да, бір кезде оқыстан, әжесінің басын құшқатай ап, сыйырлай күбірлеп, бір нәрсені шұбырта жөнелді. Жүрт аныра қарап отырып, басында дүғалық оқып жатыр екен деп еді. Қәдімгі молдадай шарт жүгініп алып, түсін томсартып жіберіп, шешесіне төніп отырып:

Юзі раушан, көзі гауһар,
Лағылдек бет үшін ахмар,
Тамагы қардан ам биңтар,
Кашың, құдрат, қалы шига, —

деп, көпшілік үга қоймайтын өленді шұбырта беріп, даусын “тәбарак” оқыған молдаларша үзайта созды.

Мұбада болса ол бір кәз,
Тамаша қылса юзма-юз..
Кетіп құат, юмылып көз!
Бойың сал-сал бола нига?! —

деп кеп, көзін жұмып, ернін жыбырлатып, әжесінің құлағын ашып “су-ф!” деп койды. Бұл өзінің биыл осы көктемде Науай, Физулиді оқып жүріп

жазған өлеңі болатын. Отырғандар әлі де дел-салда. Құдік етушіден де, шын дұғалық екен деушілер көп. Бала солардың шама-шарқын танып, мысылы еткендей боп алданқырап келді де, енді шынын танытпақ боп, даусын ашық етіп қатайтып алды. Тағы да көзін жұмып, түсін томсартып, құран аударған молдадай, ілгері-кейін теңселе беріп:

*Ушады бозша торғай көдени ықтап,
Басасың аяғынды нықтап-нықтап,
Кәрі әжем естімейді, нана берсін,
Берейін влендіммен шын ушықтап...—*

деп кеп, тағы да “су-ф-ф!” деп койды. Үйдің іші енді сезіп, ду құлісті. Сонғы өлеңнің тұсында әжесі де түсінген. Ол үні өшіп, сүйсініп құліп, баласын арқаға қағып, мандайынан искеді.

Абай құлмestен, мысылдай қарайды. Әжесіне жабысып отырып:

— Қалай, құлағын ашылды ма? — деді.

— Е, жақсы боп қалды. Өркенің өссін, балам! — деп әжесі алғыс айтты.

Ұлкендер бала мінезіне бір құліп, бір танданып сүйсініп қалды. Қара сұр бала көптін көзі бір өзіне қадалғанға енді қысылыңқырап, қызырып еді. Бірақ көзінде жайнақ жанған от білінеді. Өзге балаларының ажарынан бөлек, қызулы, саналы оты бар сияқты.

Ұлжан тартымды болумен қатар, сыншы да ана. Баласының жаңағы мінезіне біраз ойланған қаралған отырды. Бын денесі өскеленде қалған баласы мінез жағынан да ересек тартқан сияқты. Ұлжан көппен бірге құлғен жоқ еді. Енді байқай отырып, акырын мырс етті де:

— Балам-ау, қаладан молдалық әкеледі десем, нағашыңа тартып қайтқанбысың, немене? — деді.

Ұлкендердің бәріне бұл өте түсінікті еді. Жаңағы бала мінезінің дәл шешуі сияқты болып, қайта құлдірді.

— Бәсе, Шаншар?

— Битан, Шитан!

— Тонтекеннің жиенімін деп түр гой! — десіп, Абайдың нағашыла-рын есіне алысты. Өлерінде: “Жазыла-жазыла кожа-молдадан да үят болды, енді өлмесек болмас!” деп кеткен Тонтай сөздері де көптін есіне түсті.

— Апа-ай, енді бақсы-күшіншін бол, елтірі-сенсөн жинағанша, Тонтекене тартқаным көш ілгері емес пе? — деп Абай іле жауап берді.

— Жарайды, ендеше, ер жетіп қапсын, балам, — деді шешесі.

Дәл осы кезде Майбасардың атшабары кеп кірді. Бұл бағана, кеште Құнанбайдың қасында тұрған қаба сақал, кара Қамысбай еді. Келді де:

— Абай, шырағым, сені әкен шақырып жатыр, — деді.

Үй іші де, Абай да үн қатқан жоқ. Бағанадан бергі еркін, ойнакы, бала мінездін бәрінен тартынып, бойын жиып, бала шөкірт үндемей үйден шықты да, әкесі отырган үйге келді.

Қонақ үйі шешелер үйіндей емес, сыртынан да салқын, үнсіз. Абай есіктен кіре, үйде отырган ұлкендерге ашық дауыспен, айқын етіп сөлем берді. Ұлкендер де мұның сөлемін дауыстап алды. Кісі көп емес, Құнан-

бай мен Майбасар, Жұмабайдан басқа осы өнірдегі Тобықтының белгілі үлкендері: Байсал, Бәжей, Қаратай, Сүйіндік екен. Жөне осылардың жағына ерткен жас жолдасы тәрізді Байсалдың немере інісі — бала жігіт Жиренше бар. Абайдан жасы үлкендеу болса да, ол құрбыша ашына еді.

Әкесінің бағанағы кешке күткен кісілері осы үлкендер болды. Абайдың бала құнінен сезетін бір жайы: мұндағы кісілермен, әсіресе, дәл осы төрт-бес кісімен бас қосу ел ішінде басталатын бір үлкен істін, оқшау істін белгісі болатын. Оларды әкесі ежелгі дағдысы бойынша әдейі шақыртып алған сияқты.

Бұрын ондай сөздеріне Абай араласып та, тындалап та көрмеген. Бүгін бірінші рет әдейі алғызып отыр. Бір ойдан Абай өзіме бірдеме айтпақ па екен деп те ойлады. Бірақ еш нәрсенің кисынын таба алмады.

Абай келіп отырысымен анау үлкендер бұдан кала жайын, оку жайын, сауышылығын сұрастыруды. Өзге үлкендер ішінде Абайға, әсіресе, көніл бөлген сөзуар, жарқын жүзді Қаратай. Ол Абайды көре отырып, Құнанбайдың өзге жас балаларын да еске алды.

— Осы, ана Ыскәқ бір жошын! Бір түрлі пысық та сергек неме! — деді.

— Ол өлгі Құнкениң қолындағы ма? — деп сұрап алып, Бәжей:

— Рас, құлдырап тұр! — деді.

— Иә, рас-ау, соның оты бар! — деп Байсал да қостады. Мұның бәрі киялап айтқан Құнанбайдың қошеметі.

Үндемей түйіліп, сұп-сұр бол отырған Құнанбай ол сөздерге көп шіміркенген жок. Қайта, теріс көргендегі мойын бұрып, Абайға қарап:

— Одан да, не құтсендер де осы жаман қарадан құтсендерші! — деді.

Құнанбайдың мына баласын осында шақыртып алып отырған және жаңағыдай етіп бұларға танытқалы отырғанын өзгеден Қаратай бұрын анғарған. Ол дағдылы, майысқақ ептілікке салып, енді Құнанбайдың жаңағы бетімен Абайды сез қыла бастады. Бәжей мен Байсалға қарап:

— Сендер мұның сұндетке отыртқанда не дегенін естіп пе едіндер? — деп, аз күліп алды. Абай өзінің балалық, шалалық мінезінің бірін мынадай сұық пішінді үлкендердің ортасына салғалы келе жатқан Қаратайға, тіпті, ырза емес еді. Қысылып, үяла бастады. Бірақ тоқтатар шарасы жок. Сондыктан бар тапқаны — ол бала өзі еместей, үндемей сазарып қалды.

Қаратай құле отырып:

— Сұндетке отырғызғанда, ауырсынып жылап жатып: “Құдай-ай, бұл корлықты көргенше, қыз қып неге жаратпадың!..” депті. Сонда шешесі: “Ақылсыз балам-ау, қыз болсан бала таппас па едін, содан қын боп па?” десе, мынау: “Ойбай, онысы тағы бар ма еді?” деп, жылауын тыя койып, шыдай беріпті, — деді. Үлкендер ақырын мырс-мырс күліп қойды.

Құнанбай естімеген сияқты, ешбір белгі бермедин. Бұл сияқты сөз оны мен Байсалдардың қабағына қарағанда ұзакқа бармайтын тәрізденди. Абайға жайлышы сол болып еді. Эйтпесе, үлкен адамша орталарына шақырып ап, акымақ бала қып қойып құлгендеріне ырза болайын деген ойы жок.

Сейткенше, сырттан Оспан кіріп келді. Кішкене інісі. Ауылға келгелі көп сұраса да, көре алмаған тентек, содыр інісі.

Ол сәлем беруді ұмытқан жок. Бірақ әкесі мен өзге ешкімге қарастан, келе Абайды құшақтай алды. Өзінің де ең жақсы көретін туысқаны Абай еді. Екеуінің арасы 5-6 жас. Сондықтан Абай қазір де оған аға есепті. Оспан келе бергенде бұ да құшағын жайып, бетінен сүйді. Үлкендер бұлардың жаңа көріскенін сезіп, мына мінездерін кешіргендей. Бірақ келесі минутта-ақ Оспан өзінің тентектігін танытып, абырайдан айрыла бастады. Ол “қайда жүрдін” деп ақырын сұраған Абайға жүресінен отырып, ағасының мойнынан құшақтап, өзіне қарай тартты да, құлағына бір нәрсе сыйыр етті. Бұнысы бір қатты нашар боктық сөз еді. Шеткі үйде өзінің ағасы Тәкежаннан үйреніп кепті. Сағынған ағасымен ең алғаш тіл қатқанының өзі осы. Абай сескеніп, құлағын тартып қап:

— Өй, не дейсін? — дей беріп еді, Оспан атып тұрып, мұны бас салып құшақтап:

— Айтпа, айтпа деймін анаған! Айтушы болма, анаған!.. — деп, әкесі жақты нұскап, Абайдың аузын аштырмай, шалқалатып жыға берді.

Абай бір жағынан еріксіз құліп, екіншіден қысылып, бойын жиып алайын деп еді. Денесі кесек, қолы қайратты Оспан түрегеліп алды, шалқалата жығып салды. Және соның үстіне, үртyna тығып жүрген бір сіле-кейлі қатты нәрсені өп-сөтте Абайдың көйлегінің омырауын ашип, жалаңаш етіне тигізе тастан жіберді. Абай сескеніп, тітіркеніп ырши берген. Үлкен кісі сияқты бол отырған шәкіртті, мына бала бір сөтте кішкене балаша алыстырып, арпалыстырып жіберді.

Оспан оның тітіркенгеніне мәз болып, әкесін ұмыттып, сақылдап құліп:

— Бақа! Бақа салып жібердім көйлегіне, — деп, Абайды бұрынғыдан да жаман тітіркендірді.

Құнанбай өзінің арт жағында отырған балалардың не қып жатқанын байқамаған. Енді тентек Оспанның дағдылы мінезі құтырып, үдей бастаған соң ашуланып, шұғыл бұрылып, жалт қарады. Жаңа байқады. Алпамсадай болған, асау кара баласы, Абайдың қеудесіне мініп ап тұрғызбай жатыр екен.

Құнанбай өз алдындағы мына бейбастактыққа қатты ашуланып, Оспанды сол қолымен өзіне қарай жұлқып сүйреп алды да, жақтан тартып-тартып қалды. Оспан екі беті нарттай жанып, үлкен көздерімен әкесіне шоктай қадалып, сазарып тұрып алды. Ұрғанына титтей міз бакқан да, қалт еткен де жок. Бұның бәрін көріп отырған Сүйіндік Байсалға күбір етіп:

— Жаным-ау, қасқыр бала мынау ғой! — деді.

— Құж десенші. Мынадан ба, мынадан шығар-ау! — деп Байсал да күнк етті.

Құнанбай атшабарға қатты әмір етіп:

— Бар, алып кет, қарғыс тигенді! — деп, Оспанның бетін бұрды да, итеріп қалды. Бала сүрініп құлай бергенде, атшабар да кармап көтере берді. Оспан дәл сол әкеден құтыла беруді күткендей атшабар енді көтеріп алғанда, үйдегінің бәріне естірте, арт жағынан жел шығарып, “тырқ” еткізді де кете барды. Майбасар Қаратайға көз тастан, бір езуін тартып, басын шайқады.

— Қап, мына абыройсыз, бар абыройдан бір-ақ айрылды-ау! — деді. Конактардың кейбірі ақырын құліп қалды.

Қаратай, Байсалдар Оспанның кетісін өз іштерінде “корқып кеткен жоқ, егесіп кетті” деп бағалаған.

Құнанбайдың бұрыннан да түйіліп, айтар сөзін бастамай ызаланып отырган қалпы бар еді. Мынау тұста тағы да сұнынып, тұнере түскендей болды. Үй іші бірталай жым-жырт отырып қалды.

Сонымен, біраз томсарып отырып барып қайта қыбырласқанда Құнанбай ойдағы сөзін бастады.

2

Қонак үйде, дөңгелек үстел үстінде қызғылт, құңғірт сәулесі бар тас шам жаңынан түр. Оқтын-оқтын іргеден соққан жел лебімен әлсіз шам кейде үйтқып, шалқи түсіп, кейде лапылдап, жалпылдай жанады. Қырын отырган әкесінің үлкен, кесек пішіні Абайға жартылай ғана көрінеді.

Түсі сұық. Қара сұр жүзіне бозғылданып түгі де шығып алыпты. Жалғыз өзі ұзақ сөйлем отыр. Зор даусында ыза мен зіл бар. Кейде Абайға қызық көрінетін бір мақалдар, мәтелдер айтылып кетеді.

Абай әкесінің сөз желісін, тұп мәнісін түсінген жоқ. Кейбір мақалдарын ғана тандана шешіп отыр. Осы бар үлкеннің мұндай жердегі салты бойынша, әкесі де тұспалдап, орағытып, ұқтырмай сөйлейді. Бір сөзімен бір сөзін жалғастыруға Абай үлгірмей, адасып қап отыр. Өзіне салса, жаңағы көнілді үйге, шешесінің жаңына қазір кетер еді. Бірақ әкесі шакырган соң енді шығып болмайды.

Сондықтан бір уақыт ол әке сөзінің сыртын, ағымын тыңдайды. Кейбір өзі білмейтін қыын, жаңа сөздерін ұстап қалады. Әлдекімге қаптап, зіркілдеп сөйлем отырган әке сөзі кейде бұған бір жортуыл, шабуыл үстіндегі шұбырынды, ұзақ сарын сияқтанады. Кейде үғымсыз сөзден іші пысып, әкесінің пішін, тұлғасына қарап, қадалып қалады.

Тегінде, ертекші, өлеңші не басқа әңгімелі адамға талай уақыт тапжылмай тесіле қарап қалу Абайдың кішкентай құнінен бергі әдеті еді. Адам пішіні әрдайым бұған бір тамаша, өзгеше қызық сурет тәрізденетін. Әсіресе, әжімі мол үлкендер пішіні бір қызық хикая тәрізді. Ол кей адамның айғыз-айғыз әжімінен, салбыраған ұртынан, қыртыстанған мандайынан немесе бояуы онған көздерінен, әр алуан сақал-мұртынан — өзінше неше түрлі жанды, жансыз дүние сипаттарын көргендей болатын. Қына басқан сыйраты көп тас па? Я, селдір тоғай ма? Не көде-көклек пе? Кейде мал мен ан бейнесі ме? Бәріне де ұқсан кетіп отыратын адам мұсіндері болады.

Әкесінің ат жақты келген, ұзын сопақ басының құлақтан жоғарғы жері қаз жұмырткасындағы көрінеді. Онсыз да ұзын, үлкен бетіне, ұп-ұзын боп дөңгелей біткен сақалы қосылғанда, басы мен беті бір өнірдей. Сонда Құнанбайдың жалғыз сау көзі, оның көтерінкі жал-тұмсығының сол иығына шығып алып, қалғымай, сақшыдай бағып, осы өнірді қалт етпей күзетіп тұрган сияқтанады. Қоя берсін, салғырттығы жоқ сергек, қатал күзетші.

Жалғыз көз шүнет емес, томпақша. Тесіле, сыздана қарайды. Кірлігін де сирек қағады. Иығына бота ішігін жамылып, шалқия отырып

сөйлеген Құнанбай осы үйде әркімге қарамайды. Қарсысына таман отырған Сүйіндікке ғана қадалып сөйлейді.

Сақал-шашы бір рендес, қара бурыл Сүйіндік оқта-текте бір қарап қойғаны болмаса, Құнанбайға тесіле қарамайды. Көзін төмендете береді. Абайға оның пішіні — көп кездесетін, өңгімесі аз пішін сияқты. Бөжей де оншалық өзгеше емес. Түсі ақ сұр келген, өзі қоңыр сақалды, кесек мұрынды Бөжей — осы отырганның бәрінен де сұлу. Бетінде өжімі де аз. Бірақ Абайдың көзін оған көп тартатын бір нәрсе — бұның бітікшелеге, кішкене келген көздері.

Құнанбай ұзак сөйлеп отырған кезде Бөжей қыбыр етіп қозғалған жоқ. Көзін де төмен салған қалпынан бір көтермеді. Соңдықтан оның үйықтап отырғаны, я ойланып отырғаны мәлім емес. Қалың етті, салбыранқы кабағы кішкене көзін көрсетпей, тасалап алған сияқты.

Құнанбайға бұлардың ішінен көз алмай, қырандай қарап отырған — дәл төрдегі Байсал. Қызыл жұзді, жирен сақалды Байсалдың денесі ірі, қапсағай. Көкшіл түсті үлкен көздері — әрі салқын, әрі сыр берместей сабырлы.

Бұлардан басқа барлық салқын, томсарған жандар ішіндегі ең жандысы, ең шапшан, қағылезі Қаратай мен Абай қасындағы Майбасар.

Үлкендер тобына бір жақтан, әкеден төмен отырып, телміре қарған Абай болса, дәл осы тәрізденіп, барынша бой салып қарап отырған — ана шеттегі жас жігіт Жиренше.

Бұл — Көтібақ ішінде Байсалдың жақын туысқаны Шоқаның баласы. Байсал әрдайым қасына ертіп жүреді. Әрі жігіті, әрі сөз үғып, адам болар деген жасы. Ол өңгіме атаулыны көп біледі. Қызық қыл айтады. Өзі құлдіргі. Абайды еркелетіп те қоятын кезі бар-ды. Қазіргі осы жиында Абайдың онаша кездесуді іздептін жалғыз ыңғайлы көрер адамы осы.

Бірақ оның шыны ма, я әдейі үлкендерге көз қыла ма, әйтеуір, қазір Құнанбай сөзінен басқа бар дүниені ұмытқан. Сонымен бірге Абайды да былай коя тұрған сияқты.

Жиренше қабағын бір шытып, қозғалақтап қалды. Абай енді байқады, әкесі сөзін аяқтап келеді екен.

— Қодар сүмның қылығы сырт елдің алдында менің бетіме салық болса, осы елге, өз келене келгенде, осы отырған бәрімізге салық. Мынау отырған сендерге салық! — деп аз тоқтап, Сүйіндікке қадалып отырған жалғыз көзін енді төрдегі Байсалға аударды. Одан өзінің он жағында отырған Бөжейге қадалды.

Бірақ Бөжей мен Байсал мызғыған жоқ. Өзге отырганның барлығы сөздің салмағы мен түйінін өз арқаларынан сезгендей боп қозғалақтап, ырғалып қалысты.

— Ендеше, өлімнен үят күшті. Ел көрмеген сүмдыққа, ел көрмеген жаза керек! — деп Құнанбай байлауын айтты. Қайта босар түрі жоқ. Тас түйін боп бекініп, түйіліп алған көрінді.

Отыргандар осы күйді танып қалды. Құнанбайдың бұлай беттеп алғанда қайта оралар қайырымы жоқ, оны бәрі біледі.

Не айтысып, шарпысып кету бар. Немесе іштен қоштамаган уақытта Байсал, Бөжейдің бір тәсілі: міндет, мысалды Құнанбайдың өзіне баста-тып, артын өзіне тастап кететін әдеті бар-ды.

Жан күйер жер болмағанда, олар осы соңғы мінезді көп қолданатын. Екеуі де жарытып, тіс жарып сөйлемейтін.

Бірақ Құнанбайдың мына сөзі үндемеске де қоймайды, үндеуге де жібермейді. Дел-сал етті. Үй іші бірталай уақыт жым-жырт отырды.

Қодарды Абай білмеуші еді. Оған бұл ат әуелі — “Қозы Қөрпеш — Баянның” Қодарын елестетті. “Сұм” дегеніне қарағанда да, былтыр Байқекше ақын бұның шешелеріне жырлап берген Қодардың бейнесі сияқты. “Қодар деп соған үқсаған біреуді әдейі сол атпен айтып отыр ма” деп ойлады.

Жым-жырт жиынның ішінен алдымен сөйлеген — майысқақ Қаратай. Ол:

— Сұмдық екені рас. Ұлы-қызыңың басына бермесін. Шын болғанда, кәпір қауымында кететін іс қой бұл, — деп, “Қодардың айыбы шын ба, бекер ме?” деген өз ойларындағы құдікке етеп қана бір соғып, қиялап салды. Қодардың бұл жиындағы аталасы — Сүйіндік. Құнанбай бағанадан зіл салғанда, әдейі соған шұқшиған. Оны да жұрттың бәрі біліп отыр. Қодар қылышының орайын алдымен өз туысина “айыпты”, “сорапы” дегізіп өз аузынан айтқызып алу Құнанбайға да керек.

Ал Сүйіндік сол сөзді оп-онай, бір айналмай айтып салса, ертеңгі тауқымет бұнда. Және алдымен Қодардың сол Құнанбай айтқандай айыптылығына да көзі жеткен емес. Ол Қаратайдың шапшашдығынан бір пайда да тапқандай болды. Әсіресе, оның “шын болғанда” деген босаң тастаған жерін үстады да:

— Осы айыбына көз жетсе, тұрғызып қойып бауыздайық. Бірақ сол шынына жеткен жан бар ма?.. — дей беріп еді. Құнанбай серпіліп, ілгері үмтүла түсті.

— Ей, Сүйіндік, — деп киіп кетіп үрыса сөйледі, — албасты да қабакқа қарай басатын. Қыры жоқ, қасиеті жоқ басшы болса, ыбылыс, жын иектемей нетеді. Адал десек, аман десек, жан берейік, актайық, акыретте айыбын өз мойнымызға алайық. Бірақ менің екі бірдей жаным жоқ. Майысар болсан, жанынды да берерсін. Беремісің, жанынды?! — деп, сарт етіп өзіне жабыса түсті.

Сүйіндік Құнанбайдың бағанадан бергі зіліне енді ызалана бастап еді.

— Е, тастай алмай жүрген жаным жоқ! Терге демесем, жанымды ала кой деп кепілге келіп пе екемін, — деп томсарып қалды. Мұның қолынан келген бар қарсылығы осы еді. Баж еткенмен ықтап кеткен сықылды. Құнанбай сезді де, енді жүйемен үтпақ боп, құғынға салды.

— Тергесен, Қодар сұмдығын аныз қып, көпке жайып әкеткен елді терге. Ел тұрсын, кешегі жиында бетімізге быш еткізіп, жарып айтқан жатты терге. Соған да жеткен. Бар да “өтірік” деп соны иландырып келші. Ел аузына қакпақ болып көрші. Бірақ ол қолынан келмейді. Ендеше, не ер бол да, акта! Немесе илан да, жазала! Тек, жарықтығым, дүмбілезінді көрсетпе, былқыл-сылқылынды аулақ әкет! — деді.

Енді Сүйіндік те үндей алмай қалды. Аз бөгелген соң бағанадан Құнанбайға сыр алдырмай, салқын ғана қарап отырған Байсал:

— Кара деп жазалаған күнде, мұның жазасы не болмак, — деп еді, Құнанбай:

— Жазасы – шарифат жолы. Шарифат не бүйирса, сол болады. Мұндай сүмдиккә қазақ айтқан жол жок. Тегі, алдыңғы ата бізден бақытты да. Бұндай лағнетті өз тұсында көрмепті. Кесігін де айтпапты, – деді.

Құнанбай бұған шейін ашумен, зілмен кеп, енді осы тұста күйзелгендік күй көрсетіп, осымен жиынның қабырғасын қайыстырығысы келген.

Бәрі де тіреліп қалды. Ат тұмсығы бір бітеу, меніреу қабырғаға тірелген сияқты. Жалтара алмады да, үндеспеді.

Аз ойлағанда Бәжей өз ішінен “шарифат та жөнге, шынға қарайтын шығар, ақай жок, ноқай жок, көрінгенге бүйда бере бермес” дегендей.

Бірақ бұл ойын айтса, Құнанбай тағы бойлап тартып кетеді. Сондықтан үндеген жок. Тағы да шапшаш Қаратай:

— Ал шарифат бұл Қодар қылығына не бүйирады екен? – деді.

Құнанбай бағанадан төмен отырған жорға Жұмабайды енді ғана еске алғандай бұрыла қарады.

— Мына Жұмабай қалаға барып, Ахмет Риза хазіреттен фатуа сұрап келді. Жазасы дарға асу депті.

— Дарға? – деп Қаратай үркіп қалды.

Бәжей Құнанбайға ажырайып, тіксіне қарап еді, аяmas тұсі айқын екен.

— Барлық байлау осы болғаны ма? Ит те болса, бауыр емес пе еді? – дегендеге, Құнанбай қынжыла тұсіп:

— Оны бауыр дегеннің бауыры езілсін! Шарифатпен шарпыспақпыш ба? Қодар емес, құтпаным болсын, кайтпаспын да, тынбаспын, – деді. Енді бұғалық әкететін, бойлауық жеріне жеткен екен. Бәжей іші мұздай отырып:

— Көзің жетсе, мейлін білсін, – дей салды да, ойдағысын ішке бүгіп қалды. Байсал үн катпаған күде жым-жырт. Құнанбайды актамаса, Бәжейді де құтпаған жок.

Сүйіндік те осы топтың дағдылы мінезіне басты.

— Ел де сенікі, ел ішіндегі тентек те сенікі. Қашқаннның да, қуғаннның да келетіні өзінсін. Тек, не бүйирсан да тергеп алып, бүйирғайсын. Қалғаның өзің біл, – деді. Бұл Бәжейдің қабағын бақкан болатын. Өзі қалай көшерін айқын біле алмай, “соның бір білгені бар шығар” деген есеппен жалт берді.

“Тергеп алып, білгенінді қыл” дегенді, аяқтап келгенде өрқайсысы да бір-бір қайырган-ды.

Бірақ бұл сөздері – сүйей салды. Бағанадан бергі сөзде Құнанбаймен аралары арбасып боп, айтыспай-ақ іштей жер танысып қалған.

Бәжей білсе, Қодар жайы – Құнанбайдың тағы бір қыры. Осал емес, үлкен қыры болғалы түр. Қайда беттер екен? Неге соғар екен? Не де болса, енді салмағын Құнанбай өзі көтеріп алатын болады. Бұлар жалпылдан костаған жок. Оны Құнанбай білетіндегі болды. Түбінде, дәл осы отырған кісілер осы жөнде ұстасса да қисыны бар.

Сүйіндік, Бәжей жағының ойы осы болса, Құнанбай да өз есебін алдын ала өзі өлшеген бетпенен ішіне ірікті. Жаңағыдан әрі жазылған жок. “Пәлен етем” деп кесікті байлауын да айтпады.

Осы отырған бес-алты адам дәл қазіргі күйінде пәлен мың үй Тобықтының талай түйін, шытырман жайларын осы араға жиып әкеп отырған адамдар. Иштерінде көп қалтаға көп есептер салып кеп отырған атқамінерлер.

Құнанбай аға сұлтан болды да, өзгелерінің қатарынан озғындаған кетті. Онда әкімдік бар. Сыртқа да, ұлыққа да жақындық бедел бар. Әрі қолы ұзын, малды. Сөзге жүйрік, мінез бенен іске де алғыр. Осының бәрі, өз ортасын бойымен басып жыға беруге себеп болатын.

Бірақ Құнанбайдың мықты жері Тобықты іші болса, әлсіз жері де осы Тобықтының ішінде. “Құс қанатымен ұшып, құйрығымен конады”. Сол қанаты мен құйрығы ел ішінде өзі тұстас ру басылар. Осы Байсал, Бежейлер.

Осылар соңғы бір жыл бойында бұрынғыдан ашық-жарқын емес. Иштей Құнанбаймен андысып қалған сиякты. Оны Құнанбай біледі. Бірақ осындай қып қосарына ілестірсе болғаны. Тұбі, бәрінін де бағатын тара-зысы — ел. Сол елдін алдында байлауды Құнанбаймен бірге байласқан осылар болған соң жетті. Күйсе, Құнанбаймен бірге қүйеді. Ал ішінде не жатыр, оны білмейді. Олай болса, Құнанбайдың да сырты бұлардың ішін білмеген, елемеген кісі тәрізді болатын.

Тобықты көп рулы көп ел болғанымен, барлық ұлкен шенберінің таразысы осы отырған бес-алты адамның руладымен өлшеннеді. Әсіресе, ру басы осы адамдардың өздерімен салмакталады. Сонда Құнанбайдың он жағында отырған Бежей — қалың Жігітектің адамы. Бұрын орталарынан Кенгірбайдай теріс азу, мықты биі шықкан ел. Бертінде ұрыншақ, қолшыл болып және барымташи жортуылышы жігіт көп шықты. Шетінен сөзуар, сотқар Жігітек. Байсал да сондай мол ру — Көтібактың тұрғысы. “Тоқпақ жалды торы” деп атағанда, үйірі қалың айғырдай, көптігінен атанған. Бұл, әсіресе, мал көбейтіп, жерді мол қамтуға тырысатын, көптігіне сеніп, анау-мынаудан онша қысылып-қымтырыла қоймайтын ауылдар. Сүйіндік — осы ағайынды елдер ішінде ең азы Бекеншінің кісісі. Мал, дүниеге шағыны да осылар. Бекеншінің кірмелеву туысы — Борсак. Жанағы бұлар сөз қылған Қодар — сол Борсак болатын.

Құнанбай болса — Ырғызбай руынан. Бұл — бас жағына келгенде Жігітектен де, Көтібактан да аз. Бірақ әрі малды, әрі көптен бері Тобықтыны билеп-төстеп келе жатқан ауылдар.

Туыс жағын алғанда, Бежей мен Сүйіндіктен гөрі Құнанбайға Байсал жақын. Сойыл соғарға келгенде, қолға, санға келгенде Құнанбайдың мықтап сүйенетіні сол Байсал елі — Көтібак. Оны әлі күнге өз ырқынан шығарған емес.

Қаратай болса, бұлардың барлығына алыстау. Ара ағайын тәрізді Кекше деген рудың атқамінері. Аз да болса пысық және шөре-шөреде жүргендіктен бір мүшеден қалмай ілесіп отыратын.

Осы отырған ру басылардың мінезі, артта жүрген ұлкенді-кішілі атқамінер, ақсақал, карасақалының бәрінде де мінез, тәсіл бола журеді.

Құнанбай қасындағы қой көздеу, сұлуша Майбасар старшын болды да, өз достарынан да, Құнанбайдың жақындарынан да ажырай бастады. Қазір Құнанбай алдында, жастан бергі дағдысы бойынша, үндемей

отырғанымен, бұл ерен бүлік, сотқар адам. Құнанбайдың ұлықтығына бақ масы болған Ыргызбайдың басы осы.

Бүгін Бөжейлердің Құнанбаймен іштей сусызына себепші болған да осы Майбасар.

Бұдан екі ай бұрын зықысы әбден шыққан ел Бөжейді салып, Құнанбайдан: “Майбасарды орнынан түсір” деп тілеп еді.

Құнанбай Майбасар мінезін білсе де түсірмеді. Ол өзінің қара күші, зілі сияқты болатын осындай бір Майбасардың жүруін мақұл көрді. Үлкен бір есебі: “Анау, жұртты шақар айғырдай мойын салып куып ықтырған уақытта, ел арыз айта өзіме келеді, өз бауырыма қайырып беріп отырады” деп топшылаған.

Қодар жайындағы сөздердің артын Құнанбай ашып шешкен жок. Аналардың емеурінің есітті де, қалғанын үндемей бітірді.

Аздан сон сөзді басқа жаққа көшіріп, осы көктемде мал тойыны қандай, шөп шығымы қандай, көші-қонның мезгілі қандай болатынын айта бастады. Биыл да, бұл отырған барлығының кеңесі Шыңғыс сыртындағы Бақанас, Байқошқарға шейін көшіп барыспак. Ол — Керей қонысы болса, сол Керейге мінбелей барып қонып, екі өзенді тағы да жылдағыдай баурай бермек болысты. Тобықтының осы жуандары малы азғана Керейден сол екі өзенді жылма-жыл қона жүріп, тартып алмақ ниетте болатын.

Бұл әңгімелерге келгенде барлық бағанағы томсарған жын шешіліп, жазыла сөйледі.

Осы кезде Жиренше Абайға ым қақты да, тысқа шығып кетті. Абай Қодардың қылмысы не, өзі кім екенін білмеген қалпында болатын. Ол жалғыз-ақ, “дарға асу” деген жерде, ішінен бір түрлі тіксініп қалды. Әкесіне сене алмай, сескене қарап, “соны істейді-ау” деп бір ойлады. Бірақ байқап, болжап көрсө, дар деген қырда, бұл елде өсте болмаған нәрсе. Естіп көрген де емес. Ол мұның түсінігінде Һарон-Рашит халифа заманында, әлдекайдағы Бағдат, Мысыр, Газнадағана болатын жаза сијектанады. Сондықтан “дарға асу” деп жай айтылған болар. “Ол болмас, болмайды!” — деп байлаған еді.

Сонымен бірге, әкесі Жұмабай жайын айтқанда да, Абай қайран болды. Қала мен жолда талай күн бірге болған уақытта бірде-бір сездірсеші!

“Фатуа”, “Дарға асу” деген үкімдерді жасырып алып келе жатып Абаймен жарысады. Қалжындаиды, ойнайды. Енді түк көрмегендей, үнде-мей отырған түрі де мынау. Бүгін күнұзын Абаймен құрбысындағы жа-рысып келгеннің де бірде-бір белгісі жок.

Соған қарап Абай үлкендердің осындай, іші қатпарлы, қын жата-тынын ойлады. “Үлкен болсам, осылардың мінезін әрдайым біліп, танып тұратын болсам” деп, сол үлкендікке тағы да бір қызыққан, асықкан еді. Абай үлкен болуға, тегі, көп асығатын, қызығатын.

Енді есіне түсті. Жұмабай қалада бұған түсініксіз біраз мінездер істеген. “Қазіретке сыйға апарам, Құнанбай жіберді” деп, қысырдың бір семіз қара көк құнаншығарын жетектеп жүрген-ди.

Абайдың молдасы және мешіттің имамы Ахмет Ризаның үйін сұрап

алып, артынан Абайға “молданың үйіне ертіп жұр” деп, бұны бірге де ала барған.

Екеуі асau көк құнанды жетектеп бара жатқанда, бір төбелескій, тентек Сағит деген баланың бұларға істеген қырсығын да есіне алды. Қазір нығызып отырған Жұмабайға қарап, жымып күліп қойды.

Бұлар қақпасының жанынан өте бергенде Сағит терезеден көре сала жүгіріп шығып, тас лақтырып, айғай салған. Асau құнанның үркетінін көріп алған сон, онан да жаман құтырып еді. Қақлаға қайта жүгіріп кіріп, шыбық алып шығып, бұғып келіп асau құнанды шаптан да тұртіп қалған. Сонда көк құнан ышқына шапшып, беле жөнелгенде Жұмабай айрылмаймын деп тырысып көріп еді, тай сүйреп, дедектетіп өкетіп, Жұмабайдың аяғы тарп-тарп етіп қаздандал, тымағы, такиясы да ұшып түсіп қалғанды. Басының жалтыры да көрініп, Абай еріксіз күлген-ді. Асau тоқтамаған сон, шылбырды беліне орап алған Жұмабай шалқайып табандап тартып, көше бойының құмын боратып, тағы да рәсуса болған. Бұл тұста Сағитқа қосылып Абайдың да ішек-сілесі қатып еді.

Жұмабай көк құнанды зорға тоқтатып алған сон, Абай Сағитты маңайлатпай күшіп жіберіп, сол бәледен Жұмабайды да, құнанды да өзі құткарып шыққан.

Бұлар қазіреттін қорасына кіріп, асau құнанды ат қораға байлағанда, қазірет өзі көріп, сыйлық екенін іші біліп, үн қатпаған болатын.

Кейін үйге кіргенде, Жұмабай Құнанбайдан сөлем айтты да:

— Мына баласына — өзініздің шәкіртінізге фатихасын сұра деп еді, — деген.

Қазірет:

— Бәрәкалла, бәрәкалла... бирахматика я архамәррахимин, — деп отырып, Абайға қол жайып бата берген-ді.

Содан өрі қазіретпен не деп жауаптасудың бабын таба алмаған жөне, тіпті, шұлліреген, кітапшылаған тілін ұға алмаған Жұмабай тағы бір ойдағы әңгімесін тұпа-турға, қолма-қол бастап еді. Онысы Құнанбайдың айтқан сөлемі екен. Сұрап кел деген бір үлкен сөзі екен. Осы жөндерін айтты да, Жұмабай Абайға бір, қазіретке бір қарап:

— Бірақ ол жайын оңаша, күпия сөйлес деп еді. Балам, сен... — деп, Абайға оқтала бергенде, қазірет те сезіп, Абайға:

— Ибраһим, сіз хазір мәдрәсөгө қайтыңыз, балам. Бөс ауылға қайтмас бұрын минға кіріп, фатихамны алып кетініз, — деді. Абай шығып кеткен.

“Сокалап отырып, ойдағысын жеткізіп, жаңағы фатуаны сонда алып шыққан екен-ау, бұл” деп ойлады.

Өзін керек еткен сөз берін шырайды көрмеген сон, енді Абай да Жириенше кеткеннен кейін, біраздан соң ақырын сузып, тыска шықты. Бұл уакытта Жириенше соңғы атқа шідер салып, отқа жіберіп жатыр екен. Есік ашылған жерден Абайды көрді де, ақырын дауыспен:

— Абай, бері кел, мұнда кел... — деді.

Абай бұған жетер-жетпестен:

— Өй, Жириенше, жаңағы осы Қодар кім? О не қылған? Айтшы, — деді.

— Қодар — жақыны жок, жалғыз үйлі бір Борсак.
— Ол қайда?
— Е, ол мына Шыңғыстың ет бөктерінде, Бөкенші асуының бауырында.

— Ал ол не қылған?

— Сол биыл қыстыгүні жалғыз баласы өлгеннен кейін, келінімен жақын бопты дейді. Ана кіслердің сұмдық деп отырғаны сол.

— Жақын? Қалайша?

— Не қалайшасы бар? Шөккен дейді...

— Не дейсін?

— Е, сығыр, шөккенді білмеуші ме ең?.. Бура мен інгенше?.. Білесін?.. — деп, Жиренше өте бір тұрпайы қозғалыстар жасады. Ол үлкендер арасынан әбден іші пысып шығып, енді салқын далада азырақ ойнақы күйге кеп тұр еді. Абайды күлдірмек болатын. Бірақ Абай құлар емес. Көнілінде қатты қобалжу бар.

— Сол рас па екен? — деп, Абай қадала сұрады.

— Бәсе, сол анық-танығы мәлім емес... Бірақ ел өсек қып әкетіпти. Сүйіндіктің, жаңағы, анығын білейік деуі сол ғой, — деп, Жиренше салмақты болып сөйлемеді.

— Ендеше, бекер жала-дағы?

— Тіпті, солай десетіндер де көп. Бірақ өнеугүні Құнекен мына Сыбан ішіне топқа барса, соңда Солтабай төре осыны бетіне салық қыпты. Мына кісі төреге насыбайды тастасаншы дегенде, анау: “Мен насыбайды тастайын, бірақ Шыңғыстың бөктеріндегі шашты сайтанынды сен де тыйсаншы!” деп, бетінен алышты дейді. Соған намысы келіп, Құнекенің катуланып отырғаны өлгі ғой, — деді.

Абай әкесінің жанағы “дарға асу” деген жердегі аяздай сұық пішінін еске алды. Үндемей біраз тұрып, қабағын шытып, қатты күрсінді де, айналып жүріп кетті. Күрсінуі ауру дененің киналған ыңқылына ұқсағандай болды. Шешесінің үйіне қарай беттеді. Жиренше басқа да бірденелер сөйлеспек боп, бөгемек еді, қайырылған да, үндеген де жок. Кете берді.

3

Келіні жаңа ысытып әкелген, құрт қосқан қонақ көжені анда-санды бір үрттап отырып, Қодар:

— Қарағым, Қамқа, бүгін күн жұма ғой осы? — деді.

— Жұма, бейіт басына барып, құран оқып қайтайықшы, — деді де, Қамқа күрсініп алыш, — Құданың құдіреті, бүгін түсіме баланыз бір түрлі боп кірді, — деді.

— Пәке паруардигар! Паруардигар! — деп, мол келген батыр кеудесін қақ жарған шерді Қодар да шығарды. “Тұс шіркін, жұбаныш па, тәнір-ай!” Бүгін өз түсіне де Құтжаны — жалғызы кірген еді. Бірақ Қамқа түсті кәдімгідей медеу көреді. Айтсын. Бала көнілі, тым құрыса, сонысымен уанған болсын. Тындайды.

— Осы дәл өнімдей, үйдің сыртына кеп аттан түсіп, асығып, жайрандап кіріп келді. Келді де: “Әкем екеуің жылай бересін... Зарлай бе-

ресін. Мені шын өлді деймісіндер? Ал мен, міне, келдім... Тіпті, өлгем жок... Қойшы, Қамқа! Қабағыңды ашшы!” деп, осы бір түрлі сай-сүйегімді босатты!.. — деді.

Осы кезде Қамқаның да, Қодардың да көздерінен үнсіз жастар біртін-біртін сорағытып ағып отыр еді.

Жым-жырт үйде Қамқаның құлағына тыс жақтан бір ызың естілді. Қазіргідей таңертенгі уақытта мұның құлағына осымен бірнеше рет, осы бір ызың естіледі де тұрады.

Қаны қашып, аппак сүр болған бетін төр жакка, атасы жакка бұрып, қадала тындады. Екі көзі жасқа толып, қызарып тұр. Аш бетінде көк тамырлары білінеді.

— Шыңғыстың бектер желі ғой, қарағым.

— Үзыңы несі?

— Қораның төбесі ашылып қалыпты. Оның да тозығы жеткен емес пе? Тесіктерден сорайып шығып тұрған ескі қамыстар бар. Сол құрғыр жел соқса ызың салады ғой, — деді.

Аздан соң екеуі де тыска шықты. Тозығы жетіп қалған жалғыз қоныр үй, жапа-жалғыз кішкене, ескі шым қораға ықтап тұрғандай. Маңайда басқа не қыстау не бірде-бір киіз үй де, тірі жан да жок. Қөшерлік өз көлігі жоқ болған соң, Қодар ешкінен көлік те сұрамаған, қыстаудан да ірге аударып жылжымаған.

Бұрын баласы: “Жатақ бол жатамыз ба?” деп көлік әкеп, көп ел ойға көшсе — ойға, қырға көшсе — қырға ілесе беретін. Мал тойыны, шаруа есебі дейтін емес. Әйтеуір, құр жас болған соң дүрмектен қалмау сияқты. Онда Қодар өзі де, “тым құрыса, акқа тәуір болармыз, біреуден там-тұм сауын сауармыз” деп, елге ергенге қарсы болмаушы еді.

Ал биыл ағайын өзі білмесе, балам өліп еді деп, енді жатқа телміргендей көлік сұрап жүруді лайық көрмедин.

Қамқа да, өзі де Құтжанның жас қабірін құлазытып, жалғыз тастап, “жайлау бар еді, сайран бар еді” деп кеткісі келмедин. Күндіз-түні егілген жаспен, еніреген зарлылар арысын тастап кетерлік дәрмен де таба алmas еді.

Бұларда мал дейтін мал да шағын. Азын-аулағы болса, осы қыстау маңын қысы-жазы жесе де, Бектер шебінің тұмсығын сындыра алмайды. Жалғыз үйдің қолындағы бары — жиырма-отыздай ешкі-лак, қойтүяқ пен бір бұзаулы сиыр, екі торпақ болатын. Осы малды бағарлық бүт артары бір ғана қоныр ат. Құтжанның қоныр аты.

Баласы өлген соң Қодар қыстығуні осы ел ішінде кірме бол, әркімде жалда жүретін бір шал жиені Жемпейісті өз қолына алып еді. Жемпейісте катын да, бала да, баспанда да жоқ. Өмірі шыр бітпеген сорлы еді.

“Екі жарты бір бүтін болайық. Кімге сенеміз? Иық сүйесіп күн көрейік” деп, Құтжанға құран оқи келгенде Қодар Жемпейіске зарын шакты да, қолына ұстап қалды. Қазір қоныр атпен бар қара-құраны қосып жайып жүрген сол Жемпейіс.

Малда аланы жоқ. Үйде де мінбелеп тұрған шаруа жоқ. Сондықтан өмір мен уақыт бүгілдірген бір кәрі, дерт пен зар бүгілдірген бір сорлы бол, екі шерлі баяу басып, бейіт басына қарай аяндалды.

Жарқыраған май күні бір түрлі боп нұрланып, тамылжып түр. Аспанда ұсақ қана ақ мамық бүлттар қалқиды. Айналадағы жазық пен төбешіктің бәрі де алқара көк. Аласа, тықыр, бірақ тығыз бетегемен жайнаған. Қызғалдақ, жауказын, сарғалдақ, бәйшешек дегендер қызыл, сары, кекшіл түстермен құлпырып, жайнайды. Гулеп үшқан көбелектей көп бояулы, неше алуан...

Бектер желі таңертен әрдайым Шыңғыс аса соғатын қоныр салқын күйінде. Қазірде де күн қызуын женілдетіп, майда қоныр лептей үріп түр. Бірақ бұл жаразтық, бұл жастық кімдер үшін?

Әлдекімнің рақаты, әлдекімдердің қызығы, сайраны үшін болар. Жалғыз-ақ, мынау екі қаралылар үшін ол жоққа тән.

Бұлардың алдында, кішкене көк төмпешік үстінде құбыла жактағы серек тасы шошайған жалғыз жас бейіт қана түр. Көздері де, көнілдері де сонда.

Дүниенің көктемі Құтжанның былтыр ғана осындай кездे, куліп жайнап жүрген аман шағын, сау шағын еске түсіреді. Еске түсіреді де, тағы да толқып келген құсамен басады. Жүрек басынан запыран, зәр төгілгендей болады.

Қодар батыр денелі, алпыска жана кірген, бурыл қарт еді. Жалғызық пен осы қаралылық иықтан баспаса, өмірдің мұны мойытар өзге күші жоқтай.

Ол жасында найзагер батыр болған. Осы жасына шейін өз қасиетін жоятын жаман аттан да аулақ.

Жуан кім, көп кім, бақ масы есер кім? Ешбірін де ол білмейтін. Өз өмірі, өз үй ішімен, өз айранын ішіп күн кешетін.

Үйден шығып, әлдебір сезге, сыпсынға да араласпаушы еді. Сондықтан алысты қойып, ағайын ішінде де бұны білетін жан аз. Өзі де аз ғана Борсақтан, Бекеншіден басқа жұртты танымайтын.

Сонғы алты ай ішінде барлық жалын атқан қайғысы — жалғыз баласы Құтжан жайы.

Ендігі үміт не? Құлазыған кү өмірде тірек не? Ойлағанмен тапқан емес. Таппасын білген сон, сонғы кезде оны ойламайтын да.

Жалғыз жанқүйері мынау қайғыдан сөніп бара жатқан, санадан солған бейшара келін. Оның алды немене? Не болады? Бұны шешуге тоналып қалған көнілі баспайды. Батылы бармайды. Бөтен боп кете ме деп ойлай бастаса, Құтжаны бір өлген емес, екі өлгендей көрінеді.

Келіні Қамқа мен Құтжан арасының тәттілігі өзгеше еді. Бұл бейшара жетім қыз екен. Құтжан сонау алыштағы Сыбан ішіндегі нағашыларын іздеп барып, содан алып қашып келген. Бұнда да артына оралар, ие шығар туыс жоқ. Сондықтан ба, әйтеуір, Қамқа Құтжан мен осы үйдің тілеуіне бар ынтасымен құлаған еді. Қодар соны танып, Қамқаны дәл өз ішінен шықкан Құтжаннан бірде-бір кем сүйген емес. Оның да, бұның да тең ортақ әкесі болды.

Біртоға, кесек мінезі бойынша, осы көнілін өле-өлгенше сактаумен көрге бірге әкетемін деп сенуші еді.

Бірталай күн болды, Жәмпейіс тауда, көрші ауылдардың қойшыларымен кездесіп, сондағы естіген сезінен бірдемені бықсытып айта

бастағанда, Қодар толық түсінбей, түсінгеніне ыза боп, түсінгісі келмей тойтарып тастаған, айтқызыбаған. Естіген сөздеріне қарағанда, басы аман, өсекші ағайын тек отыра ма? Соның шырғасы гой:

— Бұл Қодар неге қыстаудан шықпай, інге кіргендей жатып алды? — деседі дейді.

Тағы бір кезде:

— Осы Қодардың келіні нені үміт қылып отыр? Не ойлаған ойы бар? — деп сұрастырады дейді.

Осындайға келгенде Қодар мұндағы жыбырдың ішкі зәрін, суығын сезгендей болған. Оның өз топшылауы бойынша, бұндайдың арты жесір қатынға әменгер іздеу. Мал шығармай, біреудің үйіне тегін қатын кіргізіп беру. Қодар малына ие болатын мұрагерді іздеу, соны табу.

Бұндай жай өтірік ағайын — болмыс, жанқүйер — болмыс атқамінер кулардың күлшына кірісетін сыпсыны.

Қодар елге жоламай, елдің келуін де тілемей қойғанда, өсіреле, осындайдан корқатын. “Тым құрымаса, баламның жыл уақыты жетсін” деп, оның ар жағын тіпті ойламай, жауып қоюға тырысатын.

Енді, міне, өмір аязының алдыңғы лебі болып, Жемпейіс арқылы, койшылар арқылы келіп жатқан сүм салқын сол ғой деп үққан-ды.

Қодар киналып, қатуланған соң, Жемпейіс өз естігенін тегіс айтқан жок. Және айтам десе де, өзі сөз білмейтін, сөзін кісіге үғымды қып айта алмайтын аса бір орашолақ адам еді. Сонысынан тағы жасқанып, Қодарды кинамайын деп қойған-ды.

Бірақ бір күні далада бір көрі қойшы бұған сүмдышқайтты.

— Қодар келінімен жақын дейді. Сен не білдін? — деген-ді.

Бұған Жемпейіс жаман түршігіп:

— Онбай кетейін, естіген сүмдышым емес. Тарт... Тарт көпір, мына сөзінді, тарт! — деген. Актағаны ма? Жок, жай шошығаны ма? Біліп болмайды.

Бірақ жаңағы сөзді бастаған көрі қойшы өзі де сүмдыштың адамы емес-ті. Өз ішінен: “Мына бакыр білсе, бүйтпес еді. Тегі, не аналар аман да, не мынау түк біліп, сезбеген ғой” деп ойлаған. Кейін де осы көрші қойшы Әйтімбет Қодарға анда-санда қатынасатын кедей-кеңіктен жағалатып сұрау салып, жаңағы жаладан Қодарды аман деп үйғарды.

Бірақ жақындағы жарлы-жакыбай солай дегенмен, осы өсекті кайта-қайта шығара беріп, көпке жайып кеткен бір “көз” тағы бар. Не қылса да Әйтімбет Жемпейістен алғаш сұраған кезден бастап, осы жала Қодарға оралып соға беретін бітпес жала болды.

Қодарда соңғы күндерде Құтжан дертінен бөлек өзгеше бір ыза бар. Оның себебі, осыдан үш күн бұрын Сүйіндік бір кісі жіберілті. Онаша алып сөйлескен Бектен деген бір сөзуар көсे бұған өрнені шарлап кеп:

— Ел аузына кім қақпақ болады? Қан көтеріп әкетілті. Жаны ашыған жақсы да сол өсекті басам десе, баса алмапты, — деп, Сүйіндікті атап, оны бір мактап қойған. Содан тағы біраз орағытып кеп:

— Жаман айтады... Сені мен мына келінінді жаман атқа тағады! — деп былш еткізгенде, Қодар:

— Өй, жаным, не шатып отырсың? — деп, Бектен көсені таптап тастардай болады. Анау бірақ безбүйрек қайтпас екен.

— Сол сөзге иланып алған Құнанбай, саған қатты жаза бүйіратьын түрі бар. Сүйіндік өз бауырын кисын ба? Саған мені әдейі жіберіп отыр. Сөз айқындаш ашылғанша тая тұрсын, бір жерге жалтара тұрсын дейді, — деп келген.

Қодар ыза мен корлықтан өлердей боп булығып, орнынан атып тұрып:

— Да, кет, жоғал! Құдайдың көрін көріп болған Қодар Құнанбайдың көрінен корқар деп пе ең? Жоғал өрман! — деп айдал жіберген.

Осы сөз бүгін де Қодарды ызменен қайнатады. Бірақ Қамқамен бұл жайды сөз қылуды ойлаған емес. Өзінің әкелік жүргегі өзіне мәлім. Балалық жақындығы Қамқаның да өзіне мәлім — берік. Сол қайғы үстінде күндеңі бір-біріне мұн айту, күрсіне отырып зарларын шағу, екеуін өбден келін мен ата халінен кетіріп, ортақ қайғыдағы ене менен келіндей немесе әке мен баладай жақыннатқан. Адам мен адам боп танысып, табысқан-ды. Бірақ өзге көп жайды екеуі де ірікпей, бүкпей ашық сөйлессе де, жаңағы сүмдікты жарылмаған уыздай сорлы, шерлі баласына айтуға бірбеткей Қодардың батылы да бармас еді.

Екеуі ақырын аяндаш бейіт басына келді. Қодар құран оқи білмейді. Қамқа да оқыған емес. Бірақ екеуі де өзді-өзі ішінен Құтжанға тілеуін, зар болғанын, арманда қалдырғанын айтады. Әрқашан жанқүйер жақын қабіріне ыстық-ыстық жастар төгеді. Қайта-қайта бас қояды. Үндемей індері тиісіп, көздерін алмай, ұзак-ұзак отырысады. Бұл қабірдің өр тасы екеуіне санаулы. Әлдекалай жел ұшырып түсірген шөп-шалам болса, оны алып тастап немесе топырағының ойсыраған, қосыған жері болса, соны қайтадан түзеп ондай отырысады. Тағы да бірталай уақыт отырып қалып еді. Бір кезде бұлардың сырт жағынан дүрсілдетіп келіп қалған бірнеше аттының дабыры естілді.

Қодар да, Қамқа да бұрылған жоқ. Аттылар мінбелеп кеп түсіп жатты. Бұлар бес кісі екен. Баstryғы Майбасардың қара сақал атшабары — Қамысбай. Қалғанының екеуі — Бекенші, екеуі — Борсак. Қамысбай аттан түсे бере:

— Көрдің бе, жәдігөйді! — деп күнк етті. Қодар мен Қамқаны бұл күйде көреміз деген жоқ еді. Мынадай сарылып отырған қайғыны көргенде, өзге болса жүрегі шайылар еді. Қасындағылар аттан түсіден де іркілгендей болатын. Бірақ Қамысбай “шаш ал десе, бас алатын”, Майбасардың өзінен асқан бүлік, бұзакы, қанқұйлының өзі.

— Түсіндер! — деп бұйырды да, бәрін аттан түсірді. Борсактың да оны қостайтын біреуі табылды. Ол Жексен дейтін дәүкес шалдың інісі — Жетпіс еді.

— Көрден бас бұрмауын, көрде басы қалғырдың! — деді Жетпіс те.

Қодар мыналардың әдейі келген жайын байқап, бұрылды да, сабырлы суық жүзбен:

— Нелерің бар, жандарым? — деп еді.

Қамысбай тепсініп кеп:

— Неміз болушы еді? Сендерді ұлық шакыртып жатыр. Мына Қарашоқыда елдін игі жақсысы жиналып отыр, тосып отыр! — деді.

— Жақсың кім? Ұлығың кім өзі?

— Ұлығым старшын Майбасар, бастығы — Құнанбай. Мына келінің мен екеуінді жауапқа шақыртады. Тұр, жүріндер!

— Сандалып жүрмісін? Не ақын бар?

— Не дейсін? Әкім шақырса, ақын не деймісін?

— Құдай жүзін көрмегір, мынау кім өзі өкірендеген! — деп, Қамқа қаны қайнап, қатты ашуланды.

— Құдай жүзін көрмейтін сендерсін, кос қара бет! Сенсін, шашты сайтан! — деп, Қамысбай бастырмалатып, қамшы үйіре бастады. — Жүр, ал! Алып жүр! Мінгіз ана атқа екеуін де! — деп, қастарындағы жігіттерге бүйрық етті.

Төрт жігіт өуелі Қодарға қарай ұмтылды. Қодар:

— А, құрыған құдай, нең бар еді? — дей беріп, қасына бұрын барған екі жігітті қойып-қойып жібергенде, біреуі мұрнын басып ұшып түсті. Бірақ сөйткенше болмай, қалған төртеуі жабыса кетіп, даяр шылбырмен колын сыртына қайырып, байлад алды. Қамқаны да сүйретіп отырып, аттың жанына алып кеп, Қамысбайдың алдына мінгізді.

Қодардың артына Жетпіс мінді. Ол да енгезердей мықты жігіт. Жалма-жан аттарына тегіс міне сап, құншығыс жақтағы Қарашоқыны беттеп, тұмсық аса шаба жөнелісті. “Шабар қылыш, атар оқ, бұлармен сөйлесер сөз де жок. Не де болса ұлығымен бір тілдесермін” деп ойладп еді Қодар.

Өзімен аталас болса да, жол бойы артындағы Жетпіспен де бір ауыз тіл қатқан жок.

Шынында, Қодар мен Қамқаның осы сорына себепкер болған да дәл осы Жетпіс пен соның ағасы даукас, бәлекор Жексен.

Олар Қодардың ең малды ағайыны болатын. Басында Құтжан өлген сон, осы көктемде жұрт Жексенде кінәлай бастады.

Қодар аталас жақыны еді. Әрі кедей, әрі жалғыз, жетім-жесір бол қалды. Соған колы ұзын Жексен қарайласса нетуші еді? “Көшерге көлік бермей, бір қораға жалғыз тастап кетті” деп кінәлаған-ды. Осы сөзді бір емес, екі емес, есіте берген Жексен, ең өуелі өзінің болыспауына сылтау етем деп:

— Сол құрғырдан көнілім тіксініп жүр, болыспайын демеймін, бірақ шошып қалдым, — деп, Бекенші-Борсақтың жиынында ең алғаш бәле сөздің басын бір шығарған.

Артынан Сүйіндік осы сөздің мәнісін сұрағанда:

— Келінімен жақын екен ол көпір... Маған не қыл дейсін? Қасыма алып жүрсем, ертең бетіме түкірмеймісін? — деп ақталған-ды.

Алғашқы бір дақпыртты осымен жұртқа жайып жібергеннің бірі енді Сүйіндік те болды.

Бірақ басында өздері жайып жіберіп, кейін осы өсек еріккен қызыл ауыздың бәрін кернеп кеткен уақытта Сүйіндік тағы бір келіп, Жексен-нен енді анық дерегін сұраған. Жексен қыстығуні — Құтжанның жетісі болған күні, Қодар айтқан бір сөзді дәлел қылды.

Қодар қайғыдан сандалып, жаны күйіп отырып:

— Маңымда тұлдырып жок. Құдай маған қылды ғой. Көпір өтсем де енді көрінен аянарым жок. Құдай маған қылса, менің құдайға қыларым сол... — деген.

Осыны Жексен өз бетімен топшылап, “бұл құдайға не қылады?” деп, жүріп-жүріп кеп, ақыры: “Мұнысы келіні болды!” деп байлаған-ды.

Содан бері өсекті өзі таратуына тағы бір себеп — “Қодарда біраз жер бар. Мұның қыстауына ен жақын, жерлес адам сол. Әйтеуір, жайы біткен неме ғой. Елден күдіріп жіберіп, жерін де басайын!” деген аргы түкпірде жатқан есебі еді.

Осыдан үшқындаған сөз Құнанбайға жетіп, одан “Сыбаның жиыннан Солтабай Тобықтыны мазақ етіп сөйлепті” дегеннен бері қарай, Сүйіндік бәленің ұлғаятынын біліп, Жексенниң қайта кеп сұрастырған. Жалғыз Жексен емес, маңайдан да сұрау салды. Қорші ағайын, бастығы Әйтімбет қойшы бол, өз еркімен осының анығына жетуді ойлады. Сөз бақпаған момын ағайынның бәрі де Қодарды қараламады. Қайғы шеккен, дерпті қүйін ғана айтушы еді.

Бірақ Жексен мен мына Жетпіс болса, сол қайғының өзін де:

— Әдейі істеп жүрген сырты. Сүйтпей қоя ма? Бәлені түн жамыла бастайды ғой, — дескен-ді.

Өзі анығын білмеген және ол анық болса, осыны сылтау қып Құнанбай Борсақ, Бекеншіге бір нұқсан келтіреді деп есептеген Сүйіндік сырт кісімен сөйлескенде:

— Осы сөз бекер болар, — деген. Құнанбай алдында да соны нық үстармын деп еді. Бірақ Құнанбай ырық бермеді.

Оның үстіне жақында Қодарға өзі әдейілеп жіберген Бектен көсе жолшыбай Жексен аулына соғып, тіпті бұлдіріп қайтты.

— Қодар “Құдай да, Құнанбай да керек емес. Не қылсам өз еркім, менде не ақыларың бар?” деп қуып шықты. “Құдай маған қылса, мен құдайға қылдым” дегені, дәл сол бәленің өзі болды! — деп ентелетіп, төндіріп келген-ді.

Құнанбай жағынан ықтап қайтқан Сүйіндік, көзі жетпесе де байлау етті. Сонымен, ақыры, Қодар қүйі кеп бұған соқты.

Жолшыбай “келінімен тілдестірмеймін” деп, Қамысбай Қодарды алдына салып, өзі әдейі оқ бойы жер артта, іркіле жүріп келе жатыр.

4

Қарашокы Қодар қыстауынан алыс емес. Шыңғыстың үлкен биігінің бірі. Соның бауыры әдемі, тоғайлы өзен болатын. Тал-терегі болсын және тау қайыны — қисықша қызыл қайың болсын, барлығы да көктеп, жайнап тұр. Бұл ара бір құйқалы, жақсы қыстау. Бекенші, Борсақ ерте кеп, осында орнап қап, әлі бауыр басып келеді.

Үргызбай ішінен, өсіреле, осы Қарашокыға қызығушылар көп болатын. Бұнда отырған ауылдар Борсақ Жексен аулы. Ол Борсаққа әлде-қандай көрінгенмен, өзге жүрттың келесінде бұта құрым болатын.

Жынын осында екен. Жексен аулы төрт үй. Өзенге мінбелеп, төніп тұрған бір тіп-тік жартастың түбіне қоныпты. Осы араға Қодар мен Қамқаны алып келе жатты. Тыста:

— Келе жатыр. Алып келе жатыр... Әне, Қодар... — деген үндер естілген сон, Жексен үйінде отырған Құнанбай бастаған топтың бәрі тыска шықты. Тұмсық асып келе жатқан Қамысбайлар келгенше, мұндағы

барлық жиын бір араға қарай екшеліп, ауылдың сыртына барып топтанды. Сол арада қазыққа бүйдалап байлап, шөгеріп койған бір ұлken, биік қара атан жатыр. Беліне шом салып, екі өркешінің арасын жоталап биіктепті де, соның үстінен бастыра бір ашамайды орнатып, мықтап шандып, таңып тастапты.

Қамқа жиыннан шошып кетті. Жолшыбай сұрамаса да, енді ауылға тақала бергенде Қамысбайдан:

— Жаным-ау, адам баласысың ғой... Осы айыбымыз не? Не қылмаксындар? Айтып өлтірсөнші? — деген.

Бұған шейін “ләм” деп жауаптаспай келген Қамысбай енді ғана тіл қатты. Бірақ тілі зәрдей еді:

— Анау атаңмен — Қодармен жақын болғаның үшін қазір екеуін де жайрайсың! — деді. Ол осыны айтып, “Қамқа не дер екен?” деп еді, байқаса, Қамқада үн жок. Бір ғана ыңыранды да, сылқ етіп, аттан құлап барады. Қамысбай өзі де аттан жығылып қала жаздады. Қамқаны құшақтап, қысып алды да, желіп отырып, жиынның алдына келді.

Алдыңғылар Қодарды түсіріп жатыр екен. Бұда кеп Қамқаны сүйемелдей үстап тұрып, өзі бұрын түсіп, артынан келіншекті түсірді. Қамқа түскен жок. Былқ етіп құлап жығылды да, талған бойында жерде сұлық жатып қалды.

Қодардың алдында жұз қаралы жиын тұр. Ортасында Құнанбай, Бежей, Байсал, Қаратай, Сүйіндік, Майбасар — бөрі бар. Алдағы осылар да, артында ентелеп тұрган — ақсақал, қарасақал. Әр рудың, көп рудың адамдары. Ілғи атқамінері ғана. Ішінде жұпның киімді біреу жок.

Қодар сөлем бермеді, өзі танулы. Ішінде удай қайнаған ыза мен ашу бар.

Жиын ортасында жалғыз көзі бұған оқтай қадалып тұрган Құнанбайды танып, соған қарап түйіліп, қатты акырып:

— Уай, Құнанбай, мені құдайдың жылатқаны аз ба еді? Бұ не қырсығын?.. — дей бергенде Майбасар бастаған өулекі жуандар:

— Тарт тілінді!

— Қыскарт!

— Жап аузынды! — деп арс-арс етті. Құнанбайға жаңағы Қодарша зекіп сөйлеген қарсылық сөздерді олар естіген емес.

Қодар аз үндемей тұрып, аналар басыла бергенде:

— Ел-жұртқа масқара етіп, кор етіп, анау соқыр көзіңнің құнын менен алайын деп пе едің! — дегенде, Құнанбай:

— Шығартпа үнін! Жоғалт көзін! — деді.

Майбасар да ілесе:

— Өй, қуарған көк тәбет! — деп, қамшы үйіріп кеп қап еді.

Қодар саспастан тұрып, қарсы ақырды.

— Иә, мен көк ит болсам, сендер көп итсің! Жабыларсын, таларсын да жерсің! — дегенде, Қамысбай мен бағанағы төрт жігіт Қодарды сүйретіле бара жатып, Қодар зор дауыспен барынша шырқап:

— Ақ, қарамды тексермедин бе, өңшең қан жұтқан, кара бет?! — деп, қанталаған көзімен Құнанбайға бұрылып, атып жіберердей карады.

Бірақ осы кездे мойнына шылбыр түсіп қалып еді. Төрт жігіт жеткеп жылдам тартып, анадай жатқан қара атанның он жағына апарды. Басына қап сияқты бірденені жаба салды. Бес-алты кісі тапжылтпай, түйенің қабырғасына басып, жығып ұстап тұрды. Қодар тағы лағынат айтып айқайлай беріп еді, сыртынан бір қатты күш тарпып, серпіп жібергендей болды. Тұрып бара жатқан түйенің қабырғасы қақкан еken. Осыдан әрі мойнынан “лық” етіп, темірдей қысып, жаңын суырып өкетіп бара жатқан таудай ауыр күш басты. Жалған жапырылып, үстіне кеп құлады... Көзінің оты жарқ етті де, сөніп бара жатты. Жиында үн жок. Түйенің ар жағына Қодармен тен қып асқан Қамқа түйе тұрысымен бір сөтте үзіліп кетті. Оны бәрі көріп тұр. Қодар бір жиырылып, бір созылып, тез өле алмады... Батырға біткен зор денесі созылған уақытында, бұрынғысынан да үзарып нар түйенің бойына тенелгендей, аяғы жерге тиер-тиместей болды. Түйені тұрғызып, бірталай ұстап тұрғанда жиын әлі үн қатпады. Екі жаннның өлім азабын өз үстіне арқалап тұрған түйе де үнсіз.

Дөті шыдамаған Байсал кейін бұрылып, шетке шығып кетті. Сөйлемдер болса, сыйырмен ғана сөйлейді. Қаратай Бөжейге күбір етіп:

— Өле алмай қиналды-ау, бақыр! Бейшара, жаңа білдім, арыс еken ғой! — деді.

Бөжей мұның бетіне қатты сұрланған жұзбен, ажырайып қарады да:

— Арысынды, ендеше, арыстан жеді, — деп сырт айналып кетті.

Жұрт сыйырлап:

— Өлген жок, әлі өлген жок... — десе берді.

Қодардың денесі, шынында, әлі тітіркенгендей дірілдеп қап, кейде тартыла түсіп қояды.

Құнанбай жұрттың күбірі көбейіп бара жатқанын енді сезді. Өлтіргеннен де қинау бататын төрізді. Он қолымен қатты ишаралып, түйені шөгер деп бұйырды.

Түйе шөккенде Қамқа серейіп сұлық түсті де, Қодар өлмеген еken, бүктетіліп түсті. Сол арада жұрттың есін жиғызбастан, Құнанбай қасындағы құзды қөрсетіп:

— Шық алып, мынаның басына! Құлатындар содан көпірді! Бітсін сонымен! — деді.

Баганағы Қамысбай мен сол жігіттер үнсіз Қодарды түйенің үстіне көлденен салып, арқанмен байллады да, тау басына тарта жөнелді.

Бұл құздың арғы сырты жазаң. Қөлбей біткен бетегелі жазаң болатын. Тосып тұрған жұрттың ішінен бірен-саран дөті шыдамағаны сусып кетейін деп еді, Құнанбай:

— Ей, тарқама түге! Тоқта былай! — деп саңқ етіп, зілді бүйрық берді. Жұрт қайта иірлді.

Аздан соң құздың басына ереуілдеген жаяулар шықты да, ойдағы жиынға қарады. Құнанбай түрегеліп, өкшауырак шығып, қолын төмен сілікті, “таста” дегені. Жоғарыдағы төрт жігіт Қодар денесін қаумалап, ілгерілі-кейінді толқытып тұрып, бір кезде тастап жіберді. Бұл тас — бауыр жағы ойылғандай шұқшиған тас еді.

Азап пен қорлық шеккен онсыз да өлі дene, жолшыбай бір тасқа соқластан тұпа-тура ағып кеп, ауыр салмақлен курс етіп бір-ак түсті. Қазір

де шоқтай жиылып қалған топтың қақ қасына кеп құлады. Шетірек тұрған кісілерге естілгендей боп, ақырын ғана құтір етіп сүйек-сүйегі сына түскендей болды.

Дәл осы кезде Жексен аулына төменгі тоғай ішінен шығып, қатты жүріп кеп, екі салт атты тусіп еді. Денелері ықшам, біреуі бала бейнелі. Олар аттарын шеткі үйге байлай сала, жылдам басып келе жатқан Абай мен Жиренше болатын.

Аттан түсे бере бұлар тас басына тегіс анырып, қарап тұрған жиынды көріп, өздері де солай қадалды. Бір кезде шекпенінің етегі қанаттай боп шалқи шашылып, құлап келе жатқан дene көрінді. Жиренше атты байлай сала топқа қарай жүгіргендеге, Абай көзін басып отыра кетті... Бітті, өлді...

Мезгілімен жетсе, өкесіне өмірінде бірінші рет жалынып, аяғын құшса да өлтіртпей алып қалмақ еді. Кешігіп қалды. Енді топтың ішін көрмек емес. Атына қайта жүре берейін деп еді. Бірақ дәл осы кезде, үнсіз тұрған жиын жақтан жапыр-жұпым дауыстар естіліп қалды.

— Сен ал!

— Е, сен ше?

— Ал өзің? — десіп, қау-қауласып тұрған жұрт қолды-қолына бір-бір кесек тас көтеріп алыпты. “Төбелес пе” деп еді. Солай басты. Бұл төбелес емес-ті. Қодар құласымен Құнанбай:

— Элі жаны шықкан жок. Енді анау көпірден өз жанымызды актап, аулақ өкету үшін қырық рудың қырық кісісі кесек атсын. Ал осы жиындағы әр атаниң баласынан бір-бір кісі кесек алындар қолдарына! — деген.

Өзі алдымен алды да, Бөжей мен Байсалға қарап жердегі тасты нұсқап: “Алындар!” деді. Бүйіра айтты. Аналар бағынды да тас алды.

— Міне, шариғат бүйрығы. Атындар кесектеріңмен! — деп, алдымен өзі лактырып, Қодардың жонынан ұрды. Бөжейлер алған кезде тасты біреу алып, біреу алмай тартыныңқы еді. Жаңағы дабырлаған дауыс сол тас алдырып, ұрғызудың бүйрыктары екен.

Абай жеткенше жұрт бірі артынан бірі тас жіберіп ұрып жатыр. Топтың шетіне Абай келе бергенде Жиренше колынан ұстай алып, бетіне бетін тақап:

— Ананы қара! Мынау ұргалы жатқан шалды қара! Осы Қодардың жақыны. Өзі шал. Өзі Борсак. Жексен!.. Бұған не жок екен, көк төбетке?! — деді.

Абайға нағыз өлтіруші осы сияқтанды. Ентелей үмтүлдып, Жексенің желке жағынан тақай бергенде, Жексен Қодардың өлігіне қарап:

— Кет, бәлекет, жұзі қара! Кет! — деп, үлкен тасты жіберіп қалды. Қодардың денесін Абай жана көріп еді. Бас сүйегі мылжа-мылжа болыпты. Жүрегінен қан төгілгендей қайнап кеп:

— Өй, көрі малғұн! — деп, Жексенің желкеден қойып жіберді.

Жексен Қодарды ұрган біреудің топшысы тиді ме деп сырт айналып қараганда:

— Не деген имансыз едін, көрі төбет?! — деп тұрған Құнанбайдың баласын көрді. Абай сырт айналып кете беріп еді, Жексен бұған зекіп:

— Өй, бала!.. Ой, сен өзің! — деп түрып, дауыстап: — Мен бе екей?.. Ер болсан, әне... әкен! — дей берді.

Жұрт: “О не, о не?” десіп жатты. Абай жылдам басып атына жетті.

Белдеуден атын шешіп жатып, осы үй ішінде жылап отырған көп жанның үндерін есітті. Әйелдер көрінеді. Бірі солқылдан, бірі ыңырысып, бірі сыйырлай сөйлеп жылайды. Дауыстарын шығара алмай, қыстығып жылаған қатындар.

Еркектер бұл ауылдың бар әйелдері мен баласын осы үйге ерте бастаң қаматып қойған. Солар екен. Қатты қорқытып қойған болу керек, дауыстарын шығара алмай жаншылып, егіліп жылайды. Бұ да Абайға оқтай тиді. Тындауга дәті шыдамай, атына міне берді.

Осы кезде Құнанбайға Жексен шаққан болу керек, әкесі Абайға айқайлап:

— Ей, құдай үрган, тұра тұр! Көрермін бәлем! — деді. “Ұстандар, алып келіндер” деп айта алмай қалды. Абай атына міне сала, ауылға қарай шаба жөнелді.

Артынан мұны күп жеткен Жиренше:

— Әй, Текебай тентек... Текебай тентек! — деп ат қойып апты. Бұлар ойға қарай жосытып кете барды.

Жиын болып, кісі өлтіріп, ел ортасында құлақ естіп, көз көрмеген сүмдікты өз қолдарымен істеп шыққан топ, атқа міне сала, жан-жаққа шашырай тарады. Үнсіз, жым-жырт айрылысты.

Жалғыз-ак Бежей ғана Сүйіндік, Қаратаймен бірге үшеуден-үшеу боп өкшаша кетіп бара жатып, күрсініп:

— Ер өлтіргенге құн сұраушы ең. Енді құн сұрамақ түгіл, өкпе-кінө қылар да мұршаң жок. Өлтірген — өзіңсін. Қырық рудың адамы кесек атып өзің өлтіріп отырсың, не бетінмен үн шығарасың? — деді.

Қаратай танып келеді, Бежейдің тұп есебінің көбін Құнанбай бұзып кетті. Бежейге, әсіресе, Құнанбайдың осы айласы батқан тәрізді. Қаратай соны ескеріп:

— Шаригаттың шын бәлесін түпке сақтапты ғой. Бұл шаригат та айлаға құрық бере беретін болды ғой. О да Құнанбайдың қойны-коншында десейші, — деді.

Сүйіндік басылып, шошып қалғандай екен:

— Құрсын! Тек бәле осымен бітсін, тынын десенші! — деді.

Бежей көп арбасқандықтан, Құнанбай тәсілін түкпірлей танушы еді:

— Біту, тыну ма? — деп күрсінді де: — Бекенші, Борсак қашан айттың деме, шылбырды Қодар мойнына салған жоқсың. Бұйырса, осымен өз мойныңда да салған боларсың, жазған! — деді.

Әрқайсысы да осы ойдың соында еді. Үндемей салбырап кете барысты.

Абай мен Жиреншениң бүгін бұл бәленің үстінен шығамыз деген ойы жоқ болатын. Үлкендер, тегі, көвшілік құлақтанбасын деп, бүркеп үстаған болу керек. Ешбір ауылда бүндай сыйыс айтып, сыр берген жан білінген емес.

Жиренше таңертең Құнанбай аулына бір әдемі тарғыл тазы ертіп келді.

Келуі — ауылды азан-қазан қып, бала-шаганың көбін тысқа еркісіз шығарған. Бұл шудың басы тентек Оспан болған.

Жиренше тазысымен қонақ үйдін сыртына тақай бергенде, Оспан анадайдан көріп қалып:

— Айтак, айтак, жендер. Ойбай, жендер, әне Жиреншениң тазысын! Жолдаяқ, Бөрібасар, Бөрібасар! — деп, Құнанбай үйінің көп сары аласын ұран шакыргандай ғып өре түрғызған.

Жиренше Оспанның бүлдіретінін алыстан біліп:

— Өй, Оспан! Айналайын! Қалқатайым... қой! Қояғой! — деп сонша тоқтатпақ болып еді, Оспан:

— Бөрібасар... һайт! — деп сақылдап күліп, секіріп ырғып, бар итін тарғыл тазыға қарай қаптатқан болатын.

Осы кезде қонақ үйге жетіп қалған Жиренше атын тастай беріп, тазы итін мойнынан ұстал тұра қалған. Бірақ жеті-сегіз сары ала, әрбір үйдің ығынан құлшынып, құтыра шығып, “гүр-гүр” етіп кеп, коршап алды. Үйге де кіргізбей, табан аудырмай да қойған еді. Оспан Жиренше “қой” деген сайын сақ-сақ құліп, иттерін өшіктіріп:

— Ар..р!.. — деп өзі тап-тап беретін. Бірақ өңшең кексе тартқан иттер Оспанның күнде осындай сан рет жоқ шатаққа бастай бергенінен мезі болған ба, тазыны жұлмады. Құр ырылдауы мен арсылдауы ғана молайтып тұр.

Ұлken үйде отырып, осы шуды естіген Ұлжан бәйбіше таңертеңгі асын ішіп отырған Абайға:

— Шықшы, Абайжан! Құшы анау иті құрғырды! Тағы бүлдіріп жүрген әлгі жынды неме ғой! — деп, Абайды тысқа шығарып және үйге кірген бір жас әйелді де жұмсаған. Абай Жиреншени айырып алып, тазысымен екеуін қонақ үйге қарай алып жүрген. Бұлар сонда кіре бергенде, жана тапқан қызығы шұғыл біткенге наразы бол қалған Оспан арттарынан бұғып кеп, дәл үйге кіре берерде Жиреншени қылтадан қатты шымшып алды. Анау ит екен деп, ытқып, шошып кеткенде төбесін мандайшаға соға-моға қонақ үйдің төріне барып бір-ақ шықкан. Оспан оған да сақылдап құліп:

— О, корқақ, корқақ, — деп мазақ еткен.

Мойнында салдырмак қарғысы бар, қара ауыз, тарғыл қаншық Абайға бір түрлі сұлу көрінді. Жұтынып тұр, жылмаң қағады.

— Аты не? — деді Жиреншеге.

— Желқүйин.

— Аты да әдемі екен.

— Аты емес-ау, өзі де қоян дегенінді тап құйындай үйтқытып соғады! — деді.

Бұл Желқүйин туралы өз аулындағы бір ұлken аңшының айтқан сөзі еді. Жиренше осыны үнемі айта жүретін.

Абайды сол сөз бен Желқүйинның жаланып тұрган түрі қатты қызықтырды.

— Қоянға шығамысын? — деді.

— Жүр, атың бар ма? Мен сол қоянға шығып барам.

Осымен екеуі Абайдың құла бестісі ерттелгенше қымыз ішіп алды да, күнбатыс жақтағы Қызылшоқы деген ұсак адырға қарай желе жортып, тартып кеткен.

Бұлар Қызылшоқыға кіре бере алғаш келген екпінімен бір қоянды бездіре қуып еді. Алыстан қашқан қоян онай жеткізбей, екі-үш қырқадан аскандаған Желқүйін талдырып жетіп еріксіз алған-ды. Осыдан басқа қоян тез көрінбеген. Соны іздеп табамыз деп, екеуі Қызылшоқының Шыңғыс жаққа қараған шеткі тұмсығына шейін барып қалыпты.

Осы араға келгенде Шыңғыстың Қарашоқы тұсынан шығып келе жатқан бір салт атты кездескен. Ол Майбасардың тағы бір атшабары Жұмағұл болатын.

Сол Жиреншеге қарап:

— Сендер одан да ана Қарашоқыға барындар. Бұгін сонда Қодарға бір сын болады. Жұрт жиналышп жатыр! — деген.

Жиренше қатты ентелеп:

— Е, немене, Қодар мен келіні қайда? — дегенде:

— Жаңа Қамысбай бар, бес жігіт бол ұстап өкелгелі кетті. Жиын Жексен аулында, — деді. Жұмағұл атын қамшылап, асыға шауып кетті. Жиренше осыны естіген соң Абайға:

— Барайық, көрейік! Жүр! Ал жүр! — деп, ойландырмaston еліктіріп алышп кеткен.

Көргені әлгі. Енді қайта беттеп, тоғайлы өзенде құлдилап желе шауып келеді. Абайдың іші мұздап, жүрек қаны, жан тамыры дір-дір қағып, қалтырап үріккендей. Кімнен, неден үркеді? Өсіресе, әке... әке істеген мінез, әке қолындағы қаннан үркеді. Өз әкесі... қатал, кәрлі әкесі!..

Абай Жиренше сөздеріне жауап та айтпайды. Өзенде бойлап бөктер таудың ішінен жуықта шыға алмады. Жол болса, жалғыз аяқ. Екеуі қатар жүре алмайды. Абай алға түсіп, желе шоқытып келеді. Әлі қалмай жүрген Желқүйін екеуінің алдында. Жолдың ынғайсыздығы өнгімені тыятын жөні бар еді. Бірақ Жиренше Абайдың артынан өкшелеп қалмай отырып, сөйлей берді.

Ол жаңағы Жексен аулында бір-екі кісімен тіл қатып, оны-мұны естіп алған екен. Соны айтады. Ауырған адамдай қалтырап, жүрегі қатты кобалжып келе жатқан Абай Жиреншениң бар сөзін ұқпаса да, бір-екі жерін анық анғарды.

Тегі, жиын ішінде бұгін екі сөз ауыздан-ауызға көшken тәрізді. Екеуі де Қодар сөзі деп айттылған. Біреуі бұрып алған сөз де, біреуі дәл ез сөзі. Соның алғашқысы Қодарды кінәлаушы сөз. Бұгінгі қатал жазаның дәлелі, тірері.

Ол: “Құдай маған қылса, мен құдайға қылам!” депті деп, өлтірушілердің қайта-қайта айтатын сөзі.

Екіншісі аз айттылған. Бірақ о да жиынға тегіс жеткен. Тегіс іште, есте қалған сөз. “Мен көк ит болсам, сендер көп ит... Таларсың да жерсін!” деген сөзі.

Абайды қатты толқытқан осы сөз болды. Ол жаңағы қатындардың жасырын зарын да еске түсірді. Жиреншениң алдында келе жатып еніреп коя берді.

Артта келе жатса да Жиренше Абайдың жылағанын байқап қап:

— Өй, ей, Текебей тентек! Сен не ғып келесің! — деп қатарласқысы келді. Абай жасқа толы көзімен Жиреншениң торы қасқа атының басы мұның үзенгілік тұсына келіп қалғанын көрді де, тебініл қап шаба жөнелді.

Бұл уақытта екеуі де бәктер таудан құтылып шығып, жазыққа тусіп еді. Абай Құлабестінің басын Қөлқайнар жаққа бұра бере, қамшы басты.

Жиреншеге көз жасын көрсетпегісі келді. Анау да шапты. Бірақ Абай жеткізетін емес. Ол оқ бойы ұзап кетіп бара жатып, өз-өзіне ерік беріп, өксіп-өксіп жылап келе жатыр.

Көп жылдан бері Абай жылаған емес еді. Тоқтай алмай егіліп жылады. Ағындағы үшып келе жатқан бестінің екі жағында қөделі, бетегелі көк дала тасқын судай зулап жөнеліп, артқа қарай құлдырап ағып кетіп жатыр. Екі құлағын бітіргендегі боп, дынылдағы сокқан екпін желі Абайдың көзінен аккан жастарды қат-қат тамшыдай, жанағы көде мен бетегеге үшірып түсіріп келеді.

Абай бұрынғы жас бала күнінде мұндайды анғарып сезінген де, таңыған да емес. Енді байқады. Көздің жасында адамды барлық өнен бойымен өзіне қарай құлатта тартқан бір өзгеше ыстық құш бар екен. Үлкен құз биіктің басына шыққанда, бір сәт ойға қарай құлап кеткің келетін сияқты, өзіне тартқыш, ұғымсыз құш. Бала жүрегінде бұл шакта көп сезімінің алай-тулей құйыны сокқандай.

Бұнда қорлықпен өлгендеге барынша жан ашыған мейірбандық та бар. Өлтіргендеге ыза мен қарғыс та бар. Сонымен бірге, өсіресе, бір-бірімен шарпысқан сезім: “әке” деп жамандыққа қимау бар да және сол “әкеден” шошып, үрку бар.

Барлық ішін тенселте сіліккен бала жанын ойран етіп, сескенте тітіреткен сезім.

Жылап егілуі, бір сәтте, медресе, дін халфелер айтуы бойынша — айыптылардың күнөсіне өтесін сияқты, соның кешірімін тілеген сияқты жалбарынудың жасы ма деп еді. Бірақ одан тез түніліп кетті.

— Ол емес!

Өйткені олар дін атынан, өсіресе, имам берген фатуа бойынша істеп отыр ғой. Кімге шакпак? Құлазығандай жапа-жалғыз! Өзін бір ен пана-сыз, ең сорлы жетімдей сезінді. Іштен тағы да бір үлкен, ауыр толқын бүктетіліп, булығып кеп, бала жүрегін жаныша ұрганда, ол бұрынғысынан да қатты, аса қатты бір өксікпен, солқылдағ жылап жіберді.

Дауыстап жылады. Жиреншеге білдірмеймін деп, әлі де ағызып шауып келе жатқан.

Сол шабыс қосылды ма, болмаса өзінің бала көнілінің сенделуі сондай ма, Абай бір уақытта жылау үстінде локсып-локсып булығып кеп, құсып-құсып жіберді. Аш өзегі актарылғандай. Жаны да, денесі де қата-рынан қатты азап шекті.

Бірақ сонда да тоқтаған жоқ. Аттың жалын құшып алғып, тек қана құлап қалмасты ойлап, шаба берді.

Жиреншеге жеткізбеген қүйінде Қөлқайнарға жетіп, шешесінің үйіне кеп түсті.

Ұлжан тыста түр екен. Баласы үйге тақай бергенде өніне көзін салып, тіксініп қалды. Абайдың түсі құп-ку, қатты өзгерген. Тіпті, Абай сияқты емес. Ұлжан: “Көзім бұлдырап түр ма?” деп кірпігін жи қағып, кайта қарады. Абай. Бірақ, тіпті, жат ренді. Баласы атын байлап қасына келгенде, жаңа байқады. Көзі де қып-қызыл бол ісіп кетіпті.

— Өй, Абайжан, қарағым, не болды? Біреу тиген бе? — деп, ішінен: “әкесі үрді ма?” деп те ойлап қап еді. Далада өзге кісі жок екен, Абай үндемей, шешесін құшақтай алды да, бауырына кіріп, өзінің ып-ыстық басын анасының төсіне басып, жабысып тұрып қалды. Жетімдіктен құтқардай анасы бар екен! Жылау артынан ықылық атқандай, денесі дірілдеп, солқ-солқ етті. Бірақ бұл кезде Абайдың көзінде жас жок-ты. Бәрін жылап тауысқан. Енді жыламасқа, көз жасын ешкімге көрсетпеске бекініп, іштен қатты түйініп алған.

— Жөнінді айтшы, қарағым, не болды? Әкен үрді ма?

— Жок, ешкім де үрган жок, кейін айтам... Апа, төсек сап берші, жатқызышы! — деп, Абай шешесін құшақтап қысқан бойда, үйге қарай аяңдады.

Сабырлы Ұлжан осыдан өрі еш нәрсе сұрап тақымдаған жок. Үйде әжесін де, өзгені де үркіткен жок. Абай жайын бір жаңға білдірмеді. Ұлкен ак үйдің он жағына әкеліп, әжесінің жер төсегін жайлап берді де, шешіндіріп жатқызып, өзінің мол пүшпак ішітімен жауып, қымтап қойды.

Әжесі:

— Немене, қарағым? Ұшындың ба, әлде, — деп бірдене білгісі келіп еді, Ұлжан:

— Ұшынған ғой. Тимейік. Жатып үйіктап тұрын, — деп, малшы катын Қатшаны шақырып ап:

— Тұнлікті жауып, есікті түріп қойшы! Абайға құн түспесін! — деп ақырын ғана айтты.

Әжесі іргеге қарап жатқан Абайдың сыртына қадалып отырып, қабағын түйіп, тамсанып қойды. Ернін үнсіз ғана қыбырлатып сыйына бастады.

Таңертең Абайды ертіп кеткен Жиреншениң қайда екенін Ұлжан білмеп еді. Тыста бағанағыдай тағы да ит шулаған сон, “тазысымен келген сол болар ма?” деп үйден шықты. Жиренше қонақ үйдің сыртына түсіп, атын байлап жатыр екен. Ұлжан үлкен үйдің жанында тұрып, Жиреншени өз қасына шақырып алды да, жөн сұрады.

Жиренше таңертеңгі қоян қуғаннан бастап Жексен аулында көргенін де, жолшыбай не болғанын да тегіс айтып болып:

— Абай қайда өзі? — деп еді, Ұлжан Абайдың жатып қалғанын айттып, Жиреншеге біраз наразы салқын жүзбен қарады.

— Шырағым, сен бала емессін, естиярсын. Өзің барсан бір сәрі. Ондай жаман, сүмдық жерге Абайды несіне апардың? — деп, “жаман”, “сүмдық” дегенді шынымен баса айттып: — Бала емес пе? Шошынар деп ойласаң нетті? — деді.

Жиренше сөз таба алмай үялышып, қысылып қалды:

— Ұят болды. Өзім де өкіндім. Бірақ құдай ақына, өлігін көреміз деп ойлаған жок ем!

— Жарықтығым, ендігөрі Абайды бүндай жерге бастай көрме! Тіпті, басың жас, үлкеннің ондай бәлесінен өзің де аулақ жүр. Өзімен кетсін! Көріп-біліп нетесін? — деді.

Талай үлкеннің ішінде сөзін осындағы айтқан, сондай өтімді, салмақты қып айтқан кісіні Жиренше бұрын көрмегендей болды.

Ұлжанның жай, салқын айтқан сөзі бұған ұрысқаннан да, ұрғаннан да жеңіл тиғен жок.

Қызылғаннан, біраз жер шүкіп тұрып, қонақ үйге қарай қайта бұрылды. Ұлжан да өз үйіне беттеді. Жиренше еш нәрсеге айналып бөгелмesten атына мініп, тазысын жетектеп алып, кетіп қалды.

Бұл — тұс ауып бара жатқан кез еді.

Абай кешкі қозының жамырауынан оянды. Бұғін қойды кеш сауып болған ба, немене, ымырт жабылып қалыпты. Дүние у-шу, ызың-ызың... Бірақ соны көмескі, бұлдыр бір тұс араластай болжайды. Басы мен-зен. Еті лапылдан, күйіп тұрған сияқты. Аузы құрғап, ерні қатты кезеріп қапты. Құр тамсанады. Қасында шешесі мен өжесі отыр. Ұлжан мұның маңдайына алақанын қойып, төмен қарап отыр екен.

— Апа... Әже... Немене, мен аурумын ба осы? — деп, көзі жасаурап шешелеріне қарай аунап түсті.

— Иә, етін ыстық. Ауырған жерің бар ма?.. — деп, Ұлжан сұрады. Абайдың аунап түскенде екі шекесі қатты шаншып, қызып ауырғандай болатын. Соны айтты.

Ұлжан енесіне бағана Абай үйіктап жатқанда бір жайды айтқан.

Екеуі де:

— Шошынған ғой, содан ұшынған ғой! — деп байлаған-ды. Зере Жиреншеге де, үлкендерге де қатты ұрсып, жерге түкірген.

Абай шешелерінің күндізгі жайды білгенін байқады да:

— Экем... Экем!.. — деп әкесін еске алып, күрсініп, кеудесін сипап, шешелеріне құпия қып шаққандай бол: — Не деген қатал, не деген қатты еді! — деді. Әкесі тұрасындағы іште жүретін көмескі, жұмбақ ауыр сезімдерін өмірінде сыртқа шығарып, ең алғаш адам баласына айтқаны осы. Әжесі шала есітті. Ұлжан үн қатпай, Абайға жауап та айтпады. Бірақ енесі бұған қадалып, тізесінен тұртіп, “не дегенін айт” дегендей, ишарат еткен соң ернін Зеренің құлағына тақап:

— Экесін айтады. Қатал екен, неге аямады дейді, — деді.

Әжесі ұқты да, күрсініп, Абайдың бетіне таман төніп кеп маңдайынан ұзақ ііскеп отырды.

— Айналым, қарашиғым, коңыр қозым! — деп алып, — Аямайды, аямайды ол! — деп келіп, көзін жұмынқырап, басын жоғары көтере берді.

— Я, құдая, зар тілегім босын, Бейуактағы тілегім. Осы қарашиғыма әкесінің осы ит мінезін бере көрме!.. Тас бауырлығын бере көрме!.. Я, жасаған! — деп, құрысқан әлсіз қолдарымен әжімді, мейірімді жүзін сипап бата берді. Ұлжан да ішінен “аумин” деп бата қылды.

Екі ана ортасында жаны ауырған бір бала. Бейуактағы үшеуінің құпия тілегі — зор шындықпен еміреніп тілеген тілегі осы еді.

Абай өзі де бетін сипап, ана тілегін барынша қабыл алып, бата қылды.

Өмірін, балалығын қайта тапқандай, ішіне мол сәуле, иғі сәуле кіргендей.

Бірақ ол іші. Ал денесі өлі ауру. Көнілі сергін деп еді, етінің қызы мен басының шаншуы қайта мендеді. Енді үшеуі де үнсіз, жым-жырт. Даладағы кой-қозының шуы да алыстап барып сөнген болатын. Үй іші сиякты дала да бүгін дағдыдан тыс жым-жырт.

Осы кезде Абай мен анасының құлағына ерекше бір жат, сұық үн естілді. Біреу:

— Ойбай, бауре-ем! Ойбай, бауре-ем, — деп ат қойып келе жатыр. Бұл елде кісі өлгенде алыстан ат қойып шабатын еркектердің салты бар. Сонда осылайша “ойбай бауырым” деп шабады. Үйдегі екеуінің де жүректері су ете түсті. Көрі шеше бұл дауысты естіген жок.

Ұлжанның көніліне алғаш коркыныш үстінде кеп қалған ой: “Осы үйдің біреуі жазым болды ма, өлде Құнанбайдың өзі жазым болды ма?” деп еді. Шошып, елең еткен бойында құлағын сыртқа бұрды.

Үркіп қалғандықтан анғара алмапты. Тасырлатып шапқан ат даусы жок. Өзі жақын жерде және жаяудың үні. Абай бұрын білді. Даусын әдейі жуандатып зорайтып айқайлағанмен, баланың үні. Тіпті, дәл тентек Оспанның үні екен.

Ол даладағы ойыннан қайтып келе жатып, “жаман ырым” анаумына дегенге қарамастан, қаннен-қаперсіз өтірік жылауды үдетіп:

— Ойбай, баурым Қодар!.. Ойбай, Қодар, — деп, санын сабап шауып келді. Қодардың өлімі барлық ауылға да, оған да естілген. Жаңа кешке жақын, бұлак басындағы бір тақырға жиналған өзі құрбы балаларды бастап осылай ат коюды кеп ойын қылған. Тақырдың ортасынан шұқыр қазып, соған бір ку сүйекті өкеп бейітше томпайтып көміп қойып, жанжақтан андыздал “ат қойып”, ұзақ шуласқан.

Ұлжан Абайдың сырқатының үстінде өзін жаңағыдай жаман шошытқан Оспан мінезіне қатты ашуланды.

Күні бойы батпақ кешіп, аяғы өрі былғаныш, өрі күс-күс болған Оспанды:

— Бері келші, әй, балам! Бері келші! — деп, ешбір сыр білдірмей, ұрыспай шақырды. Ұрсып, зекіп сөйлесе Оспан мұндаидығы өдегіне басып, қаша жамандасып, қолға түспей қояды. Ол қазір шешесіне қарай тарпылдап жүгіріп, дәл от басынан Абайдың төсегіне дейін бір-ақ секіріп, Ұлжанның тізесіне соға дұрс етіп кеп түсті.

Шешесі мұны сол қолынан шап беріп ұстап алып:

— Сен жаңағы ат қойған нәрсені қайдан шығардың? Оның жаман ырым екенін айтпап па едім? Үйде бала ауырып жатқанда, өй, иткуар жынды неме? — деп, жұлқып қалып етпетінен салып, құйрығына шапалакпен салып-салып жіберді.

Оспан әкесі үрғанда жыламаса да, шешесі үрган уақытта тіпті жылауық. Эке жылағанға қарамайды. Ал шешесіне қарсы кейде бұның емі бар. Бас қорғаудың жылауы. Қазірде де бақырып, бар даусымен шырқап, азан-қазан қылды. Шешесінен босап барып сол жақтағы биік сүйек төсектің үстінеге секіріп шығып, етпетінен жатып ап жылады. Бірақ бұл жолы қанша жыласа да, оған қайысып, уатам деген шеше жок. Оны біледі.

Сондыктан аяқ кезде көзде жас болмаса да, өтірік анда-санда бір бақырып қойып жатыр. Өзі де жылауынан жалыға бастады. Енді тағы да ойнақы тентек мінезіне бой үрып, жылаған боп жатып, әредікте қыска ғана:

— Ойбай, бау-рем! — деп қояды. Бір-екі рет қайырып көзінің астымен шеше жакқа қарап жатыр, қозғалған кісі көрінбейді. Сондыктан тағы бір бақырып қойып, соның артынан және бір тың бәлені шақырып, жынды үлгайтты.

— Ойбай, бау-рем Абай! — деп қойып, сұнқ етті. Абай басы ауырып жатса да, еріксіз құліп жіберді.

Оспан енді байқады. Шешесінің үлкен, толық денесі қайта қозғала бастады. Ол тұргалы жатыр екен. Тағы бір тықырдың болатынын біліп, шешесі тұрып болғанша Оспан төсектен ырғып түсіп:

— Ойбай, бау-рем Абай! Абай! Абай! — деп есікке қарай атқып берді. Шешесі тұрып алып ұмтылайын деп еді, болмады.

— Эй, кім барсың? Ұста! Ұстап әкелші, ана жындыны! — деп еді. Оспан есік алдында қайқандап, секіре-секіре түсіп, шеткі үйлер жакқа қарай жыта жөнелді. Тыстан шешесінің бүйрүгін естіп, мұны ұстап әкелгелі тап берген үлкен ағасы Тәкежанды көріп қапты.

Абай осыдан бірталай, ұзак ауырды. Алғашқы күндер біреу “ұшынган” деп, біреу “сокпа” деп, тағы біреу “сүзек” деп, әр түрлі топшылағанмен, дәл басқан ешкім болған жок. Әсіресе, ем істелген жок.

Жалғыз-ақ алғаш жығылған күннің ертеңінде, әжесінің бүйрүғы бойынша, бір қартан қатын күн батарда Абайды далаға алып шығып, жана сойған қойдың өкпесімен қақты. Бетіне су бүркіп, үшкіріп:

— Кет бәлекет, кет! Көш баламнан, көш! — деп, батып бара жатқан қып-қызыл күнге қаратып қойып, бірдеме ем істеген болды. Ұшықтаған еді.

Абай буындары қалтырап, басы айналып, зорға шыққан. Көзі бұлдыр тартқаннан ба, әйтеуір, қазіргі бар дүниенің қызылы бұрын бұл көрмегендей бір түрлі ерекше көрінді. Ертегі ме, түс пе? Әйтеуір, бір басқаша ғаламның өзгеше суреті тәрізді.

Екі күн өткен соң ауыл Көлқайнардан Шыңғысқа қарай көшті. Бірталайдан бері ел-елдің үлкендері, шаруа иелері “жайлаудың тоны жібіді ме екен? Көгі жетілді ме екен?” деп, өткен-кеткеннен ылғи сұрау салумен болған. Бауыр, бөктер көтегенмен, Шыңғыстың сырты тез жылына қоймайтын да, ерте көктемейтін. Қар қалың түсетін биік сырт. Бар Тобықтының мол сұлы, кең жайлауы ұзак өріс, мол қоныстары сол Шыңғыстың ар жағында.

Құнанбай аулы көшкен шамада, айналадан өзге қалың ел де дүрк көшкен. Ойдағы мол шалғынды қыстаулық жер: Жидебай, Мұсақұл, Шүйгінсу сияқты қорықтардан да ағылып көшіп жатыр. Әр ел түс-түсындағы Ақбайтал, Көлденен, Жігітек, Шатқалан, Бекенші сияқты асу-асуларға қарай беттеді. Шыңғыстағы кей асуладың аттары таудың сол түсын иемденген ру атымен аталағы. “Жігітек”, “Бекенші” деген сондай аттар еді.

Бекенші асуына Қодар қыстауы мен Жексен қыстауының аралығындағы кең сайды өрлең баратын.

Сау болса, Абай көшті көнілді өткізіп асыр салар еді. Көктемде

Шынғыс асып жайлауға көшу үлкен атаулыға, өсіресе, шаруа адамдары мен жоқ-жітікке соншалық ауыр, ұзак бейнет көрінгенмен, балаларға сейіл сияқты.

Абай да бұрынғы жылдар осы Көлқайнардан, сонау алыс, сырттағы Байқошқар өзеніне жеткенше он шақты көшіп баратын сапарды қызығы бітпес қан базардың көшкеніндегі көретін.

Биыл да көшу солай. Жолдағы белгілі қоныстар: Талдыбұлақ, Барлыбай, Қызылқайнар. Кей қонысқа таңертең кеп қона сала, кешке тағы көшеді. Үдерек көшу. Кей қоныста бірді-екілі күн отырар-отырмастан кетеді: үлкен үйлер тігілмей — “ұранқай”, “абылайша”, “жаппа”, “итар-қа” деген неше түрлі кішкене, тар, аласа құркелер тігіледі. Әркім өзі сүйген үйшігін тұрғызады. Жалпақ ел, бар ауылдар осы жайлауға көшу сапарында балалардың “ауыл-ауыл”, “құрке-құрке” деген ойынын ойнап жүрген сияқтанады.

Қыс пен көктем, күздеуде бір-бірінен алыс жүретін ауылдар осы сапарда қоныс жағдайымен әлдекайдан түйісіп, қым-куыт араласып қонысады. Адамдары, малдары, құркелері де қосылып, бір ауылдан бір ауылды айырып та болмайды.

Өзгеге женіл болса да, осылайша болған көшу қойшы, қозышы, жылқышыларға аса бір тынымсыз бейнет, масыл күндер болды. Біреудің жылқысына көш аттар, саяқ-сандырактар кетіп қалған. Біреудің қойына бір ауылдың қозысы жамыраған. Қой мен қой араласып, шатасып кеткен. Осындай қарбаласта “бармак басты, көз қысты” бол, талай момынның тоқты-торымы сотқар ауылдардың жемі бол жүреді.

Өзінікін жеуге үнем қып, кісіден кірген “қоспа”, “кірме” болса, соны түн баласында актармалап, шикілі-пісілі домалатып, қылғып салып отыратын малқорда бықсық байлар, талай бәле басы атқамінерлер болады.

Осы сапарда көп елдің қауырт көшімен қатар жаңағыдай үйіле қонына себеп болатын тағы бір нәрсе: сыртта, алғашқы күндерде қасқыр қатты болады. Елсіз болғандықтан осы өнірде, тау сыртында күшіктеген қасқыр ел келгенше тышқан, суыр андумен күн көріп жүрсе, енді мал қаптаған уақытта, түн баласында тыным бермей құйындағы соғатын. Көп ауылдар түн бойы қотандарын атпен күзетіп, ауыл-ауылдың шеттеріне үзбестен лапылдатып оттар жағып отырып, айқай-шумен танды-таңға үратын. Осының бәрі жайлауға көшу сапарын жайшылықтағы, өзге мезгілдегі, өзге тұрмыстың баршасынан басқаша қып жібереді. Күндіз болса барлық жұрт ат үстінде. Еркек атаулы көш бойында қолдарына наиза, сойыл, айбалталарын үстай жүреді. Бұл көріністе, жалпы көшу сапарын жортуыл-жорыққа, шеру мен аттанысқа ұқсатады.

Бірақ дәл биылғы жыл, жылдағыдай қайталаған осы көштер Абайға ең бірінші рет соншалық мазасыз бейнет бол өтті. Оны мендетіп женғен ауру да жоқ. Бірақ сау да емес. Жүрейін десе көзі қарауытып, басы айналып, құлап қалады. Бұның ауруына қарап, көшпей отыруға болмайды.

Үш күн, төрт күнде Ұлжанның үйіне бір-ақ соғатын Құнанбай, көбінесе, сұлу тоқалы Айғызың үйіне қонады. Окта-текте бәйбішесі Құнкенің қасында болады. Ол бөлек ауыл. Соның көшімен жүріп кетеді.

Баласының сырқатын алғашқы кездे бір рет сұрастырды да, кейін ұмытқан сияқтанды.

Абай атқа міне алмайды. Жүк артқан түйеге мінгізуге: “Жүк құлап, түйе жығылса мерт болады” деп, шешесі оған да мінгізбеді. Көрі әже мен Ұлжанның ортасында жалғыз арба бар еді. Тері, бұл ел көшпелі болғандықтан арба дегенді білмейтін. Тобықты ішіне ең алғаш келген арба осы Зеренін — Құнанбайдың кәрі шешесінің көк арбасы десе де болады. Құнанбай аға сұлтан сайланған сапарында шешесіне:

— Көшкенде осыған мін! — деп, Қарқаралыдан әдейі әкеп еді.

Таулы жерде атпен жұру бұл күнде Ұлжанға да қын болатын. Ол үлгайып, еті ауырлап қалған.

Енді Абай жайын ойлай келгенде, Ұлжан өз тыныштығын қойды да, арбага, әжесінің қасына Абайды мінгізетін болды. Өзі бір жуас торы биеге мініп, ылғи осы арбаның қасында жүріп отырды.

Жайлауда Құнанбай аулының көбірек орнығып отыратын қонысының бірі — Ботақан ошағы. Көлқайнардан осыған кеп жеткенше жиырма шақты күн өтті. Сол жиырма күн ішінде жол бойы сұле науқас қалпынан айықпаған Абай, енді-енді ғана анықтап тәуір бола бастаған сияқты. Өздігімен түрекеп жұруге, кіріп-шығуға да жарады.

Енді көнілі де айығып, бұрынғы балалық шаттығын да, ойын-ермегін де тапса керек еді. Бірақ, ғажап! Биылғы жыл, өсіресе, соңғы көп күндер ішінде Абай балалықтың қызы ермегінен, қызығынан шеттеп, салқындақ қапты. Тіпті, балалығынан айрылыңқырап қалғандай. Әлде, аурудан тұрғандығы ма? Немесе соңғы уақыттар көнілінен кешкен ауыр сезім, терен азап салдары ма! Әлде, тіпті, балалық өтіп, үлкендікке қарай бой ұрғандығы ма? Аралықта белге сокқандай бір дағдарыста қалған сияқты.

Биыл Абайдың жасы он үшке толған еді. Денесі де бір аралық кейіпте. Бойы өскен. Қол-аяғы ұзарған. Бұрын мұрны шолақтау болушы еді, биыл біраз ұзарып қалыпты. Бет бейнесі баладан гөрі іріленкіреп, бала бозбалалық қалпына бейімденген. Бірақ әлі сол мұсінде үлкендік жок. Толық, балғын емес. Сидиып, арықтап, күр созылған сияқты. Күн көрмей өскен, рені солғын, бойшан ғана өсімдік бейнелес.

Бұрын қара болушы еді, бетінің қызылы да бар еді. Қазірде қаладан қайтқандық және ауру қосылғандық бар ма, әйтеір, бозғылданған. Сұйықтау қоңыр шашының арасынан бас құйқасы да қыланданып көрінеді. О да ауырғандық пен күн көзінде болмағандық белгісі.

Абайдың осы сияқты қалпына ендігі мінез машығы да бір алуан боп өзінше үйлесті.

Ол атқа мініп жұруге жараганымен, үйден көп шықлады. Өзге баладан гөрі басқа бір ермек, бөлек бір дос тапты. Онысы, өсіресе, әжесі. Одан кала берсе — шешесі.

Абай биыл ғана анық бағалады. Бұның әжесі бір түрлі шебер әнгімеші екен. Қызық сөйлейді. Әнгімесінің барлық жерін дәмді ғып, қызықтырып айтады. Әуелі Абай ауыра бастағанда бір күні кешкे үйкітай алмай жатып, әжесінен әнгіме айтуды сұрады. Сонда ол ойланып отырып:

— Е-е... Бұлдыр-бұлдыр күн өткен. Бұрынғыда кім өткен? — деп, кішкене тақпактап бастап еді. Абай соны ұғып қапты. Келесі жолы әнгіме сұрағанда әжесін тізесінен акырын қағып:

— Е-е... Бұлдыр-бұлдыр күн өткен. Бұрынғыда кім өткен? — деп, тағы да әңгіме тілегенің білдіруші еді.

Әжесі әуелде көп-көп ертектер айтқан. “Еділ-Жайық”, “Жұпар қорығы”, “Құла мерген” — бәрі де айтылды. Оның әңгімелерін түсте де, кешке де, тіпті, көш бойы да Абай айтқыза беретін болды.

Бертін келе, тәуір болып алған сон, әжесінен тағы бір әңгімелер тапты. Ол осы ел ішінде Зеренің жасынан бергі көргені, естігені жайындағы әңгімелер. Ел мен елдің шабысы, таласы жайында бірталай күндер айтты... Осыдан жиырма-отыз жыл бұрын Найманның осы елге, осы ауылға шапқанын, сонда Бостанбек деген өзінің асыранды баласы өлгенін және Найман қолынан осы ауылға тұтқынға түсіп, жыл жарымдай кісенде жатқан Қожамберді деген ақын жайын айтады. Соның көп өлеңін шұбыртады. Басқа да “Қарашор шапқан” сияқты шабысты, жортуды айтады.

Тағы бір күндер Мамыр, Еңліктей қыздардың қайғыларын да айтып берді. Абай қажымай, жалықпай ылғи ғана ынтыға тындаитын. Кейде әжесі шаршап, айтпай қойса, өз шешесіне жабысатын. Ұлжан да көп әңгіме білуші еді. Және ол көбінесе өленді сөзді жиі айтады. Оқымаған шешесінің әлі күнге ұмытпай, білдірмей, сактап жүрген зейініне таңқалады. Нелер ескі заман жырларын, айтыс, өситет өзілдерін де көп айтып береді. Екі анасын көңілдендіріп тағы айтқызу үшін кейде өзі де қаладан әкелген кітаптарының ішінен “Жүсіп—Зылиха” сияқты киссаларды оқып береді. Әндептіп, мақамдап қояды. Шешелеріне ұғымсыз болған түрік тілінің жеке сөздерін жолшыбай қазақшалап отырады. Осымен қайта көңілдендіріп алып, ескі әңгімелерді тағы айтқызады.

Зере ел шабысын әңгіме еткенде, сол істердің бәрін ел басына өлек салған, ұлардай шулатқан кесел күндей айтатын.

Кішкентай күнінен ертек-әңгімені көп сүйетін бала осы жазда, тіпті, көп есітіп, көп біліп алған сияқты.

Сондай шеше әңгімелеріне бар бейілін беріп жүрген күндердің бірінде бұл үйге екі бөгде қонақ келіп қонды. Бірі — қартан, бірі — жас қонақ. Жасын Абай біледі. Таныған жерде куанып кетті. Ол былтыр жайлалуға келіп, осы үйде үш күндей жатып, “Қозы Қөрпеш—Баянды” жырлап берген Байқөкше деген жыршы. Қасындағы қартан кісіні Абай өзі білмегенмен, шешесі өбден таниды екен.

Қонақтармен жай сұрасып, амандасып болған соң Ұлжан Абайға қарап жымып:

— Ал балам, әжеңмен екеумізді қажай беруші едін, әңгіме-жырдың дүкені, міне, жаңа келді. Мына кісі Барлас деген ақын! — деді.

Шоқшалау ғана ақ сакалы бар келбетті келген, зор дауысты ақ сары кісі Барлас Абайға салғаннан үнады. Білгенін ішіне бүгіп, үндемей отырған өзге үлкендердегі емес.

Барлас іле сөйлеп кететін жарқылдақ, ашық. Осы үйде талай күннен жатып жүрген ауыл адамы сияқты.

— Е, балам, “шешенің судай төгілген, тындаушың бордай егілген” дегендей, сөйлеуді де, тындауды да сүйген ел — ел-дағы. Тындауға өзің жалықпасан, айтуға Байқөкше жалықпас! — деп, жас жолдасына қарап құліп қойды.

Жайлауға келіп қонғалы бөгде қонақтар келгіш еді. Барлас Сыбан болатын. Жайлауға қоныстары жақындаған соң, жылдағы дағдысы бойынша осы ауылдарға амандаса келген екен. Жолшыбай Мамай ішінен Байқекше қосылыпты. Ол — Барластың ақын шәкірті. Жылда осылайша қасына еріп, бірнеше айларды бірге өткізуши еді.

Үй іші тегіс қош алған соң, екі ақын да онай шешілді. Осы түнде ас піскенге шейін Барлас “Қобыланды батыр” жырын жырлады. Абайдың қазак аузынан да, кітап ішінен де өмірі естіп білмеген ен бір сұлу, ен бір өсерлі, құшті жыры осы еді. Барлас жырын бітіріп, қол жуғалы камданған уақытта Абай:

— Мұны айтқан кім? Осы өлеңді шығарған кім екен! — деп, бағана-дан бері өзін сүйіндірген ақынның атын білмек еді.

— Әріден келе жатқан деседі-ау, балам, бұның түбін. Бірак осы дәл әлгіндей қып айтқан Кіші жұз Марабай деген ақын деуші еді Жанекен, — деді. Жанекесі — Жанак еді.

Қобыландының қоштасқаны, Тайбурылдың шабысы, Қазан мен Қобыландының жекпе-жегі Абайды, әсіресе, елтіткендей болатын. Жатқанда көпке дейін алағызып үйықтай алмады.

Ертеңіне Ұлжан Барлас пен Байқекшені жібермеді.

— Жүрмендер. Асықпай әлі біраз күн қонақ бол жатып кетіндер, — деді. Бұл — Абайдың тілегі. Абай бұрын тағылым, үлгі — кітапта; білім, өнер — медреседеғана деп түсінетін. Оған дастан шебері — Низами, Науай, Физулиде; мұн нәзігі — Шайх-Сағди, Хожа-Хафизде, батыр жыры — Фердоусиде көрінетін.

Қазакта нелер “Баян — Көрпеш”, талай “Ақбала — Боздактар” барын анық білмеуші еді.

Тілі үғымды, өмірі таныс болғаннан ба немесе Барлас пен Байқекшениң кезектеп айтқан жырларының кейде шырқаған, кейде қалқып баяулаған, кейде лекітіп соқтырып, ескектете желген өнінен бе? Бебеу қақкан қоныр, майда баяу домбырадан ба? Қалайда болса, Абай бұл күнге шейін өмірінде дәл осы Барлас, Байқекше баян еткен дастан, жырларға барабар еш нәрсе есітпеген сиякты болды.

Күндіз де, түнде де Барластардың қасынан шықпайды. Екі ақын Ұлжан үйін барлық осы улкен ауылға қан базардай қалың жиын үйі қып жіберді.

Бие байлап болғаннан кейін түске жақын, ауыл қымызды жиылады. Қыза отырып жыр тындайды. Күндіз ылғи ұзак жырлар жырланады. Немесе өредіктे шешендер, ділмарлар айтқан тақпак, тартыс, билік, даулар айтылады.

Ал ел айығып оңаша қалғанда, Барлас өз жырларына Асанқайғы, Бұкар жырау, Марабай мен Жанак, Шортанбай, Шөже, Сыбанбай, Балта, Алпыс ақын — бәрін қоса, өзі құрбы өзге ақындар айтқан жырларды термелеп кетеді.

Бұлардың ішінен заман зарын, көп мұнын шертетін сөздерді, әсіресе, бөліп айтады. Барлас біреуді мақтап, біреуден сұрап жырлайтын ақын емес.

Абай мен шешелерінің кешкі уақытта тындаған жырларының көбі: Барластың өзі сүйген құлақ күйі сиякты термелер болады. Мұндай кезде

Барлас Абайға күндізгі Барластан, тіпті, басқа боп көрінеді. Қызықты, қызуды, қыздырманы ғана айтатын құлқіші, сауықшыл Барлас емес. Кешкі кездерде ол бір үлкен өситетші кейде шерлі қарт сияқтанады.

Сондай-сондай кездерде өзінің де ішін ашып:

*Құлагың, сал жырыма,
Ойланға қара сырьма.
Шат-шадыман емеспін,
Құр құландай жортқанмен,
Құбылтып қүй тартқанмен,
Қайғыдан Барлас, құры ма?! —*

деп, өз жайын термелеп кетеді.

— Қайғысы не? — деп Абай кейде шешесінен сұрайды.

— Әйтеуір, үлкен қасиеті — болымсызды дардай ғып мактай беретін әдеті жок екен. Ел актаған ақын емес қой. Сөзін ұғып ал осының! — деп коюышы еді Ұлжан.

Тындаған келе Абай Барластан тағы бір соны сөздер есітті. Ол осы заманың ұлығы мен бегін айтқан, сынап-мінеп айтқан сөздер. Бір терменің ішінде Барлас:

*Аға сұлтандың ұлық бар,
Елге мәлім қылықтар,
“Ол” дегендеге өлмесең,
“Жүр” дегендеге жүрмесең,
Малы құрым құрықтар,
Кісен салып құлыптар! —*

деп бір кетті.

Абай әкесінің үйде жоғын еске алып, “келмей-ақ қоя тұрса екен”, “қыдыра түссе екен” деуші еді. Шынында да Барластар келгелі Құнанбай бүл үйіне кеп қонған емес. Ол бір топ үлкендермен ел аралап, жолаушылап кеткен. Ұлжанның Барласты жібермегені де сол. Ақын мен өнші Құнанбай жоқта болмаса, мұның аулына онша үйір боп, бой жазып жата алмайтын.

Барлас “ұлық пен бек” дегендеге кімді айтады? Онысын ашпайды. Бірақ Абай оның мұндағы жырларын ылғы өзінше ұгады. Мысалдың көбін жақыннан іздейді. Бірақ бүл бала да сырын, ойын ешкімге ашпайды.

*Старшын дейтін әкім бар,
Пайдасын көрер жақындар.
Қалың елі тек жемі
Боранды күн тиіскен
Аш қасқырдай тақымдар...*

Бүл — “старшын Майбасар” деп ойлайды Абай.

*...Жарлы, зарлы демейді,
Кеңінен ашып көмейді.
Түгіменен түйесін
Жұтам десе қай сорлы
Қалтқы болып бөгейді?
Соны көріп ақынның
Аса түсіп ағы да,
Ажымы да көбейді, —*

деп “ah үрғандай” бол кеткенде, Абай Барластың қайғысын да танығандай болады.

“Ел үйткысы шайқалды” дейді. Бұрын Абайдын естімеген зар-шері сияқты.

Беті-түсі айқын болмаса да, өр заманда, өр жерде күніреніп, қайғы шеруін тартып жатқан кәрі өжесі сияқты, көп жасаған, көп қайғыны көрген, үлкен бір шері бар. “Ол кім?..” дәлін, барын Абай біле алмайды. Бірақ сол саналы қайғының өжесі мен анасы бар болса да, дәл өзінің өкесі Құнанбайдын, аға сұлтанның жок екенін анғарды. Оның аузынан мұрат-мақсатын таратып айтқанын сезді, естімеді — естісем деп ынтықкан жок.

Осы жолы Абай өрі өзі ысылып, өрі шешесі арқылы салмақ салып, Барлас пен Байкөкшешін дәл бір айдай жібермедин. Бұл уақыттарда жас бала Барлас, Байкөкшемен біржолата дос, жақын бол алды. Бертін келе тунде ол Барластың қойнына кіріп те жатады. Күндіз барынша күтеді. Мұның ұғымтал зеректігіне қатты ырза боп, шын сүйсінген Барлас бір оңашада, жай ғана тақпақтап:

*Шырагым, ер жетерсің,
Ер жетсөң, сіра, не етерсің,
Алысқа шырқап кетерсің,
Шындасан шыңға жетерсің, —*

деп кеп, Абайға домбыраны ұсынды.

— Міне, балам, осы менің батам болсын. Тіпті, шынымен мейірім түсіп айтқызып отыр, — деді. Абай ыңғайсызданып қысылды да, үнде-меді. Бұл “Барластар ертең жүреді” деген түнде, ас алдында болған сөз еді.

Ертеңінде ақындар аттарын ерттеп, жүрерге тақағанда, Абай шешесін тысқа шығарып алыш:

— Апа, екеуіне де жақсы қып тұрып сый беріп аттандырши! — деді. Ұлжан үндеғен жок.

Қонақтар қымыз ішіп болып, енді қоштасарға келгенде Ұлжан Барласка қарап бір сөз айтатында пішін білдірді. Қонақтар іркіліп қалған еді.

— Мынау балам оқудан қайтқалы сұле науқас боп, арыла алмай қойып еді. Сендер келгелі жақсы сөздеріңмен ем өкелгендей болдындар. Қадамы құтты қонақ болдындар! — деді.

Абай, шынында да, дәл осы кезде өзін-өзі бар сырқаттан құлантаза боп арылғандай, нық бір кайрат жиып алғандай сезді. Шешесі үндемесе де, ашып айтпаса да, “білгіш, танығыш, сыншы” сияқты көрінді. Ол бөгел-се де сөзін бітірген жок-ты.

— ... Тағы да келе жүріндер. Анау кәрі өжесі мен бізді де көп сейілттіндер. Жолдарың болсын! Келген сапарларыңа тыста бір азырақ ырым байлаттым. Ала кетіндер... Риза, қош боп аттанаңдар! — деді.

Абай тысқа шығып, Барластарды аттандырып жатып, енді көрді. Осы үйдің екі жылқышысы Беркімбай мен Жарқын Барласқа арнап бір семіз көк атты, Байкөкшеге арнап бір торы құнанды нокталап ұстап тұр екен.

Екі ақын екеуін жетекке алыш, тағы да “қош, қош” айттып, жүріп кетті.

Абай шешесіне дән ырза боп қуанып кеп, бұрынғы бір кішкентай құніндең еркелігіне басты. Ұлжанның мол денесін қапсыра құшактап, қатты қысып, бетінен, мұрнынан, көзінен қайта-қайта сүйді.

Қат-қабатта

1

Был Құнанбайдың өз ауылдары да, жақын ағайындары да күземді елден ерекше ерте алды. Және бұрын күздеуден бір қар жаудырмай көшпеуші еді. Қазірде қарашаның ортасына жетер-жетпесте қыстауға қарай тартты.

Маңындағы Жігітек, Көтібак, Топай, Торғай сияқты сыйлас отырған аталас елдерге көші-кон-туралы жөн-жосығын айттады.

Сүйіндік осыған қайран боп, Бәжейдікіне түстене келіп отырып:

— Тұысқаныңың бұл сироның үктың ба? Бұл не ғып был дедектеп кетті, ө? — деп еді.

Үйде Бәжей мен Сүйіндіктен басқа Тұсіп бар. Кесек мұрынды, шокша сақал, зор дауысты Тұсіп Жігітектің Бәжейден соңғы басты адамының бірі болатын. Ол:

— Бүйтпеші еді. Бұл не ғып жүр? Әлде күздеуінің оты тозды маекен? — дегендеге, Бәжей бұған барлай қарады да, мырс етті.

— Е, тәйір, күзектің шебі бітуші ме еді? Тұнып түр, — деп Сүйіндік “Бәжейде бір сыр бар-ау” деп соған бұрылды да: — Бәсе, тіпті, мал тойыны да төтенше. Құлқын сөріден қыстауға барып, қыстығұні несін жейді? Мұның күземді ерте алғаны да осы көші-кон есебі болды! — деп дағдарып қап, Бәжейге қарап: — Әлде сен білдің бе? Айтсаншы, — деп еді.

— Ақылдаспаса да соның көмбесін сен табасың. Құлті қылмай, мұлдем, айтсаншы!

— Құнанбай көктемде ерте көшсе, Уақтың жерін шаба торитын. Жайлауға ерте көшсе, Керейдін конысын көздейтін. Бірак қысқа қарсы оның аты жетпес алыс жоқ. Әлде Тінейдің сары құсындай өзіне тұсіп жүрмесе? — деп, Бәжей бір қауіптің шетін шығарды да, тоқтап қалды. Сүйіндік Бәжей сөзінен тіксініп қап еді. Бірак ешбір жердің қисыны жоқ.

— Жаным-ау, айрандай аптарап, күбідей күптеп болды ғой. Жуантаяқты куды. Әннеттен алатынын алды. Көкшені де сиронып салды. Енді кім қалды! Күзектегі Такыртұмадан сонау жайлаудағы Байкошқарға шейін отыз көш жерде ылғи соның көктемі, күздеуі, қыстауы мен жайлауы! Коныс-конысының арасында, тіпті, түйенің қолтығы терлеп көшетін жырағы жоқ кой! — деді.

Ырғызбаймен салысса, Жігітекте де коныс аз, өріс тар. Ел ортасының өзге сөзі бір төбе болғанда, Тұсіп үшін осы жай өзі бір төбе болатын. Сүйіндік айтқан Құнанбайдың қоныстарын есіне алды.

— Тіпті, қозы көш жер сайын бір коныс кой! — деді. Сүйіндік бұл жөнде Жігітекпен, әсіресе, мұндаас.

— Және коныс болғанда қандай! Тұнып түрған көк бастау, торғындаі тұма, қасқа бұлақ, көк иірім көл.

— Жайлауға барса ғой, өзге бір ру ел бір бұлаққа үйіліп отырса, мұның әр аулы ұзын ақкан әлденеше өзеннен үлеседі.

— Осының бәрін аз жылдың ішінде басып отыр. Енді тағы қай сыйбага!

— Бәсе, қай сыбага десенші?!

Бәжей мына екеуін күр тыңдаумен отыр еді. Енді ыза болғандай бұрыла берді де:

— Е, е, сыбага үлестіруші сен екеуің болсан, айтарсың? — деп қолын сілкіті. Бұл сөзді тыңдағысы келмеді.

— Айта берсен, арман көп. Осы сары аурудан не таптың? — деп, біраз қабағын шытып, Түсіпке түйіліп отырып: — Дәрменсізде арман көп. Бірақ арман азық боп па еді? Айла таппас болғанда, айттың не, айтпадың не! — деді.

Түсіп енді түйсініп отыр. “Арман” дегені Бәжейдің өз ішін жеп болған. Ши бойында осы Түсіп пен Бәжейдің атақты атасы Кенгірбайдың бейіті бар. Соның тұсындағы мол қорық — Жидебай, Барак болатын. Құнанбай қыстау етем деп соны да алды... Бәжей сонда қатты қорланған. Өлісіп те көрмек боп еді. Бірақ Құнанбай дәл осы Түсіпті шакырып ап, ебін тапты. Түсіп Бәжейге кеп басу айтып, қолын бөгеп қалды. Бәжейдің Құнанбайға қарсы жалғыз ашық серпіні сол еді. Соңғы жылдарда іште жүрген наразылығының көп себебі сол болатын. Со да өндімді. Кейін Түсіпке талай рет зығыры қайнап, шынды айтысканда:

— Құнанбаймен сөз біткен. Истен басқа айла жоқ. Ер болсаң іске шыда! Ол болмаса дағдына бас, ұсына бер! — дей беретін.

Мұны Сүйіндікке де сездіретін. Және Жігітек ішіндегі бір таянышы Байдалыға да айта жүруші еді. Әрқайсынына осындай онашада көзбекзеған сездіретін.

2

Күздеуден жеті көшіп отырып Қызылшоқы, Қыдырға, Көлкайнарға жеткен Құнанбай ауылдары енді осы аралардағы қыстау-қыстауына тарамақ болатын. Бірақ кеше таңертен Құнанбай бұйрық етіп:

“Хабар алмай көшпесін, тарамасын!” депті. Өзі қасына Майбасарды ертіп Шыңғыска кетіпти. Жер алыс болмаса да, Құнанбай күнүзын ат үстінде жүріп, кешке ғана қайтты.

Келіп түскені үлкен бәйбішесі Құнкенің аулы еді. Мұнда бүгін сыбага әкелген әйел қонақтар көп екен. Ішінде Құнанбайдың тоқал шешелері Таншолпан бар. Ақбердінің шешесі бар. Және кәрі жеңгесі Бопай да келіпти. Құнкеге бірі келін, бірі абысын есепті Үрсайдың шешесі, Жұманның шешесі, Жортардың шешесі сияқтылар да бар екен.

Өзге жүрттан бөлініп көшкен бұл бір топ ауылдар — шетінен Үрғызбай руы. Ұзын саны жиырма шакты ауыл. Көпшілігі Үрғызбайдың тоқалдары мен Өскенбайдың тоқалдарынан тараған туысқандар болатын.

Осы абысын, жеңге, келін атаулының бір машығы — жылына екі мезгіл Құнанбай үйлеріне сыбага әкелуші еді. Бір сыбага көктемде. Қыстай қыдырып араласа алмай жүрсе, жазғытуры ең алғаш сыйайлас қонғанда Зере отырған үлкен үйден бастап, осы Құнкенің үйіне де бір-бір келеді. Қыстан сақтап шыққан сүрлерін әкеледі. Екінші рет казіргідей қыстау-қыстауга айырыла көшерде әкелетін.

Құнанбай кеп түскеніше жапырлап сөйлеп, күлісіп, әзілдесіп жатқан әйелдер Құнанбайға Майбасар кеп есік ашқанда жым-жырт бола калды. Еркектер төрге кеп отырған сон, тек Таншолпан ғана:

— Мына шешелерің, женгелерің сыбаға әкеп, енді тарағалы отыр, қарағым. Көрі өженін орны бір басқа. Оның өз бетімен барып жатыр! — деп, Зерені де есіне алды. Барлық үлкен-кіші Зерені “көрі өжен” дегендіктен Таңшолпан да соңғы жылдар өз күндесін осылайша атайдын бол еді.

Құнанбай үндеген жок. Таңшолпан өр шешенің бірі еді. Келіншек кезінде жылқыға жау тиғенде жайдақ атқа мініп, колына найза ала шапқан ерлігін жұрттың бәрі билетін. Өзінде үйелмен-сүйелмен төрт ұл бар. Ондай көп ұлы бар тоқал өзінен-өзі өр боп кететін өдеті. Таңшолпан Құнанбайдың үнсіз отырганын жақтырмай, бір ырғалып қойды да:

— Сыбағаны Құнкеге әкеп отырганымыз жок. Балам да болсан бас болдың — саған әкелгізіп отырмын. Ертең қыстау-қыстауға кетеміз де, қыс бойы інге кіргендей жатып қаламыз. Қатынның құні со да. Жыл айналғанша амандық тілеуім, балама берген батам. Содан басқа бізде не болушы еді! — деді.

Құнанбай шешесіне қарап, үндеңей бас изеді. Тағы біраз тұрып:

— Айырыла көшем деймісін? Ал, тегі, айырыла көшпесек, қайтесін? Тағы бір сыбаға жеп жүрмелік! — деп құліп қойды.

Құнанбай құлғенге үй ішіндегі қонақ өйелдердің бәрі құлді. Ұзын бойлы, қара сұр, ашаң жұзді Құнке ерінің жылы шырайын пайдаланып:

— Мен бұғін тендерді шешкізіп, ертең үйлерді тіккізбек едім. Осы тағы бір көші-қон бар ма? Мынау елді де, өзімізді де екіұдай еттініздер той! — деп Майбасарға қарады.

— Екі сыбаға жейді екесін, “екіұдай” деген сол бола ма екен! — деп, Майбасар қайнысы құліп қойды. Жөн айтпады.

— Тенден шештірме, үйге де өбігер болма! Ертең тағы көшесін! — деді Құнанбай.

— Е, қарағым, ол қай көш? — деп Таңшолпан таңданып, үңіле қарап еді.

— Бәрің де бірге көшесін. Ертең ерте Шыңғыска көшеміз. Қоныс қарап келдік. Ауылдарына соны айта барындар! Буынып-түйіне беріңдер, — деді.

Айтқандай, ертеңіне Құнкенің үйі алдымен тұндігін сыйырды. Үрғызбайдың жиырма аулы тағы да дүрк көшті. Беттегені — Шыңғыстың жуан ортасы.

Көштер үздік-создық болмай, топтанып иіріліп алып, қалың непір боп қозғалды. Әншнейінде көш деген қаз, тырнадай тізбек-тізбек болушы еді. Қазір де, алғаш жөнелгенде, мынау ел тобына лашын түйілген шүреңгей үйректей үйлішіп, қарбаласып, үйқы-түйқы бол кетті. Құнанбай таң атар-атпастан асығыс бүйрек беріп:

— Малтықтай тез көшсін! Шұбалмасын! Қатар қозғалсын! Қауырт жөнелсін! — деп, қыска-қыска әмірді ауыл басы сайын кісі шаптырып айтқызып жатқан. Дағдыдан тыс көштің, дағдыдан тыс көрінісі де осыдан еді.

Қызылшоқыдан Шыңғыска қарай тартатын көш сокпақтың сол жағында, жағада бір жалғыз төбе бар еді. Құнанбай өз қасына Майбасар, Қамысбайды ертіп және өзінің Құнкеден туған баласы Құдайбердің алғып осы төбенің басына барлық көштен, барлық аттылардан бұрын кеп шық-

ты. Астында шұбалан құйрық торы аты бар. Дом боп жарап алған есік пен төрдей үзын торы ат көлденен түр. Қос қулағын қамыстай шаншылтып, арттағы нәпірге “бассандаршы!” дегендей қарайды. Құнанбай да көш-көштің алдынан кес-кестеп, бірдеме айтатындей боп түр.

Әлі күн шықкан жоқ, елең-алаң еді. Жиырма ауыл жүктөрін артып жатқанда жым-жырт, үнсіз кимылдаса, енді түйелерін түрғызып, жөнеліп бергенде жамыраған козыдай неше алуан үнге басты. Біресе жұк батқан түйе бакырады. Енесінен адасқан бота боздайды. Әр ауылдың өш иттері бір-біріне арсылдасады. Айқай салып шапқылаған аттылар, жұкші жігіттер көрінеді. Бала жылайды, шешелер ұрысады. Қиқулап айқай салып, мал қайырған малшылар, жас-кәрілер үндері әлсін-әлі келеді.

Көштер қауырт қозғалған уақытта Құнанбай Қамысбай мен Құдайбердіге:

— Бар, екеуің тез барып осы барлық көштердің басты-басты кісілерін — үлкендерін, осында жиып келіндер! — деді.

Құдайберді мен Қамысбай бұл бүйректы ести сала тебіне жөнелісті. Ұзын бойлы, қыпша бел жас жігіт Құдайберді мен кең жауырын Қамысбай ойға түсе бере, көштің алдын көлдененде, жарысып барады. Екеуі лезде барып, көш-көштің алдындағы еркектер тобына бір сөт бөгелді де, әрі қарай жосыта берді. Бұлар араласқан топтан бір-екі кісі дерен сытылып шығып, жалғыз төбеле жарай желе текіректейді. Құнанбайдың күтіп түрғанын көріп, өбектеп қамшыланып, асыға жүріседі.

Құдайберді аргы шеткі көшке жеткенше, Құнанбай қасына жиырма-отыз аттылар жиылып қалды. Коныр күздің бүгінгі күні желсіз, тынық. Аспан да ашық. Соңғы аттылар Құнанбай қасына жеткенде, балқыған темірдей боп үшқын атып жарқыраған үлкен күн алыстағы Арқат тауының иректелген жотасына міне бастады.

Көштің алдына көлденен тусіп, қатпар-қатпар болып Шынғыс жатыр. Ұзакқа, үшан-теңізге созылып жатқан қалың таудың биік жоталарын күн сөүлесі бір сөтте алтынға малғандай қып рең берді. Таулар түндіктерін жаңа сыпырды. Аспанда қараторғайлар самғап шырылдайды. Көш жолынан қашып үшқан болу керек, қаулап кетті. Көш үстіндегі аспанды мың бүралған үнмен кернеді.

Биікте, көз ұшында, шалқар көш боп қиқулап, “қош, қош” айтқандай боп қалықтап бір топ тырна кетті.

Құдайберді мен Қамысбай астарындағы екі бозды танауратып терлетіп, ең соңғы үш үлкен кісіні ертіп келгенде, жалғыз төбеде, Құнанбай қасында, елу шамалы аттылар бар еді. Соңғы келген үшеудің ортадағысы — Құнанбайдың тағы бір тоқал шешесінен туған Жақып. Құнанбай мұның сөлемін алды да, тебініп қап, “жұр!” деді.

Барлық жиын жалғыз төбені дүрс-дүрс басып Шынғыска қарай тартты. Көштер киыс өтіп кетіп еді. Бірақ бұл топ әлі асыққан жоқ. Аттылардың қалың ортасын ала Құнанбай келеді.

Екі жағында он шамалы үлкен туыскандар. Әкесімен туыскандар Үркөр, Мырзатай, Жортар сияқты ағалары. Тоқал шешелерінен туған Жақып, Майбасар сияқты түрғылыстары және әлденеше інілер, немерелес туыскандар бар.

Құнанбай — өз басы бір шешеден жалғыз, бәйбішенің жалғызы. Қара шаңырақ иесі. Қалың дәulet пен өмір, билік иесі. Жасқа да көп туысынан өзі үлкен. Сол себепті, үлкен әкесі Үргызбайдан тараған осы мына жиырма ауылдың мынандай топтарының ішінен бірде-бір жан әлі құнгे Құнанбайдың алдынан көлденен шығып көрген емес. Тіпті, өкпеназы болса да, ашып-жарып айта алмайтын. Ал бірақ Құнанбай сойыл соғарды, қол қимылды, тізе мен ызғарды керек қылған жер болса, бұл қауымның іркілетін бірі жоқ. Шоқтай жиын — мықты топ. Жер алуда, ел алуда, онайдан мал табуда бұлар Құнанбайдың қабағын қалт еткізбей түсінеді. Неше қабат бәйбіше-тоқал боп жатқанмен, Құнанбай бұлардың араларындағы араздық болса, лезде жойып отырады. Араздық ұстаганың әлденеше рет пайдадан, олжадан қалдырып, жазалап отырып, өз ырқына көндіреді.

. Өзара бірлігі — табыс екенін жете танытқан. Соны үкқалы осы Үргызбай шетінен бай боп алды.

Соңғы уақытта, тіпті, ішінен атысып жүретін күндес қатындар да араздығын сыртқа шығара алмайтын боп алған. Олардың көрісін де, жасын да қайнисы не байы, не баласы от басынан өрі шығармай тұншықтырып, басып отырады. Болмағанын не байына, не бір тентек қайнисына сабатып алып, өзгелері “шок-шок” деп те тұрысады.

Осымен бар ынтымағын Құнанбайға бағындырған жиырма ауыл дәл бір үялас бөрідей еді. Қалың Тобықты ішінде ең қолшыл, ең мықты болатын себептері де осы. Кішкене шенбери берік болған сон, содан арғы маңайдағы аталастан — Топай, Торғай, Көтібақты да бұлар өз ынтымағымен тартып, басып алып жүреді. Әнет, Жуантаяқ, Сак-Тогалак, Көкше сияқты саны көп, сыбағасы жоқ руларды да өздерінің айналасына қоршаша қып, шырғалап, шырманап ұстайды. Ондайлармен Үргызбай іші бірен-сараптап құда, жекжат боп алып та, “ұзын арқау, кең тұсау” жасайды. Кейде әдейі өздері тұртіп, бір бәлеге ұрындырып, одан тағы өздері құтқарып алған боп та бауырына тартады.

Аз ауыл Үргызбайдың, кем койса, басқа жиырма атаның ішінде айқыш-үйқыш, ілік-шатыс, карға тамырлы тұзақ шырмауығы жатады. Осындаш шытырманнның ішінен жапа-жалғыз Құнанбайды Құнанбай ететін күй туған. Үргызбайдың мына тобы Құнанбайды қоршап келе жатқанымен:

“Қайда көшіп барамыз? Неге көштік?” деген сөзді сұраған емес-ті. Дағды бойынша, “жаманға, залалға бастап бара жатқан жоқ! Күн ілгері көреміз” дескен.

Алды аяндан, арты желіп отыратын ұзын торы ат өзге жиынның барлығын еріксіз бүлкектетіп, желдіріп келеді. Сонда да тап ортадағы торы аттың бас мойны өзге қатардан үздік шығып отырады. Жүріп келе жатқан топ намаздағы имамдай қып, аяншыл торыны, зор денелі Құнанбайды алға салып келеді. Бірен-сарап жастардың аттарының басы оқыс ілгерілеп кетсе, қасындағы үлкендері зекіп, күбір етіп: “Тарт! Шегін!” деп тойтарып тастайды. Құнанбай жалғыз көзімен онды-солын шолып алған. Жиында Үргызбайдан өзге жан жоқ екен. Әрқайсысының ауылында көрші-қолан, жалшы-жақпай, “бұратана — кірме” деген көп бол-

са да, бул араға келтірмепті. Олар — сойыл соғар. Бірак келеге өсте кірген емес. Құнанбай жіті жүріп отырып, тобын бастап, көштің алдына түсті.

Содан жиырма ауылдың жиырма басты адамына қазір Шыңғыс ішіндегі қай сай, қай қыстауға барып жетіп, шанырақ көтеретінін айтып келе жатты. Сөзі ақылдасу емес — байлау. Атағаны — кесіл-пішіп қойған әмір менен бұйрык.

Алты күннен сон, осы Құнанбай ауылдары көшкен жолмен тағы бір мол көштер келе жатты. Ұл — Бекенші мен Борсақтың көші. Ұлар да Қызылшоқыдан өтіп, Шыңғысқа кіргелі келеді. Малды көштер емес. Бірак көшкен елінің саны көп. Жинақы боп, топталып көшпей, бытырап, ен жайылып, бет-бетімен келеді. Көш бойында ат мінген кісі аз. Әр көште бірен-саран еркектер мен көш бастаған картан әйелдер ғана ат үстінде. Олардан басқа бала-шаға, кемпір-шал жөне жас қатынның көбі жүк артқан түйелерге мініпті. Жылқысын өтарға жіберіп, қысқа арналған мінгішті шактап алған елдерге үксайды.

Бірен-саран тайлаққа мінген, өгіз мінген еркектер де бар. Барлық қалың елдің ішінде екі-үш ауылдың көші алабөтендеу. Ол — Бекенші руынан Сүйіндік, Сүгірдің көштері. Борсақ руынан Жексен көші.

Осы көштердің алдында Сүйіндік, Сүгір, Жексен жөне басқа да көрі, жастан жиырма шакты кісі оқшауырақ келеді. Ұл жиында әзіл-күлкі де, әнгіме де жок. Өңшең тон, шекпен киген сұрғылт топтың пішіні де, қазіргі күздің сұрғылт, жабырқау аспаны сияқты қунгірт, салбыранқы. Әсіресе, Сүйіндік пен Сүгір, Жексен құпті сияқты. Көп жұрт соның аузына қарағанмен, Сүйіндік ақырын ғана:

— Бара көрейік. Жұзбе-жұз көрісейік. Жауабын өз аузынан естиік! — деді.

— Не де болса, бара көрейік те!

— Не жөн, не жолға сыйғызады екен?.. Өзінен естиік! — деп Сүгір мен Жексен де соны құптады. Ұл жиындағы жастар мен картан шаруалар түйіліп алған, қатты ашулы еді.

Құнанбай күздеуден ерте қайтып кеткен сон, өзге елдің бәрі де дағдыдан тыс, күземді ерте алып көшіп еді. Жаз бойы Бекенші мен Борсаққа Құнанбайдың қабағы келіспеген. Қырына ала берген болатын.

Сүйіндік осыдан секем алып, әнеугүні Бежаймен ақылдаса барса да, жауапка жари алмай қайтты.

Содан күздеуде кейінде қалса да, ерте кеткен Ырғызбай ауылдары қайда түнеп, қайда қонып бара жатқанын сұрастырып отырып еді.

Казірде Ырғызбайдың аталастары Топай, Торғай, Көтібак та осы Бекеншінің артынан ілесе көшіп келеді.

Көштер Шыңғысқа кіре бере, сайды өрлеп, өзді-өзінің жылдағы қыстау-қыстауына қарай тартты. Бекенші, Борсақтың Шыңғыс ішінде қыстау еткен жерлерінің ені оншалық мол болмайтын. Сол жердің орта тұсы Жексен қыстауы — Қарашоқы. Көктемде Кодарды асып өлтірген жер осы.

Бірнеше көштерді сай-саймен өз жолдарымен жіберсе де, Сүйіндік, Жексендер бастаған еркектер тобы жұбын жазған жок. Бірталай қалың көштерді арттарына салып ап, турға Қарашоқының тоғайлы өзеніне кіріп,

соны өрлеп келеді. Аздан соң бектер тауды аралап өтіп, Қарашоқының бауырындағы көк аланға шықты. Қодар құлаған құз жартас та көрінді. Соның етегіндегі кен шалғын тегіс орылып, мая-мая боп үйіліп қапты. Жексен қорасының үстіне қаптаған сиыр, түйе, жартастан жоғарылай конған көп үйлі ақ ауыл. Тұтіні будактап, кой-козысы шұбартып, бықып жатыр. Бұл ара Жексен қыстауы емес. Осы мына отырған ауылдың мекені болғанға үқсайды.

Жартастан бері Сүйіндіктердің қарсы алдында, қалың жылқы енде, жайылып келеді. Екі шеті сайдың екі жақ иығындағы сар тұмсықтарға шашырай шығыпты. Ишінде жирені мен құласы көп, Құнанбай жылқысы.

— Құдай үрді десенші! Қарағым, Сүйіндік-ай, енді қайттім? — деп, Жексен көзіне жас алды.

— “Жайлауынды жау алды, қыстауынды өрт алды” деген сүмдүк осы да! — деп, құр құрсінгеннен басқа Сүйіндік түк айта алмады. Жат сыйбысты естігеммен, дәл мұндей болар деген ой бұл топтағы көрі-жастың ешқайсының да жоқ еді. Бұлардың ішінде, әсіресе, қүйгені Жетпіс болатын.

— Бір Жексен емес, бар Бекенші, бар Борсақтың жерін бір-ақ басып алғаны ғой. Бұл қорлыққа шыдағанша, өлген артық! — дегенде, Бекенші, Борсақтың тағы бірнеше жас жігіттері аттарын тебініп, ілгері шыға берісті.

— Жер ашуы — жан ашуы!..

— Бұдан арғы амандық садағам!..

— Бекенші, Борсақ құмадан туып па?!

— Қашанғы шыдаймыз?

— Қорқа-қорқа тапқаның осы ғой!

— Бұға-бұға болдындар ғой осы!..

— Етекbastы қып өлтірдіндер ғой осы, сендер-ақ!.. — деп бәрі де Сүйіндік, Сүгірге қадалды.

Сүйіндік бұл сөздерді өз басына тиген қамшыдай сезіп, қатты ширықты. Ерік берсе, осы топ мына бейбіт жылқыға тиіп кетуден де тайынатын емес. Бірақ жаңағы сөйлегеннің бәрін байқап қараса, шетінен аталау ауылдың адамдары емес. Ылғи жоқ-жітік шаруа көрінеді. Атаксыз көпшілік. Бұлар бір кимылды істеуін істеп тастайды. Бірақ салмағы кімге түспек?

Бәрін бастап кеп, жылқыға тиген, ауылға шапқан Сүйіндік болады ертең... Осыны ойлағанда Сүйіндік сескеніп, шошып кетті. Малмен де, баспен де жауап беретін осы Сүгір, Жексен үшеуі болмақ. Ол атының басын іркіп тұра қап, қатты зіл тастап:

— Эй, жігіттер, токта былай! — деді. Жұрттың бәрі іркіліп, соның аузына қарады.

— Сөздеріңнің тұрі мынау болса, бәленді аулак тарт! Мен бұл тобында жоқпын! Бар, әне, бара бер! Құнанбай сенің шошайған жиырма сойылыннан коркар деп пе ең? Қорлықса бүйттер ме еді. Сен жиырма болсан, ол жұз, сен жұз болсан, ол мың болады, әне! — деп ауылға қарай иек қақты. Жұрт жаңа байқады. Ауыл мен жартас жақтан және екі жағадағы жота-жотадан мына қалың жылқыға қарай жай бастырып келе жатқан

көп аттылар бар екен. Бәрінің де сойылы бар. Біреулері көлденен үстап, кейбіреулері тақымына қыстырып немесе білектеріне іліп, сүйретіп алыпты. Кем қойса, жұз қаралы сойыл соғар. Бәрі де аз уақытта жылқының ішіне кел кіріп, енді бастары қосылып, Сүйіндіктерге таман жылжып келеді.

Сүйіндік сөзінен соң үйлігіп қалған Бөкенші, Борсақтар үнде-меді. Бәрі де аттарын баяу бастырып, ана жынға қарсы жүрді.

Ендігі басу айтқан Сүгір еді. Бөкенші ішінде көп көк ала жылқысы бар, ен үлкен бай осы болатын. Сөзін ақырын бастап:

— Ағайын бар, ел бар. Бізге де есе тиер! Айтартмыз, жұрт келесіне салармыз. Тек қызу үстінде, бәле бастай көрмендер! — деп жалына сөйледі.

— Осыдан бәле басы болғаның, сол бәленің тауқыметін тұра өз мойнымен көтересін! Қашан айтып ен деме! — деп, Сүйіндік бар сөзді бір-ак тұжырды.

Жылқы ішінен бұларға қарсы қозғалған қалың топтың тап ортасында Құнанбай бар екен. Ұзын торы ат басын шүлғи тастап, кекілін желпіп сермеп, жай басып келеді. Сүйіндіктерге қарсы Құнанбай бар тобымен келген жок. Жылқыдан бері қарай біраз шыққан соң, өз қасындағы көп аттыны кейін қайтарып жіберді.

Қасында он шақты ғана үлкен кісілер қалған еді. Сүйіндіктерге осы тобымен кеп кездесті. Пішіні сұық, ызғарлы екен. Жуандық ызғары “қайте қоясынның” ажары. Жота жұнін үрпітіп, үдірейіп тұр. Ірге бермек емес. Атқамінер атаулының, өсіреле, Құнанбайдың сырт айдыны осылай келетін. Соның домбытпа екенін білсе де, Сүйіндіктер өрқашан мұндай түстен ығыса жүретін. Бөкенші тобы бұрын сәлем берді. Құнанбай ернін қыбыр еткізіп қана, үнсіз сәлем алды. Біраз үндеспей тұрып барып, Сүйіндік:

— Мырза, мына аттылар не? — деді. Құнанбайды бар Тобықтының атқамінері “мырза” деп атайды.

— Жай, мына жылқыға, отарға шығар алдында таңба бастырайын деп ем. Соған жиылған ел, — деді Құнанбай.

Бұл сөз одан әрі өрбіген жок. Жексен бұрылып артына қарап еді, көштің алды бектер адырдан бері шығып қалған екен.

— Жә, мырза, мынау келе жатқан біздің көшіміз еді. Қыстауымызға келе жатыр ек. Мұнда болса, бүйтіп қапты. Бұл қалай болды? — деді.

— Е, саған көшіп кел деген кім бар? Омыраулап, баса-көктеп көшпей-ак, хабарласып, тілдесіп алсан ғетуші еді? Көшін кейін қайтады!

— Әкім елге ие, ел жерге ие емес пе еді?

— Әкім аспанда тұрмак па екен? Иси Шыңғыстан Үргызбайға қыстау тимесін деген кімнін бүйрығы?

— Бір Шыңғыс демесен, осы өнірде қыстаулық жерің аз да емес, олқы да емес еді ғой, мырза! — деп Сүйіндік енді араласып еді. Құнанбай іле сөйледі.

— Ей, Кішекен, Бөбен, — деп бастады. Жігітек пен Бөкеншіні сипайы айтқанда осылайша: “Кішекен, Бөбен” десетін. Құнанбай казір солардың бар руын бір араға жып ап, соның бар қауымымен бетпе-бет

кінәласып, жүгінісіп тұрған кісі тәрізді. — Аға болдың, бұрын жеттің. Көлденен созылған Шыңғысқа көлбей орнадың. Ырғызбай аз еді. Сенен кіші еді. Ен Шыңғыстан бірде-бір құйқалы қыстау бермепсің. “Өзге қыстау” дейсін... Шыңғыс тұрғанда өзге жер қыстау ма? Мен болсам, енді қашанғы көне берейін. Қашанғы құр қалайын. Ырғызбайға да Шыңғыстай арқа тірек пана керек... Ырғызбай да етек алған ел болды. Жатың емес, туысқаның. Есе бермей, құмадан туып па? — деді. Дауын да, байлауын да өзі айтты.

— Сонда Бекеншіден қанша қыстау алмакқа үйгардың, мырза? — деп, Сүйіндік енді бұл салықтың көлемін байқайын деді.

— Бекенші Шыңғыстың бұл тұсындағы бар қыстауды береді.

— Е, біз қайда кетеміз? — деп Жетпіс күйіп кетті.

— Шығара күйлған Бекенші болғаны ма?

— Ауып кетсін деген сөз ғой бұл?!

— Жанашырдың жоқ болғаны ғой! — деп, бағанағы көпшілік тағы козданайын деп еді, Құнанбай Сүйіндікке қадалып тұрып, қамшысын жаңағы сөйлегендер жаққа нұсқап:

— Тоқтат аналарынды! — деп ақырып қалды. Сүйіндік өз басын аршып, Құнанбай жағына тайсалактап, жігіттеріне:

— Әй, өрекпіме демеп пе ем, көп шуылдақ! Қыскарт енді! — деді.

Жұрт еріксіз басылып қалды.

— Бекенші, Борсак! Қыстауынды алғанмен далаға қаңғытады деп пе ен? Алсам, текке алмаймын, беріп алам. Осы Шыңғыстың өз бойынан қыстау беріп алам. Ана Жігітек пен Қекшениң арасына барып орнайсын. Төрі — Талшоқы, ылдыы — Қарауыл, Балпан. Бар да сонда орнай бер. Мына көштерінді қайырып, солай беттендер, байлауым сол! — деді.

. Осы кездे құнбатыс жақтан және құншығыс жақтан да бірнеше аттылар кеп, Сүйіндік тобына қосылып еді. Батыс жақтан келген екі аттының біреуі Сүйіндіктің үлкен баласы Асылбек болатын.

— Біздің қыстауға Жақып, Жортар қоныпты... Енді қайттік?! — деді.

Шығыс жақтан келген Сүгірдің көршісі Қабас еді.

— Біздің қыстауларға Ырсай, Мырзатай, Үркер орнапты... Көшті қайттік? Жүк тұсіре алмай дағдарып тұрмыз, — деді. Осында қыстаудан, ата қоныстан айрылған ауылдардың жас, кәрі азаматы енді жан-жақтан, төрттен-бестен келіп жатыр. Бөрінің түстері сұрланған. Тұтігіп, ыза кернеп, булығып келген кісілер.

Арттағы, көштегі ерек-әйелдердің — бөрінің де наразылығын, қарғысын, ашу-намысын ала келген сияқты.

Бекенші, Борсак тобы көбейе берді. Бірақ Құнанбай қайысар емес. Сүйіндік өз елінің күйзелгенін танып тұр. Өзінің де қор болып, аяқасты болғанын өбден түсінді.

— Қайтейін, мен қайтейін?.. Жаттан көрсек бір сәрі еді, — дегенде, Жетпіс:

— Әділет деген құрығаны ғой! — деп қалды.

— Жанашырдың біткені ғой!..

— Бүйткенше, қаңғытып кусашы, бұл қор болған Бекенші, Борсакты! — деп, көпшілік тағы ашу жия бастап еді. Дәл осы уақытта Құнанбай

қасына екі топ аттылар келді. Алдыңғы тобы — он шақты кісі. Мұны бастаған Байсал еken. Қасында Көтібак ішіндегі ең ірікті атқамінерлер. Бұлар бастығы Байсал бол кеп Құнанбаймен ашық-жарқын сәлемдесіп:

— Коныс қайырлы болсын, мырза!

— Қайыры ұзак болсын!..

— Мекенің қайырлы болсын!.. — десіп, жабырлап құттықтап жатыр. Осы топтың артынан іле тағы бір топ келді. Бес-алты кісі еді. Мұны бастаған шал — Құлыншақ. Торғай руының ең жуаны. Құлыншактың қасында бес азамат баласы бар еken. Белгілі “бесқасқа” деп атанған өншең жауынгер, найзагер, батыр үлдары.

Құлыншақ та Құнанбайға тақап кеп:

— Карапым, Құнанжан, амансың ба? Конысың қайырлы болсын!.. — деді.

Бекенші, Борсак енді таныды. Үрғызбай жалғыз Үрғызбай бол, мына зорлықты істеп отырған жоқ. Көтібак, Торғай, Топай руларының да бар жуан, содырлары Құнанбай ісін құптаған тәрізді.

Сүйіндіктің дәме қылары Көтібак еді. Тым құрымаса, “біртоға, берік Байсал, Құнанбай ісінен сыртқары болар” деп ойлаушы еді.

Астыртын не сөз болған? Не сыр бар?.. Мәлім емес. Қалай да мына ажарына қарағанда, Құнанбай ісі Олжайдың бар жуандарын түгел сонын ертіп алған көрінеді.

Амандаса келген, қайырлы болсын айта келген Байсал, Құлыншақ дәл бүгінгі күн, құр амандасу емес, Бекенші, Борсакқа қыр көрсете келіп тұр. Құнанбай соны өдейі істетіп отыр.

Мұны жалғыз Сүйіндік емес, Жексен де сезді.

— Апырай, ата конысым еді. Одан қала берсе, осы жиын, осы бәріннің көз алдында, кешегі қоктемде ғана, осы мынау тастың бауырында Борсақтың бір баласының қаны тамып еді ғой. Ер азаматымның қаны тамған жер еді ғой! — деді. Бұл сөз — дәл бұл жиынның құтпеген сөзі. Сүйіндік өз ішінен: “Алдырған албырт деп оның несін айтты еken?” деп жақтырмады.

Құнанбайға да бұл сөз, тіпті, тосын болатын. Оны дау үстінде дәлел, далбай қылатын кісі болар демеген. Сондықтан жауабын ойламай айтты. Жексен айткан сөзді Бекенші, Борсакқа тағы осы жерді алуына бір ұпай қып пайдаланбақ болды:

— Не деп тұрсын? Алжығанбысын? “Ерім” дейсін! Ерің сол болса, сенің елдігінде не касиет қалды? Ол ер емес, Борсақ әруағынан садаға... тіпті, Тобықты әруағынан садаға!.. Ол — сұмырай еді. Мен сол сұмырайды құртып, соның ізі-тозы бітсін деп, бұл жерді, бұл өнірді өдейі басқаның мекені етіп тұрмын. Сандалған несі? — деді.

Бекенші, Борсақтың қалың жиыннына мына сөз таспен үрғандай тиді. Бәріне де бір сөтте Қодар өлімінің сыры, Бекенші жерінің алыну сылтауы бір-ақ шешілгендей болды.

Бұған келгенде Сүйіндіктің де шыдамы таусылып еді.

— Ойпрай, не дейсін! Әттен, аузынан айналайын Бәжей-ай, Қодар өлгенде: “Бұл шылбыр Қодардың мойнына ғана түскен жоқ. Бұйырса, Бекенші, Борсақ сенің мойныңа да түскен шылбыр болар” деп едін... Ар-

манда кетіпсің ғой, есіл ерім, Қодар-ай, — деп үні өшіп, атының жалын құшып, бүгіліп тұрып қалды.

— Үа, қара бет басым! Қара басқан қу басым! Мен қуарған не еткен ит едім? Ойбай бауырым!.. Бауырым, Қодар! — деп Жексен өкіріп жылап, атын борбайлап, Қодар қыстауына қарай шаба жөнелді. Сол-ақ екен бар Бекенші, Борсақ тегіс: “Ойбай бауырымдап” Жексеннің артынан шаба-шаба жөнелісті. Сүйіндік те солармен кетті. Байсал мен Құнанбай бұл арада енді тұра алмай, үндең томсарған күйлерінде сырт айналып кетіп еді. Құнанбай өз ішінен: “Жаңағы сөзді оғат айттым-ау, қап!” деді. Бірақ Байсалға да сыр берген жоқ. Қайта Бекеншінің мына мінезіне сылтай іздел, өзінше соны таптым деді.

— Құтыртқанның кім екенін көрдің ғой! Шымбайына батқан соң, шынырауда жатқан сырын айтқанын көрмеймісің? Қолтығына дым бүріккен Бежей. Анық Бежей. Тобықты ішінде мені тосқан қанды қақпан сол болмақ кой. “Береке-береке” дейсін. Кінә кімде? Көрдің бе! — деп, Байсалға қадала қарап алды да:

— Бірақ құдай ақ та, көріп-ақ алармын! — деді. Аздан соң Байсалға құпиялау қып:

— Сен Сүйіндік пен Сүгір, Жексен үшеуіне айт, көпті қоздырмасын! Бассын! Шыңғыстың қай тұсына орнықтырсам да, ол үшеуінің сибағасы олқы емес. Өкінбесін! Өкіндірмеймін! Осы сертіме сенсін! — деді.

Олжайдың алғашкы орнында қалған жиынының ортасында тұрған Майбасар болатын. Ол тұмсық асып шапқылап жылап бара жатқан Бекеншілерге қарап:

— Уай, жарандар! Бұл түстен кейін маңырайтын ақсақ кой дейсіндер. Тіпті, ол емес!.. Мына Бекенші екен ғой түстен кейін маңырайтын. Қектемде өлген Қодарға күземде кеп сүйекші болған кімді көрдің? Мұны көрген кім бар десенші, — деп қарқ-қарқ құлді.

Қектемде Қодардың сүйегіне жан жоламай кеткенде, Жемпейіс пен Әйтімбет қойшы ғана кеп жокшы боп еді. Жексен ол күні өз аулының катын-баласын: “Неге жылайсың, көзің ақсын!” деп шетінен бықпырт тигендей сабап, Қодар өлігіне жолатпай қойған. Жемпейіс пен Әйтімбетке солардың өзіндей қойшылар, жаны ашыған кедейлер ғана болысқан. Соның барлығы екі өлікті Құтжан бейітінің басына апарып, зар қағып жылап, жоқтап жүріп, таза арулап қойып еді.

Қазірде Құтжан бейітінің екі жағындағы жаңа қабірлер Қодар мән Қамқанықі болатын.

Бекеншінің барлық азamatы шапқылап ат қойып кеп, осы бейіттің үстіне шұрқырап, жылап түсіп жатты. Сүйіндіктер тобы келмestен бұрын бейіттердің басында 3-4 кана адам отыр еді. Ол — Жемпейіс, Әйтімбет және бір-екі басқа қойшы болатын.

Жаз бойы келе алмай, бүгін көшпен жетіп, ең алғаш еске алып, құран оқып отырған солар еді.

Кейін осылардың үстіне шулап келген нөпірді көргенде, мына көрілер таң boldы. Жылағанның ішінде Сүйіндік бар. Ол бір жұмбак.

Әсіресе, бұларды қайран еткен Жексен мен Жетпіс... Екеуі де үш кабірді кезек-кезек құшактап:

— Кеше гөр, арысым, кеше гөр!

— Ағакем, кеше гөр! — десіп кеп зар-зар етеді. Көздерінен шын өкініш жастары ағыл-тегіл шығады.

Бірақ Жәмпейістің жүргегі жылыған жок. Ол Қодар мен Қамқаның қайғысынан осы жазда біржолата белі бүгіліп, қатты солып кетіп еді.

Қамқаның бейітін құшақтағалы еніреп келе жатқан Жексенде кеудеден қойып қап:

— Өй, көзің ақсын, көзің аққыр өңшен!.. — деді.

Аз уақытта үш қабірдің басына еркектер ғана емес, барлық көштердің әйелдері де, жас-көрісі де үйілген еді.

Қалың ел болып, зар еніреп, улап-шулады.

3

Бөкенші, Борсақ Шыңғыстан қайта серпіліп көшкенмен, Құнанбай атаған жаңа қыстауларға бармады. Қызылшоқы, Қыдыр, Көлқайнара жаппа тігіп қонды да, көшпей отырып алды.

Бұл кезде өзге елдердің бәрі де қыстау-қыстауына жетіп, жайласкан болатын. Қора басына пішіндерін тасу, тоңын аудару, қыс жағатын қиласын қалап алу, мал кораның жыртық-тесігін бүтіндеу, үй сылау, пеш түзету сияқты істері қыстық мекені бар елдердің бәрінің де тегіс жұмылған науқаны.

Осындай істерден сырт қалған және барап мәлім емес Бөкенші, Борсақ аз құннің ішінде ауған, босқан ел тәрізденді.

Құнанбай жорға Жұмабайды Сүйіндік пен Сүгірлерге жіберіп: “Ана Қарауыл, Балпаң, Талшоқы бойынан таңдаған қоныстарын алсын! Және жайлауына көлденен Шалқарды тұтас алсын! Бірақ көпке мұрындық болмай, тез барып орнықсын!” деген. Шыңғыстан бір-бір қыстау алса, Қарауыл, Балпаң тисе және өсіреле, жайлаудағы екі өзен жеке меншіктеріне тисе, тіпті, өкініші жок.

Осымен Сүйіндік, Сүгірлер өз есептері ұтылмайтынын білген соң, көш-қонын ойлап, қыбырлай бастап еді. Бүгін өзге Бөкеншіге айтпастан Сүйіндік, Сүгір, Жексендер таң атысымен түйелерін ұстасып, арқан-жібін камдап, жаппаларын да жыға бастады. Бұлар осылайша іріткімен екшелгенде өзге Бөкенші, Борсақтан жиырма-отыз кісі атқа мінді. Ендігі жиын — қара шаруа жиыны. Араларында зор денелі, орта жасты Дәркембай бар.

Ол Қызылшоқының шеткі қонысында отырған Жексен аулына келді де, Жексен мен Жетпісті шақырып:

— Елді тастап, бас сауғалап, қайда барасын, түге? Тапжылма! Көшпе! Не көрсөн, бірге көресін! Жықпа жаппанды! — деді.

Жексен қарсыласа алмады. Жалғыз-ак киялап:

— Жандарым-ау, не білгендерін бар? — дей беріп еді.

— Онан да қазір екеуін де атына мін! Ер бізге! Анау Сүйіндік, Сүгірge барып сөз байлаймыз! — деді.

Жексен мен Жетпіс еріксіз ерді.

Осы топ Сүйіндік пен Сүгірge де көп сөйлеген жок. Бүйрықтарын шолақ айтып, көштерін токтатып таставы. Сүйіндік бұлардың айтқанына амалсыздан бағынды да:

— Ал бірақ тапқан ақылдарыңды айтшы! Қылышын сүйретіп қыс келеді. Кемпір-шалды күркілдетіп, баланың жағынан боздағын шығарып, қашанғы отырамыз? Қайда барамыз? — деді.

Дәркембайдың жауабы әзір болатын:

— Сүйіндік, Жексен, Сүгір үшеуін де алдымызға тұс! Аттарыңа мін! Жүр, әне, Бөжейге! Елден жырыла қашып оңбайсың, түге! Бөжейге барамыз. Ағайынға салмақ саламыз. Тіпті, жанашыр жоқ болатын болса, арғысын содан әрі көрерміз! — деді.

Сүйіндік пен Сүгірді, Жексенді қосып алған осы топ дәл осы күн түсте Шыңғыстағы Бөжей аулына келді. Оның қыстауы Тоқпамбет дейтін қалың шалғынды, мол тоғайлы, ең бір құйқалы қыстау еді. Бөжей өз атасы Кенгірбайдан ата қоныс есебінде мұра қып қалған жер осы.

Бөкенші тобы келген соң, Бөжей лезде кісі жіберіп, жақын жердегі Байдалы мен Тұсіпті шақырып алды. Не де болса, Жігітектің ақылы бір жерден шықсын дегені.

Бұ топта Сүйіндік шешіліп сөйлеген жок. Кібіртікеп, қылғынып сөйлегендей болды.

— Ағайының келіп отыр. Ақылыңа қоңы қона келіп отыр. Не дейсін? Нұсқайтуғын бетінді айт! — деді.

Бөжей мұның ішкі сырын білмеп еді. “Дағдылы корқактығы, Құнанбайға қарсы шаба алмайтын ежелгі маймақтығы” деп, мырс етіп, мұрт астынан құліп қойды. Бірақ Сүйіндік сондай солғын болғанмен, өзге көпшілік олай емес. Оның ажарын сүймей, мойнын сырт қайырып, сұрланып отырған Дәркембай, Бөжейдің құлқісін сезіп қап:

— Бөжіке, кібіртікей-кібіртікей болдық қой. Тура баспас тобан аяқ болған соң иыққа ит те, құс та шығад та!.. Тек қана “шөк-шөк” дей бермей, осы бізді де ел қылатын, ер қылатын ақыл айтшы! — деді.

Байдалы осындағы ер мінезді жақтайды. Тура айтқанды сүйетін, өзі де қайратқа, кимылға бой үрғыш адам. Жігітектің қол күші көбінесе осы Байдалы басынан айқын көрінетін.

— Өй, Сүйіндік, сен ақылды мына Дәркембайдан сұрасан етті. Еркектің сезі мұна кедейде жатыр ғой, мынау ер кедейде! — деп қеудесін көтеріп, Дәркембайға сүйсіне қарады.

Бөжей бұл тартысты өуелі қолмен емес, жолмен бастап көргенді макұл деп білген. Қолдан келсе, бұл жолы Құнанбайды келеге салып әшкерелеп, көп алдында тентек қып алмақ. Мына келген Бөкеншіге, ертең болатын бәленің артын да ашып айттып, танытып қоймақ. Өуелі осыдан бастау лайық.

— Бөбен, Борсак бауырымын. Саған тигені — маған тигені. Сенен шет қалып, амандық, тыныштық іздемеспін. Бірақ Құнанбайдың дегені болса, сені мен мені де тату қып, туысқан қып қоймақ емес-ау. Талшоқы, Қарауыл, Балпаң деген жерлерді атапты деп есіттім. Осының түбін ойлаймысын? — деп, бар жиынға барлай қарап, аз үндемей отырып: — Мұнысы Қішекен, Бөбенің жер жапсары бір болсын. Екі атасың үрпағы жерлес болса татулықтан кетеді. Жақын отырып, бес тал көде мен бір үрттам суға да қиталасып таласа берсін дегені. Атадан нәсілге арылмас жік қалсын дегені ғой. Бірақ оның ойлағанының бәрі бірдей өрге баса

бермес. Тұысқандығым тұысқандық. Күндердің күні боп, Талшоқы мен Қарауылға келер болсан, орның әзір. Барымды ортаға сап, тұс шайыспай-ак үлесемін. Ол өзі бір төбе. Ал бірақ одан бұрын айтысып көрейік. Ара ағайын Кішекен екен. Біз кіріспей кім кіріседі? — деп Тұсіпке қарап отырып, — Ағайын келесіне мынауын тентек, мынауын зорлық дегенді айтып көрейік. Қалған іс пен сөзді содан соң шешейік... Мақұл ма? — деді. Бөкенші жиыны да, Байдалы, Тұсіп те бұны макұл десті.

— Ендеше, Тұсіп, сен атқа мін! Осы сөзді алғып, Құнанбайға барып жауабын бүгін өкел! — деп Бөжей сөзін бітірді.

Тұсіптің баратыны осымен шешілген соң Байдалы:

— Тек, жалғыз-ак, арыла сөйлес. Айтатынның бәрін айтып кел. Бұғабұға болғамыз. Ат кекілін кессен де, қатты айтып, ел өкпесін түгел жеткіз! — деп, Тұсіпке өзі де ашумен сөйлеп, нық қайрат берді.

Осы сөзді қатты ұстап, Тұсіп сол күні кешке Құнанбайға кеп сөйлесті.

Құнанбай Қарашоқыға үлкен бәйбішесі Құнкені қыстаптақ болған. Өзі сол ауылда екен. Тұсіп екінді кезінде келді де, Құнанбайды онаша шығарып, дөң басына барып отырып, ұзак сөйледі. Алыстан бастап, “береke-бірлік” керегін айта кеп, ең аяғында:

— Мынау ісіңе Бөбен емес, исі Кішекен де наразы... — дей беріп еді, Құнанбай бұған жалт қарап, қатты зекіп:

— Наразының жоқшысы Кішекен болмақ па? Ендеше, мынау Керей, Уак, анау Сыбан тегіс наразы. Онды-солды бәрі өкпелі. Кімге өкпелі? Ұрлады, барымталады, ак малымның есесін бермейді деп, дәл Кішекеннің өзіне наразы. Байдалы, Бөжей, мына Тұсіп сен... дәл сендерге наразы. Бөкеншіні айтқанша, өз басынды ақтап ал! Үры менен қарынды тыйып ал! — деді.

Тұсіп бұл араға қатты ашуланып еді, даусы да қатаң шығып кетті.

— Телі мен тентек қайда болса да бар болатын, Құнанбай! Бөжей мен Тұсіп өзі үры ма еді! Ара ағайынның сөзін айттың, қарындастың көз жасын айттың деп, тағы жазғырмақ па ен? Ақ та болсам, жоқ сұлтаумен тағы арандатпақ па ен? Бөжей, Тұсіп арам болса айттарсың! Ақ болса, жазықсыз болса, ненди айтасың?

— Айтқаным айтқан, жазықтысын, арамсын...

— Ендеше, міне, зауал уақта... сал мойныма арамымды! — деп, Тұсіп дір-дір етіп, жүгініп алды.

— Арамың сол — Бөжей маған қақпан құрғанын қойсын! Біреудің сыртын бетке ұстап жүріп, маған арнап оқ атқанын қойсын! Енді осыдан қоймайтын болса, ағаш оғын аямасын, тегіс атсын! Бірақ қашан айттың демесін! Ендігі керді тап өзі көреді. Өз басы көреді! Ал Керей, Уактың малын бересін! Бергіземін! Ертең үстіңе сияз құрғызамын. Бұл — бір. Екінші, Бөкенші сөзінен аулақ кетсін. Тартсын аяғын. Тарт аяғынды! Ара ағайын сен емессін. Саған сынататын сөзім емес. Бәле іздемесен, кіріспе! Кіріссен, алысқалы өдейі кірістің деп білемін. Бар, айт осынымды!.. Тегіс жеткіз Бөжей мен Байдалыға! — деді.

Сөз осымен бітті де, екеуі екі айрылып кетті.

Осының ертеңінде түске таман Майбасардың екі атшабары — Қамысбай, Жұмағұл шапқылап кеп, Жігітек ішіндегі есіктерінің ар жағына сұнгіп-сұнгіп кетті.

Қыстауының жаңында отырған алты үйдің барлық иті абалап шығып еді, атшабарлар ақырып, қамшы үйіріп ұмтылып, бездіріп жіберді.

Әрбір үйдің есігін жамылып, баспа ғып тұрған балалар да мына тентек қонақтардан қорқып, інге кірген тышқандай, есіктерінің ар жағына сұнгіп-сұнгіп кетті.

Үркімбайдың үлкен қоныр үйінде бірталай еркектер отыр еді. Үй иесінің өзінен басқа Қаумен, Қараша бар-ды. Бұл екеуі — Бәжейдің жақын ағайындары. Үркімбайдың кішкене тұлымды қызы, есіктен қашып кеп әкесінің қолтығына кіріп кетті де:

— Атшабар, атшабар! — деді.

Атшабар келсе, жанжал келетінін балаға шейін сезетін.

Мойындарына былғары сөмкесалған, төсіне қакпактай үлкен-үлкен жез знатар таққан екі атшабар үйге кіріп келгенде, тұлымды қыз:

— Әне, өнеки, өке! — деп, әкесінің қойнына жабыса түсті.

— Өй, жандарым, немене шулатып жүргендерін? — деп Үркімбай жактырмай қарсы алды.

— Іс тығыз, бұйрық тығыз... асығып жүрміз! — деп Қамысбай төрге шықты. Жұмағұл от басына бір тізелеп отырып қалды. Қараша:

— Е, не бұйрық? Немене тағы, ел көшті, жау жетті деп шетіннен? — деді де, қабағын түйіп, Қамысбайға ашумен қарады. Бірақ қырыс атшабар қайысқан жок.

— Бұйрық сол, үй тігесіндер. Қараша, Қаумен сендерді іздеп келеміз. Осы Үркімбай, Қаумен, Қараша — үшеуінің ауылдарында сияз болады. Ел жиылады. Керей, Ұактың даугерлері келеді. Ел мен елді ақылдастырамыз, ұрыдан мал өпереміз дейді...

— Кім айтады? — деп Қаумен тіксінді.

— Әперетін кім? — деп Қараша қайтадан қадалды.

— Ұрыдан өпере ме, жок, ұры емеске де салмақ түссін дей ме? — деп Үркімбай да жалт қарады.

Сияз деген мол шығын. Ол — көп елдің қалың даугерлері келіп орнайды деген сөз. Осы елдің жуан, семіз, мешкей билері, күндіз — түстік, кешке қонақасы жеп, асықпастан ай жатады деген сөз.

Ежелден мәлім: қай ауылдың үстінде сияз болса, сол ауыл мол шығасылы болмак. Елден ерекше мазасыздыққа ұшырамак. Ұлық қай ауылға сияз құрса, сол ауылды қырына алғаны.

Қамысбай бұл отырғандардың сиязға онай көне қоймайтынын ертеден біледі. Старшын мен аға сұлтанға айтпаса да, атшабармен көп киталасады. Бірақ Майбасар бұйрығы қатты болатын. Бөгелуге болмайды.

— Бұйрық ұлықтікі. Құнанбай мен Майбасардікі. Мен шығарды деп пе ең? — деп, Қарашаға сыйдана бір қарады да, — Бол, болындар! Ақылдастындар да, үй камдандар. Үшеуінің ауылдарындағы бар киң үйді осында әкеп тігіндер. Сойыс жайын ақылдастындар. “Жігітек өуелі елу кой

сойыс үллессін” — деген. Соны қай-қай ауылға саламыз. Қазір осының жайын кенесейік, — деді.

Атшабармен сөйлесіп сөзге, жолға жарымайтынын Қаумен жаксы біледі. Сондықтан ол егес сөзді молайттай, жақындағы Байдалымен ақылдасып алмақ болды. Үркімбай мен Қарашаға:

— Екеуін бері қарандаршы, — деп, біраз үндемей қадалып отырып, — біз ғана емес, Жігітекке тегіс келген селебе ғой. Мына жерде Байдалы бар. Бөжеймен ақылдасуға қашаң бол тұр. Қараша, сен тез атқа мін де, барып Байдалымен ақылдасып, мына атшабарлардың жауабын алып кел! — деді.

— Дұрыс, сүйт! — деп Үркімбай да қостады, атшабарлар да қарсы болған жок.

Қараша лезде тұрып, үндеместен жүріп кетті.

Осымен атшабарлар орнығып отырып, шай ішіп жатты. Үркімбай олармен жауаптаспаса да, өз ішінен Майбасар бүйрығына катты ашулы. Бар Тобықтының ішінде бір үй қазанына арам ас салмады десе, сол ең алдымен осы Үркімбай үйі болатын.

Атшабарлар көп тоскан жок.

Үй сыртына бірнеше атты кісі дүсірлетіп кеп, шапшаң түсіп, аттарын тез байлап жатыр.

Келген — Қараша. Қасында Байдалы мен Қаращеның өр атанған үры түсіргіш жігіттері. Жұмағұл атшабар қулау болатын. Ішінен мыналардың келісін жақтырмады.

— Е, не ғып ереуілдеп жұрсін бәрін бірдей? — дей беріп еді, Қожақан деген ұзын қара жігіт:

— “Атанды жау шапса, бірге шап” деген. Сендерге Жігітектің бар малын тартып әпергелі келдік, — деді.

— Бар мал емес, елу-ақ кой керек. Қалған малың көп болса, ана иесі келгенде жетектетерсің... Асыққаның не? — деп, Қамысбай зәрленіп ашу шакырайын деді.

— Соны әперетін осы сенбісің? — деп, Қараша Қамысбайдың дәл касына жүгіне отырды.

— Мен болғанда қайтейін деп ең?..

— Сен қанқұлы, тәмам елді жылатып болдың ғой, осы итаршылықты қоямысың?..

— Өй, сандалма әрман! Одан да ана Байдалының жауабын айт.

— Жауабы ма?.. Ендеше, жауабы міне, — деп, Қараша қолындағы тобылғы сапты жуан камшыны сермен жіберіп, атқып тұрып, Қамысбайды бастан тартып-тартып жіберді...

Малдастың құрып отырған Қамысбай да жалма-жан тұра беріп еді... Үркімбай барлық осы үйдегі өз жігіттеріне ақырып, бүйрық етіп:

— Ұста! Сой екі итті! — деді.

Жұмағұл да, Қамысбай да арпалысып, айқайладап, боктық астына ала бастады. Бірақ он жігіт ырық бермеді. Үндеместен жабылып, екеуін алып-алып сокты да, тізерлеп басып-басып алды.

— Байдалының жауабы сол. Екі иттің бауыр сыртынан дүрені соғып-соғып, Майбасарға қып-қызыл жоса қып қайтар!.. — деді. — Ал!.. Тұр

бәлем! — деп кеп, Қараша Қамысбайдың басына өзі мініп алып, құйрығы мен жонынан шыкырта берді. Жұмағұлды Үркімбай мен өзге жігіттер де сондай сабады.

Екі атшабар таяқты Жігітектен мейлінше жеп алып, беттегі қызыл жоса қандарын айғыз-айғыз қылған бойында, сүртпестен шапқылап отырып, Қарашоқыдағы Құнанбайдың алдына тұра кеп кірді.

Құнанбайдың қасында Байсал, Майбасар бар еken. Жөне Құлыншактын батыр ұлдарынан Наданбай, Манас отыр. Ыргызбайдан — Жұман, Төлепберді, тағы да басқа үй толы жігіттер бар еken.

Құнанбай өуелі үн қатпай сазарып отырып барып, аздан соң екі атшабардың бетіне нұскап отырып Байсалға:

— Міне, көрдін бе? Қайтып ағайын болайын? Мына қамшы мыналарға емес, маған жұмсаған қамшысы ғой Бөжейдің... Тұр тегіс! — деп, бар жігітке қатты ақырып, бүйрық берді. — Қазір барындар да, сол өз үйінде сабатқан Үркімбайды қол-аяғын байлап тұрып, дәл менің алдыма сүйретіп өпкеліндер! — деді.

Басқа бір кісі бір ауыз сөз айтқан жок. Құнанбай да мұнан әрі ләм деген жок. Он жігіт атқа міне-міне шаба жөнелді. Ішінде Құлыншақ балалары бірге кетті.

Осы топ ымырт жабыла Үркімбайдың аулына жетіп, барлық ауылдың еркектерін бықырт тигендей сабап жүріп, Үркімбайды өз үйінен сүйреп алып шықты. Үркімбай үйде қарсыласқанмен, таяқ тиетінін байқаған соң, енді қайтып үн қатқан жок.

Бетінде жалғыз тамшы қан жок. Ашудан көкпенбек боп, булығып алған еді. Ернін тістеп, қабағын тастай түйіп ап, шыдай бермек болды. Тыста мұның қолын артына байлап, бір семіз шабдар атқа мінгізді де, артына Төлепберді қарғып мініп алды. Ашулы топ Қарашоқыға қарай тасырлатып шапқылап жөнелді.

Қазірде қас қарайып, інір қаранғысы әбден болған еken.

Бұлар Шыңғыстың қалың ішіндегі Үркімбай қорасынан төмен беттеп, өзендей бойлап шауып келеді.

Аз уақытта өзендей кесіп өтетін бектер жолға жетті. Енді құнбатыс жақтағы Қарашоқыға қарай бұрыла беріп еді.

Бірақ алдарында көлденен тұста бір топ биік терек болатын. Соның арасынан бір сәтте қалың нөпір боп:

— Капта, капта!..

— Тұс-тұс!

— Өлтір иттерді, өлтір! — деген қалың шумен, өншен бір көк аттылар тиіп кеп кетті. Ұзын саны отыз-қырықтан кем емес. Колдарында өншен шоқпар мен сойыл. Құнанбай жігіттері қарсы айқайладап:

— Келсөң кел!..

— Омай!..

— Түссөң тұс! — деп, сапырылысып, араласып кетті. Бұларда да сойыл, шоқпар сай еді.

Ұзын-ұзын ақ сойылдар кезек-кезек қағысып, сарт-сарт тиіседі...

Қаранғыда тосқауылда тұрып шабуыл жасаған Қараша болатын. Оған Байдалы күндіз бүйрық беріп:

— Бір қымылды істеуін істедін. Бірақ енді сак бол! — деген.

Караша содан кешкі ымыртқа дейін тау басында, ат үстінде жүрген. Кешкі ала көленкеде Үркімбай аулына қарай сұыт кетіп бара жатқан қалың шоғырды ол мезгілімен-ақ көріп еді. Тегін емес екенін де білген. Содан шапқылап отырып, таудан түсіп өз аулының бес-алты жігітін атка мінгізіп ап, жолдағы Қаумен жігіттерін де атқа мінгізіп алғанша со болды.

Не де болса Үркімбай аулында жауды баса алмайтынын білген соң, осы қайтар жолдан кеп тосқан.

Караша қара сойылға мықты болатын. Өз аулының жас жігіттері де шетінен ат үсті тәбелеске мойымайтын, “іздегенге сұраған” дейтін Қожақан сияқтылар еді.

Коян-қолтық жерден жақсы килікті. Құнанбай қолын бұл үрыста бастаған — Құлышактың батыр ұлы Манас. Ол алдарынан тосқауыл болатынын білген кісідей екен. Аналар қаптап қоя бергенде, түк сасқан жок.

Тақымындағы қара шокпарын сұрып ала, бар жігіттеріне бүйрық беріп:

— Ал саспандар, көп те болса, қорықпай ұрыс! Таймай соқ! — деп араласкан.

Осымен қалың топ жапыр-жұптыр бірнеше рет айқасты. Манас қолынан екі Жігітек құлап түсті.

Төлепберді бағанадан бір ақыл ойлап алғып еді. Тіпті, үлкен қысылшан болса, ол Үркімбайды аударып тастан кетпек болатын. Осы ойын өзі орындағанша, Қараша кеп жетіп, еріксіз істетті. Қолы байлаулы жүрген Үркімбай бір айқасып өткен уақытында, Қарашаның атын танып қалған. Сол арада айқайладап:

— Қараша, мен мұндамын, мені айырып ал! — деген. Қайта айналып оралғанда Қарашаның құғаны осы екі кісі мінгескен жер қылаң ат болды. Жақыптың жүйрік шабдар аты жеткізбей, көп әлек қылды.

Бірақ Қараша қалатын емес. Топтан жырып алғып, қуып кетті. Төлепберді артына алактап, алдына қарай алмай келе жатты. Үркімбай осы қысталаңмен пайдаланып, аттан өзі сусып, құлай түсіп кетті.

Осымен Жігітек Үркімбайды айырып алғып қалды. Құнанбай жағынан бұл түнде қолға түскен кісі болмады. Жігітек тауды басына көшіріп, үран сала берді. Сонымен тобы қөбейе бастады. Жан-жақтан:

— Қайда? Қайда?.. — деп андыздал шапқан аттылардың сарыны молайып кетті. Осыны байқап алған Манас өз жігіттеріне:

— Енді жөнел!.. Қаша ұрысу керек!.. Сал қаша ұрысты!.. Ал тарт! — деп өзі бастап тартып берді...

Үркімбай босағаннан кейін, олар жосытып шапқылап, тау асып кетті. Құнанбай жігіттері қолға түспесе де, Жігітек қолынан коркып, қашып кетті. Үркімбайды әкете алмады, тастан кетті.

Бұл түнде бар Жігітекке Үркімбайды айырып алу да, құндіз Құнанбайдың екі атшабарын сабаган сияқты күш асырып, бел бітірген іс болды.

Осының ертеңінде күн райы өзгеше бұзылып, қыс ызығары біліне бастады. Шыңғыстан аса соғатын қатты жел бар. Көктемде бұл жел иғілік желі. Қарды қағып, бәктер мен шиді қарайтып кететін жел. Қыстығуні де Шыңғыс желі шаруаның досы. Тау ішімен бәктерде бір жұмадай, он күндей үзілмей сокқанда, қыс қысталаның сейілтіп, мал жайылысын кеңейтіп, шаруаның арқасын жазып кететін.

Бұл өзі онын соғатын жел. Сондықтан оншалық көп сұық өкеletін жел емес. Бірақ соғуының қаттылығы тым ерекше болады. Бәктерде кирышық тастарды ұшырып соғатын қара жел.

Шөп атаулыдан да, қой оты — мық жусан мен ұсақ, тырбықай бетеge болмаса, өнге бойшан, тамыры босаң шөптерді жұлып, ұшырып өкеттін әдеті бар.

Тегінде, Шыңғыстың асыл шебі — мық жусан. Бұл — қойдың ырысы. Ал қыстау атаулы қойға жайлышық жағынан бағаланады.

Койдың күты Шыңғыс болған сон, көп елдін жаксы қыстау іздегенде тығылатыны да сол Шыңғыс.

Шыңғыстың қара желі өзге уақыттың бәрінде жаксы болғанмен, дәл күздігүні жайсыз-ақ. Құнді сұытып, аспанды сұрлантып келеді. Бүгін қара жел басталысымен, кирышықтап қар да түсе бастады. Биылғы жылдың ең алғашқы қары осы.

Сұық жел киіз үйде отырған ауылдарды тегіс бүрістірді. Шыңғыстың бәктері мен қойнауындағы ауылдар бұл уақытта қыстау-қыстауына мінбелеп қонып, күн райын бағып отыр еді.

Бүгін сол елдін бәрі де киіз үйлерін жығып, жүктерін кораға тасып, жылы үйлеріне қауырт кіріп жатқан. Көшілік осы қарбаласта болса, Құнанбайдың Қарашоқыдағы аулы, ас берген ауылдай, өз өлегімен өзі үйкі-түйкі бол жатыр.

Үркімбайды ала алмай көрген қарсылықты тегіс айтып Манастар келгелі, Құнанбай аулынан жан-жаққа қарай үсті-үстіне шапқыншылар ұшыртып кетіп жатыр.

Кешегі Байсал бастаған барлық үлкендер жиыны осы ауылдан та-раған жоқ-ты. Олардың үстіне қазір маңайдағы бар Ыргызбайдың еркек кіндіктісі түгел аттанып келген. Шапқыншылар кеткен беттерден ондаған, жиырмалаған аттылар лек-лек желе жортып келіп жатыр.

Осы келген топтардан он шақты жігітті ірікте шығарып, бастығын Майбасар етіп, Құнанбай өуелі Бөкеншіге жібертті.

Қызылшоқыдағы Бөкенші өлі де көшпей отыр еді.

Мыналар бара сала, тығыз бүйрек етіп, Талшоқы мен Қарауылға қарай сол Бөкеншіні бір-ақ көшіртті. Сүйіндік, Сүгірлер осындаі сылтауды күтіп, қос қанатын комдап отыр екен. Алдымен көшкен солар болды да, өзге Бөкеншілер де еріксіз тартып кетті.

Бүгінгі күн көшкен жалғыз Бөкенші емес, Құнанбайдың өз ауылдарынан көшкендер де бар еді. Ол Өскенбайдың үлкен үйі — Зере отыр-

ған ауыл. Және соның қасындағы Ызғұтты, тағы бірнеше Қарабатыр, Жуантаяқ ауылдары болатын. Кысы-жазы Ұлжандармен бірге көшіп жүретін Жидебай, Баракты қыстайтын ауылдар.

Құнанбай бұл уақытка шейін ол ауылдарды қыстауларына жібермей, өз тобын бір арада жиып ұстамақ бол келіп еді. Енді сұық түскенде, кәрі шешесін және Ұлжан қолындағы жас балаларын тоңдырып отыра беруге болмады.

Зере мен Ұлжанға бала атаулының барлығы: “Қыстауға көшейік, тоңдық” деп, салмақ салған. Осымен Зере Құнанбайға ұрсып, еріксіз бүгін көшетін етті.

Осы ауылдарын көшіріп, жөнелтіп болған сон, Құнанбай дәл бүгінгідей Шыңғыс өніріндегі әбігер мен қарбаласты тез пайдаланбақ болды.

Бағана таңертенген бері ұсті-ұстіне келіп жатқан аттылар қазір тұс кезінде қалың нөпір, ұлken қол болды. Тегіс сойыл, найза, айбалта, шокпар ұстаған шабуыл мен соғысқа өзірленген қол.

Бұл келгендер Үрғызбайдан басқа Торғай, Топай, Жуантаяқ, Әнет, Сақ-Тоғалақ сияқты руладың топтары. Және бір қалың нөпір Көтібақ болатын. Осы елдердің бәрі де Шұнай, Ши, Жидебай, Қыдырдан бастап Шыңғысқа шейін созыла қыстайтын елдер. Қарашоқыға жақын келетін қыстаулардың елдері.

Бәрін жиганда да Құнанбай өуелі өр елдің ру басыларын қасына алып отырып, арттағы көвшілігіне сол ру басылармен өз атынан сәлем айтып жиғызыған. Көтібақ Байсал мен өз атынан айрықша сәлем айтып, шапқыншы қылып та Көтібақтың өз жігіттерін жұмсап еді.

Соңғы уақытта да өзі Қарашоқыны алғаннан бері Құнанбай Байсалға бір уәде берген. Шыңғыстағы қыстауы аз, саны мол Көтібақтың жерін молайтпақ еді. Көтібақ Жігітекпен жерлес. Бұрын бар Тобықтыны билеген Кенгірбай тұсында Шыңғыс ішінен жақсы, құйқалы қыстаудың бәрін басып қалып, әлі нық баурап келеді. Енді басы өскен, малы өскен және ол күндерде жер есесі дұрыстап тимеген Көтібақты ол Жігітекпен жер әперіп ырзала мақшы.

Жаз ортасынан бері жатып алды. Бәжейден жырып алып бауырына тартқанда, өсіресе, айқын сездіріп, қызықтырып қоятұғын. Сол Байсалдың өз сыбағасына арнаған бір қыстау болатын, ол қыстау бүгін Бәжей отырған атакты Токпамбет.

Құнанбай өзір өз басы алар жерін алғанмен Байсалды жайлапқызыған-ды. Оның бер жағында Байсал Жігітек жерін келемен, жолмен алатын шығармыз деуші еді. Құнанбайдан “әперемінді” естігенде Байсал да үндемейтін. Екеуі бірге жасасып, қабақпен ұғысатын болғаннан бері, тегінде, Байсал үндемесе, ол көнгені. Қарсы болған жерінде ол қолмақол бір-ақ томырылатын. Мына жолы өлі күнге сол үндемеумен келеді. Көтібақты жаздан бері Құнанбайдың дегенінен шет жайылдырған емес. Билетіп, ырқымды, тұсімді беріп көрейін, қайда, қалай апарар екен деп байлаған еді.

Ал соңғы екі-үш күннін іші шатасып, шиеленісіп барады. Енді Токпамбет зорлықпен тимесе, берекемен тиетін емес. Зорлықпен жылатып тартып алып береке таба ма? Және, өсіреле, Жігітек әрі көп, әрі аталы мыкты ру, өзінде Құнанбаймен тіресіп жүрген Бежей бар. Ол Көтібакқа ата қыстауын ұзак бауратып, құтты коныс қып коя ма? Зорлықтың да қайта оралар орайы болмай ма? Сонда Бежей Байсалға Токпамбетті байырғы, тұракты қыстау етіп неғып шыдап отырады? Негілса, зорлықпен алғанның тубі қайыр болар деп айту қыны. Бір алуын алса да, артынан аударып тастап жібермесе.

Міне, бүгінгі күн үндемей, ауыз ашпай Құнанбай касында жүрген Байсалдың іші осылай еді.

Дәл шаңқай тұс кезінде Құнанбай шарт киініп, Байсал, Майбасарды ертіп тыска шығып, барлық елге:

— Ал ағайын, мін енді тегіс аттарына! — деп айғайлап тұрып, бұйрық етті.

Жұрт жапыр-жұптыр атқа мінді. Ырғызбай жігіттері қаруларын колға алған. Өзге ел де тегіс қару алды.

Бұл уақытта жел қатайып, күн сұтыып, танертенгі киыршық қар енді бетке сабап, қалындаپ тұсіп тұр. Айнала бұлынғыр. Шынғыстың биіктірінен бүкіттіліп, булығып тұсіп, ағындаپ өтіп жатқан тұманды шаңыт та бар екен.

Құнанбай ұзын торы аттың үстінде тұрып, айналаға, күн реңіне қарап алып, ішінен: “Кол қарасы көрінбейді, мұнысы, тіпті жайлы” деді.

Қастарының арасынан тұскен екі сай өжімі болушы еді. Сонысы казір терендеп, қатты түйіліп алыпты. Бетінде ұзарып қарауытып шыққан түкттер бар. Үлкен, өткір жалғыз көзі қанталап, шапшан қарап, жалт-жұлт етеді.

Жұрт тегіс атқа мініп болған соң, екі жағында тұрған Байсал мен Майбасарға қарап, бұйыра:

— Бас! — деді.

Қара катқақ болған бектерді дүбірлетіп, тасырлата басып, қалың кол Жігітекке қарай тартты.

Қолдың алдында Құнанбайлар. Қатты жүріп, сау желіп келеді.

Құнанбай колы осы күні, тұс аумастан, Токпамбеттің батыс жағындағы салбыраған тұмсыққа желе жортып шыға-шыға келді.

Бежей қыстауы козы өрісіндей жерде тұр. Қораға кірген екен. Мұржелерінен сары кидың тұтіні бықси, шалқып шығып жатыр.

Қораның айналасында, мұнда да нөпір көп екен. Бірақ жаяу жүргендер. Дәл қораның өз жанында, сай тұрған аттар бірен-сарап ғана. Құнанбай тез байқады. Ерттеулі аттың барлығы да, қыстаудан жоғары, төмен созылған тоғайлы қалың шабындының бойында өрелеулі жүр екен...

Ырғызбай жағынан шықкан қалың қолды көрісімен, ауылдағы барлық жиын аттарына қарай асыға жүгірісті. Қолдарында сойыл, наизала-ры бар. Қарсылыққа бекінген жиын.

Енді бір азғантай аял болса, бұлар да тегіс атқа мініп алатын сиякты. Онда қарсылық, шаппа-шап келген соғысқа айналмақ. Осыны есептеп алған Құнанбай, пүшпәк тымагының құлағын байлай бере, торы атты тебініп, қамшилап алып:

— Қапта, қапта! Олжай, Олжай! — деп, ұран салып, ағыза жөнелді. Барлық қалған қол да айғай салып:

— Ырғызбай! Ырғызбай!

— Топай! Топай!

— Олжай! Олжай! — деген ұрандармен дүрк жөнелді.

Катты жел күні қаптап жанған қаудай болып, жер күніренткен жайын үн шықты. У-шу, дүр-дүр етіп, дүрлдеген дүлей күштін сұық үні.

Бөжей аулындағы жиынның саны мынау колдан сонағұрлым азғана.

Жігітек, тегі, сайланған алмай, камсыз қалған сиякты. Соғыс болса, мұндайда бұрынғы көпке мәлім әдет бойынша: “Тұрысатын жерін айтсын” десіп ап, содан кейін қол жиошу еді. Құнанбай оны істемеді. Шұғыл келді.

Бөжей қасына қазір жиылған — Шыңғыс ішіндегі Жігітектің ғана біраз қауымы. Ойдағы Балпан мен Шидегі Жігітек хабарсыз қалған.

Тіпті, таудағының көбі де бүгін қорага кірудің әбігерінде.

Ісі Бекенші ішінен, қазірде Бөжей қасынан табылған он шакты кара шаруа ғана. Оларды бастап келген Дәркембай. Жидебай, Мұсақұлдан, Қызыр мен Көлқайнар, Қызылшоқыдан сойыл ұстап Қарашибақса карай шапқылап кетіп жатқан лек-лек аттыларды көріп, Дәркембай: “Осы тегін емес. Жігітекке қарсы, Бөжейге қарсы жиылып жатқан қол!” деп байлаған.

Бөжейге де, өзге Жігітекке де, бағана түстен бұрын кеп, Құнанбай жағының жаманатын жеткізуі дәл сол Дәркембайлар болған...

Жолшыбай Байдалы мен Қараша, Қаумен, Үркімбайды да атқа мінгізіп, асықтырып ерткен солар.

Қазірде Бөжей қорасының алдында тұрған қырық шамалы кісі бар. Бұлардың ортасындағы Бөжейдің өзі. Қасында Бөжейді жалғыз тастамайық деп коршап қалған сол Дәркембайлар және Байдалы, Қараша, Үркімбай, Қаумен, Қожақандар еді.

Бұл сиякты егде кісілермен қатар Құнанбай шабуылын тосып тұрған бір топ жас жігіттер де бар. Ол — Қауменнің екі мықты баласы Базаралы, Балағаз, Қарашаның баласы Абылғазы. Және Жігітек ішіндегі өзге жанкүйер ағайынның жас азаматтары Бейсембі, Әбділла, Оралбай дегендер болатын. Бұлар өуелі:

— Кенгіrbай, Кенгіrbай! — деп ұран салып, жаяу болса да, колдағына шокпар, сойылдар алып, қыстау жанында тұрған бесті-онды ерттеулі атқа мініп, қарсы шықпак еді.

Байдалы ақырып бүйрек етті де:

— Токта! Е, мына Бөжейді жалғыз тастаушы ма едін? Өлсен, қасында өл! — деген... Құнанбайлар тақап қалды. Іркілер емес. Айбар шегіп, сойылдарын көтеріп ұстап, жаланып келеді.

— Қап, қор болдың қой! Қапыда қалған басым! Қапыда кеттім ғой тағы да! — деп Бөжей қатты ширықты. Бұлардың аз ғана сенімі, қыстаудың жоғарғы жағы мен төменгі жағындағы жігіттер еді. Олар аттарына жетіп қалған екен. Бестен-оннан топталып сойылдарын көтеріп, жауға қарай жосытып көлдененде шауып берді. Бірақ алды солай болғанмен, арттағы көпшілігі аттарын тез үстап міне алмай жатыр.

Енді Олжай қолы бұл жаяулардың көпшілігін атқа мінгізбей басатын болды.

Құнанбай шауып келе жатып, он мен солдың екі жағына да, жұз қаралыдан, екі қалың топты жыра жөнелтті. Солар өреде жүрген аттарды қику-айғаймен шошытып бездірді.

Сойылдың астына алғаш, үстеріндегі ер атаулының барлығының қастарын талқан етіп, қиратып жүр.

Жігітек жағынан алғаш атқа мініп қарсы шапқан селдір топтар Құнанбай бастап келе жатқан қалың нөпірдің өзін жанай шауып еді. Оларды да көптің селі басып кетті.

Екі жаққа бөлінген топтарынан басқа, Құнанбайдың артындағы нөпірдің өзі де, тіпті, мол.

Көлдененңен киліккен жігіттердің аттары әп-сәтте ойнап шыға берді. Бір жігітке тақ қырық-елу сойыл қарсы келген болу керек. Опонай үйпап кетті.

Аттарына жете алмай, жаяу қалған жігіттер, өздерінің үстіне барған қалың топтармен:

— Қайт! Қайт! — деп тұрып, жаяу күйде соғыспақ еді. Бірақ атты мен жаяу соғыса алсын ба? Аттың екпінімен кеп сойылды сокқанда, ат үстіндегілер жаяуларды қағып жығып, домалатып-домалатып кетті.

Осымен қыстаудан оқшау кеткен азаматтың барлығының да еріксіз титікі құрыды. Көптігіне сеніп, өркештеніп алған және мыналардың қамсыздығын көріп, біржолата дандайсып алған жаулар енді ұран менен айқай-шуды, тіпті, қатты үдettі.

— Айdos! Айdos!

— Ырғызбай! Ырғызбай!

— Топай! Торғай! Топай! Торғай! — деп, арғы ұраны Айдосты бір атап, одан қала берсе бергі өруақтарын да жиі шақыра жүріп, Жігітек жігіттеріне тақай бергенде:

— Қыр! Жой! — деп барынша шошытып, зәрін шашып келеді.

Енді бөгет атаулы жапырылып болған сон, барлық қолдары жан-жақтан қыстауға қарай лап берді. Жер-дүние азан-қазан. У да шу айғаймен, тасыр-тұсыр өлекке толды. Нағыз шабыншылықтың жат сарыны басты.

Бөжей тобы өлі күнге қыстау алдында еді. Барлық бұл арадағы жиын сойыл шоқпарын көтеріп, арқа жүнін үрпітіп, ер тағыдай тапжылмай түрған-ды. Енді айналаның барлығын жау алған сон, Байдалы қатты дауыстап:

— Бітті ғой! Шарасы құрғыр бітті ғой! Тарт енді, қораға тарт! Есік-есікті алып тұрып, қораға кіргізбей өлісіп көреміз! — деп, бар жиынды солай бастады.

Орталықта, үлкен есік аузында — Байдалы мен Бәжей. Бұларды қоршаған өншен ер жастар, Базаралы, Балағаз сиякты, Кожақан сиякты мықты жігіттер болатын.

Жау атаулы қалың нөпірмен қораның үстіне актарылды. Шапқылаған күйінде ағылыш келіп, үйіліп жатыр. Барлығының үйірілгені Құнанбайдың айналасы екен. Бұйрық, әмір күткендер. Тап ортада Құнанбай. Атының үстінен әлі түспей түр.

Дәл осы кезде, қораның ішінде, Дәркембай Бәжей мен Байдалының арасынан ентелеп кеп, сиракты мылтықты көтере берді. Қораның ішкі жағынан жаңа жүгіріп кеп еді, қайдан алып шыққаны белгісіз, құлағы кайырулы, білтелі қара от қойса тарс бергелі түр. Асығыста Бәжейді топшысымен қағып, өтініш етіп:

— Мынау соқыр аяйын деп тұрган жоқ. Тағы да түбімізге жетті ғой. Атамын! Жайратамын! — деп, шақлағын шаға беріп еді.

Бәжей оны қатты серпіп жіберіп, тоқтатып:

— Атпа, тарт былай! Аруақ бары рас болса, бұдан келген керді көрермін! — деді... Бұл кезде Құнанбай айғай салып, бұйрық беріп:

— Алып шық шеттерінен! Сүйретіп шық індерінен! Қол-аяғын байладап ап шық, өншен тоңмойын құлдын! — деп, Майбасар бастаған барлық Ырғызбайды қораға қарай жаяу қаптатты.

Олар есік-есіктің алдында іркіліп қалғандықтан, Құнанбай тағы ақырып:

— Қапта, тұс аттан! Қапта тегіс! — деп, Көтібак, Топай, Торғай жігіттерін де тұтас айдап салды.

Байдалы мен Бәжейдің қасындағы Базаралы, Балағаз, Дәркембайлар қатты-ақ қимыл етіп еді. Бірақ қалың нөпір үркіп кірген қалың қойдай боп, кернеп басып кетті.

Төбесі аласа қораның ішінде Базаралы, Дәркембайлар сойылдарын да құлаштап тұрып сермей алмады. Аз-ақ уақыттың ішінде қалың-қалың топырлар Жігітектің қырық кісісін тағы да ұйпап, жеңіп алды. Жігітектерді сүйреп-сүйреп алып шығып жатыр.

Қараша мен Үркімбайдан бастап, жас жігіт атаулының барлығын тыска шығара сала, бес-он кісіден жабыла түсіп, торсылдатып дуре соға бастады... Беті қан, омырауы мен сырты қан болған Қараша, Дәркембайлар тілін тартпай, барлық қарғыстың бәрін Құнанбайдың дәл өзіне арнап, айғайлап айтып жатыр. Бірақ көптің шуының ішінде ол сөздер Құнанбай құлағына жеткен жоқ. Алып шыққаның бәріне қарап:

— Саба, сал дүрені! Аяма!.. Қарсыласады ғой бұл Жігітек? — деп, өз бүйрығымен сабатып тұрган Майбасар.

Талмастан, бөгелмesten қамшы жұмсайтын жалаң қаққан жігіттер бар. Солардың басы екі атшабар — Қамысбай мен Жұмағұл.

Құнанбай алғашқы шыққандарға қарап тұрған жок. Оларға беріліп жатқан жазаны да елеген жок. Үлкен қораның үш есігінен шығарып жатқан Жігітектердің пішіндеріне ғана қадалды.

Күткені, тісін басқаны біреу-ақ. Міне, енді, ең сонында оны да алғып шықты. Бұл — Бөжей. Өзгелердей емес, өзір қыры сынбаған күйде, өз еркімен шығып келеді. Бас киімі — пүшпақ тымағы да өзінде. Басқаларша үсті де жыртылмаған. Итеріп шығарған да кісі жок. Тек екі жағын, алды-артын қамалаған Ырғызбай ғана көп екен.

Құнанбай атына қамшы басып жіберіп, омыраулатып келді. Мұның қасында тұрған Байсал да осы кезде қатты тебініп, қатарласып кеп еді, Құнанбай Майбасар мен Қамысбайға ақырып әмір етіп:

— Сок дүрені! — деді.

Бөжейді сол сөтте Қамысбай мен Жұмағұл екеуі жағадан алғып жүлкүп, жығып салды.

— Сал дүрені! Артын түріп қойып соқ! — деп, Құнанбай қалышында кеп, төніп тұр.

— Көзің акқыр, көзің ақсын! Ей, Құнанбай, аруақ қаны. Қарғыс атқыр! — деп, Бөжей айғай салып еді, осы кезде оны жығып салып, тоны мен шапанын түріп тастап, Қамысбай қамшыны қайқайта көтеріп алды. Бөжейдің еті аппақ екен. Белі мен арқасы ашылып, көлденен жатыр. Барлық қалың жиын дәл осы сөтте жым-жырт бол, тына қалды.

Қамысбайдың қамшысы сермелген бойында Бөжейдің арқасына төне бергенде, біреу келіп, өз денесімен Бөжейді жаба бере, құлап кеп түсти.

Бұл Құнанбаймен ере келген Көтібак Пұшарбай еді. Бөжейдің Көтібак ішіндегі құрдасы, досы болатын.

— Да, жетті, жетті ғой, Құнанбай! Араша, араша, — деп айғайлап жығылды.

Құнанбай бұған қатты зәрленіп, оттай күйіп, ашуланып кетіп, өз қамшысын ііріп кеп:

— Сок дүрені! Өзіне де сок бұл иттің! — деп ақырып жіберді. Сол кезде Құнанбайдың қақ қасынан қатты ашулы айғай шықты.

— Бокты соғарсың! — деп санқ еткен Байсал еді... Құнанбай бұған атып жіберетіндей бол жалт қарап тұрып, бұзылған түсін анық таныды. Бірақ өз дегенінен қайтқан жок.

— Сок! Екеуіне де сок!! — дегенде, Майбасар бастаған Ырғызбай мен атшабарлар батырлатып жөнелді.

Бөжейге де, Пұшарбайға да қамшы тиіп жатыр.

Байсал енді өз атын кимелетіп кеп, Майбасарды қаға-маға, Пұшарбайды айыра берді. Барынша ақырып, айғай салып:

— Көтібак! Көтібак! Ер сонынан, Көтібак! — деп ұран салып, бар Көтібакты бір-ақ сөтте екшеп алды. Қалың нөпірмен Құнанбай тобынан лезде бөлініп ап, Жігітек жакқа шыға берді.

Бірақ бұл арада оған қосылып, төбелеске шығарлық Жігітек тобы мардымсыз. Сондықтан ол Құнанбай қолымен соғысқан жок. Осы арада

ашумен булығып кеп, Бөжей үшін, Пұшарбай үшін, барлық ағайын, ел үшін нағызыңынанап, жаңы ашып, Жігітек жаққа жарқ бергені анық.

Жұрттың бәріне де бұл жай оп-онай танылды. Майбасарлар енді бұдан ары Бөжейді ұра алмады. Босатып, тұрғызып жіберді.

Бөжей тұрып алып, анадай жерде сырттап бара жаткан Құнанбайға айғайлап:

— Әй, Құнанбай! Мен сені оқтан аяп ем жана, сен мені отқа салдың ба? Осыныңды ұмытпа! — деп қалды.

Құнанбай Көтібакттан басқа қалған колын іріктең алып, өлі де қалын нөпір болып, Қарашоқыға қарай қайта тартты.

Жолда

1

Бейуақ еді. Кеш қаранғылығы қоюланып келеді. Үлкен үйдің бұрыш-бұрышынан қарауытып тұн туып, тұтасып келе жатқан тәрізді.

Жидебайдағы қыстаудың ең үлкен бөлмесі осы. Кілемді, текеметті, алашалы, көрпелі, меймандос, мол үй.

Абайдың көрі өжесімен, өз шешесімен бірге тұратын үйі осы еді.

Әлі шам жағылған жок, жұрттың көбі тыста мал жайлап жүр. Кең үйдің іші құлазығандай. Дағдыдан тыс онаша. Шыңғыс жаққа қараған терезенің алдында қос тізерлеп, екі шынтағын терезенің алдына салып, иегін қолдарының үстіне қойып Абай отыр. Бұдан басқа оң жакта, жер төсектің үстінде бала уатқан Зере бар. Тізесімен тербетіп отырғаны — Айғыздан туған немере қызы, үш жасар Кәмшат. Көрі әже күндегі ма-шығы бойынша бесік жырын айтады. Өте бір өзгеше, ескі жыр. Абайдың өз өжесінен басқа ешкімнен естімеген жыры. Бірақ көрі өжесінің өзіндегі соншалық жақын, ыстық, сүйікті жыры. Кішкентай күнінде Абай өзі де кеш сайын осы жырдың тербеуімен үйіктайтын. Сол күндерден бір ырғағы ауыспаған, бір сөзі де өзгермеген, ана жүрегіндей айнымас жыр. Осындағы қоңыр кештің қоңыр күйі. Бейуағына жеткен өженің өмірлік гей-гейі. Сырт қарап отырған Абай өженің кейде шерлі, кейде мейірбан ракым күйін өзін тербетіп отырғандай сезеді. Аяқталмай созыла түссе екен дейді.

Осы қыстауға қонғаннан бері, кеш сайын Абай ешкімге білдірмей, елеусіз ғана өжесімен онаша қалады.

Неге қалатының өжесіне де айтпайды. Жалғыз-ақ кеш батып, қорага мал келетін уақыт тақалғанда, кіші шешесі Айғыздың үйіне барып, мына кішкене қарындасты Кәмшатты көтеріп, еркелетіп ойнап жүреді де, ақырында өжесіне әкеп береді.

Кәмшат тез үйіктамайды. Қазір де, ала көленкеде көрі өжесі байқап отыр — ән тоқтай қалса, кішкентай қыз қарақаттай қап-қара көздерін ашып алады. Ұзын кірпігін үйқылы-ояу қағып, “тағы айт” дегендей, қынқылдай бастайды.

О да күнығып алған. Осындаілық бейуақ шағын Абай әрқашан үнсіз, жым-жырт қана өткереді. Өзімен-өзі ғана болуын сүйіп, саяқ қала-ды. Егер ол кей күндер бұл шақта тыста болса, жапа-жалғыз төбе басына шығып кетеді. Қыр кеші бұның бір ұғымсыз өміршісі, сүйсіндіре мүлгіткен зор мұндасты тәрізді.

Құлағы өжесінде, екі көзі сонау алыс көк тау, қатпарлы қалың Шыңғыс жотасын қыдырады.

Жидебайдан жиырма шакырымдай жердегі Шыңғыс кешкі шақта ымырт жабыла, көкшілденіп, сұық тартып алыстай береді. Жайын күштің жотасы тәрізденген қалың ауыр жоталар мен катан сұық серек тастар болсын, баршасы да жым-жырт қана сілейіп, тұнге бейім ұсынып бара-ды.

Соңғы күндер ол тауларда не хал болып жатыр. Бұл ауылға өзір мәлім емес.

Бірақ Борсак, Бекеншінің Қарашибақыдан күйлғаны, күнірене көшіп кеткені анық. Қалың Шыңғыс, қатпарлы бектер бұл күндерде пәлелі бектер екені анық. Абай соны ғана біледі.

Таудан соққан салқын ызғар, катал мінездердің ызғары тәрізді. Ызылдаған сұық лептің қарсысына ана жыры, мейір-шапқат жыры үн қосады. Құшағына тартқан өзгеше күш, бар дүниені өзіне бағындырар орны бар, баяу да болса, басым саз. Абай бір түрлі сейіліп, іштей серпіліп алыш, тау жотасынан биіктеп, аспанға қарады. Толық ай ашық көкті қалқып, сзып келіп, бір топ шоғыр қара бұлтқа кірді. Кірді де қызық күйге түсті. Абай соған қарап өзге жайдың бәрін ұмытып, анырып телміре қалды.

Қара қошқыл кілегей бұлттың жоғарғы жақ шетін ала кірген ай, бір көрініп, бір сұңғіп, машиғынан тыс жылдам жүріп, дәл жасырынбақ ойнағандай құбылады. Кейде біржолата білінбей батып кетіп, артынан тез жарқ етіп, куліп шыға келед те, лезде барып тағы шомады.

Келесі сәтте көзін қысып, сығырайтып, әдейі ойнағандай боп, бір жақ шетін ғана көрсетіп, сзып қалқып отырады да, тағы да сөне қалады. Абай дәл мұндай болып құбылған ойнакы айды ең алғаш байқағаны осы еді. Тағы бір рет, ай шеті қылдырықтай боп көріне түсіп, сөне қалғанда, еріксіз құліп жіберді... Мынау ай дәл бір құлдыраған жас бала тәрізденді... “Ку шұнақ, тәтті қылдырықтар бар бала”.

Бір сәтте есік артында тасырлатып, салдырылғанда жағадан ала бергенде, Абай екеуін айырып жіберіп, Смағұлға қарады.

— Ал қайтесін? — деп, Смағұлды жағадан ала бергенде, Абай екеуін айырып жіберіп, Смағұлға қарады.

— Немене, не қылды? — деп еді, Смағұл қорсылдап, жылап коя берді.

— Құлжамды, қызыл құлжамды ұрлап мынау...

— Қашан? Эй, жылауық! — деп Оспан әуелі құліп алыш, артынан өтірік корс-корс етіп жылаған боп,— “Кіжіл құлжем”, — деп, Смағұлды мазақ қыла бастады...

Абай Оспанға тап беріп зекіп:

— Бер құлжасын! — деді.

Оспан:

— Алғам жок, өтірік... — деп тана берді.

Бірақ Абай ырық бермеді. Тінте бастады. Оспанның тінту бермек ойы жок. Барынша бұлқынып, Абайдан сыйтыла қашып, пеш қасына барды. Екі қолын артына ұстап, бұрышқа кептеле тығылып тұрып алды. Дәл жанында үлкен биік шелекке аштып қойған түйенің қымызы бар.

Ұлжанның күз уақытында Зере мен балаларға өзірлеп отыратын ағы осы.

Оспан әдейі сол араға тығылып тұр. Абай қыспаққа ала берсе, сол шелектің бір септігін көрмек. Тіпті, болмаса шелекті құлатып, Абайдың өзін де шатаққа ұрындырмақ. Өзінен қайраты артық ағаға содан басқа мұның істер дәрмені жоқ. Оспанның шатақ іздеп тұрғанын таныған Абай, енді оны сүйреген жоқ. Бірақ қатты ыза боп, Смағұлға болысып кеп:

— Шығар шапшаң құлжаны! Көрсет қолынды! — деп тұрып Оспанның құлағынан алып, аямастан жұлқып бұрай бастады. Оспан айқай салып шыңғыра беріп, күбі шелектің бетіндегі асжаулықты бір сыйдырып түсірді. Шелектің өзін қағайын дегеніне Абай жібермедин. Сонымен келесі бір сөтте Оспан айқайын зорайта беріп, қолындағы қызыл құлжаны қымыз ішіне “шөп” дегізіп тастап жіберіп, екі қолын көтеріп, Абайға:

— Міне! Ойбай!.. Міне, тұқ жоқ! — деп зарлап қоя берді. Абай мұның не қылғанын байқаған жоқ еді. Бірақ Оспанның бар қымылын бағып тұрған Смағұл құлжаның қымыз шелекке түскенін байқап қалды. Ол тап беріп шелекке жетті де, білегін сыбана беріп, кір-кір қолын қолтығына шейін бойлата қымыздың ішіне салып жіберді. Жені де малынып, бірге жүзіп жүр. Қымыздың ішін салдырлатып сүзіп жатыр. Абай енді Смағұлдың ақымақтығына ыза боп, Оспанды қоя беріп, ананы тартайын деп еді, Оспан дәл осы кездे Абайдан босай сала қымыз бетіне үңіліп тұрған Смағұлды желкесінен түйіп-түйіп қалып, қымыздың ішіне бет-аузы мен құлағына шейін батырып жіберді. Өзі және сақылдан кеп күле бастады. Смағұл құлжаны таба алмай, аузы-мұрнына қымыз кетіп, шашалып, ықылық атып, тағы бакыра тұрды. Барынша күйіп қайнаған қалпында Оспанға жұдырық ала үмтыта берді.

— Әй, қуарған-ай!.. — деп, соған қосып аса қатты, сүмдышқа бір боктықты айттып қалды. Оспанға ұрысам деп Ұлжанды боктаған еді. Оспан қалт етіп анырып тұра қалды. Сасқанынан Смағұл сөзін анықтап аңғара да алмады. Бірақ Абай өз анасы үшін қатты күйіп кетіп:

— Әй, ақымақ!.. Ол оның шешесі болса, сенің де шешен. Бұны кім үрретті, доңыз? — деп кеп, Смағұлды жақтан тартып-тартып жіберді.

Осы бөлені шығарғаны үшін Оспанды да аямай ұрды. Сонымен екі інісі екі жакқа бакыра-бакыра жөнелісті. Оспан барып әжесінің қасына құлап түскенде, Смағұл өз үйіне, өз шешесін іздей жүгірді.

Оспан мен Смағұл алдысу мен төбелесуден көз ашпайтын. Татулықтары сәл болса, ұрыс-таластары күнұзын айықлады. Бүгін Оспан кеш батарда Смағұлға барып, екеуі бір түрлі тату бола қалып еді.

Әйткені Смағұл өзінің барлық асықтарын төгіп, Оспанға жаңа боялған бір арқар асығы — қызыл құлжасын көрсеткен болатын.

Оспан осыны көргеннен-ақ Смағұл қасынан кете алмаған. Кеш бата үлкендердің бәрі мал жайлағалы тысқа кеткенде, екеуі сол үйде оңаша қалған. Оспан үй ішінің ала көленкө болуын тосқан екен. Жаңа інір қараңғысы бола берген кезде, көп асықтың ішінен қызыл құлжаны қымқырып алып, өз үйіне қарай жөнеле берген болатын. Смағұлдың байқап қалып, іле қуғаны әлгі екен.

Абайдың көңіліне Смағұлдың жаман сөзі зілдей тиді. Өз анасына

жаны бір түрлі қатты ашып, үлкен бөлменің тап ортасында тапжылмай катып тұрып қалыпты.

Бір сөтте Смағұлдың бақырауық даусы қайта жақындал келе жатканын байқады. Сол даудыспен қатар, шаптығып қатты үрсып, асығып келе жатқан кіші шешесі Айғызды таныды. Айғыз үлкен үйдін есігін сарт еткізіп шалқасынан ашып, табалдырықтан аттай бере, Смағұлды жүлкып ұшырып, үйге кіргізіп:

— Мә, жендер! Талап түтіп жендерші бұл қуарғанды! Жабылындар, мә дейім!.. — деп, Абайға қатты төніп жетіп келді.

Абай:

— Кіші апа!.. — дей беріп еді, Айғыз оны сойлетпестен қаптап кеп:

— Әлім жеттік қыласың ғой! Сендер бір шешеден төртеусіндер, көпсін.

— Кіші апа деймін!.. Не дегенін сұраши, тым құрымаса!

— Керегі жоқ! Ер жеткенде білгенің сол ғой! Сен де күндестің баласы деп тұрсың ғой.

— Құдай-ай, не дейсіз?

— Ұрган жақсы болса, ертең окудан келер Қалел де. Сенің сыбағанды берер! — деп, орысша оқуда жүрген өзінің үлкен баласы Қалелді де есіне алды... Жасақтасып, төбелескелі тұрган екі күндес ауылдай.

— Ойпырм-ай, ана болғандагы ақылыңыз осы ма, кіші апа?

— Жағаласпа, шығарма тілінді! Бұлар бәйбіше, біз тоқал ғой... тепкі көрмекпіз ғой...

Абай өз үйінде, өз анасынан көрген мынаңдай әділетсіз зорлыққа жаман күйді. Сүп-сүр болып, булығып, дір-дір етті. Бірақ жылаған пішінін білдірген жоқ.

— Тү! Койыныңшы, сіз қалай едіңіз? — деп, қатты түніліп терезе жаққа қарай бұрылып кетті. Сөз қатар мұршасы жоқ. Зере бұл жанжалдың бәрін естімесе де, Айғыздың шаптығып келген түріне қатты ашуланған екен. Абайдың күйген ажарын да танып еді. Енді Қемшатты жатқызып қойып, түрегеліп келініне жақындал кеп, қатты ақырып:

— Жоғал әрмен, балаларымның арасына кіріп, іріткі салып не шатып тұрсың! Шық жаның барында! — деді. Айғыз көрі әжеден жасақын, кейін серпіле берді де:

— Тоқал демексін, мүйіздемексің ғой бірігіп ап... Көрермін... келсін ертең, — деді. Ескерткені Құнанбай. Сұлу тоқал байына ыстық. Бел қылғаны сонысы. Бұл сөздерін Зереге естірте айтпаса да, Абай естісін деген сияқты.

Дөл осы кезде Айғыздың сырт жағынан өте бір сабырлы және соншалық салқын үн шықты. Ол сөйлеген Үлжан еді. Үйге кіргелі бірталай болса да, Үлжан үндемей ғана барды тындал тұр екен.

— Кой, жарықтығым, жетті енді! Сақтағаным балалар еді. Олар екеш оларды да, аямағаның ба? — деді.

— Өл де маған...

— Тоқтат, жаным! Бар! Айтқаныңды кумаймын. Тек ашуынды аулак әкет! Болды. Бар!.. — деп жай ғана бітірді. Айғыз Смағұлды қолынан үстап, Үлжанға біраз кадалып тұрды да, үндей алмай шығып кетті.

Ұлжан ақырын күрсініп, Айғыздың артынан қарап, біраз жым-жырт тұрып барып, сырт киімдерін шешті. Қалтасынан шақлақ алғып тұтатып, пеш қырында тұрған тас шамды жақты. Үй ішін әлсіз қызығылт сөүле жарық қылған уақытта шешесі Абайдың аса жүдеп, қабағын шытып, қиналып отырған қалпын байқады.

— Абайжан, немене, балам?

— Апа-ай! Осы бір кеселді мінез кіші апамнан неге көп шыға береді! — деп, шешесінің қасына келді.

Баласы үлкен кісідей сыр сұрап тұр. Ұлжан өзгеден бұкседе, Абайдан іріккісі келмедин. Бұл баласына айта алады.

— Балам-ай, күндестің аты — күндес те! Ку жараны жалап жазған боламыз да. Әйтпесе, менің де қай сырымды біліпсің! — деді.

Абай шеше сырын іштен танығанмен, айтар жауп таба алмады. Үндемей сырт айналып кетті.

Осы кезде тыстан дабырлап, құле сөйлесіп, Абайдың үлкен ағасы Текежан мен Ғабитхан молда кіріп келді. Бұлар үйге көнілді, көтеріңкі шырай ала кіргендей.

Текежан Абайдан екі жас үлкен. Қалжыңбас, өзілқой болатын. Ғабитхан одан едөуір үлкен болса да, Текежан тату құрбысында күліп, соқтығып ойнай береді. Молданың тілін қылжақ қылып, мазактап келеді екен. Ғабитхан — татар жасы. Осыдан бірнеше жыл бұрын солдаттан қашып, қазақ ішіне, Қарқаралы қазағының ішіне келген. Бертіс ішіндегі Ырғызбайдың сүйек-шатыс бір аулына келген-ді. Олар сол жылы Өскенбайдың асы болғанда, бұл жігітке:

— Сен бір мықты адамның ығында болсан, жақсы болар, — деп Құнанбайға әкеп, таныс етіп, табыс қылған.

Ғабитхан жас та болса, молдалығы жетік кісі саналып, Құнанбай қолында тұрып қалған.

Мінезі анқау, тілі қызық, өзі майда, сүйкімді адам. Бұл ауылдың үлкен-кішісі аса бір ғазіз адам санап жақсы көретін. Қылжақтай беретін жалғыз Текежан.

Ғабитхан соңғы күндерде әрбір кеште, үй ішіне “Мың бір тұн” хикаяларын айтуды машық қып алған.

Бүгін де кешкі шайдан сон, Ұлжанның қозғауы бойынша, кеше бітпей қалған бір қызық әңгімесіне — “Уш соқыр” хикаясына кірісті.

Бірақ бұл кеште ол әңгіме аяқталмай барып, үзіліп қалды. Әйткені терезе түбінен дүбірлетіп, қатты жүріп келген салт аттының дыбысы естіліп еді. Үй іші:

— Бұ кім екен?

— О кім өзі! Қатты келді ғой? — десіп аңырып отырғанда, Жұмағұл атшабар кеп кірді.

Бұл амандастып болар-болмастан, кеше Токтамбет үстінде болған төбелесті айтуға кірісті. Әзінің он жақ бетінде жара да бар екен. Онысын да және барлық кеше таңертенген бастан болған бастан-аяқ халді де түгел айтты.

Зере естісін деп данғырлап сөйлеп, қатты айтады. Бөжейге дуре соққан жерді құшырланып, әсіресе, сүйсініп айтқан төрізді...

Зере Бөжейге соккы тигенін естігенде Жұмағұлға қадалып, ызғарменен қайта сұрап, анықтап ап:

— Жанашырың жақсының арты еді. Ардан кеткен екенсін, түге. Куарған неме, оның несін қақсан отырсың бала-шаганың көзінше? — деп, Жұмағұлды зекіп, тыып қойды.

Үй ішіндегі өзгенің бәрі де Бөжейді соншалық үлкен, жақын санағандықтан ба, болмаса көрі өженің сөзінен бе, өйтеп, бір түрлі тіксінгендей боп, үндемей қалды.

Әке мінезін сүйсініп қостаған жалғыз Төкежан болатын. Ол:

— Е, аяқтан алмасын, білсін, өнеки! — деді.

Ұлжан бұған сұық қарап:

— Бықсымай, қой әрман! Өзгенің қылғаны да жетер! — деді. Бұл әңгімені Жұмағұлмен бірге кеп кірген мосқал қойшы Сатай да тындаған еді.

Аздан соң ол күндіз қой жайып жүріп өзі көрген жайды айтты. Бүгін тұс кезінде Бөжей, Байсал, Байдалы бар — он шақты кісі Кенгірбай бейітіне әдейі бұрылып кеп құран оқып, көп уақыт үйліп тұрысып, содан кейін күнбатыска — Шұнайға қарай сапар тартып кетіпти.

Аткосшыларының біреуімен Сатай тілдескен екен:

— Бөжейлер Құнанбайдың үстінен арыз айтқалы дуанға — Қарқаралыға кетіп барады. Мына атасының басына әдейі кеп, құран оқып аттанды, — депті.

Жұмағұл мұны ести сала өз шаруасын айтты. Құнанбай Абайды шақырта жіберіпті.

Ертең ол да Қарқаралыға жүрмек. Абайды қасына ере жүрсін депті. Бұл хабарды үй іші үн қатпай тындағы да, тегіс томсарып қалды.

Ертеніне тұске жакын Абайды ұзақ жолға аттандырғалы жақындары тегіс тысқа шықты. Семіз құла жирен атты құміс ертоқыммен ерттеп, Абайды соған аттандырғалы Жұмағұл ұстап тұр екен. Абай ең алдымен көрі әжесімен қоштасып:

— Кош, әже! — деп кеп, екі қолымен әжесінің кішкене көрі қолын қысты. Әжесі Абайдың мандағынан иіскеп тұрып:

— Эруақ колдасын, жолың болсын! Абайжаным! — деді.

Өзгелермен алыстанғана “кош-кош” десіп, Абай атына қарай жүре берді. Шешесі Жұмағұлдың қолынан құла жирен аттың тізгінін алып, Абайды:

— Кел! — деп шақырып ап, — пісмілдә, — деп өзі аттандырды.

Баласы атқа қонып, жұруге ыңғайланып, тізесін қымтай бергенде Ұлжан өзінің үлкен ақ саусактарын жирен аттың жалына салды. Бір нәрсе айттатын сияқты. Абай осыны анғарып, анасының жүзіне қарағанда, Ұлжан бұған біраз көз салып тұрып:

— Балам, үлкендер бірде тату, бірде араз бола беретін. “Құндеңстің құлі құнделес” дегенді сен білмей-ақ қой. Бөжекенді көрген жерде сәлемінді тұзу бер. Бір кезде жаксы жақсының еді. Кім тентек, кім мақұл? Қайдан білдін? Әken дүшпан десе, сен әділ бол! Жамандыққа кім табылмайды дейсін, жанашиырдан айрылма! — деді.

Абай жүріп кетті. Артына бірнеше бұрылып қарағанда, аналары үйге кірмей, ұзақ қарап тұр екен. Шешесінің сонғы сөзі Абайдың құлағына әлі естіліп тұрған секілді. Қазірде бұның жаны ашыған тілеулесі — Бөжей.

Абай әкесімен бірге Қарқаралыда тұрғалы көп күндер болды. Қазірде қыс өбден түсіп, қар бекіп алған-ды.

Құнанбай кішкене қаланың тап ортасындағы көк шатырлы, үлкен ағаш үйді жатақ еткен. Қазағуар, қонақшыл, татар саудагерінің үйі.

Бұл қалаға аға сұлтан көп туысқанын, көп нөкерін ертіп келген. Құнанбай пәтерінің маңындағы үш-төрт кварталдың өрқайсысында, өзді-өз тобымен ошарылып орнап жатқан Майбасар, Жақып, Қаратай сияқты Құнанбайға тарапты кісілер бар. Майбасар мен Құнанбай пәтерлерінен күндіз-түні табылып тұратын тілмаш, стражниктер болады. Майбасарға тиісті атшабар Қамысбай, Жұмағұлдан басқа Құнанбайдың өз жігіті, өз атшабары — Қарабас та бар-ды.

Бұлардан басқа жай ерте шықкан бір топ жігіт-желені тағы бар. Құнанбай жігіттерінің ажарын өзгеден басқарап көрсететін бірен-саран басқа тұқымның жігіттері де бар.

Тегінде, Құнанбай қолында Ғабитхан сияқты татардан, Ызғұтты сияқты қырғыздан, Бердіқожа сияқты қожадан келген, тіпті, шеркестен де келген жеке адамдар немесе тұтас ауыл, топтар көп болушы еді.

Жыныны отызға тартатын нөкерлер сегіз үйде жатады. Қарқаралының тап ортасы Тобықтының бір аулында болды. Әке қасынан ерігейін десе, Абай анда-санда осы үйлерді шетінен аралап, өзінше ермек тауып кететін.

Бұғін де таңертенгі шайдан соң, Абай әке қасынан шығып, Майбасардың пәтеріне келе жатты. Құн шағырмак ашық. Қарқаралы атырабындағы өлкे жота жалтырап, аппақ сіреу боп жатыр. Қала желкесіндегі әсем таудың да қарағай атаулысын күпсек қар басқан. Абайға ағашты таулар қазірде ақ шидемін айналдырып киген, қыс көрінің өзіндегі көрінді. Шытқыл аяз бар. Терісінен ескен болымсыз ғана жел лебі білінеді. Абай түлкі тымағының бауын байлай бастап, әжесін есінә алды. Жүрерде: “Тымағының бауын байлап жүр. Құлактан тиген шаншу жаман болады. Көресіні көріп отырмыз фой, міні” деп, өзінің мүгедектігін мысал еткен. Суықтан сақтана жүруді көп айтқан.

— Сау ма екен өзі?.. Әрбір аяз, әрбір боран күні, өсірсек, еске алатын шығар-ау! — деп, Абай Жидебайдағы үйді тегіс есіне алды. Өзі де шешелерін сағынған-ды.

Аяғының астында шыныланған қатқыл қар сықыр-сықыр етеді. Үшкір тұмсық жана қара етігі бар еді. Сарқідір болған қардан тайғанай береді. Абай бұл уақытта бала сияқты емес. Жас бозбалаша киінген. Қара мақпалмен тыстаған түлкі тымағы бар. Үлкендер пүшпақ тымақ кисе, соңғы жылдарда бозбаланың көбі осында түлкі тымаққа ауысқан еді. Үстінде тиін ішіктің сыртынан киілген, жағасы қайырмада қара барқыт қаптал шапаны бар. Құла түсті ықшам тігілген шапан. Аса ұзын жең емес. Кен колтық, ұзын жең үлгіні осы Қарқаралы қазағы ғана киеді. Олардың жағасы да Тобықты үлгісінен басқаша, Тобықты тымағы Қарқаралының көріндегі төрт сай емес, алты сай болатын. Абайдың кигені сондай өз елінің тымағы. Белінде кісе белдік емес, жасыл түсті көріс белбеу. Бұда — анық бозбаланың белгісі.

Абай көше бойында салт атпен топ-тобымен өтіп жатқан ел кісілерін көріп келеді. Көпшілігі – Құнанбайдың пәтеріне кетіп бара жатқан жандар. Құндегі машық бойынша келіп жататын атқамінер, даугер арызшылар.

Абай Майбасардың пәтеріне жетті.

Қакпадан кіре бере жабық қоралардың алдында топталып жиылып тұрган көп Тобыктыны көрді. Бөтен кісі жоқ. Тегіс өзіне мәлім ағайын, туыскандары. Ылғи үлкендер еken. Орта тұста, ақ сенсөн ішігін желбекей жамылып, зор денелі, қызыл құрен түсті Майбасар тұр. Қасында Жақып, Төлепберді, тағы басқа бірнеше жас жігіттер бар. Өзге пәтерлерде жататын Тобыктының барлығы осында.

Жалы құлағынан асатын қурен құнаншығарды жігіттер жығайын деп жүр. Абай біледі: Қарқаралыға келгелі семіз қой, ту бие, қысырдың тайы сияқты сойыс малы бұл топқа жан-жақтан, “Құнекеннің сыбағасы” деген атпен күн санап келіп жататын. Майбасар бір семізді сойып, барлық өз тобын бір арада сыйламақ төрізді.

Бұл Үргызбайлар Қарқаралыға қарай беттеген жол бойында да, мына қаланың өз ішінде де ылғи осындай күтім мен бап көріп келеді.

Іштерінен осының бөріне жеткізіп, өзге қазактан бұларды әрі жуан, әрі сыйлы қып жүрген Құнанбайға дөн ырза. Қурен құнаншығардың семіздігі сол алғыстарын естеріне қайта салды. Бұндайдағы дағдылары бойынша “мырзаны” тағы ауызға алысты.

— Осы жолғы мырзаның абыроны бөлек боп тұр-ау! — деп бастаған Жақып еди.

Аға сұлтан Құнанбайды Қарқаралы арызшыларымен бірге осы Тобыктылар тегіс сонғы мезгілде Құнанбай демей — “Мырза” деп атасатын.

— Қызғанған дүшпанның іші күйсін! Ертең мешіт те бітейін деп тұр... Жұрттың тілеуі тегіс-ақ бұрылды білем, біздің мырзаға, — деп Майбасар мазатсып қойды.

— Мешіттің өзі де келіскең-ақ еken!..

— Бұ Қарқаралы көрмеген сәulet қой... — десіп, Бурахан, Төлепберділер де сүйсіне сейледі...

Абай Қарқаралыға келгелі “мешіт” деген сөзді әкесінің аузынан да және басқа атқамінерлердің аузынан да көп-көп есітетін. Әкесінің атақ-абыроның осындай көп аузына қатты жайып бара жатқан сол мешіт жөні екенін де жақсы біледі.

Құнанбай өткен жаздан бері бұл атыраптағы ең бірінші мешітті осы Қарқаралы қаласына өз әмір-құдіретімен салғызып жатқан. Сол мешіт бүгін әбден бітпек еді. Қала ішіндегі молда, қалпе атаулы, ел ішіндегі атқамінер карт-қария атаулы мешіт салғызғаны үшін Құнанбайды шынымен көп дәріптейтін.

Құнанбайға екі күн бұрын келіп кеткен қазағуар имам, молда Хасен Саратавы да:

— Қарадан хан туған өзіңсін... Мәсжідтің көлам шарифтегі бір исмі Бәйттолла... Хұдай тәбарака уа тағаланың үйі... Оны надан қауым қараңғы сахара ортасына салған сен, иенінің сүйген құлышының бірі боларсың. Ын-

шалла... — деп, көп атқамінер, старшын, ұлықтар алдында алғыс айтып, фатиха беріп еді... Жаңағыдай бұл дүние мен ол дүниенің берекесін бір-ак берген қазіретке Құнанбай сол жиыннан қайтар шағында бір ат, бір түе беріп, үйіне апартып салған.

Абай өз әкесінің өзге атқамінер атаулыдан мықты, қайратты екенін сезеді. Қазір көп-көп ойлап, көп бағып, танып көргісі келетіні дәл осы өз касындағы өз әкесі. Жақын жерден, касынан қарағалы әкесі бұған үлкен жұмбак боп тұр.

Күрен құнаншығардың тандамалы жылы-жұмсағы ас үйге қарай әкетілді. Өзге үйдегі Тобықтылар да қазір Майбасардың түстігіне жиыла бастап, қора ішінде жүріс молайып еді. Келген жұртты Майбасар үйге қарай бастап, енді жайланып отырыспаққа бет алған кездे, қакпа ашылып Карабас кірді.

Жүрісі шапшаң екен. Майбасар соған қарап, тосып тұрып қалды. Карабас тақай бере:

— Алшекен келеді... Мырзаға қазір Алшекен келеді дейді. Соған сендерді шакырта жіберді... тез жүріндер! — деп, Майбасар мен Жақып-қарады.

Майбасар сенсөн ішігінің женін киіп, қакпаға қарай беттей берді. Жақып та солай басты. Абай өзгелермен қалайын деп еді, Майбасар артына бұрылып:

— Абай, сен де жүр!.. Атан ғой, атана сәлем бер, — деп, мыскыл еткендей сылқ-сылқ күлді.

Осыдан екі жыл бұрын Құнанбай мен Алшынбай достығы құдалыққа соғып, осы Алшынбайдың Түсіп деген баласының Ділдә деген қызын Абайға айттырысқан болатын. Алшынбай, сонымен, Абайға үлкен қайыната болушы еді.

Қарқаралыға келгелі Алшынбай Құнанбайға бірнеше рет келіп қонақ бол кеткен. Бұткіл бұл атыраптағы атқамінердің Алшынбай атын атауы басқаша көрінген. Оны Алшынбай деуші кісіні Абай өлі есіткен жоқ. Ылғи “Алшекен” дейді. Осы өнірде аға сұлтан Құнанбай атымен тен аталатын, кейде, тіпті, жапа-жалғыз аталатын ат соның аты...

Оның ата-тегін де бар Тобықты, бар Қарқаралы “Қарқақ” деп атайды, Алшынбай белгілі би Тіленшінің баласы, одан арғы атасы — Қазыбек би. Осының бәріне қараганда, Абайдың қалындығы Ділдә, тіпті, бір үлкен, асқақ жердің қызы тәрізденеді. Сол қалындықтың қалың малы да осал болмаған болу керек. Өйткені, Құнанбай аулынан Қарқаралыға қарай шығатын топ-топ жылқы, түйе, көбінше, осы Алшынбай аулына барушы еді. Жалғыз ғана құдалық па, жоқ басқа да ілік пе, әйтеуір, Алшынбай, Құнанбай әбден айқасқан, ішек-қарын араласқан дейтін жақындардың өздері.

Майбасар, Жақыптардың Алшынбай аты аталғанда аял қылмай жөнелетін себебі осы.

Алшынбай аты Абай бар жерде аталса, Майбасар ылғи ғана үялтып:

— Қайын атаң осы!.. Бұл атыраптың үлкені осы. Үстіне баса кірме!.. Кірсен, тәжім ет, — деп тәлкек қыла беретін. Жаңағы мыскыл күлкісінің мәні де сол.

Абай Майбасардың күлкісінен жасқанып, Алшынбайдан қашқалқатап жүр еді. Бірақ Құнанбай, Алшынбай екеуі өткен бір жолы бұны әдейілеп шакыртып алып, “ұялма” дескен... Жігіт бол қалдым деп жүрген шағында, ауылдағы келін-кепшіктей ұялтып, бұқтырып жүрген Алшынбай атын Абай оншалық ыстық көрмеуші еді.

Ал Майбасар мен Төлеберді сияқты немесе Жұмағұл атшабар сияқты, тіліне тыйымы жоқ мыскылшылардың “қайын”, “қалындық”, “жесір” деп Ділдөні ескертे берген сөздері Абайды, тіпті, Ділдөнің өзін ойлаудан да жасқандыра беретін. Қалындық жайын Абай өзірше ылғи жатыркай ойлайтын.

Казір көше бойымен үшеу-төртеуі келе жатқанда Майбасар Абайға бұрынғыдан гөрі салмакты түспен қарап, шынын айтқан кісі төрізденіп:

— Мына мешіттің тойы өтіп, іс женілесін. Кішкене кол босасын. Содан соң саған айтатын бір үлкен сөзім бар... Ашуланба, баламысың? Өзің зіңгіттей азамат болдың... Алшынбай аулына малды текке беріп жатыр ғой деймісін жүрт... Осы жолы Қарқаралыдан қайтарда өзіне бір мәслихат айтам, — деді. Абай күндегі дағдысы бойынша, томсарды да үн катпады. Иштей Майбасардың нені айтпағын сезеді. Көнегін деген ойы жоқ.

Қарабас:

— Айтам деп еру қылғанша, “айттым, бастадым” десенші, Абай оны сезбей келеді деймісің? Иші бәрін сезеді бұның! — деп мінбелете бастады.

— Жә, жә! Осы ат мінгізгендей көрейін, тек осындеймен мактағанынды койши, тіпті, Қареке! — деп Абай Қарабастың иығына асыла түсті. Майбасардай емес, Қарабаспен еркін сөйлесетін. Және Қарабастың тілін, мінезін жақсы көруші еді. Сондықтан ойнал, еркелей беретін.

— Тек іс бітсін... айтқаным айтқан... Сенімен өлі сөйлесем. Сөйлескенде бек сөйлесем!.. — деп, Майбасар жаңағы сөзінің құпиясын молайта берді. Абай ішінен: “Осыны әкеммен ақылдасып айтып жүр-ау деп ойлады. Онда калжың емес, шынының өзі болғаны. Неткен бәле?..” деп, Абайдың кейпі бұзылды... Әлденеден... Әйтеуір, осы жайды айтса, кәдімгідей қатты мазасызданады... Сөйткен сайын Ділдөдан көнілімен алыстай түседі. Оның аты бұған бір алуан зорлық ноктасы сияқтанады.

Қабағын түйіп, екі көзі жалт етіп, жақтырмай қарағаны болмаса, Абай Майбасардай ағаға қатаң жауап айта алмады.

Осы кезде бұлар Құнанбай пәтеріне де жетіп, қораның ішіне кіріп еді. Үю-қиу толып жүрген аттылар, жаяулар екен. Мол қораның әр жерінде үштен-төрттен, тоғыз-оннан топталып, қоралай отырып, келелі сөздерін сөйлесіп жатқан дауылар... Старшын, билер... Осы кеңестерде тергеу, билік, бата, серт, айып, кінә, татулық, араздық та сөз бол жатыр. Жиындағы жандардың көвшілігі Бошан төрізді... Тымақ, шапандары соны баян етіп түр. Оқта-текте ғана Балқаш бойынан келген Дадан Тобықтының үлгісі немесе Дағанды Керейінің кой жүні шекпені мен шошак тымағы көрінеді.

Бұл кең ауладағы топтардың ру-руларын, киімдерінен басқа тағы бір белгілері айқын білдіреді. Қарабас Абайға өр рудың атына басқан таңбасын да кеше күндіз айырып-айырып айтып беріп еді. Абай қора

ішінде келе жатып, әр топтың тұс-тұсында байлаулы тұрган аттарына қарап, сандарынан таңбаларын көріп, іштен танып келеді. “Анау, “көз таңба” дейтін қос дәңгелек — Арғын, Башан аттары. Мына біреу “ашамай” таңба — Керей. Ал ана біреу көк ат ше? Е, е, ол “шеміш” таңбалы — Найман екен ғой. Бұл жақта Найман да бар екен-ау!..” деді. Екі жерде араптың “шын” өрпіне үқсаған Төре таңбасын да таныды. Абай тыста осы жайларға қарай түспек еді, бірақ үлкендер тоқтамады, бәрі де үйге кірді. Жақып алдымен жүріп кеп, Құнанбай отыратын бөлменің есігін ашты. Үшеу-төртеуі тұтас кіріп, сәлем берісті. Үлкен жарық бөлменің есігінен төріне шейін қымбат қызыл кілемдер жайылған. Қабырға атаудың қала сөнімен жиналған ішіктер, кестелі жайнамаз, оюлап жазылған дүғалықтар. Төсек-орын, құс жастық, жібек шаршау, шілтерлер де көп. Үйде топсалы үлкен үстелдің жанында жуан-жуан ақ жастықтарға шынтақтап Алшынбай мен Құнанбай отыр екен. Мыналар даурыға сәлем бергенде, үйде отырған екеуінің еріндегі болымсыз ғана жыбыр-жыбыр етісіп, саран сәлем алысты.

Келгендер Құнанбай мен Алшынбайдың екі жағынан жарыла отырды. Сөйлеп отырған Алшынбай екен. Сөзін үзіп мыналарға қарап, аз бөгеліп еді, Құнанбай: “Айта беріңіз!” деп ишарат етті.

Толық, дәңгелек денелі, қызыл жұз, ак сақалды Алшынбай, тірсек жен қара камзолдың сыртынан пүшпақ ішігін желбегей жамылып отыр екен. Басында сұрғылт түсті сырма тақиясы бар. Қазакы тақия. Сол тақияның екі самайдағы жиегінен ойдым-ойдым боп түскен ақ құйқа көрінеді. Жаңада қырылған ақ шашы қайта тебіндеп шығып келе жатқанмен, Алшынбайдың тазын жасыра алмай тұр.

Бійік қырлы мұрның көтөре сөйлеп, Алшынбай есікке қарап отырғып:

— Баймұрын өзі де тыржындал, өкпе сыйын білдіргендей, — дегенде, Құнанбай басын тез көтеріп ап, Алшынбайға бұрылды. Алшынбай Құнанбайдың сұрланған жүзіне байыппен қарап: — “Бәжейді конак асыға шақырсам, Құнанбай жақтырмайды дейді. Енді менің қазанымды да Тобықтыға билеткені ме Алшынбайдың” деп, маған кінә тағады, білем... — деді.

— Анамен сөйлесіп пе өзі? Оның сойылын не деп соғады екен Баймұрын, сонысын айтты ма?.. — деп, Құнанбай жаңағы өзін теріс қып көрсететін сөзден аттап түсті.

“Анау” дегені кім екенін Абай біледі.

Алдыңғы күні осы Алшынбаймен бірталай сөйлесіп кеп, аяқ кездे Құнанбай Бәжейге арнап бір қатты сұық сөз айтқан: “Бәжей арыз беріп аяғынан алғанын қойсын! Болмаса, сұр шекпенді кигізіп, бойын кездеп, айдатқанша тоқтамаспын!” деп еді. Алшынбай мен осы Қаркаралы қазағының тағы бір жуаны Баймұрын арқылы Құнанбай мен Бәжей арасының шарпысқан сөздері жүріп жатқан-ды.

Бүгін Алшынбай сондағы сөздің ендігі өрісі қалай ауғанын айтпаққа келген болу керек.

Баймұрының Бәжей жақты ұстағысы келетіні жалғыз жаңағы сөз емес, одан басқа жерлерде, Құнанбайдың әр алуан ашу сөздерінен

білінетін. Элгі бір леп соның сарыны... Оны Құнанбайдың тындағысы келмейтін, үстасқан кісісі дәл Баймұрын емес.

Өкпелесе өкпелей берсін. Оның өкпесі батса, Алшынбайға батады. Құнанбайды оншалық қайыстырмайды. Екінші, Алшынбай Құнанбайға жаңағыдай білдіргені болмаса — “Сен үшін маған Баймұрын туысканым өкпеледі” деп, міндег қылатын кісі емес.

Соңғы жылдар бойында Алшынбай, Құнанбай достығы талай сыйналған. Туыстан да “құдалық”, “достық” төтті болып, екеуі бірі арқылы біріне келген женіл-желті ауыртпалықты есептеспейтін. Сондықтан алғашқы сөзін өлгімен тастап, Алшынбай Құнанбай күткен жауапқа көшті.

— Өуелі жауап сөзінің өзін айтайын, кейінгі шарасын ақылласамыз фой. Бежей анау сөлеміне шапшып жауап беріпті. “Көк шекпенді біздін мырза пішken жок, құдай пішken. Кім киерін көрерміз...” депті. Баймұрын ба, басқа ма, дем беруші тапқаны болар!.. — деді.

Бұл жауапты естігенде, бағанадан үндемей мелшип отырған Майбасар, Жақыптар селт етіп, қабақ тұкситіп, ажырая карасты.

Іштерінен:

“Мынау қалай құтырады?”

“Мынаны бір түлен тұрткен екен!”

“Мәргая кетейін деген екенсің!.. Өз обалың өзіңе!” — деген сияқты ажарлары бар еді.

Абай Бежейдің не дегенін естуге ынтық болатын. Жаңағы Алшынбай жеткізген сөзге ол да қайран қалды. Ішінен: “Қандай ыза, қандай қүйіктен туған сөз?.. Және неткен ер?” деп ойлады.

Құнанбай қайсар жауалты есітті де, басын жоғары алып, қарсы тerezеге жалғыз көзімен қадалып қарап, үндемей отырып қалды. Сұрғылт жүзі тұнеріп, катты ашумен қарайып бара жатқан тәрізді. Бетінде түк атаулысы бозғылданып, біліне бастады.

Осыдан басқа не бір дыбыс, не қозғалыс, не бір сөзбен сыр берген жок. Барды ішіне жиып, буылып, күрсауланып қалды. Мұның бетіне екі рет көлдененнен қарап еткен Алшынбай, тандана түсіп, сүйсініп қалды.

“Берік, берік! Бүйрекі без емес, тас болар!..” деп ойлады. Құнанбайды өзі көріп жүрген атқамінер ішінде бөлекше бағалайтын бір себебі: осында жердегі ерекше ұстамдылығынан, бойын бермес тұйықтығынан болатын.

Үй іші үнсіз еді. Бағана есік алдында, ауыз үйде қалған Карабас есікті ақырын ашып, ептел басып кеп:

— Майыр кепті, мырза. Сізге келді, — деді.

Құнанбай оған да қыбыр еткен жок. Аздан соң есік ашылып, енгезердей қызыл сары Майыр кірді. Қасында қазак тілмаш Қасқа бар. Сакала шошайған, өзі қағылез келген арық сұр. Бұл тілмаш күндіз-түні осында келіп-кете беретін.

Майыр Құнанбай, Алшынбаймен қол алысып амандастып болды да, жерге отырмай, Құнанбай қарсысындағы жалғыз орындықта отырды. Үлкен көк көздері қылилау келген. Бет-аузын қалың бүйра сары сақал басқан. Шүйдесі қып-қызыл екі қатпар бол тұратын. Мұны қазак атаулы өз атымен атамай, өзге майырлар сияқты, сырт белгілерімен атайдын.

Жалғыз-ақ, бұрынғы майырларды бір-ақ белгімен “сұлу майыр”, “семіз майыр” деп немесе бетінің секпіліне қарап “тарғақ майыр” десе, мынаң сыртқы түсі, түгі талай ат атауга өз-өзінен сұранып түруші еді.

Сондықтан мұның атын неше сақта мінгізіп кеп, бірде “шапыраш” майыр, бірде “жұндес” майыр, бірде “піскен бас” майыр деп те атасатын. Құнанбай, Алшынбай айналасы оны ақылсыз деген болжалмен, көбінесе, сол “піскен бас” майыр деуші еді.

Бұл майыр Құнанбайдың дегеніне жүре бермейтін. Өз беті, өз жолы бар. Сондықтан Құнанбайға жаманатты көрінетін.

Қарқаралы деген округтің әміршісі — Құнанбай мен осы Майыр. Қазақ округті “дуан” деп, мыналарды бірде “дуанбасы” деп, кейде Құнанбайды “аға сұлтан” дейді. Құнанбай округті басқаратын приказдың бастығы, Майыр орынбасары болатын. Ушинші адамы — кіші сұлтан аталушы еді. Ол қазір қалада жок.

Майыр Құнанбайға Бежей жұмысымен кеп еді. Құнанбайдың жаңағы ашу үстінде Майырды керек қып отырғаны да сол жұмыс болатын.

Құнанбай мұндайда, ойдағы жұмысына күмілжімей, тұпа-тура кірсетін. Сол өдегімен тез сөз бастап:

— Майыр, сенің атаң аты Тобықты емес еді. Осы Қарқаралыға кеп бауыр тапқаннан аманбысын? Бежейді айдату керек, қағазын дұрыста деп ем. Сары аурудай создың да кеттің фой. Соның жанкүйері сен болып, бауыр тартып, бауырың езіліп жүр ме осы, немене?.. — деді.

Тесіле қарап, Майырдан жалғыз көзін алмай, сыйданып отыр. Майыр “аудар!” деп, тілмашқа қарады.

Касқа тілмаш Құнанбай мен Майырға кезек жалтақтады. Жүгінген бойында құнысып, қозғалақтай берді. Бір жағынан, орысша тілі жеткілікті болмаса, екінші жағынан, екі ұлыктың біріне-бірі айтатын ашу сөзді тұпа-тура жеткізуден, өсіресе, тайғактایтын. Әлі бөгеліп отыр... Кейде жер шұқып қап, кейде қымындал, қозғақ қағады.

Құнанбай мұның бөгелгеніне ыза бол:

— Ей, тілмаш, осы саған “әке” дейін, жарықтығым, тек дегенімді түгел жеткізші!.. Ін аузында отырған аккет торғай сияқты қылп-қылп еткенінді қойшы осы!.. — деді.

Торғайды айтқанда Майбасар шыдай алмай күліп жіберді де, Құнанбайдың ашулы түсіне имене қарап, төуба қыла қалды. Ішінен құлқіден өлердей қысылып отыр еді. Абайға да бұл тенеу аса қызық көрінді... Оның көз алдына тұрымтай салып жүргенде, ін аузында қылпылдарап отыратын шақшақ елестеп еді... Шынында, мына сорлы тілмаш дәл соның өзі сияқты. Бірақ сөздің беті катты. Құлар жер емес. Абай Майбасардың жаңағы женілtek құлқіден қысылғанын таныды да, өз бойын тежел қалды.

Тілмаш бөгеле отырса да Құнанбай сөзін жеткізген еді. Майыр сасқан жок. Санқылдаған зор дауыспен қатты сөйлеп, шұбыртып кетті...

— Экімшілік өш кісіден кек алу үшін берілмейді бізге... Бежей Ераплиновтан түскен қағаз көп, тексеру керек! Жөне ол үшін ренжитін кісілер де көп. Айдатпай тоқтай тұр! — деді.

Осьдан соң екі жағы да шапшаш сөйлесе жөнеліп еді...

— Сүйтіп, арпалыстырып ұстамақсың той? Көздегенің сол той?

— Жалғыз мен емес... Бұрын аға сұлтан болған Құсбек, Жамантайлар да солай қарайды. Тіпті, мына Алшынбай білетін Баймұрын да солай ойлады.

— Олар кім? Бірен-сарап!.. Олар аздар! Және күндестікпен сүйтеді. Көп елдің көп атқамінері менің сөзімді құптаиды. Көрмей отырмысың соны?

— Аз болса болсын. Бірақ закон — патша законы, олардың куәлігін де тындаиды. Олардың сөзі де жетеді жоғарғы ұлыққа.

— Жеткізетін сенсің той! Айыпкерді сен ұстаған сон, бел аспай қайтеді?!

— Құнанбай мырза, сен мені айыптама үйтіп! Бұл екі жүзді семсер сиякты жұмыс.

— Білемін. Қойманың сырын білемін сенің!

— Аға сұлтан! Орнынызды ұмытпаңыз!.. Біз екеумізді де корпус сайлаған, — деп Майыр трубкасын тұтатып алғып, түрегеліп, үй ішінде әрлі-берлі жүріп кетті. Ашумен қатты қызырып алған еді.

Құнанбайдың ендігі жауабын Алшынбай айтқызысы келмедин. Дұнның екі бастығы бұдан әрі сөйлессе, ұрыққа кететін түрі бар. Ол орынсыз. Алшынбай өз көз алдында бұған ырық беруіне болмайды. Құнанбай үшін де және, тіпті, өзі үшін де залалды. Ол бағанадан үстелге шынтақтап, қыбыр етпей отырған қалпынан тез шалқайып:

— Ей, мырза! Ей, Майыр! Сабыр етіндерші! — деп қатты айтты.

Алшынбайды жалғыз Құнанбай емес, Майыр да сыйлайтын. Талай киын істе әлденеше рет істес болған. Әлі күнге түс шайыскан жерлері жок. Және Алшынбай өзі ұлық болып көрмесе де, түтеп келгенде, талай старшынды, тіпті, кейде аға сұлтанды да сайлаушының ең мықтысы болатын. Оны да Майыр жақсы біледі. Есептеспеу киын. Алшынбай үн қатқанда түрегеп түрған Майыр Құнанбайға көз қызының бір тастап байқап өтті. Құнанбай да Алшынбайды тындаитын төрізді.

Майыр танаурап, қатты демігіп, орындығына қайта кеп отырды. Алқымында әлі айықпаған ашу бар еді. Демі дірілдей шығады.

— Сендер бұлай шалқыспандар, ұлықтар!.. Мақұл емес! — деп Алшынбай сөйлей бастағаннан-ақ қасқа тілмаш Майырға қарай қисая түсіп айттып жатыр.

— Біріне-бірін серіксін, ынтымакты болсан, ел билейсін. Үнтымаксыз болсан, ненди билейсін? Өз бөлен өзіне жетіп, жұрт та қалар, жұмыс та қалар. Ұғысып істендер. Ал өздігінмен ұғыспасандар, мына біздей, арадағы кісінің сөзін тындандар. Ол жайы сол!.. — деп, екі ұлыққа кезек қарап, екеуінің де қайткан түрін анғарып ап, Алшынбай: — Ал жанағы ақырғы жұмыстарына келсек, мына мен осы үйге, Құнанбай мырза, саған, — деп, Құнанбай жаққа ыргала түсіп, — сол жұмыспен келіп отырмын. Бұғін кешке шейін осы жұмыс туралы пұрсат беріндерші! Майыр, қазір сен қайта тұр. Тұракты бір жауабын бұғін кешке мен жеткізейін. Сендер екеуің бол, осы жайды сөйлегенді өзірше қоя тұруға бармысын? Соны айтындаршы! Осыны мен сендерден сұрап отырмын! — деді.

Алшынбай өнгімесінің тұсында Карабас ауыз үйден қамыс тегене-

ге толтырып қымыз өкеп еді. Шүнег келген сырлы сары тегене. Қазірде Майбасар, Абайлар дыбыссыз ғана қозғалып, үстел үстіне асжаулық жайып, үлкендердің алдарына жылтыр сары тостағандарды толтырып қымыз қойған.

Бетінде азғантай ғана құрым белгісі бар сап-сары қымыз, арқар мүйізінен істелген үйрек ожаумен Майбасар сапырғанда, көпіршімей, шып-шып етіп шымырлап қана толқиды.

Дастарқан үстіне үш табаққа сап ашыған бауырсақ қойысты... Жаңағы Алшынбай сөзі аяқтала берген кезде Қарабас ауыз үйден үлкен табак ыстық ас өкелді. Бұл дағдылы ет, қуырдақ емес, Құнанбайдың қымызбен қоса жейтін жаубұйрек деген тамагы еди.

Алшынбай сөзін аяқтасымен Құнанбай Майырға да, Алшынбайға да асты нұскап:

— Жеп, іше отырындар... көні! — деп, бата қып бетін сипады.

Мешіт салам деп, имам қазіреттермен көп айқасқалы, Құнанбай өзі арапша оқымаған адам болса да, діндар, тақуалау көрілердің жаңағы бата қылғыш, бет сипағыш, “пісмілдашыл” машықтарын көп істейтін болғанды.

Алшынбайдың әлгі сөзінін аяғына ас кеп қалғаны бір сылтау болса, екіншіден, бұдан өрі сөйлеген сөздің орны да жоқ. Алшынбай кірісіп, “аяқтап көрем” деген сон, Майырдың да өктей қоятын жөні жоқ. Жайсыз шешсе, кейін көреді. Ал дұрыс боп шешілсе, мұндай істі Алшынбайға бергеннен абзалы жоқ.

Алшынбайға:

— Айтқаның дұрыс, мен тоқтаймын. Жауабын өзінен күтемін... — деді де, келген жұмысын тез доғарды. Содан кейін өзінің қымызқұмарлығына салып бес тостағанды үсті-үстіне жұтып-жұтып жіберіп, жаубұйректен аз ғана асады да, қоштасып жүріп кетті.

Тілмаш тاماқ аяқтағанша кетпей кейінде қалып еді, сол шыққанша Құнанбай жаңағы сөз туралы “ләм” деген жоқ.

Аздан сон тілмаш кетті. Содан кейін барып қана Құнанбай:

— Параға жемсауы толған ғой, өлгі піскен бастың. Бет алысын көрмей-місің? Баймұрын арқылы Бежей, Байсал тығындаған ғой... — деп, бағанадан желісі үзілмеген ойының бір түйінін айтты.

Алшынбайдың ойы да осы туралы еді. Ол бірақ Құнанбайдан гөрі арырақ ойлап, ойына өр түрлі жайсыз құдіктер түсіп, күнгірт тартып отырган.

Құнанбай сөзіне шапшаң жауап қайырған жоқ. Сарандал барып:

— Пара деген бір сәрі ғой. Пара жемейтін ұлық бар ма, тәйір? Оңсолынан қабат алып, қабат қылғыш тақырын тауып жүрмей ме? Мына жердің тетігі ол ғана болмай түр, — деп, бүгін өдейі Құнанбайға өздігімен айтпакқа келген сөзіне ауысты. Кейде мандай терісін жиырынқырап, екі көзін жұмып сейлей бастайтын өдеті бар еді, соған салып:

— Мен осы қыбырдың бөрінен көз алмай, көлдененңен бағып отырган кісімін ғой... “Тоғыз құмалақты ойнаушыдан да көлденең көргіш келеді” деуші еді біздің би, — деп өз атасы Тіленші биді есіне алып, — сол айтқандай, Тобықты ішіндеңі ойындардың енді басқа бір белге шығатын кезі жетті. Аяқтамаса, насырға шабатын түрі бар! — дей түсіп бір тоқтады.

Құнаноаңға құдасының үзіл сөт алысы қысы жаңалық еді.

— Алшеке! Бәжей мен Байсал Тобықтыда аяғымнан алам десе, дуанға келіп жағамнан алмақшы. Аянар жерім қалмады ма осы? — дей беріп еді, Алшынбай сол қолын үстелден аз көтере беріп:

— Алысар болсан, аянбассын. Алысқан соң о да аянбас. Бірақ жаңағы Майырды анғарсаншы! Ол ғана емес, ар жағында анталап жүрген кешегі хан тұқымы төрелерді анғарсаншы!.. Сөзкүмар, бөлекүмар Баймұрындар аз ба?.. Соның бәрі аға сұлтандық қолымыздан мүлдем кетті деп жүрген жок. Ылғи өр кезеңнен баспа қып, “түрт сайтанмен” жүр. Тегінде, өз басынмен байланысқан сөздің өршігенді құрысын... — деп, шетін нәзік жайға тұспал жасады. Құнанбай енді түсіне бастады. Бағанағы Майыр да, енді, тіпті, Алшынбай да Құнанбай, Бәжей тартысының түбі — бас араздық екенін тұспалдайды. Бара-бара “аға сұлтан басымен Бәжейдің аулын шапты, өз қолымен қыруар елді қырқа матады... дүреледі” деген сөздер бәле боп, ұлғаймай тұра ма?.. Бәжейдің “арызы” деген — “аяспау” деген сияқты, өр жерден шаң беріп жатқан жайдың бәрі сол дүмпудің белгісі...

Құнанбай Алшынбайдың жүзіне ойланған қарап: “Ендеше, барынды айтшы!” дегендегі, үндемей тосып қалды. Алшынбай енді Құнанбайға қадала қарап отырып, жіті сөйлеп:

— Бүгін мына мешіт бітіп, абырайың асып отыр. Атағың көпке кетіп жатыр. Соның күндейтін де кісі көп. Алдымен анау көрпіс, мына жаңағы Майыр күндейді. Кішіреймейсін, кешірім етесін. Ақ көңілің мүлде ағарсын. Мұның да бір Құнанбайлығың болсын. “Иті жұмыс үстінде кірбен-нен арылам” дегенің болсын. Ана Бәжей ағайыныңда жау қып жатқа жіберме!.. Бауыр қып қасыңа тарт, татуласшы осы! — деді.

Құнанбай көпке шейін үндеген жок. Татулықты Алшынбай сұрағанда, кай жауабын болса да ойланбай айту қын. Аныңда, бар Қарқаралы дуанының шын дүмшебайы осы Алшынбай. Көп рудың нелер үлкен дауы да осының алдынан тарайды. Одан бері де ана бір кездे Құсбектей төре Алшынбайды өкпелетіп алған соң, аға сұлтандығынан айрылған.

Алшынбай достығы арқылы аз ғана Тобықтының Құнанбайы аға сұлтандықты алған... Және Бәжейді жау қып куа берсе, астында жатып та аяғын шайнайтын түрі бар. Анғар солай боп барады. Онан соң істесе Бәжейге бүл істеді, Бәжей әлі бүған не істеді?.. Алшынбай сұраса, бергеннен абзалы жок екен деген байлауға кеп еді. Өздігімен “тез келермін” деген байлауы емес екені рас. Алшынбай емес, өзге кісі айтса да бүйтіп тез қайтпас еді. Енді мына тұс оның бәрінен бөлек... Сол себепті Құнанбай бекінді де:

— Алшеке, айналаны көріп, болжап айтып отырып ғой. Достықпен айтып отырысын. Анғармасам айыпты болар ем. “Қайтпас-акыны” деп едім. Бірақ жалғыз қатыбас мен болайын ба? Ақыры құдай білсін, өзің біл, өзің аяқта! — деді.

Сөз сонымен бітті де, Алшынбай біраз отырып үйіне қайтты.

Абай Бәжей үшін ырза еді. Тіпті, Алшынбайға да іштей көңілі жылы тартқандай болды... Түсі сұық, рақымсыз жаулықтың енді беті жылынып, татулыққа айналғанын Абай “үң” деп, күрсіне сүйсініп қабылдады.

Осы сөз болған күннің кешіндегі Абай Қарқаралы қаласын жапа-жалғыз аралап кетті. Кейде бір іші пысып, жүдеу тартса немесе бір нәрсеге ырза боп, көнілі өрбісе, осылайша жалғыз кетіп қалушы еді... Күн кешкір-геммен әлі батқан жоқ екен. Қала желкесіндегі өсем таудың қарағайлар жотасында қызыл арай сөule бар. Тау басында жел тұрды, білем. Тоғайсыз ашық жондарда сырғақ көрінеді. Жаяу борасында, үйткі түсіп қызылт құйын ұшқындаиды.

Қала ішінде желсіз, шынылтыр аяз білінеді. Жайсыз сұық емес. Бойды ширықтырып, жинақы ұстаратын жеңіл мезгіл. Таудың қалаға қараған бетін кеш көленкесі басқан. Жақын жердегі жақпар тастардың өзі де қазір көкшіл көленке ішінде көгілдірленіп, алыстай түсіп, түнге бейімдеп барады...

Абай өз пәтерлерінен екі-үш көше ұзап кетіп еді... Бір уақытта пүшпақ айналып, даурыға сөйлеп келе жатқан жаяу топты көрді... Көп адам болса да, ішінен Абайға таныс кісі білінбеті. Құлісіп, дабырласып сөйлеп келе жатқан ылғи жұпымны киімді жатақтар... Жаяу жүрістерінен де қаладағы қаракет адамдары екені танылып тұр.

Бүгін Абай көнілі дүниенің бар көрінісінен бітім, жаразтық іздеген бір мейірімділік халінде. Жас, көрісі аралас тегіс құрдастай құлісіп келе жатқан топ Абайға қызықты, жаразтықты көрінді.

Себепсіз жымия құліп, осы топты Абай көше ортасында анырып, тосып қалды. Бірақ топ ішінен мұны байқап, елеген бір жан да жоқ. Аяқтары шыны қарды шақыр-шұқыр басып жақындаپ қалды. Абай енді байқады. Бар топтың ентелеп қамағаны — үлкен ақ сақалды, келісті карт екен... Өзі де құліп, топты да құлдіріп келе жатқан сол.

Бір тосян, ғажап нәрсе — шалды екі жағынан қолтықтасып келеді. Шал өзі басын тік ұстап, ілгері басып келе жатқаны болмаса, ешқандай бет бұрмайды. Сөйлегендеге де ешкімге қарамай, тұра бет алдына қарай сөйлеп келеді...

Абай мынадай өзгеше шалды бірталай анырып, қайран қап тұрып зорға анғарды. Қарт соқыр екен...

Топтың мұны байқамағаны, тіпті, жаксы болды... Қасынан өте бергенде Абай да косылып, ере жүрді. Осы көше бойында жалғыз Абай емес, қақпа алдында отырған, қарсы келе жатқан кісінің бәрі де шал тобына қызылып, ілесе келеді...

Кейінірек келе жатқан бір бурыл сақалдыдан Абай:

— Бұл кісі кім, аға?.. — деп еді. Анау таңданып:

— Е, білмеуші ме ең Шөжікенді?.. О не дегенің?.. Бұл — Шөже ақын емес пе? — деді.

Шөженің атына Абай қанық, бірақ көргені осы. Атын ести сала ол бурыл сақалдан сытыла жөнеліп, топтың алдыңғы қатарына ілесіп, Шөжені жақсылап қарап, сөзін тындаій бастады.

— Шөжіке, бізге жүр!.. Біздің үйге келдік, міне, айтып тұрган мына мен, Бекбергенмін, — деді бір қырма сақал жаяу...

— Жо, бізге барады...

— Да, қойындар, мен өзім алыстан ертіп келемін!..

— Ой, не дейсіндер? Шәжікенің түскен үйі біздікі!.. Аты біздікінде тұр! — деп, тағы біреу үн берді.

Осындай керіс үстінде топ тегіс іірліп, тоқырап қалды. Әрлі-берлі еткен жүргіншілер тағы кеп қосылып жатыр. Жаңағы даурыктардың бөрін естіп, тоқыраған Шәженің өзі. Ол қатты, ашық дауыспен қарқылдаған сүйсіне күліп:

— Уай, жарандар, мен бір ақыл айтайын ба?.. — деді.

Жұрт тегіс қадірлі қарттың аузынан шықкан лебізін күтіп:

— Айт, айт... Шәжіке!.. Да, төресін өзін айт!

— Да, қайда қонасын, өзің танда! — десіп, анталай бастады.

Шәженің даусы бұл дабырдың бөрін басқандай зор екен.

— Дау, осы жегізбегің — асын, жаймағың — төсегің ғой... Дән ырзамын, ағайын... Бірақ ырзамын деп қана қоймаймын, осы жаңағы “маған-маған” деп даурыкканыңын бөріне де барам... Бөрінің де асынды ішем... Шәженің көмейіне тас тығылып қала қоймас енді бұл бес-он күнде... Сол сарайым сау болса, жаңағы үн бергенінді тегіс мұрныңнан тізіп тұрып, бір күн түстік, бір күн қонақасы жеймін... Ал қазір болса, күн ызырық тартты. Кешкірді, білем. Менің кәрі сінірімді соза бермей, осы ең жақын қақпаның біріне бұрамысын, әкелер?.. — деді. Бастан бергі сөзінің барлығын күле тыңдалап тұрған жұрт еріксіз тоқырады... Ең жақын үй осы қақласының алдында жиын тұрған үй еді.

Кора иесі қалбалақтап, ішке қарай жүгіріп кетті. Жиын тарқай алмай, Шәжені қимай тұр.

Қонақасы жайынан тоқтам тапқан ел енді Шәженің бірер ауыз сөзін естімей кете алатын емес.

Шәженің қасында тұрған бір қартан қісі ақынға қозғау салғысы келді, білем:

— Да, Шәжіке, дуанға жаңа келдің ғой, мұндағы дақбыртты естіп жатырмысын? — деп еді, Шәже:

— Е, е, айт! Не дейді? Не деп жатыр дуаның? — деді.

Жаңағы қартан қісі қала жаңалығынан хабардар екен. “Құнанбай салған мешіт бітті. Алшынбай, Құнанбай соны той етпек және аға сұлтан Құнанбай ағайынымен бітісетін болты. Ұлық пен Алшынбайлар табыстыратын болты!” — деді.

Абай мына сөзге аса қайран болды. Өз әкесінің атын дәл мына жерден естімін деген жок еді. “Мешіт бір сәрі, тіпті, оның араз-құразы да иен жұртқа мәлім екен-ау!” — деп таңданды.

— Е-е, араздасам деп, ұлықтығынан айрылып қалмасын дейді ғой.

— Құнанбайдың қамқоры Алшынбай болты ғой.

— Әрине, бәр-бәрін жалғастырып, септестіріп жүрген сол Алшынбайлар...

— Тобықтыға абырай әперіп, ұлық қып, ұске шығарып қойған да сол өздері.

— Енді, міне, Тобықтының жемпаздары қасаптың да семізін, лапкенін де қызарғанын құртып барады. Осы маңдағы қос атаулының да қысыр тайы мен ту биелерін түгел жемей кететін емес... — деседі.

Шөже осы жайларды күле тындал тұрып, бір кезде оп-онай өлеңдете қоя берді. Ашық даусы санқылдан:

Болыпты бір ақсақ таз және соқыр,
Құранды мысық сопы молдаң оқыр,
Болғанда ақсақ дария, соқыр қарға,
Ортасын дарияның қарға шоқыр, —

деді. Жұрт тегіс ду етіп күліп жіберді... Шапшандығына, айтқыштығына қайран боп таңдай қаққандар да бар.

— Ақсақ тазы — Алшынбай...

— Соқыры — Құнанбай.

— Не қыл дейсін? Ал қайтпас көрің жалғыз ауыз өлеңмен жайратты да салды! — деп жұрт жапырлап сөйлеп жатыр... Абай бұл сөздерден қатты ұялып қысылды да, шеттей берді.

Осы кезде үй иесі шығып, Шөжені ерте беріп еді... Жиын тарамастан бұрын Абай жалғыз бөлініп, өз үйлеріне қарай асыға жөнелді.

Төмен қарап келе жатқан Абайдың құлағынан жаңағы бір ауыз өлең әлі айыққан жок. Бар сөзі есінде... Ішінен қайта-қайта айтады. Жаттап апты.

Мынау жалғыз ауыз өлең бағана, күні бойы күмбездей боп үлкен көрініп отырған екі рудың екі шоқысын бір-ақ соғып, жермен-жексен етті. Тайпityп кеткен сияқты көрінді.

“Алшеке, Алшеке” дегендері — “ақсақ таз” аталды. Алшынбай сұлти басады, ақсақ екені рас. Ал “аға сұлтан”, “мырза” атанған өз әкесі — “қарға!” Қандай қарға? Қарқаралының ен байлық, ел дариясының жалғыз еркесі. Жақсы, жайлышын жапа-жалғыз қызықтап, шоқып жеп отырған қарға!..

Әлемде сөзден күшті не бар екен? “Сөз өңменінен өтеді ғой” деген Қаратайдын тағы бір тапқыр сөзі есіне түсті.

Осындағы өз ойымен өзі бол, ішінен аса қатты теңсeltken бір күшті сезген Абай көшени де, көшедегі жүргіншіні де анғармай, көрмей келе жатыр.

Бір пүшпакқа жақындал қалған екен. Дәл бұрыштан бұрылып, бұған карсы шыққан үш аттыға көзі түсті.

Аңырып тұра қалды да, тез таныды. Келе жатқан Бөжей, Байсал, Байдалы екен. Ортадағы түлкі тымақты, күрен төбел атты — Бөжей. Ақ сүр жүзі жабынқы. Конырқай мұрты менен сақалына кешкі аяз қылау салыпты.

Абай тоқтаған қалпында бойын тез жиып, аттылардың алдына жұмысы бар кісідей көлденендер кеп, тосып тұрды. Аттылар мұның қозғалысын оқыс көрді ме немесе таныды ма, аттарын баяу бастыра бастап еді, жақындал түстас келді.

Сол уақытта Абай үлкен ықылас білдіріп, айрықша бір тағыммен төсін басып, қатты дауыстап:

— Ассалаумагалайкүм!.. — деп сәлем берді.

Медреседе жүргенде: “Көшеде казіретті көрсөн, осылайша тағым ету керек” деп халфелер үйретуші еді.

Абай көптен бері ешкімге бүйтіп сәлем беріп көрген жок. Қарқаралыға келгелі Бөжейдің көрінгені осы. Шешесінің жүрердегі сөзі есіне

түсті ме, болмаса қазіргі көніл күйіне сай келді ме?.. Қалайша бүйтіп әдел шығарғаның Абайдың өзі де байқамай қалған-ды.

Өзге қазактан бөлек, мына сияқты, бір алуан сыпайылыққа Бөжей он назарын салды, білем... атының басын тежей беріп:

— Уагалайкүмәссәләм, балам!.. — деп тоқырай қалды.

Байсал Абайды жаңа таныған еді. Жақтырмай, мұрнын тыржитып:

— Өй, мынау екен ғой, жә, жүрші! — деп, атын қозғай беріп еді, Бөжей:

— Тоқташы! — деді.

— Ей, сол антүрғаның баласының сәлемін алушы ма ем?.. — деп, Байсал Абайға қабағын түйе қарады.

Абайдың екі беті ду етті. Оқыс жалын беті емес, ішін де шарпып өткендей. Кінәлап, ренжіген жазықсыз баланың отты көздері жарқ етіп, Байсалға қадала қарады.

Бөжей Абай күйін жақсы таныған сияқты еді. Байыпташ қарап алып:

— Балам, жөнінді айтшы, бізді көрсөн, сәлем бер деп өкен айтып па еді, жоқ өздігінмен істедің бе? — деді.

— Бөжіке, өкем емес, өзім беріп түрған сәлемім сізге!..

Абай болса, құндізгі өзін көнілдендірген күйін ұмытпаған болатын. Каркаралының кейбір көше қазағы естіген татулық жайын Бөжей, Байсалдар әлі естіген жоқ-ты. Жаңа кешке жақын ғана Алшынбай бұл үшеуіне кісі жіберіп, өз пәтеріне асқа шақырған екен. Не сөз барын білмесе де, соған аттанып бара жат-қан беті осы еді.

Абай жауабын естіген соң, Бөжей ықыласпен қарай түсіп, жақындауды да:

— Өкен айтпай, өзің білген болсан, батамды берейін. Көзінен жақсы жанар көрдім ғой, шырағым!.. — деді.

Байсал бұл сөзді де жақтырмай сырт қарай беріп еді, Бөжей оның қозғалысын танып:

— Ей, Байсал, сен бата бермегенмен, мынау болайын деп түрған бала ғой, — деді де, Абайға бұрылып:

— Ендігінің жүгі сенде қалар, балам! Жолың болсын!.. Жалғыз-ак өзгені берсе де, өкеннің қаттылығын бермесін! — деп, бетін сипады. Абай да Бөжейге қадала қарап түрған қалпында бата қылып, бетін сипап еді...

Аттылар жүріп кетті. Байдалы бағанадан үндеңеген еді. Енді ғана Бөжейге қарап:

— Екі көзі сексеуілдің шоғында жайнап түр екен өзінін... — деді.

Абай тұрып-тұрып барып қана қозғалды.

Шын ба? Шын айтты ма? Жоқ, әлде, Байсалдың қаттылық, аямастық мінезі балаға ауыр тимесін деп, жаны ашығаннан айтты ма? Бөжей не мәнмен мұндай жақсы бата берді! Ойда жоқтан, оп-онайдан, осындау таудай үлкен сый бола ма?.. Мырзалық па? Жоқ, әлде, Абайды аз білсе де, тез танығаны ма? Улкендер көреген, танығыш, сыншы ғой! Шынмен-ак танып айтқаны ма?.. Олай болса, Абай жаман кісі емес, жақсы кісі болмақ қой!..

Бұл жайды ойлаған сайын балалық өзімшілігі қатты ырза болды. Абайдың іші ала қызып, бір түрлі қуана серпіліп, тез-тез құлаш сермегісі келгендей. Әлдекандай өріс іздегендей.

Енді асыға жүріп келеді. Күн қазір ымырт бопты, оны да жаңа байқады. Екі көшө адасып, пәтерінен асып кетіпті. Мұны да жаңа білді. Қайта жүрді.

Ауылда жүргенде қысы-жазы дөң басында өтетін кеш, қазір тағы да бір өзгеше боп серпілтіп, өз қуатын айрықша білдіріп, Абайға қатты өсер етеді...

Өзі салмаса да, Абай қаршыға салған үлкендердің қасына өткен жазда көп еріп еді. Сонда ымырт жабыла бергенде, апак-сапакта, кеш караңғылығы қоюланған сайын, көк қаршыға, өрттей қаршыға, секунд санап жалындан шалқып, жайнай беруші еді... Абай өз ойын, өз көңілінің күйін мына кеште дәл сол шабыттағы беті қайтпас қаршығадай сезді. Бүгін бір түрлі сергектік, сезімділік бар...

Өзге құндерден дәл бүгінгі құннің уакиғалары әлдекайда бөлек. Құндізгі әкелер, әлгі Шөже, жанағы Бөжейлер... Бір Қарқаралы қаласының алакандай аясының ішінде болғанмен, осы адамдар арасы соншалық керегар. Тіпті, дүниенің төрт бүрышындаш алшак жатыр. Бір жерде күш, бір жерде өнер, бір жерде мінез... Аралары және бітімсіз боп, әр салада жатқаны несі!.. Бәрі бір орынға жиылдып, ынтымакпен бір арадан табылса не етер еді?..

Бұл ой Абайға ең алғаш келген ой еді де... және, тіпті, өз ойы сияқты көрінді. Анығында: “ақыл, қайрат...”, “ақыл мен бақыт, байлық” деңгендердің өзара дауы, таласы деген “парсы, түрік” тіліндегі кітаптардан былтырлар бір оқыған нақыл әңгімесі бар-ды.

Қазірде Абай соны өмірден тапқанына да дән ырза... Өз ақылымен тапты... Тапты да: “Осының бәрі бір жерде, бір кеудеде, бір адамның ішінде болмаққа лазым...” деп, өзгеше бір сенімді байлау жасады.

Осы оймен қатар, өзін осы Қарқаралыға келгелі қатты өсіп, үлғайып қалған кісі сияқты көрді. Талай жанды көріп, талай сөздерді үқты... Тіпті, Шөже ақынды да өз құлағымен есітті.

Талай ру, талай жерлерді де білді.

Тыстан аса көнілді өсер алған Абай ымырт өбден жабылғанда Майбасардың пәтеріне кеп кіріп еді. Ауыз үйде етігінің өкшесіне қатқан қарды Абай бүгін өзге құндерден қаттырақ, ширақ тепкілеп түсірді де, табанын жылдам-жылдам сүйкеп, сүйрете сүртіп, төргі үйге кіріп келді. Екі беті кешкі аяздан қып-қызыл. Үлкен көзінің ак-карасы ап-айқын боп, жалт-жалт етіп, ширақ бір оттылықпен қарайды...

Үйде Майбасар, Жақып бастаған тұған-туыскандар көп екен. Бағана тайдың етін жей алмай кеткен жиын, енді шындалп ииет қып, қайта тегіс жиылған тәрізді. Үлкен сары самауырды жаңа ортаға алысыпты... Шайды “сорап-сорап” тартысып жатыр... Майбасар Абайдың түсінен сүйсінен қарап:

— Абайжан! Тонған жокпышың, қайда жүрдін! Кел, шешін, шай ішіп жылыншы! — деп, қағыла беріп, өз қасынан орын босатты... Абай асықлай шешініп болып, шайға кеп отырды.

Жақып шайды сілтей түсіп:

— Бол, бол! Шайды тез-тез ішіп, өзір отырындар, жігіттер! — деп, барлық жиынды асықтырып отыр екен.

— Рас, рас... Қаратай! Ызғұттыдан хабар келісімен, жөнелу керек...
— деді Майбасар да.

— Е, ас әзір, үй әзір... “Жасығ” намазынан соң келеді деді ғой қонақтарды...

— Ол намазды жаңа мешіт ішінде ұзак оқитын да шығар...

— Е-е, енді Хасен молда жаңа имам болғаны осы. Бұл намазды тез бітіре қоймас...

— Бәсе, “Ясин” мен “Тәбарактің” бірін оқымай не болты? Өзін макамдап оқымай тоқырамас! — десіп, құле түсіп Төлепберді, Бурахан, Жұмағұл сияқты жас жігіттер шайдан оп-оңай шыға қойғысы келмей отыр...

— Өй, не айтасындар, тәйір!.. Тез болындар! Өздерін жаңа мешітегі намазға бармаймысын, өуелі?.. Майбасар, бармаушы ма ең намазға? — деп, Жақып қайта дегбірсізденді.

Майбасар дәл намаз үшін онша асыға қоятын төрізденбеді. Мойын бұра беріп құліп, Абайға қарап:

— Е, жаңағы қалың жиынның ішінен мешіт ішінде орын тиеді деймісін, тәйір! Төріне кетсең қонақ шыққанша үйге жете алмай қаласың... Онда Ызғұтты: “Қонақтан бұрын келмейсің” деп, бауыздалып өлсін... — деді.

— Е, шығар ауызға, жақын жерден-ақ сапқа кірсөн болмай ма... Бармасақ үят қой! Тіпті, мырза білсе, ұрсып жүрер!.. — деп, Жақып құдік айтып еді:

— Мырзана “бардық, оқыдық” деп өтірік айта саламыз... — деп, жүртты ду құлдіріп Майбасар, — жарықтық мешіт жақсы болғанмен, босағасында қайдан отырам... Намаз оқимын деп, өңшең киіз төбе Башан, Қарашордың саптамасын күзетем бе?.. Соның жалпақ табаны басқан жерге бас қоям ба? — деп, намаз жайын біржолата қылжаққа сала бастады.

Абай Майбасардың үп-үлкен басымен балаша қылжақтап отырғанына қызығып құле бастады.

Дәл мешіт ашылғалы тұрган жерде және Қарқаралы елінің бар шонжарлары сонда жиылып, алғаш намаз оқып, Құнанбайға алғыс айтатын сағатта Майбасардың былайша қылжақ еткенін Жақып жактырған жоқ еді. Ішінен: “Дағдылы, бейпіл ауыз, мінездізідігі” деп ойлады да, өзге көпке бүгінгі кештің ерекше кеш екенін ескертпек болды.

— Бұл мешіт, біле білсендер, біздің мырзаға да, онан соң, осы отырған бәрінде де зор абырой әперетін мешіт қой, жарықтық! — деді.

Майбасар бұл тұста қайтадан нығызып, дардия түсіп:

— Е-е, соны айтсаныш!.. Дүшпан атаулының аузына құм құймай ма, бұл мешіт? Бәлем. Бәжей де осыны сезген болар. Татулықты іздеген тәрізді ғой! — деді.

Татулықты кім іздегені бұларға мәлімсіз еді. Бірақ Құнанбай айналасы: “Бәжей ығыпты! Бәжей әлі жетпесін біліп, татулық сұрапты!” дегенді енді осылайша бастамай отырмайды. Ондайды алдымен айтатын, әрине, осы Майбасарлар.

— Байғұс Алшекен де дос-ақ қой! Біздің мырзаның анық тілеуі, адад жақыны сол бақыр ғой... — деп, Жақып Алшынбайдың күндізгі

мінезін еске алып еді. — Қызғанады... Абыройынды төре-қараның бар желауызы қызғанады, тіпті, ұлық та қызғанады. Алдымен әлгі Майыр қызғанады деді ғой... Дүп-дұрыс қой, мешіт салып, абырой асып, елдігіліп, Еділді алып бара жатқан сон, өзімнен иығы асып ырық бермей кетеді, — дейді ғой Майыр.

— Майыр, піскен бас, қызғанудан бұрын өуелі Бөжей, Байсалдан параны да соқты ғой!.. Сол ғой оның өктеп отырғаны, құлқынын танымаймысын?.. — деп, Майбасар өзінің күндізден байлаған шешуін айта кеп, — Ал енді Бөжеймен татуласу да осы бүгін кешке болады. Осы нағаз, осы астың үстіне олар да келеді, оны есіттің бе? — деді.

Дәл бұл арасын Жақып та, өзге бұнда отырған жігіттер де естіген жоқ еді. Абай да білмейтін. Бөрі де аз антарылып қалып, іштерінен Бөжейдің бүгінгі татуласа келетін пішінін көргісі келді.

Майбасар осы жайдың бәріне тоқмейілдене түсіп:

— Бар жақсылықтың басында, әйтеуір, бір Алшекен... Берген мал адал, адал ғой Алшынбай аулына! — деді де, қасында отырған Абайға ілінкіреп, төне түсіп:

— Ұқтың ба? Бәлем, осы жолы бармай құтылышы қайныңа! — деп, Абайды тағы қолға ала бастады. Бірақ Абай дәл осы жолы бұрынғыдай жасыған жоқ. Әншейінде, бұндай топ ішінде Майбасардың осы қалжынынан терлеп-тепшіп қысылатын болса, бүгінгі кеште олай емес. Үйдің іші Абайға қарап ақырын құлісе бастады. Майбасар Жақыпқа қарап көз қысып отыр еді...

— Майеке, тағы бастадың ба, бармаймын, тіпті!.. — деп, үлкендерге бұрылды да, құліп қойды.

— Өй, жаман!.. Жаман бола ма деймін, осы шіркін! “Өлі-тірісін берген сон, өлі күйеу жата ма?” деп, өзің қалайсың? Иегі итегінің та-мағындағы бол үлпілдеп келін отыр анда. “Келмей кетсінші, бәлем!” деп ол сені сынап отыр осы жолы. Өзің сүйекке намыс болатын жайды ойла-масаң керек мүлдем! — деп, Майбасар Абайды шындалап айналдыра бастады.

Абай өлі де қысылмай, құле қарап Майбасарды мыскыл еткендей мырс етті де, арт жағында тұрған домбыраны алып, даңғылдатып тарта бастады. Жауап қатқан жоқ.

Майбасар жауап ала алмай аз отырып, қайтадан қадалып:

— Ал айтсаншы!.. Қасыңа жолдас қып мына отырған барлық атпал жігіттерді ертем. Тек емеурінінді білдірші! — деді.

— Майеке, қойыныз дейім!..

— Да, тіпті де қоймаймын!.. Білдің бе?..

— Япыр-ау, осы сізге түсер олжа бар ма? Тым құрыса, женге болсаңыз бір сәрі еді!..

— Женге болмасам, женгеден артық айызым қансын!..

Абай құліп жіберді де, бір ерекше ойнакы тентектік тауып:

— Осы бір емес, екі емес... шын қоймайсыз ба? — деп, домбырасын тоқтатып, алдына көлденен салып, Майбасарға қадала қарады. Құлімсіреп қараған үлкен көздеріндө аса бір қызулы жалын көрінгендей еді.

— Ал, қоймадым!.. — деп Майбасар, “кайтер екен” дегендей ежіре耶 қарады.

Абай өзі көрген Шөжениң қалпына салып, құлімсіреген көзін сыйрытып, басын жоғары көтере беріп соқтырта жөнелді:

Уа, қой десе, бір қоймайсың
Аз болды ма, Майеке,
Осында көрген қызығың?
Кертіп жеп-ак жүрсің гой,
Карқаралы халқының
Жал-жаясын, шүкшесін.
Алған, жеген аздай-ак
Тағы бірді тауыпсың.
Уа, Алышынбайдың қызы кім?
Адақтамақ сертің бе,
Осы өңірдің елінің
Жүйрігі мен жортагын?
Айттай-ак қойсаң не етуші еди,
Сонда да бар ма ед ортагын?
Гүж-гүждеп бір қоймайсың,
Бұқасы ма ең қашырап
Сол ауылдың тортагын?
Біле білсең осы сый
Жетер еді, қайнага,
Орайы болмас қолқаның... —

деп сақылдап күліп, Абай Майбасарға қарай жантая кетті.

Үйдің іші өрі қайран боп, өрі сүйсініп, қарқылдай күле жөнелді. Майбасар қысылғаннан, үнсіз ғана лекітіп күле беріп, Абай бітірген уақытта, басын шайқап, дымы құрып, боктап жіберді де:

— Қап! Қап! Мына жаманның қылышын-ай!.. Енді қайттім, бәтір-ау?! — деді.

Абай күліп, мыскылдап:

— Бол, айтатын болсаң өлеңмен айт, Майеке, әйтпесе, тындармаймын! — деп, басын шайқады.

— Ал бәлем, соңынан қалмайсың!.. Алар сыбағанды алдың ба?.. Шоқ!.. Шоқ енді!.. — деп, Жақып қып-қызыл боп, ішек-сілесі қатқанша құлді.

— Қап, мына Шаншардың жиені!.. Ұлжан женешем-ау, сені бүйткізіп отырған... Бәлем, ауылға барған соң сыбағанды берермін шешене айтып!.. — деді Майбасар.

Төлепберді, Бурахандар да мына сөздің тәркінін үғып:

— Бәсе, нағыз Тонтай!

— Тонтайдың жиені ғой!..

— Сайқымазақ Шаншардың шанышпасы ғой мынау! — деседі.

— Уа, бұл өлеңді бір жерден қойнына салып өкелді ме дейім?! Өлең айтушы ма еді, бұл жаман?.. — деп, Майбасар өлі қайран боп отыр.

Шынында, Абайдың өлең жазып, өлең айтатынын бұл үлкендердің көрген, сезгені осы ғана. Абай өзінің қалжынан мұндай үлкен өсер болады деп ойлаған жоқ еді. Енді қайтадан өз-өзінен қысылынқырай бастап:

— Өз өлеңім емес, — деді мынау үлкендердің шамасын біраз қылжак еткендей боп, — бағана кешке Шөжени қөріп ем, соның өлеңі, — деді.

Үйдегілер нанар-нанбас боп, жапырлап сұрастыра бастағанда, Абай бір қалыпты құлімсіреген жүзбен сыр білдірмей отырып:

— Осында бір Майбасар деген ағам бар. Күнде сүйтіп маза бермейді, соған жауап үйретші деп ем, сол кісі үйретті, — деді.

Шөженің бағанағы мыскылышыл, ойнақы, ашы құлкісі Абайдың қазір көз алдында. Жанағыдан Майбасарды жайратып салғанына Абай өзі де ішінен қатты ырза болатын.

“Шөжеге үқсадым-ау!.. Шындал үқсай алар ма екем?!” — деп, ішінен қызғана құмарткан жай бар-ды. Үй іші мұның “Шөже” деген сөзіне шала нанып, жаңағы оқыс мінезін өлі тамашалап отырганда, сыртқы есік ашылып, жылдам басып Қарабас келді... Дырду тез басылды. Қарабас үйге басын сұға бере, табалдырыктан аттамай, даурығып:

— Болындар! Намаз бітті! Қонақтар мырзаның пәтеріне беттегелі жатыр... Қаратай мен Ызғұтты жетсін! деді. Ал тегіс, шапшан! — дегендегі жұрт дүрк тұрып, асығып киіне бастады.

Абай неғыларын білмеді. Өйткені Жақып бұған: “Сен қонақ күтіп, табак тасуға жарамайсын, ал өкен қасында үлкен кіслермен тағы да отыра алмайсын... Орын тар болар. Одан да бүгін осында жатсаншы!” — деген.

Абай өзі де осыны “тапқан ақыл екен” деп еді. Бірақ Майбасар мен Қарабас:

— Е-е, ен болмаса қонақтарды көріп, сөлем беріп қайт!

— Мына шаһардың көп қонақты қалай сыйлайтынын көріп қайт!.. — дескен.

Өзге жұрттан кейінде қалса да, Абай жаңағы соңғы сөздерді біраз орынды көріп, ақырын аяндал өкесінің үйіне келді. Жалғыз келіп еді. Өзге барлық үлкендер киіне сала асығып, қалбақтап, жылдам басып кеткен екен.

Ұзақ намаздың артынан түнгі асқа қарай шабыттанып қозғалған жұрт Абай келгенше тегіс орналасып қалған төрізді.

Қора ішінде күтушілер, аспазшылар болмаса, өзге жүргіншілер жок. Бірақ қақпаның іші-сырты толған ертеулі ат екен. Түнгі аязбен үстері қылауланып, шаңытып тұр. Әдемі шана мен қамыт-саймандары сықырлай түсіп, жегулі дара аттар, пар-пар аттар да көрінеді. Ылғи жақсы женіл шаналар... Бұл қала байларының аттары болу керек. Сенсөң тондарына оранып, шана ішінде қалғып отырган бірен-саран көшірлер де байқалады.

Үлкен ағаш үйдің қорага шығатын кең есігіне қарсы кішілеу ас үй бар еді. Соның есігі дамыл таптай ашылып-жабылып жатыр екен. Табақ-табақ ыстық асты жаңағы Майбасар пәтеріндегі жігіттер жүгіре басып тасып жүр. Ас үй мен қонақ үйдің арасында Майбасар, Жақып та қарбаласады. Үй ішінен қонақ қасынан бұларға да орын тимеген екен.

Барлық ас жақты басқарып жүрген Ызғұтты.

Ол:

— Былай... Бас аяғынды!.. Эпкел! Бол!.. Бол шапшан! — деп, Майбасар, Жақыптарға да шолак-шолак бүйректар береді. Женіл бешпет ішік киіп, білегін сыбаныңқырап алған Ызғұтты аңшыдай шапшан, ықшам. Құнанбайдың бүгінгі қонағынан аяған жаңы жок сиякты.

Абай үлкен үйге кіретін есікке тақай бергенде, қарсы алдынан Қазақпай жүгіре шықты. Ас үйге қарай үшып барады екен. Оған жол беріп, енді кіре берейін деп еді, арт жағынан:

— Былай, былай түр!.. — деген Үзғұттының қатты бүйрығы естілді.

Екі қолдарына екі-екі үлкен жасаулы табақтар алып, Бурахан, Төлепберді, Жұмағұл, Қарабастар келеді екен. Абай тағы тоқтап, жол берді. Дәл қасынан буы аспанға шығып, табақ-табақ ет өтіп жатыр. Үлғи бір түрілген казы, төңкерілген жас құйрық, сары алтындағы балқыған жал, желін майлар... Әрбір екі табақтың бірінде, әлгінің үстіне бір-бір қоңыр бас орнапты. Бұларды кіргізіп жіберіп, Абай енді үйге қарай қозғалайын деп еді, үй ішінен тағы бір нөрсемен карбаласып, Қаратай шығып келеді екен. Ол Абайды, тіпті, қағып кете жаздады.

— Өй, тұздықтарың... қайда?.. Жеке қоятындарың қайда?.. — деп келеді екен.

— Бар! Бар тұздық! Әне! Міне келеді! — деп, Үзғұтты Қаратайды қайта қайырды. Абайды бұл екеуінің есік алдындағы карбаласы тағы кіргізбеді.

Бағанадан бері кірген-шыққанға есік ашушы сияқты боп тұрғанына Абай ыза болып, енді Үзғұттыны ығыстырынқырап үйге кірді. Бірақ кіре бере Үзғұттының шынтағын қағып қалып еді. Бұған сырт қарап тұрған Үзғұтты жаңағы тұздықты бөліп құйып түр екен. Қозғалып кетіп, тұздығының біразын жерге төгіп алып:

— Өй, тәнір алғыр!.. Бұл кім өзі?.. — деп, ашумен сырт айнала беріп, Абайды көрді де:

— Өй, Абай, сенбісін?.. Ай, шырағым-ай, бір тыныш жерде отырсан етті!.. Бұл қарбаласта не бар еді саған?.. — деді.

Абайдың мұнда келгенін жалғыз Үзғұтты емес, өзгелер де онша мақұл көрмеген сияқты. Бұны қорғайтын қабак байқалмады.

Жалғыз-ак, бір тәуірі, бөтеннен ешкім жок екен. Бұл үй, тегі, кісі отыратын үй де емес, далан сияқты еді. Бөлменің едені мен іргесі толған, жапырлап тізілген кебіс, калош, саптамалар екен.

Осы кіре беріс бөлмеден төрге қарай және он жақ, сол жаққа қарай бірнеше бөлме бар еді. Дәл он жақтағысы Құнанбай жататын үлкен бөлме... Сол үй жақтан зор дауыспен көнілдене сөйлем отырған Алшынбай, Майыр үндері келеді... Тұтасқан қатты күлкі де естіліп қояды. Кеңінен көсіліп, күлдіргі сөздер айтып отырған Алшынбай сияқты. Төрдегі бөлмелер екеу еді. Онда да жағалай тізіліп, малдас құрып, сығылыса отырған қонақтар екен. Бұндағы қонақтың көбі қаланың татар саудагерлері, қазақ байлары және тап ортада жаңа мешіт имамы Хасен молда көрінді. Бұл бөлме әлгідей емес, акырын сөйлем, аз күледі. Үлғи бір бой тежеп, сыпайылық бағып отырған ауыр кісілер төрізді. Сол жақтағы бөлмеде Бошан, Қарашор руларының жуан-жуан атқамінерлері мен бірнеше төрелері бар екен. Ол бөлме де даурығып сөйлегіш, бірін-бірі мыскылдағыш, қулагеш, қызу бөлменің бірі көрінді.

Абай қонақ үйлердің есік-есігінен бір-бір қарағаны болмаса, ешқайсынына кірген жок.

Бір есептен, осы аралық бөлмеде қалып, жан-жағының бәріндегі өзгешеліктерді ести тұрудың өзі жақсы. Тек ашуланшақ Үзғұтты тағы қакпайламаса болғаны.

Бір бұрышта ұмыт қалғандай боп, жалғыз серейіп қалған орындық

бар екен. Абай соған отырып, табақшылардың асығыс, карбалас кимылдарына қарайды.

Жеті-сегіз жігіт бағанадан бері өлі қүнге шейін табақ тасудан дамыл алған жоқ...

Улken-үлкен төрт бөлменің бұл сағаттағы мешкейлік қарекеті қалың топыр, қан жайлаудағы бәс пен астан бір кем емес. Бағанадан бері бірнеше ту бие, қысыр тай, төл емген жабағы, талай-талай ісек, ту қойлар жұтылған болар.

... Бір уақытта табақшылардың әбігері қайтадан қыза жөнелді... Бос табактар бөлме-бөлмeden суман-суман шығып, тағы да ас үйге қарай тайпия қалқып кетіп жатыр... Сол бос табактардың ең сонғылары Құнанбай бөлмесінен шығып бола берген кезде, ас үй жақтан тағы-тағы қайқайма табақ палау қаптады... Оның да беті булана түсіп, қызара бөртіп: “Мені қайтіп жемейсін, мені қайтіп тастайсын?” деп келе жатқан сияқты. Ауыз үйде ешкім үн шығарып сөйлемейді. Құнанбай жігіттеріне Ызғұтты үйреткен тәртіп сол болу керек. Үш есіктің тұсында қазірде Жакып, Майбасар, Ызғұтты үшеуі тұрып ап табақ жақындай бергенде, конак үйдің есігіне қарайды да, табақшыларды үндемей нұскап, рет-ретімен кіргізіп жібереді.

Палау... Палаудан соң үзім сұзы, одан әрі шай... Әйтеуір, ел жататын уақыттан асып, қалың үйқының бір мөлшеріне барғанша төрт бөлме дамыл алмай, болдым демей жеп, жұтып, ішіп жатты.

Абай есінеп, түрегеліп, енді Майбасар пәтеріне қайтпақшы еді. Әлі қүнге мұнымен бір ауыз тілге келер ағайын жоқ. Күтушілер өлі де сол алғашқы қарбаласта.

Тиін ішігінің түймесін салып, енді сыртқы есікке қарай баса бергенде, Абай Құнанбай бөлмесінен шырқай шықкан үн есітті.

Табақшының біразы да бұған елең етті. Абай да барып, есікті біраз ашыңқырап қарап, көз салды... Шоқша бурыл сақалы бар, жал тұмсық, сүр жүзді бір кісі екен. Домбырасын безілдете ойнақшытып, зор қайырманы басып ап, содан әрі домбыраны көлденен салып қойып, такпактай соғып, желдірте жөнелді...

— Бұл кім?

— Бұл қайсысы?..

— Қай ақын?.. — дескен үндер өзге бөлмелерден де және табақшылар арасынан да естіліп еді...

Құнанбай бөлмесінен ауыз үйге қарай басын шығара беріп, Қаратай:

— Балта, Балта ақын! — деді.

Жанынан шығарып, сілтеп отырған, Алшынбай қасында жүретін Балта ақын екен...

Алған жарың жамандап,
Асқанды қайдан табарсың
Ақ тоныңды жамандап,
Атылас қайдан табарсың?
Өз басыңды зор етіп,
Теңдес қайдан табарсың?
Ағайынды жат біліп,
Жақынды қайдан табарсың?

*Араз болсаң, еліңе,
Жамандық, айттар хабаршың.
Тату болсаң, ағайын,
Сонау қатын-балага
Сүйінші айттар хабаршың, —*

деп тоқтады. Үй ішінен:

— Пәлі, пәлі сөзіңе!..
— Бәрекелде, әбзел сөз!..

— Да, сөз төресі осы да!.. — деп, даурығып, мақтау айтып жатқан Алшынбай, Қаратай, тілмаш үндері келді.

Осындай үлкен ауыр жында мынадай суырып салма сөз жөне аразды табыстыратын бітім, жамау сөз Абайға бір алуан қызық сияқты көрінді... Ол тағы тындай түсейінші деп, ентелеп, бағанағы орындығын әкеліп, осы арада отыруға бейімдеп еді... Бірақ ақын жыры қайта шықлады.

Үй іші қайтадан томсарыңқы қоныр өнгімеге кірісті.

Абай Бәжейдің пішінін жаңа жақсылап көрді. Ажарында ашу жок. Бірақ соншалық ашық-жарқын, сауық, қызық та жок. Салқын, тыныш кана тартымды сабыр бар екен...

Құнанбай пішініне Абай көзі түсіп еді, ол жинақы боп, өр нәрсеге сергек қарап отыр екен. Құлкі, сауыққа ол да оншалық бой үрайын деп отырған жок.

Бұл үй өнгімесін қоныр кеңеске айналдырған Алшынбай мен Баймұрын. Еңгезердей үлкен бойлы, сары Баймұрын Бәжейді татуластыра әкелген кісі болатын. Қазір Алшынбай екеуі ғана сөйлейді. Өздері үшін емес, Құнанбай, Бәжей сияқты екі жақ үшін сөйлейді.

Абай Балтаның жыры тоқтап, салқын кеңес басталғанын көрген соң есіктен қайта бұрылды. Осы уақытта Қаратай ауыз үйге шығып, Ызғұтты мен Майбасарды шақырып ап:

— Татулық болды, татуластырды! Алшекен мен Баймұрын екі жақтың да бар сөзіне ие боп өздері сөйлеп, өздері шешіп отыр. Осылай етіндер деп мырза да, Бәжей де ерік беріп еді! — деді.

— Ал байлау не болды?.. Тынымы не болған екен?.. — деп, Майбасар ентелей түсті.

— Тынымы да өзгешелеу болды, білем... Арапарың алыс болса, қыз алышып, құда болысындар дер едік. Ағайынсын, жақынсын, бірақ сол жақындығың қайта жанғырсын! Екеуін бала алышындар! Бәжей Құнанбайдан бала ауысып, бауырына салсын. Сүйтіп, иістерің аралассын! — десті.

— Осыған тоқтасты ма?..

— О не қылған бала?.. Өзінен туған бала ма?.. — деп, Майбасар, Жақып қайталай сұрасып еді...

— Тәйірі, айттым ғой!.. Өз баласы!.. Асырауга алады!.. — деп, Қаратай асығып қайта кетті...

Абай мына байлауға қатты анырып, аң-таң болумен бірге, ішінен бір түрлі түршігіп қалды.

— Қай бала?.. Кім беріледі?.. Оспан ба, Смағұл ма?.. — деп, ерек

балалар беріледі екен деп ойлады. Жаңағы атаған екі інісінің ешқайсының да ана қойнынан алып, өзге жакка жіберуге кия алатын емес...

Ана қойнында уайымсыз, жазықсыз жатқан інілерінің біреуінен өлі айрылғандай көрді.

Осы кештен жиырма күндер өткен мөлшерде Құнанбай елге қайтадын болды.

— Құдай бүйірса, ертең аттанамыз. Жол жарагы сай болсын! Ошарылып бөгеп жүретіні болмасын!.. Атқа ерте қонаїық! — деп, Құнанбай Карабас, Жұмағұлдардан хабар таратты.

Осы сөз шығысымен Құнанбайдың өз қасындағылар да және Жақып, Қаратай пәтерлеріндегі Тобықты атаулының барлығы да соңғы бір күнді қарбаласпен өткізді...

Елге қайтудың хабары бүл топтың жас-ұлkenін тегіс сергітіп, куантқан еді. Әсіреле, елді қатты сағынған Абай болатын.

Ол соңғы уақытта Жидебайдағы шешелерін, ауыл-аймағын түсінде де көре беретін. Барлық пәтерлерде бүгін әбігермен қатар, күлкі, қалжын, куаныш та көп.

— Жүреміз... Жақында қайтамыз! — деген сөздің естілгеніне бесалты күн болғандықтан, бүл жүрттың ат-тұрманы әзір-ді. Жалғыз-ақ Қарқаралыда ұзак тұрғаннан бері мінілмей, жемде ғана тұрған семіз сәйгүлік аттары майланаң кеткен болатын. Соңғы бір жұма бойында сондай аттардың аз-аздап терін алып, ішін тарттырып, сұтынып, таң астырып, қыстың ұзак жолына сартап қып алмақ қарекеті де болатын. Абайдың қайтар жолда мінбегі “Аймандай” деген бір қара жал, қара құйрық, сұлу құла ат еді. Аяңшылдан жол жорға боп кеткен, жүрдек, әсем, нағыз бозбаланың аты.

Өзге үлкендердің атымен бірге бүл да бөлек бір қорада бағылатын. Абай жүріс хабарын білсімен, Аймандай атты көргелі келді. Мандайының төбелі шын-ақ айдай боп жарқырап, басын шұлғи түсіп байлаулы түр екен. Абай көптен мінбей және көп күннен бері көрмей де жүрген еді. Атын да сағынып қапты. Таңертеңгі аяздан қырауытып тұрған жалы мен жонын бір уыс шөп алып сипап, сұртіп тастады. Содан кейін көп үлкендердің дағдысы бойынша, Аймандайдың жалын ұстады. Абайдың саласы ұзын, ашан қолын Аймандай аттың қазіргі жалы кере түсті. Құла ат та қатты семіріпті. Абай шегіне түсіп, бүйірден бір байқап қарап еді, жоны да жұмырланыпты. Үлпершек майы да білеуленіп, білініп түр екен.

Атына қайта жақындалап кеп, мойнын құшактап қысынқырап тұрып:

“Ертең емес, бүгін-ақ, қазір-ақ жүрсек етті!” деп ойлады. Ер-тоқымды жайлы қып ерттетіп, қалың ат көрпені баптап салып, тымақтың құлағын шарт байласап ат Абай атына мініп, қорадан шыкты.

Әрдайым тізгінін созып жіберіп, басын шұлғып тастап, көнілді аяңдайтын Аймандай бүгін, тіпті, женіл басып, дәл жел қайықтай лыпып түр екен. Осы күні кешке шейін Абай атынан көп түскен жок. Жұмысы жок болса да қаланың шетіне бір шығып кетіп, базарын бір кезіп, Тобықтылар жатқан пәтер-пәтерді аралап жүрді.

— Түс кезінде өкесінің қасынан түстік жеп, шай ішіп, қайта аттанып, тағы да базарға барды. Бұл жолы қасында Ызғұтты бар еді. Құнанбайдың акшасы Ызғұттының жанында болатын. Ас уақытында Абай өкесінен акша сұрағанда, өкесі Ызғұттыға бұрылып:

— Базарға ертіп бар да, шешелеріне, інілеріне алатын базарлығы болса, өзің тандап алып бер! — деген.

Екіндіге шейін Ызғұтты екеуі талай дүкенді аралап жүріп көп нәрсе алды. Әсіресе, көрі өжесі шайшыл, қағаз шайшыл болатын. Абай сол шайдан бастап қант, көмпіт, макпал, дүрия сияқты қөйлек, камзолдық нәрслер алды.

Өзінің артына бөктерген үлкен қоржынның екі басы әбден сықап толған соң, содан асқан нәрселерді Ызғұттының қойны-қоншына тыққызып алып, кеш бата өкесінің қасына қайта кеп еді.

Жүрер алдында өзге жүрттың да қам-қарекеті осы сияқты шаруалар болу керек.

Ертен жүретін Құнанбайды Майыр, тілмаш, старшын, билер бүгінгі кеште тағы басып жатыр екен. Абай өкесі отырған бөлмеде болмай, басқа бөлмеде, Карабас, Ызғұттымен қоржындарын тіктіріп, жолға өзірленумен болды.

Жатар уақыттағана Құнанбай қасынан қайтқан Майырды Ызғұтты шығарып салып қайтып еді.

— Мырзаның дүниесін кім қызықтамаған, ең аяғы піскен бас Майыр да жаңа бір қарбытып асап кетті! — деді.

— Немене, мал алды ма, акша ма? — деп Карабас сұрастырып еді.

— “Ұлықсың ғой, көрнекті бол жегіп жүр!” деп, анау Берікқарадан келген үш қара атты берді. Ақшалай бес жүз сомды тағы асатты! — деді...

Соңғы күндер Құнанбайдың бергені жалғыз бұл Майыр емес. Тілмаш та бірталай алған. Әсіресе, кешегі күнде қырық-елу қараны Алшынбай аулына да Майбасар мен Қаратайдан айтып жіберіп еді. Абайлар жата бергенде, тұнделетіп олар қайтып келді. Ертенгі жүрісті бөгей ме деген солардың кешігуі еді. Енді олар да жетіпті.

Осыдан екі-үш күн ілгері, Майбасар Алшынбай аулына баардан бұрын Абайды тағы қажап көрген... Бірақ анада Абай өзін күлкі қып, қатты тойтарып тастағандықтан, енді туралап айтпай, киялап кеп: “Келіннен үят болды-ау!” деп еді.

Ызғұтты сияқты үлкендерді көмекке шақырып, соларға айтқандай бол айтып еді. Абай онда да: “Бармаймын” деп, бір-ақ қайырған... Сонымен, қайынға бару өнгімесінен Абай арылған-ды...

Құнанбайдың жүріске байланғаны Абайды қазір қайындастырып демегені болды. Енді ертен жүреді. Бірақ тәсекке жатып, үйқыға кетер алдында Майбасарды қайта есіне алып, оның Ділдә тұрған ауылға барып қайтканын ойлап, Абай ең алғаш рет өз қалындығы туралы құпия, ыстық бір сезімді сезгендей еді.

Бармады... Бірақ көргісі келуші еді... Қандай екен? “Иегі ителгінің тамағында” деп Майбасар суреттеген, Абай көз алдына ителгі, қаршиға, түйғын сияқты қырандардың сұлу мойындарын келтіріп, шынымен сондай нәзік, ақшыл тамақ иектердің болатынын ойлады, бір бүгін емес мұның алдында да бірнеше рет Ділдә жайын өзгеше бір толқынмен ойлаушы еді.

“Барса нетер еді?” деп, әлдеқандай белгісіз бір қызумен ойы түман-дайды. Бірақ Майбасардай қатан, тұрпай адамдардың мінезі мұның ойындағы құпия сезімін аямай қылжақ ететін төрізді. Олардың тілеуі мен қақпайына еру — өзін-өзі аямау. Қадірлі, қасиетті сырны былғау сияқты. Ділдөні бұл іздейді. Іздегендеге “қайындау” деген сияқты ырымжырымы көп, ынғайсыздығы көп жолмен іздегісі келмейді. Ол үялтады!.. Сондыктан баруга бата алмайды.

Осындай екіудай көнілмен көп аунақшып жатып үйқыга кетті.

Ертеңінде, Құнанбай айтқандай-ак, ерте аттанысты. Әрбір топ өзді-е兹 пәтерінен жеке-жеке шоғыр болып шығып, қала сыртында тоғысқан.

Каладан Құнанбайды шығарып сала келген старшын, би, төрелер де көп екен. Жиыны жұз шамалы кісі бол, біраз тоқырап тұрысып, ақыры: “Қош, қош, мырза!.. Жолың болсын!.. Сапарынды онғарсын!” дес-кен тілектермен қалды да, Құнанбайдың отыз шамалы тобы Тобықтыға қарай тартты.

Қарқаралыдан Шынғыска шейін жүретін жол ұзак. Жердің алыс-тығынан басқа, қар қалың, жол да ауыр болатын. Ой-қырдың баршасы да сіреу бол, қыс көрпесін қалың жамылыпты.

Арқаның дағдылы қатты желі биыл қыста да көп сокқан. Кейде бір жұма, кейде, тіпті, он күндей айықтай, ак боран бол түтеп тұрып алған кездері болған.

Ақпан, қантар, бірдің айы — баршасы да қазір Абайлар жүріп келе жатқан сар дала, қоңыр адыр, сай-сала, қорық-қойнауларға өздерінің ак ирек, сар-кідір омбыларын, օқаптарын, мұздақ жалтырларын жапқан көрінеді. Қарлы оюлар ышқынып сокқан жел іздерін дәлелдейді. Данғыл кара жол жок. Көп аттылар, тегіс қатар жұру былай тұрсын, тіпті, үш салт аттының қатар жүретін жерлері де окта-текте кездеседі.

Сол себепті барлық жүргінші қайтқан тырнадай, ұзак салқар көштей бол, ылғи шұбалып, тізіле жүріп отырады.

Жолаушылардың мандай алдында Құнанбайдың өзі. Астында семіз сары жорға аты бар. Арт жағы тегенедей жұмыр келген, ак жал, сары жорға ат көп жорғадай күдіс емес. Қабырғалы, жазан және зор болатын. Құнанбайдың қалың жылқысының ішінде өрдайым ұзак жолға, өсіресе, қыскы жолға мінетін аты осы еді. Устінде кара құлын жарғағы бар, күміс кісе буынған, кара мақпалмен тыстаратып, қызыл түлкі тымақ киген Құнанбай сырт жағынан караганда, тіпті, зор, көрнекті еді. Кара жарғақ сары атқа жақсы жарасады. Тайпалған қатты жорға өзге жүргіншінің бәрін сар желдіріп келеді. Абайдың Аймандағы кейде Құнанбай жүрісі баяуласа, жол жорғасын салады да, сары жорға қатты тайпалып кетсе, амалсыздан желе жөнеледі. Желісі бір түрлі қатты, мазасыз.

— Ойпыр-ай, желісінің қаттысы-ай!.. Дәл бір бөренеге мінгізіп қойып, солқ-солқ ұрып отырған сияқты, — деп, Абай Қарабасқа Айман-дай аттың жүрісін шағып қояды. Шынымен, алғашқы күнгі жүрісте Абайдың іші-бауыры солқылдап, етегін де қымтай алмай, икемі кетіп отырды.

— Іштеңе етпейді. Аздан соң етің катып, үйреніп аласын... Етегінді қымтап отыр!.. — деп, Қарабас ақыл айтып қояды.

Абайдың еркіне салса, асықтай жол жорғамен жүрер еді. Бірақ елге жету үшін бірнеше күнді санап ап, сол мөлшерде жетем деп тартқан

Құнанбай жүріс шамасын өзгеге билететін емес... Жолды-жолсыз жердің барлығында сүккә қарсы қасқарып ап, топты бастап келе жатқан себебі де сол. Әништейінде аямайтын атшылар мен шабармандарды да алдына салмайды.

Осы жүріс бір бүгін емес, талай күндік жолдың бойында үнемі осылай бол отырды. Бірақ күндізгі уақыттар Құнанбай асығып, сүйт жүргенмен, жолдағы белгілі-белгілі ауылдарға кеп түскенде үнемі тез аттана алмай қалады. Жол бойындағы Шұбартай, Абыралы, Дегелен, соң Шыңғыстың батыс жақ сілеміндегі Тобықтының шеті болсын, баршалық қоналқаға түскен ауылдары Құнанбайды қажыдан келе жатқандай қарсы алады.

Бәрінде де ақсақал, атқамінер, молда, сопының аузында: “Мешіт, мешіт”. Кейбір жағымталсыған кәрілер: “Карадан хан тудың!” деп, “Қырғында қылау салмай шықтың!” деп, “Қоңыраулы бүйра нардай болдың?!?” деп, көпе-көрінеу қошемет, жорғалық та істейді. Құнанбай аттаннып кеткенге шейін мұндай ауылдар “құрак ұшып”, қалбак қағып күтеді.

Жол бойындағы осы бірталай ауылдардың атқамінер адамдары Қарқаралыда дәл қыс ішінде Құнанбай алдында болып, дау-шарын бітіріп қайтқан екен. Ақы төлеуін, айып-анжысын алып, есебін айырып, егескен жерлерінен Құнанбай арқылы өш алғандары да бар екен.

Шұбартай, Абыралы ішінде төрт-бес жерде осындай ауылдар Құнанбайды аттандырап кезде, оңашарақ шығарып ап, жүрістен бөгеп, жасырын сөйлесіп те қалады. Және сондай ауылдың барлығынан жетек аттар, ту биeler косылып қалады.

Осындай олжадан түскен екі қара жорға, бір қызыл ат, тағы үш торы ат, қазірде Қарабас сияқты атшылардың жетегіне ілесіп жүретін болды. Абай бұл жетектерге танқалса да, алғашқы күндер көніл бөліп, мәнін-жөнін ескерген жоқ. Бірақ ілгері жүріп, Тобықтыға қарай басқан сайын осы жетек молая берді. Әрі-беріден соң қосарына жетек ат алмаған жүргінші бірен-саран-ак бол қалды. Тобықты шетіне ілінер кезде осы жылқылардың саны он беске жетіп, енді жетек емес, топталып, жеке айдалып отыратын болды...

Мұның бәрі аға сұлтан сапарының “олжа мен сыйдан қоюланып келе жатқанына” айғақ еді. Құнанбай аулында дәл осы күнде құмалақ салған кісі болса, жүргіншілердің “Бүйірі ток, қанжығасы берік, қос-қосардан олжасы бар!” дер еді. Жорыққа аттандырған барымташыға түсетін құмалақ бұларға да түсер еді.

Қоналқа жерде бөгелгені болмаса, түстікке аялдамай, күндіз баласында үнемі сүйт жүріп отырған топ Қарқаралыдан шыққанына жетінші күн дегенде Шыңғыс тауының батыс жақ тұмсығына кеп ілінді.

Осы жетінші күні Құнанбайлар Төлепберді мен Қамысбай, Бурахан үшеуін қыуп жетті. Абай олардың неге бұрын кеткенін білген жоқты.

Алдағы бір сар жотадан қалың жылқы айдал бара жатқан топты көргенде, Майбасар:

— Эне, анау сол біздің жігіттер болар! — деген.

Айтқандай, сол жаңағы үш жігіт, Құнанбайдың мал айдатқан

адамдары екен. Олардың алдында жұз қаралы жылқы бар. Өншең бір төңкерілген доға жал ту бие мен ылғи іріндей, ірікті аттар екен.

Қарабас айдал келе жатқан он бес ат та осыған қосылды.

Құнанбай жылқы ортасына кеп, айдаушылармен саран амандасты да, азын-аулақ бөгеліп, тұрып қалған еді.

Абай қатты бір күдік ойлап, Қарабастың қасына келіп сұрастыра бастады.

— Бұл не қылған жылқы? Кімнің жылқысы өзі?

— Е, олжа, әкенін олжасы емес пе?

— Олжа не? Кімнен алынған?

— Өй, тәйір, баламысын?.. Әкеңнің қол астына қараган халық аз ба? Қаркаралыда күні-түні басып жатқан қара нөпір ел көне... Сондағы енбек үшін ақы алмай ма? Текке істей ме? — деді.

Абай бұдан әрі сұраған жок. Бірақ барлық өзгеше жайды ұғынып, өз-өзінен қысылды да, қып-қызыл бол кетті. Дәл қасында жүргенмен, мынау әкенін, мынау барлық үлкеннің қыын сырны сезбеген екен.

Шөже есіне түсті... “Ортасын дарияның қарға шоқыр...” деп еді. Шөже Құнанбайдан алыс, шалғай жүргенмен, бар сырды біледі. Білгендіктен соны айтқан екен ғой.

“Не деген үят?!?” деп, Абай көнілі, әсіресе, Шөжеден үялғандай болды.

Жүргіншілер тағы да соктырып жүріп кетті. Абай желіп келеді. Бүгін бұлар Қарашоқыдағы Құнкенің ауылына да жетпек. Тұған-туыскан баршасын осы кеште көреді. Бірақ көптен асықтырған сағыныштың өзі де Абайдың жаңағы ауыр сезімін айықтыра алмады.

Ойлап, бойлай берген сайын тағы талай құнсыз істер тапты. Алшынбай аулына жіберілген елу қара да осы шоғырдың бір бөлегі. Қалыңмал... Абайға әперетін келіннің қалыңмалы да бұлдырдан...

“Иегі ителгінің тамағында!” деп қызықтырған, асықтырған қалыңдық? Ділдә!.. Мұның жары! Не бол барады!.. Көнілдегі қандайлық құнәсіз дүние кірленіп, жүдеп, нәрсіз бол барады... “Жар!” деген ат та соншалық жазықсыз қалпынан, қасиетті орнынан осындағы болады екен!” деп ойлады. Абай өзі үшін де, Ділдә үшін де наразы бол кетті, наразығана емес, ашулы еді.

Парақорлық — кітап айтатын құнөнің үлкені... Парақорлық бұрынғы Кенгірбай сияқты атакты бидің де сүйегіне басылған танба еді. Өшпес міні, кешпес сүмдіғы сол болатын. Ол, әсіресе, қысылған жандардан, жазықсыз жүрттап түсетін жем. Көшілікке айтқызсан, Барлас, Шөжелерге айтқызсан — ол ең бір кешірілмейтін құнө. Абырай, атак әперіп отырған “құдай үйінің” өзі де көптен-көп осындағы малдан салынбады ма екен!..

Парадан жиылып та мешіт бол қалқып тұрады екен. “Арамнан салындым” деп қаусап қалмайды. Оның ішінде де құдай аты аталып, пайғамбар атынан “құтпа”, “уағыз” сөйленеді. Сәлдеі имам көзін сүзіп, “тәбәрәкті” созып, “Бұқар макамын” құнірентеді екен. Жақсы көрдім деген баланын, жақсы тілеумен айттырдым деген келіннің ақ тілеуі, ак күмбезі де жем-парадан үзік жамылып, жем-парадан шымылдық тігіледі екен”.

Осы күні кешке Қарашоқыға жеткенмен, Абай әке қасында, Құнкениң аулында қалған жок. Қасына Жұмағұлды ертіп ап, Жидебайға қарай асыға жөнеліп, жол бойы ылғи шауып, жортып отырды.

Терезе түбінен қатты жүрген аттылар өтіп, ауыл иті шабаланып үріп қоя берген уақытта үйдегі шешелер ояу еді. Кешкі астарын ішкен де жок екен.

Бойы ұзарып, ірілеп қалған, беті тотықкан бала жігіт сәлем беріп кіріп келді. Байсалды бір үлкен жолаушыдан боп, қалың киім киген. Салмақпен басады. Осындай тұтқылдан Абай кеп кіргенде Жидебайды үлкен үйдің іші қатты қуанып, шу етіп:

- Абай!..
- Абайжан!..
- Қарағым!..

— Қоңыр қозым!.. Абайжан! — деп дабырлай сөйлеп, ерекше шат боп қарсы алды.

Үй іші тегіс аман-сау!.. Әжесі мен шешесі күйлі!.. Екеуі Абайды кезек-кезек сүйіп жатыр. Оспан да ұйықтамапты. Айқайлап қуанып кетіп, секіріп-секіріп тұсті. Өзін-өзі санға шапалақтап, ойнақтап жүр.

— Әпкел, базарлығынды өкел!.. Тәттің көні?.. Берсенші шапшан? — деп Абайды шешелерімен де, Ғабитхан, Тәкежандармен де амандастырмай асықтырып жатыр. Қойнын тінтіп, қалталарына қол жүгіртіп, кайта-қайта:

- Әпкел!.. Бол енді! — деп дегбірсізденіп қояды.

Осыдан үш-төрт күн өткенге шейін Абай үйде болды. Ешқайда қыдырған жок. Әсіресе, әке қасына барған жок. “Қарашоқыда қалың жиын бар екен. Құнкениң аулын қонақ басып жатыр екен. Мырзаға сәлем бере, амандаса барған ел үшан-теніз екен” дескен хабарлар Жидебайға күн сайын келіп жатты. Бұл ауылдан Құнанбай қасына кеткен Тәкежанғана болатын.

Ол Абай келген күннің ертеңінде Жұмағұлдан өлжа жылқылардың жайын есітіп:

— Ылғи сәйгүлік аттар дейді. Бар жақсысын тағы да Құдайберді таңдал, меншіктеп қояды, — деп, Құнкеден туған ағасы Құдайбердіден жақсы аттарды қызығанып, — Таңдаулысын алам! Алып келем!.. Осы жол ма?.. Қөрер-акпрын! — деп, асыға жөнеліп еді. Сол кеткеннен әлі қайтқан жок.

Абай бұл күндерде екі шешесі мен Ғабитханға Қарқаралыда қөргендерін, сезгенін көп-көп әңгіме қып айтып жүрді. Кейде мұның әңгімесін тоқал шешесі, сұлу Айғыз кеп тындейды.

Бөжаймен болған татулықты да айтты. Бірақ бала беру жайын білдірген жок. Ол өз ішінде жатқан ауыр құдіктің, қын уайымның бірі еді. Әкенің өзі айтып білдірмесе, Абай мынау аналардың қуанышпен карсы алған күндерін мұнайтқысы келмедин. Бұл аналар өкеменен не деседі? Оны қөрер, әзірше Абай аузынан естігенде ең алғаш сезері, айтары — ашу, қүйік болуга мүмкін. Ондайды мезгілінен бұрын шығарып Абай кайтеді? Ендеше, қинамай тұра тұру қажет.

Абай Жидебайға келетін күні осы жайды ойладап, жанындағы Жұмағұлға да: “Бұл ауылға айтпай-ақ тұра тұр” деп тапсырған.

Осымен төрт-бес күн өткен шамада: “Бәжей де келіпті” деген хабар жетті.

Құнанбай сол қарсанда Жидебайдағы үйіне Қарабасты жіберген еken. Сол Зере мен Үлжанға кеп:

— Мырза сөлем айтты, ертең көп кісімен осында келеді. Және Бәжеймен бас қосып табысатын осы үй, осы үйдің кара шанырағы бопты. Мұнда Бәжей, Байсалдар да келеді. Осыған қам істеп, күтіп алсын деп тапсырды! — деді.

Үлжан ол хабарға сасқан жок. Айғыз екеуі екі күндей қам істеді. Үлкен-үлкен тендерді шешіп, қымбат кілем, өсем тұсқиіз, алаша, көрпелерді алып, Зере отырган үлкен үйді де, қонақ үйді де, Айғыз үйін де жаксы жасап қойысты. Астау-астау бауырсақ пісіріп, қой үйтіп, құрт ездіріп, астарын да ықшамдады. Бірнеше қарындағы сары майдың ішінен тұзы дөл, дәмі жаксы, түсі асыл майды тандап ап, сондай қарынды әдейі арнап бұздырды.

Келесі күні, айтқаныңдай Құнанбай, Бәжейлер бар нәкерлерімен тұтас кеп, ошарылып қалды.

Бәжей үлкен үйге кіргенде, Зере орнынан тұрып, қарсы барып бетінен сүйіп жылады да:

— Қарағым, бауырың сұып, қатыбас боп кетпедің бе? Балам сен едің де, анаң мен емес пе ем?.. — деді.

— Алда жарықтық-ай!..

— Алда бакыр анамыз-ай!.. — десіп, Байдалы, Сүйіндік сияқты Бәжейге ере келген кісілер де босаңып еді.

Бәжей де шынымен шіміркенді. Зерені құшақтап, қысып тұрып, катты күрсінді де, қолымен ақырын ишарат қып орнына апарып отырғызыды. Өзі де Зеренің қасына отырып қалды.

Аздан соң үндемей отырып, басын изеп, осы үйдегі балаларды көрді. Абай әжесінің тәмениң жағында отыр еді. Бәжей ең алдымен соны шакырып ап, бетінен іскеп, содан кейін Оспан, Смағұлды да беттерінен сүйді. Зере мінезіне орай етіп істеген туысқандық жауабы.

Бәжей, шынында, бұл үйді бөлек бағалайтын. Құнанбайдың ғана үйі емес, осы бір атаның ортақ үйі және жалпыға мейірбан, момын, адад үй деп санаушы еді.

Бәжейлер жайласып отырганнан кейін, осы бөлмеге Құнанбай да кеп кірді. Қасында Қаратай, Майбасар, Құлыншақ сияқты нәкерлері көп еken.

Абай Бәжей мен өз әкесінің беттесіп отырган пішінін көруден үялғандай. Өзінен-өзі именіп тәмен қарады. Үлкендерге орын босату керек. Соны сылтау қып, бұл үйден шығып кетті.

Осымен бұл кеште де, ертең таңертенгі аста да әкелерінің үстіне кірген жок. Жай сырттан, шешесінен сұрастырганда, Бәжей мен Құнанбай көп үндеспей, шешіліспей, сыпайы ғана сыйласты дегенді есітті.

Ертенінде Бәжейлер жүрер кезде Абайдың Қаркаралыда естіген жат сезінің шешуі жетті.

Өз үйінде жер бауырлап жылап, Айғыз жатыр еken. Қарабас мұның қолынан Қемшатты алып, шарт киіндіріп, үлкен үйге апарыпты. Екі көзі қарақаттай жайнаған, аппак Қемшат мұндағы барлық үлкендерге:

— Аға, ата! Ата... аға! — деп, кішкентай нөзік саусактарын созып, жалт-жалт қарайды.

Мұның әлдеқандай жалынышты түрін көруге шыдамай Ұлжан шығып кетті. Үнсіз жылап, бұк түсіп Зере қалды. Ұлкендердің арасынан аяз лебін сезгендей боп, Абай да атқып шығып кетті.

Құнанбай босаңсыған пішіндердің барлығына жалғыз көзін оқтай қадап, атып жібергендей қарайды. Қарқаралыдағы байлау бойынша, мұның Айғыз қолынан тартып алып, беріп отырған баласы осы.

Үй ішінде түк өзгеріс сезбеген, бұрынғысынша былдырлаған Кемшат, тысқа қарай бір бөтен, үлкен кісі ала жөнелгенде ғана шошынyp еді.

— Апа!.. Апа!.. Әже!.. — деп, шырылдаپ қоя берген.

Кішкентай жүргегін корқыныш қысып, зар қаққан бала дәл бір от басып алғандай шыр-шыр етеді.

Осы зарлаған үні Бөжейлер аттанып ұзап кеткенше басылмады, алыстаған сайын отқа өртеніп не суға жұтылып бара жатқан жанның зарындаі бол, ызың-ызы есітіліп тұрды.

Шытырманда

1

Абай Қарқаралыдан қайтқан соң атқа мініп, ел аралаған жоқ.

Көбінесе Жидебайды ауылда шешелерінің қасында болды. Көктемге шейін күндіз-тұні кітап оқуга салынды. Медреседен қайтқалы кітапқа анықтап оқталғаны осы еді. Арап, парсы тілін, бірталай сөздерін ұмытынқырап, қарайып қалған екен. Алғашқы бір жұмадай Габитхан-ның тәпсіріне қарап, бұрынғы білген тілдерін қайта құрастырып алды. Содан әрі мұның қолына түскен өрбір қалың кітап соншалық бір қатты сағынып жолықкан ыстық, қымбат досы тәрізді болды. Габитхан да кітап оқығыш болатын. Соның кітаптарының ішінен өзін қызықтырған көп-көп асыл бүйімдар тапты. Мұнда Абұлқасым Туси-Фирдоуси, Низами, Физули, Науай, Бабырлар бар. “Жәмшид”, “Сейдбаттал Ғазі”, “Мың бір кеш”, “Табары жазған тарих”, “Жұсіп — Зылиқалар”, Ләйлі — Мәжнүндер”, “Көрүғлы” сияқты хикая дастандар да бар. Абайдың бас алмай оқығандары осылар. Аздан соң, кешкі шайдан асқа шейінгі мезгілде Абай кейбір оқып шыққан кітаптарын үй ішіне өдемі әнгіме қып, айтып беріп отыратын өдет тапты. Бұған әжесі себеп болды.

Зере Абайдың кітапқа берген ықыласын байқап бір күні кешке:

— Қарағым, осының ақыл. Ішкен менен жегенге мәз боп, мойны-басы былқылдап, ақылдан да, өнерден де кенде боп жүрген бай баласы аз ба? Осы ала қағазынан айрылма! Үқсама аналарға!.. — деген.

Әжесі кітап қадірін жақсы айтқанға Абай ырза болып, жаңағы сөзден соң, күн сайын бір тәмаша әнгіме айтатын болды. Шешелер, малшылар, балалар боп — баршасы телміре тындаитын. Анда-санда Айғыз да кеп естуші еді. Ол Көмшат кеткелі қатты жүдеу. Үлкен қара көздері ала-рынқырап, барлық жүзі сұрланып ақшыл тартыпты. Шеке тамырлары көкшілденіп, өдемі жүзіне уайым көленкесі түскен тәрізді. Үнсіз уайымдаған ана қаралы. Абай бұл шешесінің күйін қабакпен таниды. Ол келген кештерде әнгімесін ерекше ықыласпен айтады.

Абай әнгіме айтуда бір түрлі шешен, шебер боп барады. Габитхан, тіпті, өзі оқып шыққан кітаптарды Абай хикая қып айтқанда, бар бейілімен, жақсы ілтипатпен тындаитын.

Бір жаманы, жалғыз-ак көктем болып, мал төлдей бастаған уақыт-та қызық кітаптың бөрі тегіс оқылып, бар әнгіме айтылып қалды.

“Әнгіме, әнгіме” деп, Абайға емініп отыратын үй іші енді алғаш Абай айтқан әнгімелерді кейбір малшы қатынға немесе балаларға қайта айтқызып, қайта тындастасын болды.

Бірак олардың айтуы Абайдай емес, дәмсіз, үстірт.

Ұлжан соларын сезіп, кей кезде тоқтатпак боп:

— Қыс өтті. Жаз шығып, мал төлдеп қалды. Ертектің кезі өтті. Әйтпесе, қыс аяғы үзап кетеді. Қой-ак қой! — деп қалжын етіп, тоқыра-тып тастайтын.

Бірақ шешелер оңашада Абайға жақсы кітаптың жақсы хикаяларын кайтадан ескертеп беруші еді.

Ғабитхан мен Абай екеуі маңайда кітабы бар молда сүрәй, көріден, шала сопылардан бірен-саран кітап тапқызып алысты. Тағы бір кезде Ғабитхан әдейілеп тұрып, Қарашоқыға, Құнкенің аулына барып, екі қоржын басы кітап әкелді.

Құнанбай Қарқаралыда Хасен молда арқылы, тағы басқа оқымысты кісілер арқылы үйде отырғанда оқып отырам деп, бірталай қызық кітаптар алғызған еді. Оны елге де жеткізген. Бірақ Абай бір рет:

— Бізге беріңіз! — деп сұрағанда:

— Қасымда отырып, өзіме де естіртіп оқып бер! Сүйтсөн берем. Эйтпесе, қызығын өзім көріп, өзім ғана білем дегеніне бермеймін! — деп бергізбей қойып еді.

Абай әке қасына барғысы келмегендіктен, ол кітаптардан да құрқалып жүрген. Ғабитхан соның есесін тауып, бірер күн сұрап жүріп, алып келді. Үй ішіне де, Абайға да Ғабитханның табысы үлкен олжа еді.

Бірақ дәл осы кітаптар келген күннің ертеңінде Абайға шақырту кеп, Қарашоқыға жүріп кетті.

Құнкенің аулына Абай келісімен, Құнанбай мұны Құлыншақ аулына жұмсады. Әкесінің Құлыншаққа айтатын сөздерін Абай ұғынып аптыска шыққанда, мұнымен бірге барғалы Қарабас өзір тұр екен.

Құлыншақ аулы алыс емес болатын. Қарашоқының құнбатыс жағы, бұрынғы Қодар қыстауының арғы жапсары Торғай руына тиісті. Құлыншақ — сол Торғайдың басты кісісінің бірі.

Қарашоқыны бөктерлеп, Аймандаған аттың жол жорғасымен жүріп отырып Абай:

— Шыңғыстың бөктері тегіс көктепті-ау! — деп, айналаға көз жіберіп келе жатты.

Аласа алқурен бетеге даланы да, бөктер, беткейді де тегіс көгерпіп, жасарта бастаған. Бірақ аспан ашық емес.

— Жалғыз-ақ, осы бір сұық жел мен бұлт айықпайды екен! — деді.

Екі-үш күннен бері бұл өнірде күн бұлынғыр болған. Және қыстың соңғы салқын тынысы сияқтанып бір сұық жел білінуші еді.

— Е, сөуір жана тудығой. Сөуірдің басы осылай бұлтты сұық болатын әдеті ғой! — деп, Қарабас қыстығуні қар болатынын айтқандай, мерзім айтты.

— Неге? Сөуір қыстың айы емес! Жаздың айы емес пе? Жылда бүйтед деймісін?

— Жылда сүйтеді. Сөуірді, осы, жұлдызша не дейді?

— Апрель дейді.

— Ендеше, сол апрелің осы. “Сөуір болмай, тәуір болмас” деп, бұрынғылар текке айтпаған. Сөуірдің басындағы сұық бітпей, жаз шықпайды дегені, — деп, Қарабас Абайға ай-айдың мәнін айта бастады.

Бұл жөнде Қарабас атшабарда Абай сезбей жүрген көп білім бар екен. Сөуір — бұл айдың арапша аты. Қазақша — мамыр. Одан соң маусым... Абай қазақша ай атының бәрін сұрап, қайта-қайта қайырып жатап алды.

Бірақ сөуір тұрасындағы жаңағы сөзді алғаш есіткені осы еді. Жазға салымның ең жайсыз кезін өнеугүні өжесі “отамалы” деп атап еді.

— Осы “отамалы” немене? Не деген сөз өзі? — деп, Абай соны сұрады.

— Отамалы көек айының он бірінде кіріп, он жетісінде шығады. Желсіз, борансыз өтпейді. Қыстың ең соңғы зәрі сонда. Отамалы деп атанғаны бір байдың Отамалы деген қойшысы болған екен. Сол бақыр күн қайырады екен-ау! Қекектің сұғы басталған уақытта, өлгі: “Қойды жайылысқа шығармайык, боран болады. Қойдың қыстан титықтап шыққан кезі, малынан айрыласың”, десе, байы бір діні қатты көпір екен. “Сен тоғышарлық қып алдап отырсың” деп, Отамалыны сабап-сабап, қойды жайылысқа шығартады. Сол күні, құдай көрсетпесін, бір қатты боран басталып, тақ үш күн, үш түн соғып, бар қой ығып кетіп қырылыпты да, қойдан қалмаймын деп, Отамалы бақыр да үсіп өліпті. Қекектің сұғы — “отамалы” атанғаны содан дейді. Әжен бақыр соны біледі ғой, — деді Карабас.

Осыдан соң: “Айдың тогамы” деген не?, “Өліараның” не мәні бар?, “Қыркүйек” неден қойылған? Абай осыларды да сұрастырып, көп қызық әнгімелер есітті. Аздан соң есепшілер жайын, есепшінің тәжірибесін де сұрастырып:

— Күн қайырып, есеп айтуға өзің қалайсың? — деді, жаңағының бәрін біліп, бәрін жақсы әнгіме еткен Карабас есепшіден аман емес шығар деп ойлап еді Абай.

Карабас күліп:

— “Күнөң аз болса, күн есепте!” дейді екен осы күнде молда, кожа. Бірақ қолдан келсе, есепші болған жақсы-ақ қой. Мен құнт қылмай, құр қалып жүрмін. Болмаса, есепшілердің айтқаны аумай келетін жылдар болады, — деді.

Бірқатар жол жүріп кеп, екі салт атты Қодар қорасының тұсына жетті. Абай Қодар мен Қамқаның басына бұрылып құран оқып, үнде-мей, томсарған күйінде ілгері тартты.

Анада көрген қатал сұық суреттер көз алдына дәл бүгін таңертең көргендей боп қайта елестеп еді. Өзінің сол күні аққан ыстық жасы, каси-рет жасы да есіне түсті.

Ауылға кеп түскенде Абайдың түсі үлкен кісінің түсіндей боп том-сарған, салқын еді.

Құлыншақ аулы өлі қыстауда екен. Күн жылынған кезде тамнан шығып, қыстау жаңына киіз үй тігіп отыратын өдет болушы еді. Қара-шокыдағы Құнанбай аулы сөйткенмен, Құлыншақ олай етпепті.

Өзін бала көргенмен, Құнанбай жібергенін ескеріп, Құлыншақ Абайды үлкен кісідей қарсы алды. Конактар отырып, амандастып болған соң:

— Уай, катын, қазан көтер мына қонақ! — деп бүйрек етті. Құлын-шактың “бес қасқа” деп атанған, бес мықты ұлы болатын. Олардан қазір Манас кана үйде отыр. Бұл “қасқа” десе дегендей, енгезердей екен. Жал-пак мандайлы, нұр жұзді, балуан тұлғалы жас жігіт Құлыншактың неме-ресі еді. Үн демей отырып, домбырасын тынқылдатып тартады да, конактар-ға салқын қарап қояды.

Үйде өзір тұрған шай бар екен. Манастың келіншегі дастарқан жайып, шай жасай бастады. Жүзі жұқалау келген, самай шашы жып-жылтыр, қырлы мұрын, қара торы келіншек аса бір таза, шапшаң көрінді. Бар қозғалысында әдемі сыйрайлықпен қатар, ширақ сергектік бар. Отырған үйіне жылылық, жарастық бергендей келісті өйел.

Соның кірген-шыққан қымылына қарай отырып, Абай:

— Құлыншақ аға! — деп сөз бастады.

Құлыншақ Абайға қарай түсіп, үлкен сары шақшасын тырнағымен сыртылдата қағып отырып, бір кездे көк бүйра насыбайын екі танауына құшырлана тартып қойды.

— Әкем сізге сәлем айттып еді...

— Сәлемет болсын...

— Айтқаны, мына жердегі Бетқұдық жайы. Бұрын Борсакқа тиісті қоныс екен. Ақперді Борсак қыстауын алған сон, қонысы мен өрісін тегіс алдым дейді ғой. Соған былтыр күздігүні қыстауға кірер алдында сіздің ауыл қоныпты. Бірталай отырыпты. Қазір жаз шыға: “Қорасының жаны болған сон, тағы қонып жүре ме? Мен ірге тигізбей, күздігүні пішенін шауып алайын деп ем. Осыны Құлыншақ маған қиса екен! Қонбаса екен!” деп әкеме өтініш айттыпты.

— Е-е, Ақперді оны айтсын, ал өкен не дейді?

— Әкем Ақпердінің осы сөзі орайлы ғой. Құлыншақ қонбаса жақсы болар деп, осы сәлеммен жіберді, — деді.

Қысылған да, іркілген де жоқ. Баппенен, үлкен кісідей айттып шықты.

Құлыншақ үндемей, басын изенкіреп отырып мырс ете берді де:

— Шай іш! Көне, жақындандар! — деп, шайға қарай қозғалды. Абай да шай іше бастап, Құлыншактың жауабын күтіп отыр.

Құлыншақ бірер шыны шай ішкенше үндемей, сазара түсіп, бір уақытта Абайға оқыс бұрылды да:

— Уай, балам, өкең осы Бетқұдықтың мәні-жөнін ұғынып, түбін тексерді ме екен? Борсак отырған кезде мен кезек қоныс етуші ем ғой? Көгі болса бұрын да орылуши еді. Қақ бөлісуші ек қой. Осыны білді ме? — деді.

— Оны білген көрінеді. Бірақ, тегінде, меншік бар да, келісім бар ғой, ақсақал. Даусыз иесі Борсак еді. Соның меншігі еді. Құлыншақ иелік жөнімен емес, келісім ретімен үлес алыш келген еді. Келіссе, Ақпердімен де соны істер. Тек, меншік Ақпердінікі екенін ойласын деді.

— Е-е, ат иесі Ақперді десенші! Ендеше, алдына ат иесі мінед те, артына бізді тілесе мінгізіп, тілемесе мінгізбес. Қыстауының іргесінде, желі басында жерде тұрса да, Бетқұдықтан бетті жу десенші! — деп, Құлыншақ наразы боп, томсарып қалды.

Абай Құлыншактың ренжіген жайын ұғады. Өз басы ренжітейін деп те ойлаған емес. Басында өке сәлемімен келсе де, мұның арты үп-үлкен шаруа жайы екенін онша бағалаған жоқ-ты. Енді мынандай үлкен, нығыз адамның амалсыз ренішіне қарай, өзі айтқан жайдың ауырлығын үкты.

— Менің өкелгенім осы бір сәлем. Арғысын өзініз білініз.

— Қайтпек керек? Акперді! Акперді! Акпердіге құдай бақ берді, — деп, Құлыншақ ашы бір мыскылмен құліп қойды.

Абай Құлыншақтың сабырлы сықағына қызығып, құліп жіберді. Тартысам деп келген емес. Және өке қарызынан құтылды. Сондайды шапшаш болжап шыккан Абай жаңағы Құлыншақ қалжынын іле жөнеліп:

— Бақ берген емей немене,
Борсақтан қалған аз жерді
Менікі деп тап берді деніз, — деді.

Абайдың бұл мінезіне үйдің іші тегіс құлді. Шай құйып отырган Манастың келіншегі, әсіресе, ырза болды білем, қып-қызыл боп, қатты құліп жіберіп, Абайға жалт етіп қарап, тамсанып қойды.

Құлыншақ шалқая беріп, Абайға:

— Е, балам-ай, мынау лебізің қалай жаксы еді. Тек осынынды Акперді есіткей етті! — деп ырза боп қалды.

Осыдан Құлыншақ Беткүдық әңгімесін былай қойып:

— Шырағым, осы анада Бөжейге берген жас бала қалай екен? Айғыз бишара жылап қалды деп еді, ол қалай? — деп, Абайдың үй ішін, Зере жайын, Ұлжан қүйін сұрастыра бастады. Көмшат туралы Абай еш нәрсе айтқан жок. Құлыншақ қайта оралып:

— Айыпқа мал бермеді деп, Бөжей жағы қомсынады, білем. Сол кішкене қарындасыңын құтімі де келісті емес деп есіттім-ау! Айғыз бақыр соны сезіп қайғырады ғой! — деп, қайдағы бір көңілсіз, шетін жайларды қозғай бастады.

Абай бұл арада ол әңгіменің ешқайсысына сыр беріп, ішін ашпак емес. Құлыншақ жетектеген сөздерге басқан жок.

Азырақ үндемей отырып, өзінше бір жөн тауып:

— Ақсакал, осы сіздің балаларыңыздың “бес қасқа” атанатын себебі не? Соның мәнін ұқтырыңызы! — деді.

Құлыншақ мына баланың жаңағы сөздерге ілеспегенін түсінді де, ішінен: “Байыпты бала-ау өзі. Салмақ бар ғой. Сыр ашпайын деп отырганын қарашы. Бұған да үйреткен екен...” деп ойлады. Алғашқы сөздерін тастап:

— “Қасқа дегені — батыр деп айтқаны” деп болмайды ғой мыналар, түге. Жөнін мынаның өзінен сұрасанышы, — деп Манасты нұсқап қойып:
— Батыр боп кімді мұқатып жүргенін кім білсін? Әйтеуір, қолтыққа дым бұрку ғой. Болмаса, анау бір кезде Бекенші, Борсақ “Қарашоқыны бермейім, өлісем” деп келгенде, әкенін қалғыз ауыз сәлемін есітіп, осы бес баламды ертіп барған мен едім. Сонда иесі кетіп жатқан иен жерден, тым құрыса, бір құдық тиер деп ем. Тигені мынау ма? Қасқаның тұмсығы тасқа тигені осы да! — деп алғашқы сөздеріне тағы бір оралып соқты.

— Бұлінген елден бұлдіргі алма дегені қайсы? Бөтен болса бір сәрі. Бөгде емес, Бекеншіні қып алған кімге құт болады дейсіз? Өкініп қайтесіз? — деп, Абай аса бір байсалды мөслихат айтты.

Манас пен келіншегі осыны жақсы ұғып ұнатса да, Құлыншақ көнген жок. Ол осыдан соңғы әңгімелерде Құнанбайға өкпелі болған кісінің қабағын білдірді.

Абай ар жағынан байқап кеп, Құлыншақтың ойы: “Бекенші, Борсақтан жер олжа қылмадым” деген арман екенін білді. Соны ұғынумен

қатар, жерден басқаны, жемнен басқаны тындағысы келмеген Құлыншаққа ішінен наразы бол аттанды.

Абай өкесіне Құлыншактың көнгенін айтса да, өкпесін айтқан жок. Истеп келген ісін қыска ғана баян етіп еді.

Бөлек жерде Құнанбай Қарабастан да сұрастырған. Абайдың айтқан сөздерін түгел есітті. Қарабас Абайдың бүгінгі мінездеріне ырза екен.

— Баланыз сөзге ысылып қалыпты. Тіпті, бір үлкен кісідей орамды жатыр. Құлыншақ екен-ау, ұтылады екем-ау демеді. Қалай болса да тең сөйлеседі! — деп, мақтай бастап еді.

Құнанбай “Жетті, додар” дегендей ишарат қылды да, Қарабасты токтатып таstadtы. Осының ертеңінде Құнанбай Абайды және жұмсады. Қасына тағы сол Қарабасты қосып, енді Сүйіндікке жіберді.

Сүйіндік аулына Абайлар ел орынға отыра келді. Өз қыстауынан айрылып, Қарауылдың бас жағын — Түйеөркеш деген жерді қыстаған Сүйіндік аулы қазір тамда емес, киіз үйде екен. Мал-жаны көп, бай ауыл осы орынды қыстауға лайықтап алғанмен, өлі жана қыстау сала алмай, ескілеу тар қораға сый алмай, күннің көзі жылынысымен киіз үйге шығыпты.

Сүйіндіктің аппақ үлкен үйі жылы екен, іші тола тірелген жүк, буулы тен менен сандықтар. Оның ар жағы екі босағаға шейін текемет, алаша, тұсқиізben қоршалыпты.

Саптама мен тиін ішікті өлі тастамаған Абай бұл үйде тоназитын емес. Биылғы көктемде алғашқы рет киіз үйге қонғалы отырғаны осы. Мұнда бір женіл салқындық, кен тыныс бар. Көктемдегі киіз үй Абайға әрқашан таңсық болатын.

Үлкен үйдің ортасында ала көленкелеу жанған тас шам бар. Сүйіндік бәйбішесімен және екі баласы — Әділбек, Асылбекпен — бәрі де қонақтармен бірге болды. Бұл үйге, өсіреле, өзгеше көктем нұрын енгізген бір жан бар. Ол Сүйіндіктің қызы — Тоғжан. Абай келгеннен бері Тоғжан үлкен ағасы Асылбектің отауынан осы үйге бірнеше рет келіп кетті. Сылдырылаған шолпысы, әлдекандай былдырылаған тілменен Тоғжанның келері мен кетерін паш етеді. Құлақтағы өшекей сырғасы, бастағы кәмшат бәркі, білек толған неше білезіктері — баршасы да бұл өнірден Абайдың көрмеген бір сөні сияқты. Толықша келген, аппақ жүзді, қырлы мұрын, қара көз қыздың жіп-жінішке қасы да айдай бол қызып тұр. Қарлығаш қанатының ұшындай үп-үшкір бол, самайға қарай тартылған қас жүрекке шабар жендеттің жебесіндей.

Тоғжан үйдегі сөзге құлақ салып, не күліп, не қымсынса, сұлу қастары бір түйіле түсіп, бір жазылып толқып қояды. Елбіреп барып дір еткен канат лебіндей. Самғап ұшар жанның женіл өсем қанатында. Биікке, алыска мегзейді... Абай көпке шейін Тоғжан жүзінен көзін ала алмай, телміре қарап қалады.

Қыздың көп кіріп-шығысы қонақтардың камы екен. Аз уақытта дастарқан жайғызып, күтуші әйелге шай құйғызып, өзі өкесінің төменгі жағына отырып, шыныларды әперіп, үй ішіне қызмет көрсете бастады.

Абай Сүйіндікten де қысылған жок. Бала емес, ысылған ашық, үлкендерше сөйлейді.

Тоғжан кеп отырганнан кейін Сүйіндікке қарап:

— Сүйіндік аға, осы мына сіздің жердің алдындағы Қарауыл дейтін жалғыз биік не себепті Қарауыл атанды екен? — деді.

Сүйіндік:

— Кім білсін, шырағым! — дей түсіп, аз отырып, — Е, Тобықты мен Матайдың шабуылы, жаулығы қалған ба? Сондагы куғыншы мен жортұышының бірі қойған аты-дағы. Өзі өзге таудан бөлініп, айдалаға оқшау барып түр ғой. Содан қарауылдамай, кайдан қарауылдасын! — деді.

— Сүйтіп, бұл атты Тобықты қойған дейсіз бе? Тобықты келмес бұрын сондай ат жоқ па екен?

— Кайдан болсын? Бұл өнірдегі барлық атты Тобықтының өзі қойған.

— Эй, білмеймін-ау! Бар атты өзі қойса, Шыңғыс дегені несі екен? Шыңғыс деген Тобықты бар ма?

— А, жоқ! Мынауың жаңы бар сөз. Бәсе, бұ Шыңғыс деген осы үлкен алыптаудың аты неге Шыңғыс атанды екен бұл? — деп, Сүйіндік өзі де ойланып қалды.

Әділбек әкесінің мұдіргенін намыс көріп:

— Шыңғыс деген сөз “шың қыс” дегеннен, қысының қаттылығынан болыпты-мыс деседі ғой! — деп еді.

Абай бұған күлді де:

— Олай болмас. Шыңғыс деген белгілі хан аты ғой, — деді.

— Бәсе, осы сөз менің де құлағыма бір тиген еді. Жадымда қалмапты. Кәне, білсөн өзің айтшы, шырағым, — деп, Сүйіндік Абайды тыңдағысы келді.

Жас қонақ Шыңғыс хан жайында өзі білген, есіткен өңгімелерін айтып кеп, ақырында өз көніліндегі біраз долбарды қосып:

— Тауының “Шыңғыс”, биігінің “Хан” аталғаны содан. Және сонау бір бөлек тауы “Орда” аталғаны да сол. Шыңғыс ханның мекен еткен қонысы екенін паш етеді. Қарауыл демек те сол кезден қалған ат емес пе екен? — деп тоқтады.

Сүйіндік Абай сөзін қатты ықыласпен тындағы. Алдындағы шайы ішілмей, кесесі сүйп қап еді. Тоғжан әкесінің соншалықтындағанын енді байқады. Ол Абайға таңдана қарап, біргалайға дейін көз алмады...

Үй іші Абай айтқан жаңалықтарды қызыға тындалап, көнілденіп қап еді. Асылбек, Қарабастар:

— Қисынды-ақ екен! — десті.

Шыңғыстыбылай қойып, тақ осы Сүйіндік қыстауы Түйеөркештің қасында тұрган “Хан” биігін, онан соң Мамай қыстайтын анау “Орда” деген таудың берін де шешті. Соны осы күнге шейін неліктен аталғанын білмей жүру, мұндағы үлкеннің беріне енді ғана орасан көрініп еді.

Сүйіндік Абайдың шынысын өзі өперіп:

— Жеп іш, Абай! — деп, енді қонағының алдына жент пен майды да, бауырсақты да молырақ ысырып қойды. Әкесінің жас қонаққа жасаған осындай бейілін де Тоғжан сезіп отыр.

Бірер мезгіл Абай өзіне қараған Тоғжаның әдемі кара көзін байқады. Солғын қарау емес, Абайды анықтап, түстеп, барлай қараған сияқты.

Абайдың да әйелге анықтап қызыға қараған жолы осы сияқты. Тоғжан ұзағырап қадалып, көз алмай отырып ақырын қызғылт тартқандай болды да, көзін тайдағырды.

— Көп жасаған білмейді, көп тоқыған біледі. Осылайша үққанын, тоқығаның жақсы, балам! — деп, Сүйіндік бір тоқтады. Абай осы сөзге жалғастырып:

— Өзініздей кісіден есіткен сөздер ғой, Сүйіндік аға! — деп аз отырып. — Рұқсат етсөніз, осы өзініз айтқан кейбір сөздерді де өз аузыңыздан ұғынайын деп ем! — деп Сүйіндікке қарады. Тұрпайы емес, сыпайы бастап, орамды келді. Сүйіндік:

— Е, сұра, айт балам! Не сұрамақ ен! — дегенде:

— Ендеше, осы жанағы кіші Орданың тұсында Көжекбай, Құлжабайдың жер дауына билік айтқан екенсіз. Соңда “Мен койдың бөлігін бөлмеймін, құдайдың бөлігін бөлемін!” депсіз. Осының мағынасы қалай? Соны сұрайын деп ем! — деді.

Бұл сұракқа Қарабас, Әділбек, Асылбек те құліп жіберді. Тегі, Абайдан басқаларына жөні мәлім болу керек. Сүйіндік Абай сұрағына аз тіксініп, қалта қарап, ойланып қап еді.

— Шырағым, бұл сөзді өкенінен ұғынсан етті.

— Мениң әкем баламен ашылып сөйлей бермейді ғой! Білесіз ғой.

— Бірақ жанағы іске өкенін қатысы бар ғой! Оны білуші ме едін?

Қарабас, Асылбектер әлі құліп отыр. Олар Сүйіндіктің қашқалактағаны мен сыпайылық сақтағанына және Абайдың жайсыз әңгімені қадала сұрағанына қүледі.

— Әкемнің қатысы барын білемін.

— Ендеше, өкен аты араласқан сөзді ен өүелі өкенін өзінен ұғынғаның мақұл!

— Бәрекелді! Сүйіндік аға, оныңыз жақсы ақыл! Бірақ... сол билік тұсы, сіз бен менің әкем екі араныздың сұыскан тұсы болды дейді. Ол рас қой?

— Рас!

— Ендеше, сізben қалай араздасқанын мен өз әкемнен ғана біліп қойсам, мына Әділбек пен Асылбек ағам сізден ғана ұғынып қойса, не болады? Анық шынға жете алмай, сынаржақ кетеміз ғой. Бірден, адасамыз. Екіншіден, бала мен бала, мына біздер, сырттан қырбай, сырттан шалғай кетісеміз ғой. Сіз маған, менің әкем бұл кісілерге айтып отырса, таразының басы тен баспас па еді?

Сүйіндік те, үй іші де Абайдың мына дәлелдерін дұрыс көрді. Қарабас сүйініспін кетіп:

— Дұрыс-ау, осынысы баланың? — деп, Сүйіндіктің әңгімесін айтқызуға бейімдеді.

— Балам-ай, алды-артымды орап алдың-ау осы сен, ә? — деп, Сүйіндік ақырын күле түсіп, екі ойлы боп қалды да Асылбекке қарап:

— Ей, менің балаларым, мына бала қонағың тартымды жатыр-ау өзі, ойлаймысындар? — деп, жақсы жадырап, шын бейілденді. Тоғжан шай ішіліп болса да, дастарқанды жиғызбай, құлімсірей түседі. Жиі қарап, Абай көзімен кездескенде, көптен бергі сыйлас танысына жасайтын ілтипат білдіреді.

Абай өнгімені алғаш өзі ойлаған жаққа бұрды.

— Сол менің әкеммен қыrbай бол қалған жерінізді өзініз үғындырыныз, Сүйіндік аға!

— Отінсен, айтайын! Біле жүр! Сенің әкен мамай ішінде Жамантаймен көнілдес бол жүріп, өкіл күйеу болғанда екі жұз қой кіт киген.

— Өкіл күйеуі қалай?

— Өкіл күйеуі шын күйеу емес, тамыр есепті нәрсе.

— Онда “тамыр” деп неге аталмайды?

— Тамырлық құрбылас кісінің арасында болады. Ал жасы үлкен кісімен жас жігіт тамырласам десе, кейде осылайша өкіл күйеу бол аталауды.

— Иә, сонымен?..

— Бертінде сол Жамантайдың баласы Көжекбай өзінің Құлжабай деген кедей ағайынымен жерге таласты. Мырза: “Соған билік айт, жер бөлігін айырып бер” деп, мені апарды. Мен екі жағының сөздерін үғынып, өз көнілімше әділдігін топшыладым да: “Бөлік былай болсын” деп, жүріп отырдым. Сенің әкен өзі де басы-қасында. Арт жағымда Көжекбайлармен бірге келе жатыр. Мен бөлікті өз көніліме сыйған әділетпен бөлмекпін. Байқаймын, жүрісім Көжекбайға жақпайды. Тыжырынып, жарыла жаздалап келеді. Аздан соң мырзаға сыйырлап, жалпылдап айта бастады. Әкен сенің, Көжекбайды құп көрді білем, арт жағымнан санқ етіп дауыстап: “Уай, алапес! Сен қалай жүріп бараңың?” дегені. Мен екі жағына тен би емеспін бе? Ыза бол кетіп: “Уай, тәйір, койдың бөлігін бөліп келе жатқаным жок, құдайдың бөлігін бөлемін” дедім, — деп тоқтап қалды.

— Иә, соナン соң не болды? — деп, Абай ар жағын тағы айтқызбақ еді.

— Арғысын қайтесің сол, шырағым? Кетті ғой әйтеуір, кым-куыт, шым-шуыт бол! — деп, Сүйіндік қолын бір-ак сілтеді де, айтпай койды.

Абай қып-қызыл бол кетіп, шұғыл ойланып отырып қалды. Шамға қарап қадалып қалған көздерінде сол шам отындей үлкен қызылт, алыс от маздалап тұрғандай. Тоғжан қонақтың мына пішініне енді жайғана емес, тамашалап, қызығып қарады.

Сүйіндік үйінде Абайдың үндемей қалғанына ішінен күліп отырған да кісі бар. Ол Сүйіндіктің кіші баласы — Әділбек. Асылбектей емес, ол ожар, тоң мінезді болатын. Енді Абайдың анырып, дағдарып қалған пішініне қарап өз ішінен:

“Ал тілегенің сол болса, карық бол!” деп, жымып отыр.

Бірақ Абай қатты ойланып қалғанмен, жасыған жок. Аздан соң және өзі бастап екінші бір өнгімені сұрады. Онысы — Сүйіндіктің тағы бір сөзі. Өскенбайға ас берген тұста айтқан сөзі еді. Сүйіндік оны да айтпақ болды.

— Мырза өз әкесі Өсекене ас берем деп, Көкшетауға сауын айтып, қалың елді жиды ғой. Тобықтының одан үлкен асы болған жок. Естіген шығарсың?

— Есітіп ем. Соған сіз де бардының ба?

— Экенмен ол кезде қырбай едім! Бармадым. Бірақ Айдос, Жігітектен, тіпті, анау Мамай, Жуантаяқтан да ел қалған жок. Жұрттың бәрі көшіп, сонау Көкшетауға барып, ұлы дүбір мереке жасады ғой. Сонда Бәжей мен Майбасар келіспей қапты. Майбасар — старшын. Жуантаяқтың бір ұрылары Наймандағы Бәжейдің нағашыларына барып, көп жыл-кысын әкеп, қырып тастапты. Соның құғыншысы келіп, Бәжейге: “Есемді әпер!” дейді ғой. Бәжей Майбасарға асылады. “Ақылдастыр, малын әпер!” деп, ренжітіп тастайды. Бәжей өкпесінің басы осы еді ғой. “Ажарым өтпейтін болса, шашбауынды несіне көтердім?” деп өкпелеп қалады. Сүйтеді де, ас тарқамай көшіп кетеді. Бұған еріп Жігітек, Байшора, Жуантаяқтан да кеткендер болды. Осы орайда, мен үйде жатып, бір-екі ауыз сөз айтып ем, қадағалап отырғаның со ғой.

— Не айтып едіңіз сонда?

— Білмексің ғой, оны да айттайын.

Өзге егіз болғанда, құдай жеке,
Алдыңа ата-анаң — ол бір Меке,
Қырық үйліні қырық пышақ қылдың едің,
Оз асың да бұзылды-ау, Өскенеке? —

деп ем. Жұрт дегеннің ұмытпай жүргені со-дағы! — деді.

Абайға бұл әңгімeden өрі тағы бір әңгіме жатқаны ап-анық көрінді.

— Мынаның ар жағы да бар ғой. Онысын айтсаныз қайтеді?

— Ар жағың қайсы, балам-ау?

— “Қырық үйліні қырық пышақ қылдың” дедіңіз ғой! Ол би атамың ісі ме, жок, басқаның ісі ме еді?

— Абайжан-ай, қайдағыны айтқыздың-ау! Айыпты Өскенекенниң өзі емес. Тағы сенің өз әкен еді. Енді сен маған осыны айтқызып-айтқызып, ертең әкеңмен екеумізді тағы араз қыласың-ау, сығыр! — деп, Сүйіндік күліп қойды.

— Жок, Сүйіндік аға, білейік деп сұрайым. Сіздің үстінізден шағым жиям деп сұрамаймын ғой!

— Рас айтасың, балам! Ендеше, “қырық үйлі” деген анау Көкен тауының бауырындағы Уақ болады. Сол ел ішінара араздыққа басып жүргенде Құнекен араласып, Қонай деген батырды сүйейді. Егес қүшейіп келген кезде, Қонайға ақыл салып, жау жағын шапқызып жібереді. Қапыда қалған ел қарсыласа алмай, көл жағасындағы қалың қамысқа қашып кіреді екен. Құнекен қамысты өртетіп жібереді. Сонда өрттен қорқып, қашып шықкан елді қуғызып жүріп сабатып, Қонайға женгізіп берген еді. Осыны айтып ем! — деп әңгімесін бітірді. Абай осыдан соң өзге әңгіме сұраған жок.

Аздан кейін ет пісіп, жұрт асқа отырды. Абай мен Қарабасты үй іші бөгде қонаққа санаған жок. Сол себепті құндері дағды бойынша дастарқан айналасына Сүйіндіктің барлық балалары да, бәйбішесі де отырғанды. Әкесінің төменгі жағынан шешесімен екі ортадан отырған Тоғжан Абайға қазір бұрынғыдан да жақындей түсті. Абай бағанадан бері Тоғжанға бет алдынан қараса, қазір көбінесе қырынан көріп отыр.

Орташа келген қырлы мұрны енді анық көрінді. Қырынан карағанда бір түрлі сүйкімді екен. Жұмсақ жұмыр иегінің астында жұкағана

бір толқындан бол, нәзік бұғағы білінеді. Жылтырап таралған шашы қапкара қалың өріммен ерекше аппак, нәзік мойнына қарай құлап түсіпті. Үлкен де, кіші де емес, әшекей сырғасы діріл қағып, дамыл алмай сілкіне түсіп түр.

Әлденеден белгісіз себептен Тогжан пішіні қызара түсіп, қайта сұрланады. Толқып қайтып тұрган үяндық па, басқа ма? Әйтеуір, өзінше, өзгеше тыныс алып, лұпіл қағып тұрган бір сезім бар.

Конакасыға әрқашан аса мырза атанған Сүйіндік үйі бүгін де етті келістіріп аскан екен. Қарабастың өткір сары пышагы қыстан қалған семіз жаяны да, алтындан сары уілдірікті де лып-лып сызып, жапырактап жатыр. Жалғыз сұр емес, сары ала қып аскан екен. Қыс бойы бордаққа байлаған, жаңада сойылған семіз қойдың жас сүбелері де бар екен. Бапты қып жемек болған семіз қойды жай сойғызбай, үйткізіп алыпты. Жас ет, үйткен қойдың еті болғанда, мына табаққа тағы да өзгеше дәм бітіріп, нөр берді.

Бірақ ас осындан болты бол, үй іші тегіс ерекше көнілденіп жеуге кіріссе де, Абай жөнді жемеді.

Тогжан да білезікке толы аппак жұмыр білегін табаққа қарай сирек созады. Сүйіндік пен Асылбек Абайды қайта-қайта:

— Же, шырағым.

— Жесенші, Абай! Алмадың ғой! — деп, әлденеше қозғап көріп еді, Абай жей алған жоқ.

Ет артынан Сүйіндіктің көптен сауғызып отырған қысырларының сары қымызы да келді. Оны да жақсы әңгімелесіп, ұзак отырып ішісті.

Бұл кештің соңғы кезінде Абай алғашқыдай емес, тартынып қалғандай баяу еді.

Үй иелері: “Жас қонақтың үйкесі келді” деп, соған жорыған. Ақыры төсек салынатын бол барлық еркектер тыска шықты. Абай көнілі бұл кешті өзгеше бір күшті сезімнің әсеріне толы.

Бұрын “ғашық жар” көп оқыған хикаяларда, көп-көп естілген ауызша әңгімелерде болса, бүгін Абайға ең алғаш рет кітап емес, әңгіме емес, өзінің анық, аппак мүсінімен, құлкісі, қозғалысы, тынысымен “сол мен едім”, “мен мұндағын” деп келгендей.

Сүйіндік әңгімелерінің артынан, өуел кезде көніліндегі тұнып жүрген бір ауыр сезім ренжіткендей, бірер төңкеріліп түсті де, қайта шөгіп калды.

Ол емес, тыска шығып өз-өзімен қалғанда, жұлдызды аспанға аса бір ракат куанышпен қарап тұрып, кең тыныс алды.

Орталап қалған ай батысқа таман сыйылып барады. Биік те алысқа тартып барады. Жүректі де реніштен, лайдан құтқарып, сондайлық биікке, қазіргі бұлтсыз аспандай алысқа, тазалық ракатқа шақырып, жыраққа мензейді.

Түйеөркештен Шыңғыстың жақын биіктегі жартылап қана көрінеді екен. Қарақошқыл таулар ай астында көкшіл мұнарга оранып, жым-жырт калғып түр. Тау жақтан ақырын ғана жел желпінеді.

Қалың кой қыбыр етпей тыныштық алып, үнсіз ғана тына алады. Асылбек, Әділбектер жатуға кетті. Көгал сайда отырған бес-алты үйлі-

ақ ауылдың тұңлігі тегіс жабық. Ай астында ақ үйлер де мызғып, қалғып тұр.

Сүйіндік пен Қарабас аттардың маңында жүр. Абай мынадай көктем түнінен соншалық бір тазалық сезіп, таң лебін танығандай. Бұның жүргегі өдейі арналған таң лебін ерекше ұғынып сезінгендей.

“Махаббат па? Осы ма? Осы болса, мынау дүние, мынау маужыраған тынысты нәзік түн... бесігі ғой. Сол сұлу саздың құлақ күйі ғой”.

Сүттей жарық, айлы түн. Таң әлі жоқ. Бірақ жоқ екенін білсе де, Абай өлдекандай өзгеше “танды” сезеді. Күйік те, үміт те, қуаныш та, азап та бар — жүрек таңы. Қеуде толған өзгеше ыстық, өзгеше жұмбак, мол сезім. Соның шалқи түсіп шарықтауы көп. Лыпыл қаққан қанаттай тоқтаусыз құбылып, тыныштық ала алмай лепіреді.

“Нени айтады? Не деп түсінеді? Не сипатты бұл сезім? Не бол ба-рам? Такат, сабырым қайда?”

Бойына тоңазығандай бір діріл пайда болды. Себепсіз дірілдейді. Жүргегі де тулас кеп, өз-өзінен қысылып, шаншып кеткендей.

“Таң... жүрек таңы... Сол таңым сенсің бе? Жарығымбысың, кімсің?”

Көз алдында Тоғжанның аппак жұмыр білегі жас баланың етіндей! Ақ торғындағы мойны!.. Таң осы да... өзі ғой!

... Ақ етің аппак екен атқан тандай!

Шынымен бар жанымен құлай табынған сұлуға қарап, бар сезім-мен үнсіз жырлап түрған тәрізді. Тоғжанға арналған, ең алғашқы “ғашығым” деген жарына арналған жан жырының тұңғыш жолы осы еді.

Ойша екі-үш ауыз махаббат сәлемін айтып шықты. Бір түрлі онай, ракат бол өз-өзінен құбылып түрған тәрізді. Бірақ сол кезде Қарабас үйге қарай шакырды. Екеуі тыста жалғыз қапты. Абай үйге таман келе жатып, жанағы өлеңін кайта есіне түсірейін деп еді, “Ақ етің аппак екен атқан тандай!” дегеннен басқасы есіне өзір қайта түспеді.

Қарабас пен Абай үйге кіргенде, Сүйіндік пен бәйбішесі биік төсекке жатып қалған екен. Сарғыш шегірен шымылдық үлкендердің жататын орнын қоршап тұр. Кен үйдің төріне екі конакқа арналып төсек салынып жатыр. Одан басқа өзге кісі жататын жай сезілмейді.

Тоғжанның өз үйі басқа ғой. Ол Сүйіндіктің кіші әйелі Қантжан-ның қызы екен. Жаңа үйге кірерде Қарабас айтқан. Тоғжан, өрине, өз үйіне кеткен болу керек. Үйге кірген жерде Абайдың ойлағаны осы. Өйткені төсек салып жүрген — бағанағы шай құйған сары келіншек.

Абай төрге қарай қозғала беріп еді. Бір уақытта шегірен шымылдық толқып барып қозғалды да, есік жақтағы шетінен шолпы сыйдыры естіліп, Тоғжанның әсем бойы көрінді. Қолына бір торғын көрпені алып, бері шығып келеді екен. Асықпай, тіпті, акырын қозғалады. Шолпысының ендігі сыйдырынан өзі қысылған тәрізді.

Келіншек Абай жататын төсекті баптап салып болып қап еді. Тоғжан колындағы торғын көрпені кеудесіне көтеріп, бауырына қысынқырап тұрып, келіншекке әдеппен ғана бүйрүқ етіп:

— Аяғын, аяқ жағын биіктесенші! — деді.

Абайға бұл да дәл өзіне ғана арналған, өзгеше ықылас сияқты көрінді. Бірдеме айттар еді... айтқысы кеп еді. Бірақ жүргегі лүпілден аузына

тығылғандай боп, түк сөз таба алмады. Құрғана қызырып қысылды да, сырт күімін шеше берді.

Тоғжан ақырын, сыпайы ғана кеп, Абайдың төсегіне торғын көрпені жазынқырап қойды да, есікке қарай қозғалды.

Үнсіз бейіл белгісіндей үлкен ілтифат жасады. Бірақ бары сол ғана. “Шын-ақ бары сол ма? Әлде, тіпті, бар қонаққа істейтін дағдылы сыйлық сиякты ма? Сол ғой!” Үлкен үйдің есігіне жеткенше Тоғжан ақырын басып, келіншекті ертіп кетіп барады. Қайта бұрылмайды.

Дәл шығар жерде ғана өзінен бұрын есік ашқан келіншекті ілгері шығарып жіберіп, өзі бір түрлі сұлу қозғалыспен сырт айнала беріп, төрге таман ақырғы рет бетін беріп, үй ішінен сыртымен шықты.

Тоғжан есікке қарай қозғалғанда, Абай қадалып, телміре қарап қалып, бешпетін екі иығынан шеше беріп еди. Бірақ Тоғжан бір қарамағанға қайран боп, кеткенін қимағандай қалт тұрып қапты.

Енді Тоғжан есіктен шығар жерде бір сәтке көз киынын тастағанда, Абайдың тапжылмай сілейіп тұрып қалғанын көрді. Бешпеті екі иығынан түсінкірепті де, аппак көйлегі ашылып тұр. Екі қолы бір нәрсеге танқалғандай жазылып, ынғайсыз түрде асылып қапты.

Абай дәл байқады ма, жок па? Бірақ шыға берген Тоғжанның аппак жүзі қайтадан тағы бір рет, соңғы рет қою қызылтпен ду ете түскендей көрінді. Және сонымен катар жымия құлген ерні аппак маржандай тістерін айқын көрсеткендей болды. Үнсіз құлқімен езу тартып кеткен сиякты.

“Бұл не, мыскыл ма, үят мінез істедім бе?” дег, Абай өз-өзінен қысылып қалып, тез шешінді де, торғын көрпеге оранып, бұк түсіп қалды.

Шолпы әуелі жиі қылдырлап, аздан соң баяулай бастап, тағы біраздан соң анда-санда бір ғана шылдыр ете түсіп үзап барады. Абай өз жүргегінін аттай тулап сокқан дұрсілін естіді. Шолпы үнін сол басып барады. Өзгеше ыстық қымбат шолпы ен соңғы рет бір шылдыр етті де, білінбей кетті. Тұн тыныштығы үрлап кеткендей, жұтып кетті.

Шамды Қарабас өшірді.

Шам өшсін-өшпесін, Абайдың көз алдына қазіргі мезгіл, бұл сәт самаладай жарық. Шамның өшкенін байқаған да жок. Көзі жұмулы, көнілі тыныштықтан, сабыр ойдан айрылған. Құйын үстіндегі алай-түлейде.

Бұл түнде таң аппак болып атқанша Абай бір секунд та көз ілген жок. Құн шығарда ғана азғантай мызығыды. Бірақ үй іші оянғанда бірге оянып, ерте тұрды. Өні сүргылт тартып, жүдеп тұрды. Шай алдында тысықа шығып, далада бой жазып жүрген уақытта, Тоғжан жатқан үйді ойша іздеді. Сүйіндіктің үлкен үйіне жақын тұрған кішілеу ақ үй бар. Асылбектің отауы болу керек. Содан әрі алты қанат ақ үй тұр. Кіші үй сол болуга лайық. Абай қайта-қайта сонда қарайды. Бірақ ол үйдің түнлігі жабық. Тоғжан да, шешесі де әлі оянбаған, тұрмаган сиякты.

Далаға Сүйіндік те шыққан еді. Экесі тапсырған алық-берік жөніндегі сөлемді Абай сонда айтып, бұл ауылға келген жұмысын осы танертенгі уақытта бітірді.

Шай уақытында Тоғжан келген жок. Асылбек, Әділбектер де өз үйлерінде болу керек. Танертенгі мәжіліске араласпады.

Шаруа біткен сон, Қарабас ертенгі салқынмен кайтайық деп байлаған. Сондықтан дастарқан жиылған сон, ол аттарды ерттегелі шығып кетті.

Абайдың бұл ауылдан кеткісі келмеді. Қонағуар, жылы жүз, жақсы мінезді үлкендердін үйі аса бір сирек кездесетін, жайлыш үя сияқты екен... “Осы ауылдың туысы, жақыны болар ма ем? Сұраусыз келіп, санаусыз қонып, түстеніп кетіп жүрер ме ем?” дегендей. Бірақ кетпей болмайды.

Үйде Сүйіндік пен Абай және Сүйіндіктің бәйбішесі ғана қалған уақытта Сүйіндік Абайдан Зере жайын, Ұлжан күйін сұрастырып отырып:

— Аналарыңа сөлем айт, балам! — деді.

Тұннен бері үндемеген бәйбіше де Ұлжанға сөлем айта отырып, Айғызды есіне алды. Содан барып Кәмшат есіне түсіп:

— Шырағым-ау, осы анада Бөжекең аулына жіберген кішкене қызы не жайда? Айғыз бишара қайтіп қиды соны? Жылатып айырып, қайтіп қана жіберді екен? — деп, бір жағынан наразы бол, сұрастыра бастады. Абай амалсыздан сөйлеп, қысқа ғана жауаптар қайырды. Бәйбіше бұл жөнде шешіліңкірей бастап:

— Бөжейдің әйелі катыбас кісі еді. Өзінен де туған қызы көп, күтеді деймісің кішкене пақырды? — деп қынжылып отыр.

— Е, е, Бөжей бар емес пе? Қатыны ойламаса, Бөжей ойлайды ғой! Неге күтпесін! — деп, Сүйіндік майдаламак болды.

— Эй, білмеймін! Ауыл-аймағымен тегіс-ақ: “Айыпқа берген қызы ғой. Малын қимай, жанын қиды ғой айыпқа!” десіп, жаман сөздер сөйлейді деп есіттім ғой. Жас баланы жылатқандары бекерлік болған ғой өзі. Не десе де іштеп шықпап па еді? Айғыз бишарада не сұлдер жүр дейсін? — деп, бәйбіше өз-өзінен босаңсып барып, жылап жіберді. Екі көзі жасқа толып, қып-қызыл бол, үндемей, мұнайып қалды. Анда-санда күрсіне түсіп, тамсанып қояды.

Абайға бұл ананың мейірімі, тіпті, бір қымбат адамшылық, шын ракымшылық бол танылды.

Жидебайдағы өз үйінде Кәмшат жайы осындай бір айықлас мұн, уайым бол алған-ды. Сондағы әжесі мен Айғыз және өз шешесінің осындей-осындай көзі жасты, көнілі қаяу болған көп шақтарын есіне алды.

Бірақ олар Кәмшатты құрсағынып, құр аяғаны болмаса, мына кісі айтқан сұық сөздерді есітпеген сияқты.

Кеше Құлыншақ та, бүгін мынау ауыл да Кәмшат жайын ылғи “жетім жандай, күндікке, қорлыққа кеткен бишара, әлсіз сорлыдай” сөйлейді. Тегін емес-ау! Жидебайға қайтысымен әжелеріне осы есіткендерін айтып, Кәмшаттың күйін білдіру керек. Әке не десе о десін, бұны істемей болмайды. Абай осыған байллады. Жүрерде тағы да қымыз ішіп, жолға қарсы тоғайып ап, екі жолаушы атқа қонды.

Сүйіндік үйінің жанынан үлкендерге “кош-кош” айтып, рақмет айтып кетіп бара жатып, Абай кіші үйдің түнлігіне тағы қарады. Тұнлік әлі ашылмапты. “Тоғжан енді бір көруді ойламаған ба! Тұруға да, көруге де асықлаған ғой!..”

Бала жігіт көнілге ала қызған толқын алып, амалсыз тебініп жүріп кетті. Ауылдан алыстанқырап бара жатқанда ең соңғы рет артына бұрылып, кіші үйді тағы кимай қарап еді. Үй жанында бір әйелдің бойы көрінді. Басына қара шапан жамылған, ақ көйлегінің етегі шұбала түскен, Тоғжан сияқты. Жана тұрган ғой. Бірақ есіктен шықты да, Абай кеткен жаққа қарамай, әрі қарай, қөгал дөңге қарай ақырын басып жүріп кетті.

Абайдың көніліне Тоғжанның шолпысы шылдыр-шылдыр етіп, апашық естіліп бара жатқан сияқты. Өз жүрегінің лұп-лұп сокқан қатты толқын ырғағы.

Амалсыз ұзап кетті. Аты жақсы Түйеөркеш, жан мекеніндей өзгеше ыстық Түйеөркеш, мынау сөүірдің мынандай өдемі ашық, ракат сәскесінде, тым құрыса, “кош” демей де үнсіз қалды. Жұмбақ мінезді боп, сұлу мекен, сұлу жан қалды. Тау ішінен шығып, Қарауыл өзенін қуалап, екі атты бектерге қарай бұрылғалы келеді.

Ойға түсіп бір түрлі баяу келе жатқан Абай бір кезде арт жағынан дүрсілдеп кеп қалған ат дүбірін естіді. Жүрегі тағы да түндеңідей қатты тулап, шұғыл бұрылып қап еді. Орынсыз үміт тез сүйінды. Сүйіндік үйінің адамы емес, бір толықша қара жігіт екен. Мұрты жана ғана тебіндел келе жатқан бала жігіт жұпымы киім киген. Астында құнанша күзеген күрен биесі бар. Абайларға жақындағы бере сәлем берді. Ашық-жарқын жігіт болу керек. Аппақ сұлу тістерінің баршасын көрсетіп, ақсия күліп келеді.

Жалғыз жүрген жолды көнілсіз көріп, алдыңғы жағында кетіп бара жатқан екі аттыны әдейі әңгімелесіп отыру үшін қуып жеткен екен. Күрен биенің омырауы терлеп қапты. Танаурап, демігіп келеді. Екі езуінде көбік те бар.

Қарабас пен Абай да жана жүргіншінің қосылғанын теріс көрген жоқ. Жай сұрасқанда бұл жігіт — Сүйіндіктің ауылдасы, Қемекбай баласы Ербол деген жігіт бол шықты.

Қарабас Ерболмен оп-онай білісіп, әңгімелесіп кетті. Сөздерін тыңдап келе жатып Абай Ерболға шын ықыласпен қарап, өлденеден ыстық көре бастады. Өйткені Ербол Сүйіндік аулының аса жақын жігіті екен. Өзінің шешесі мен Тоғжанның шешесі Қантжан немере қарындас. Ол үйлерге бұл үнемі араласып жүретін өз кісісі боп шықты. Әңгімешіл, құлегеш Ербол енді Абайға бар тұлғасымен үнай бастады.

Аздан соң бұл екеуі көбірек әңгімелесіп, Қарабас шетірек қалды. Абай Қарауыл бойында құс көп екен деп, аңшылық мұратын білдіріп еді. Оған Ербол:

— Қаршығаң бар ма? Қаршығаң болса, қыдырып келсенші! Мен касына еріп жүріп үйрекке де, қазға да кездестірейін, — деді.

Үйде Тәкежанның көк қаршығасы бар-ды. Абай көніліне мынау сөздер үлкен медеу болды. Бағана Түйеөркештен кеткелі: “Енді қайтып, қашан келем?.. Не сұлтаумен келе аламын?” деп өздігінен бабын таба алмай келе жатқан бала жігітке мына Ерболдың айтқаны өте бір ракат табыс көрінді. Абай мен Ербол құс жайына, аңшылық жайына ауысқан соң, тату құрбы сияқтанып кетті.

Екеуінің де айтар сөздері бітер емес.

Бірақ бөктерге шықсан соң Ерболдың жолы бөлінетін бол еді. Ол он жақтағы Көлқайнарга бұрылмақ екен. Шаруасы сонда. Абайлар болса, Шыңғысты бөктерлеп отырып, Қарашокыға, Құнкенің аулына қарай тартпақ.

Ерболды қиғысы келмеген Абай:

— Көлқайнарда тығыз жұмысың болмаса, бізben бірге жүрсөңші! — деді.

— Е, е, не деп ерем? Не шаруаң бар дегенде не деймін? — деп, Ербол күліп жіберді.

— Шаруанды жүрттың не ақысы бар! Қызырасың, қонақ боласың! Құс саламыз...

Ербол Абай сөзіне қызыға бастап:

— Айтқанына қызығып тұрмын! — деп аз ойланды да, — Ә-әй, бірак шаруам қалады ғой, болмайды! — деп, амалсыз байлау айтты.

Аздан сон Ербол Абайлардан бөлініп, Көлқайнарга қарай тартып кетті. Келгенінде күліп келгені сияқты, кетерінде де күле қоштасып айрылды. Абай бұның сол көнілділігіне қызыға қарап қалды. Ерболдың алдында түк бөгет жок. Тілесе, Тоғжанды қунде көреді. Жақыны, туысы. Тоғжанға сондай жақын болудың өзі де бақыт сияқтанып, Абай мына жігіттің сондай халін қызғанады. Ербол болса, айнымас қызықты көнілмен желе жортып, ұзап барады. Тоғжан турасындағы ең соңғы үміт — соншалық ыстық көрінсе де ұзап барады.

2

Абайлар Қарашокыға тұс ауа жетті. Құнкенің үлкен үйінде мол жиын бар екен. Кермеде күміс ер-тоқымды көп аттар тұр.

Қарабас Абайға бұл жиынның алыс ел емес, осы маңның өз адамдары екенін айтты. Аттарынан таныған.

— Жуантаяқ, Топай, Үрғызбай ішінің кісілері. Құндегі жиын ғой. Бірақ мынау жүруге қамдалып, жаңа ерттелген аттар ғой. Тұстікті жеп қойған екен, құр қаппың! — деді.

Абай сәлем беріп үйге кіргенде, кен үйдің іші лық толған кісі екен. Биік төсектің алдында, бар жиыннан иығы асып, ақ көйлегінің омырауын ашып тастап, төс жұнін көрсетіңкіреп өкесі отыр.

Тарқауға айналып, киініп алған үлкендер, дәл кетер жерде қымыз ішіп, Құнанбайдың соңғы сөздерін тындалап отыр. Бір тізелеп жүгініп, тымақтарын киіп отырған кісілер де бар.

Үйдегілер Абайдың сәлемін алғанмен, амандық сұрасқан жок. Төсектің аяқ жағын ала, жорға Жұмабайға қымыз сапыртып, құйғызып Құнке отыр. Абай соның қасына кеп отыра бере өкесінің соңғы сөздерін есітті.

— ... Қыбыр-жыбыр бар, білемін. Бірақ “онымыз жок” деседі екен ғой. Ал сенейін. Сенемін деп, жаза шексем де сенемін! — деп сұрлана тұсіп, зілденіп, — Құлақпен есіткеннің бәрін бекер дейін, көзben көргенді ғана шын дейін. Көзім көргенше шыдайын. Мен деген дос! — деп, Құнанбайдың жалғыз көзімен қадала қарап, төрден босаға шейін бір шолып шықты. Содан қайта төрге өрлеп, дәл қасында отырған Жуантаяқ Топайдың

картаң адамдарына көз қадап отырып, — Мен деген дос, мен шыдағанша сен де шыда! Тек жалғыз-ақ, мен козданған күні “бірге козданам” деп шыда! Соны істесен, құдай ырза, мен ырза. Әзірге менің қолқа, тілегім осы-ақ! — деп тоқтап қалды. “Жұрушілерге рұқсат” деген сияқты қып тұжырып еді.

Бар жиын төрден босағаға шейін құп-құпташ:

— Дегенің болсын!

— Айтқаның болсын!

— Серт уәдеміз айтылды гой!

— Тұр дегеніңе тұрамыз! — десіп, жапыр-жұптың қостап қалды. Абай өз ішінен:

“Баталасу сияқты-ау! Бір нәрсеге ел қамдап, серттесу үшін шақырган-ау!” деп ойлап, жанағы “дос” деген сөзді есіне алды.

Бірақ төрден босағаға шейін бұ да қарап өтіп, бір нәрсеге іштей ойланып қалды.

Мынау “дос” деп әке атаған кісілері, бұрын Абай аз білетін немесе, тіпті, танымайтын кісілер. Бұрын мұндай жиын ортасында “дос” деген атпен Байсал, Қаратай, Бәжей, Сүйіндік, Тұсіп сияқты кісілер отыруышы еді.

... Бұғін оның бірі жок. Анада өзі барған Құлыншақ та жок. Баскаша бір екшеу ғой. Олардың үстінен тағы да мол дос жиу ма? Болмаса, тіпті, соларды екшеп тастаған ба? Әлде, дұмбілез бірденелер бар ма?..

Абай Қарқаралыдан қайтқалы ел іші қыстығуні татулықпен, Кәмшатты жылатып берумен “бітті, тынды” деп білетін. Содан кейін үлкен сыйбыс та шыққан емес. Ішінара не күнкіл барын сұрастырган да емес-ті.

Конақтың көбі жүріп кетіп, екі-үш ақсақалды ғана Құнанбай қоналқаға үстап қалды. Қөшілік кетсе де әкесі толық босамады.

Абай өзінің Сүйіндікке барған жұмысын көпке шейін айта да алмады.

Ақыры бір әредігін тауып, әкесімен сөйлесіп, міндетін ада қылды. Енді бұғін мұнда қонбай, Жидебайға қайтсам деп ойлап еді. Әкесіне сол ниетін айтқанда Құнанбай:

— Немене бұ, куыршақ ойнайтын қыз ба едің сен, шешенің касынан шықпайтын? Менің қасынан сол қатындардың қасы артық болды ма? Мұнда болсан ел көресін, сөз ұғасын, тәлім-тәрбие аласын. Онда не табасын? — деді.

Абайға бұл сөздер оншалық даусыз хақыкат болып танылған жок. Ішінен: “Сіз ата болсаныз, ол — ана. Бала ата-ананың тағылымын бірдей алып өседі” деп ойлады.

Бірақ әкесіне тұра жауап айтқан жок.

— Үйде қаршыға бар еді, биыл құс мол екен. Жидебайға барып, азырақ қаршыға салайын деп ем, — деді.

Құнанбай бұл жеріне дауласқан жок, түсінді. Бірақ:

— Тағы бірер күн аял қыл. Ертендер сені Байдалыға жіберіп алғалы отырмын. Содан әрі қайтарсын, — деді.

Абай амалсыз көнді де, бел шешіп жайланаңып, осы өгей шешесінің үйінде қала тұратын болды.

Байдалы Абайдың көп сөйлеспеген кісісі. Кешелер ол да Құнанбаймен араз кісінің бірі еді. Енді соған жібермек.

Әуелі Құлыншаққа жіберді. Ол Құнанбайға өкпелі. Сүйіндік болса, ол да бұрыннан ренішті адам. Кеше түні бойғы әңгімеде Абай өз әкесі туралы үлкен кісілердің аузынан ең алғаш сын сөздерін есітті. Ол әңгімелердің ішінде талай-талай мәндер жатыр. Сүйіндік те Құлыншақтай өкпелі адам. Ал енді міне, тіпті, Бөжеймен тізе косып, әрдайым жаулықты мықты ұстап жүрген Байдалыға жібермек. Оның Құнанбайға қарсы араздығы қатты бекіп қалған тоң сияқты емес пе еді? Көңілі жібіді ме, қабағы жадырады ма? Абай білмейді.

Енді соған бармак. “Осы қалай” деп, біраз ойланған түсіп, Абай өз әкесінің ішін түсінгендей болды. Тегі, әкесі өзіне жау адамдарға Абайды әдейі жіберетін болар, “Жау барын көрсін, түсін танысын. Тани келе, көре келе, әкесіне достығы, тілеулестігі күшесін” деген болу керек.

Абай осыны ұқты да, қатты толқып, киналып ойланды. Шытырман. Бір сөтке Абай өзі көлдененен қарап, шытырман ішіне жалғыз, құралсыз, әлсіз күйде еріксіз кіріп бара жатқан өзін көргендей болды.

Өзін-өзі ойша екіге бөліп, осылайша көлденен қөзбен көре жүретін әдет Абайда әр кезде болушы еді.

Екі күн өткен соң, Құнанбай Абай мен Қарабасты Байдалыға жіберді. Құлыншақ пен Сүйіндіктей емес, Байдалы бұларға жылы шырай бермеді. Сырты үп-үлкен ақшыл үйге Абайлар кіре бергенде-ақ Байдалының бір нәрсеге қатты ашуланып, айқайладап жатқан үні естілді.

Үй іші өбігер екен. Босағада малшы қатын үлкен күбіге іркіт пісіп түр. Бір жағынан кең қазанда құрт қайнап жатыр екен. Үй іші ыстық. Дәл Абайлар кіре бергенде Байдалы бір кішкене қара пұшық қызды май құйрықтан шапалакпен ұрып:

— Құдай сілегір, кетші былай, құдай сілегір. Тыныштық бермедин ғой, сен-ақ! — деп, жылатқан бойында итеріп тастады. Қыз отка құлай жаздал, әрі шошып, әрі ашуланып булыға жылады. Басында шыр етіп шынғырса, енді ішегі қатып көкпенбек боп, долдана жылайды. Көзінің жасы да, сілекейі де шұбырып жатыр.

— Әпкет! Әпкет мынау қараң өшкірді! — деп, Байдалы қатынына бүйрек етіп, үйден айдап шықты.

Үй ішінің осы жанжалының уақытында Абайлар сәлем беріп кіріп, төрге шығып отырысты.

Байдалы сәлемді ондап алған жоқ. Амандасуы да солғын болды.

Құрт қайнатып жатқан үйдің қазаны бос болмайды. Ет асқысы келмеген үйге ол бір жақсы сылтау болатын.

Абай мынау ыстық үйде, мынадай тырысқақ ашуашаң кісінің үйінде ет асым уақыт отыруды өз басына жазадай санап еді. Сондықтан еттің сәті болмаса, тіпті, қарсы емес. Ішінен Қарабасты мыскылдап:

“Ал бәлем, шоқ! Тұстік болмаса, түбің түсетіндей көруші ең! Көрермін осы үйден жегенінді!” деп, жымия тұсті.

Шынында, Қарабастың бір киыны — “тұстік” пен “конақасы” жайын өзге дүниенің бәрінен бұрын ойлап, өзгеше көңіл бөлетең. Кейде Абайдың конбайық деген аулына: “Қонаіық, бұл үйдің сүрі мол” деп,

тағы бір кезде: “Тұстенбейік, жүріп кетейік” деген жерінде: “Тұстенейік, бұл үй қонақасыға мырза” деп, қайдағы Абайдың ішін пыстыратын көнілсіз, сүйкімсіз бір үйлерге еріксіз аялдататыны болушы еді. Екеуінің көп жүргендеге көбінесе үғыспайтын жерлері осы болатын.

Бұл жолы Абай көніліне Байдалының ниеті де сай келген сиякты. Үлкен қара сақалды, сұық түсті Байдалы қонақтардың бетіне қарамай, мойнын есік жакқа бұрып отыр. Аздан соң күбі піскен қатынға қарап:

— Қымыз әкел, ас ауыз тигіз мыналарға! — деді.

Қарабас белдігін шешіп, кішкене орнығынқырап отыра бастап еді, Абай үйдің шырайын одан бұрын біліп, бел шешкен жоқ-ты. Кішірек ағаш тегенеге құйылған қымыз келген уақытта Байдалы өзі сапырып, өзі құйып, қонақтарға бір-бір шараны берді де:

— Барыстарың қалай? Не шаруамен жүрсіндер? — деді. Абай өзі келген шаруасын сол арада айтты.

Әңгіме тағы жер жайынан. Құнанбай ел жайлауға шығардан бұрын, былтыр өзі Қарашоқыдан көшірген Бекенші, Борсаққа Жігітек жерінің жапсарынан жайлау берген болатын. Сол ретте осы Байдалының Қаршығалы, Қопа деген қоныстарына “Сүгір мен Сүйіндік ауылдары қоса консын, бірге жайласын!” — депті. Абай қымызын ішпей алдына қойып отырып, сол шаруаны айттып шықты.

Бұл сөзді есіткенде, Байдалы қабағын тұкситіп жіберіп қатты түйілді. Абайға жауап бермей, зілдене қарап, қадалып қалды. Абай Байдалының көзінен жасқанған жоқ. Бала жүзінде ашу да, араздық та жоқ. Тек: “Мынау кісі қалай қарайды?” деген төрізді кінәсіз тандану ғана бар.

Байдалы кірпік қақпай, шұғыл ойланып, үнсіз отырып, акырында:

— Құп болсын! Консын Сүгір мен Сүйіндік, не деуші едім! — деді.

Қайратты, шапшан, ер адамның байлауы сиякты. Езбеді. Жактырмаса да, күйіп отырса да, амалсыз байлауын бір-ақ кесіп, бір-ақ түйді. Сөз бітіп қап еді. Бірталай уақыт үй іші үнсіз болды. Абай қымызын ішпей болып, ракмет айттып, енді жүргісі келгендей ажар білдіргендеге ғана Байдалы ыргала түсіп, сөйлей жөнелді.

— Айтқанына көндім. Бірақ сөз үғушы ма едің өзің? Әкеңе айттар сөлемім бар. Бұлжытпай жеткізуге жараймысын, жоқ па?

— Ойдағыныздың бәрін айттыңыз, аксақал! Жеткіз дегеніңіздің бір ауызын қалдырмай апаруға үәде қылайын. Мен тек екі арадағы сөлемшімін. Дегеніңізді жеткізбей кетсем, я бұрсам, қиянат болмас па еді? Мойнымда қарыз қалдырмаспин!

Байдалы мына сөзге өбден қанағат қылды. Бала көргені — бала емес төрізді.

— Ендеше, жаттан айтсам, сырттан айтқан болады. Саған айтсам, әкенінің өз көзінен айтқаным! — деп, аз бөгелді де, — “Татуластық, табыстық” деп ек кеше тамам Арғынның тобында. Сол татуласқан сиқым осы ма? Тәтті күнде тағы артыма қалжуыр байтайтын болса, анадағы араздықтан мұның несі озды? Не жаздым! Сенің әкеңе не жаздым осы мен, Жігітек? Атан Ырғызбайға атам Кенгірбай он батасын беріп, би сайлап еді. Өз баласы, өз туысы жоқ емес еді ғой сонда. “Осы болсыншы” деп бермен пе еді? Ал бұл болса, бүгін мінеки, алысқа абыройы асса, айна-

лып кеп Жігітекті жаныштайды. Жақынға жауықса, жағалап кеп тағы Жігітекті жентектейді. Бір жібімей кеткені ме үстіп? Шапқа тұрте-турте барып, ақыры бір күн “Өлермен бол да, отка тұс, соныңды көрмей токтамаймын!” дегені ғой мұнысы. Қоймас болса, сол қолқасын алар. Алмай тынбас сениң әкен! Осыны айт! Бір мен емес, “Жігітек сәлемі” деп айт осыны! Ал мына жерін алсын, бір бұл емес, тағы тапсын, тағы алсын! — деп, қолын бір-ак сілікті де токтап қалды.

Үй іші жым-жырт. От өлі маздал жанып жатыр. Үлкен қазанның астын қызыл жалын дамыл алмай жалап тұр. Әуелде толтыра құйылған іркіт қазір бірер қайнап қалған екен. Кемерінен орта тұсіп, шымыр-шымыр қайнайды. Жаңағы Байдалының ашулы сөздерінің тұсында Абай көзі қазан бетіне тұсіп еді. Қоюланып бара жатқан ыстық құрттың ортасы кей кезде көпіршік атып, сақылдан қайнайды. Сол көрініс тап Байдалы ашуында. Қайнауы жеткен ашу — қызуы жеткен құрттай. Бір жер емес, қазан беті өр тұстан бұрқ-бұрқ етеді. Ол-дағы осы елдегі өр жерден шаң беріп жатқан Құлыншак, Сүйіндік, Бөжейлердің ашулары сияқты.

Шынында, жаңағы азғана сөз талай терен түкпірдің үстін басты. Талай түйінді тұртіп өтті. Талайдан теріліп жүрген келісі ұзын дау, себебі мықты кінәлар жатыр.

Абай Байдалы сөзіне орай айтпақшы емес. Бірақ жақсы, жаман деп сыр да берген жок. Сәлемдерін үғып болып, Байдалыға қош айтпақ болып еді. Қамшысын үстап, тымағын киді. Осы кезде Байдалы тағы бір ырғала тұсіп: “Әлі де тындар кет!” дегендегі белгі етті. Абай тымағын қайта қолына алды.

Қазір Байдалы біржолата өзгерген сияқты, кен, баяу, байсалды үнмен тың әңгіме бастады. Абайға енді күлімсірәй қарайды. Бұл пішіні жаңағы Байдалыға, тіпті, үқсамайды.

Үлкендердің өр алуан кең мінезі, терен сыры болатыны бар ғой. Бірақ тап мынадай, ашуы мен сабырын оңай жұмсап, оңай тежеп, оп-оңай бұрып салып отыратын шын үстамды адамды Абай осы Байдалыдан ең алғаш рет көріп отыр.

Жаңағы ашумен күйген Байдалы енді майда қоныр үнге тұсіп:

— Осы өздерін көріп жүрген Қаратай бар ма? Тап соның ішінде көп қойма жатыр, не керек! Шіркін, тек қана азғантай Қекшеден шықты ғой. Егер Олжайдан туса, өрісін көрер ен! — деп, біраз отырды да... — Тақауда, әнебір күндерде Қаратай, Бөжей, Байсал бар — барлығымыз Қаумен үйінде түстеніп отыр едік. Жиын бір сөзден бір сөзге тұсіп, шалқып отырып, ақыр аяғы: “Жө, өзіміз көргенде мырза кім?” дегенге келді. Жұрт ойланып қалды. Байсал күншуақта жатқан тағыдай көзін бір ашып, бір жұмып, бұк тұсіп сырт қарап жатқан. Жаңағы сөзге ол қатыскан жокты. “Мырза кім?” дегенге Қаратай жауап беріп, “Мырза — Құнанбай” — деді. Тағы біраздан соң ол жиын: “Шешен кім?” деді. Тағы Қаратай жауап беріп, “Шешен — Құнанбай” — деді. Екі бел асты. Аздан соң және бір оралып кеп: “Жақсы кім?” десті. Әлгі Қаратай және жауап беріп: “Жақсы — Құнанбай” — деді. Сол кезде Байсал басын жерден жұлып алып, санқ етіп: — “Уай, Қекше, не оттап отырың өзі?” — деп, Қаратайға қада-ла тұсіп, — Мырза Құнанбай екен, шешен Құнанбай екен, жақсы Құнан-

бай екен! Ендеше, не көкіп алысып жүрміз онымен?” — деді. Соған Қаратай іле жауап беріп: — “Уай, тәйір-ай, мен Құнанбайдың өзге жағынан мін тауып алысып жүрмін бе? Жалғыз-ак, “не қылайыны” жоқ қой, сондықтан кетіп жүргем жоқ па?” — деді. — Сөз ұғатын бала сияқтысын ғой! — деп, Байдалы осы тұста Абайға сыйырая қарап отырып, — Дәл осы сөзді сенің өкен естімеген болар. Осыны да айта баршы. Кешірімі, мейірімі жоқ екенін Қекше неше жерде көрді, білмеймін. Бірақ Жігітек соның жоғын күнде көреді. “Кештім” дегенін бірде-бір көрмей-ак кеттік қой! — деді.

Жол бойында ешбір жерде Абайдың аялдағысы келмеді. Онай емес, әлдекалай емес, бүгін естігені ерекше. Байдалының аулынан ұзанқырап шығысымен Карабаска:

— Жүр, жарысайық! — деп тебіне жөнелді.

Қарабас жарысты оншалық жақсы көрмеуші еді. Бірақ Қараشوқыға күн барда жету үшін қатты жүрмесе болмайды. Жөне бұның астындағы — актабан қара бедеу, қасқыр соққан жүйрік бие болатын. Аймандай аттан күйі де төмен емес.

— Ал жүре ғой! — деп, о да жөнелді.

Екі жолаушы ұзақ шапты. Аймандай ат пен қара бедеу кезек озысып, қатты желісіп келеді. Өзі озған кезде, Қарабас: “Токтайық!” деп іркіле берсе, Абай қуып жете беріп:

— Тоқтама, жөнел! Жөнеле бер! — деп, атына қамшы баса береді. Қарабас өз ішінен: “Мына балаға Байдалы сөзі дәп тиді-ау! Ширығып келе жатқаны сол-ау!” деп ойлаған.

Күн бата берген кезде аттарын қан сорпа қып Қараشوқыға жетті.

Ауыл сыртында кішкене тастақ төбе бар еді. Құнанбай Майбасар екеуі сонда отыр екен. Абай аттан түсе бере, шылбырын Қарабасқа тастады да, аял қылмастан өкесіне қарай тартты. Құнанбай ауылдан қашан отырса да, бұлардың қатты жүріп келгенін аттарының сонау алыстағы ажарынан байқап еді. Қара бие ауыздығын шайнап, тыныштық ала алмай кермені сүзе тартып тұр. Құнанбай көзіндегі, мал сырын бұлжытпай билетін көреген көзге сол белгінің өзі де жеткілікті.

Бірақ ол жайға Құнанбай онша шіміркенген жоқ-ты. Тегінде, ба-лаға “ат кинайсын, шаруа күйзелтесін” деп ұсақ мазасыздық жасамайтын. Сондықтан баланың біреуі аттың аяғын кетіріп немесе зорықтырып өлтіріп қойса да ұрыспаушы еді. Абайға мұндай дүниелік жайында еш уақытта тарлық еткен емес-ті. Қазірде де қатты жүрістерін жай балалық желік, жарыс кой деп білген.

Бірақ ол өз бетіне. Ал мынау Абай үйге кірмей, асыға басып дөн басына келеді. Жақындаған келген уақытта өкесі қадағалап қарап еді. Ба-ласының екі көзі от шашып, беті қызылттанып, танауы да желбірей туседі. Барлық жас ажарында бал-бұл жанған бір құбылыс бар. Эншейіндегі салмақты, қоңыр баяу Абай емес.

Баласы тақап келгенде, Құнанбай:

— Немене, балам? Неден ширықтың, жөнінді айтшы! — деді.

Абай өкесінің төменгі жағына отыра беріп, өз ішіндегі көніл күйін дәл тапқанына қайран қалды.

Отырысымен көп күттірген жок. Бүгін Байдалыдан есіткен сөздерді бұлжытпастан, жалғыз түйірін қалдырмастан түгел айтып шықты.

Әкесінен көз алмай қарап отырып сөйледі. Құнанбай басында мұны аса салқын тындағы. Тек “Жігітті жаныштаудан тоқтамады ғой!”, “Босаспады ғой!” деген сияқты Байдалы дауына жеткен жерде ғана қабағын лезде қатты түйіп ап, Абайға тіксіне қарады. Баласының өзіне барлап: “Осының өзі қандай?” дегендей.

Абай әке көзінен жасқанған жок. Байдалының дауын соншалық зілді, ұтымды қүйде айтумен қатар, мына бала өз сұрағын да осы араға косып отырған сияқты. Әке мен бала ең алғаш рет шындастып бет ашысатын белге келгендей еді.

Бірақ Құнанбай өз баласы туралы екішты болуын тез жойып, Байдалы сөзінің салмағына көз салып кетті. Есітті, ұқты. Жалғыз-ақ түк шіміріккен жок. Ашумен демігіп, ернін шығарды. Өз байлауы өз ішінде. Жауап айтқан жок. Абай әкесіне осы сөлемді өкелгенде, тым құрыса, бір шешілер, бір сөйлесер деп еді. Ол болмады.

Байдалының алғашқы сөзін естіртіп бір тоқтаған еді. Одан тың сөз тумаған сон, Абай аз отырып, Байдалының соңғы өңгімесін айтты. Бұл Абайдың, әсіресе, “жауап айттар, не айттар екен?” деп асығып күткен жайы еді.

Құнанбай баласының осы көnlіn анық таныды, білем. Қаратай мен Байдалы үшін болмаса да, өз баласы мен өз туысы үшін бір жауап керек. Ол, тіпті, аналардың орайын беру үшін, әсіресе, керек.

— Қаратай жүйрік қой. Жер таниды. Айтқаны шын болса керек. Бірақ өз топшылаудың бойынша, адамның қай мінезі қасиетті болса, сол мінезі міні де болады. Мен өмірде ұстаған нәрсемді берік ұстанам. Жақсылық — кісінің айнымас табандылығында деп білемін. Соның түбінен мін шығатын кез де болатын шығар! — деп, ұндемей түнеріп отырып қалды. Дау айтқан кісі жок.

Абай әкесінің жауабын ғана білмек еді. Ойландыратын жауап естіді.

Құнанбай аздан соң ғана барып, әлгіден де жуасынқырай түсіп:

— Адам пенде ғой! Пенденің жок-жіті толған ба? — деді.

Кияласа да өз мойнына кінө алып отыр.

Бұл кездे Абайға әкесі жадағай көрінбеді. Кінөға, дауға жүйрік Байдалы сияқты емес. Ол шешендейтін гөрі басқарап түкпірі бар жан сияқты. Оңай жан емес. Қабат-қабат шың сияқты.

Құнанбай өз ойымен кетсе, Абай өз көnlіндегі түйінін аяқтата алмаған, өз дағдарысымен кетіп еді.

3

Жидебайға қайтардың алдында Абай әкесінен көш-кон жайын сұрастырған. Құнанбай үлкен аулына тез көшсін деп бүйріқ берді. Бірақ биылғы көш жолы жылдағыдай емес. Бұрын Құнанбайға қараған ауылдар осы Қарашоқы тұсына жиылып ап жайлауга қарай жөнелгенде, Шыңғыс тауынан Бекенші асуын басып асуши еді.

— Қазір бұл тұсқа келмей, Қарауыл өзенін өрлеп барып, Ақбайтал асуынан асындар! — деді. Жөне жазғы жайлау сол асуудың тұсымен барытын Бақанаң суы болды.

Бақанас, Байқошқар — бұл өнірдегі Тобықтының ең үлкен өзені. Шыңғыс сыртындағы мол жайлаудың ең арғы шеті сол екі су. Бірақ Құнанбай ауылдары бұрын Байқошқарды коңыс ететін де, Бақанас өзені Кекшеге тиісті еді.

Қаратаймен қырбай болғандықтан, Құнанбай Кекшениң жайлауына ортақ болғысы келгендей.

Бұның ар жағында бірталай есеп бар. Осы жазда Жігітек, Бекенші, Кекше боп тағы да қайтадан бас құрасатын сияқты. Кешегі Байдалы айтқан сәлем тегін емес. Астыртын шеп біркітіріп жатқан елдін дақпырты тәрізді. Ендеше, солардың әр алуан ширап, сыйыр-жыбырын біліп отыру үшін, Құнанбай өзіне қараған елдің біразын, дәл сол елдің арасына таман кірістіріп жіберу керек.

Жайлау аралас болса, қыдырыс-жүріс аралас болады. Сыбаға, қонақасы аралас болады. Сөйтіп, мал басы түйісіп отырса, ел тарту оңай. Ал мұндай есепке Зере отырған үлкен үйдің барғаны жақсы. Бұл көп Тобықтының үлкен санайтын, күтетін үйі. Және Құнкедей емес, Ұлжан қонағуар, кен бейіл, мырза. Оның асы мен көлігі, өн шырайы адамды дос етеді, тарта біледі. Ішіне қан қатқан, сонау қатты жаулық болмаса, ет пен терінің арасында жүретін уак-түйек өкпені жуып-шайып отырады. Осының бәрі Құнанбайға ел өпереді.

“Ақбайталды басып, Бақанасқа қарай көшіндер! Бекенші, Кекшеменен қоныстас болындар!” дегендегі Құнанбайдың ішкі есебі осы болатын.

Абай әке есебін білген жок. Тек өз аулының жекеленіп көшкенін лайықсыздау көрсе де, іштен аса құпия түрде бір куаныш сезді. Қарауылды өрлеп көшу, Бақанасқа шейін бару жаз бойы Сүйіндік аулына жақын жүру деген сөз. “Өмірі қосылмас-ау, жуықтамас-ау!” деген өмір сокпағы енді мұны күтпеген кезде Тоғжан ұсына жақын апарды.

Сонғы құндердегі барлық женіл, ауыр сезімдердің баршасының катарында Тоғжан бейнесі жас жігіттің көз алдынан кеткен емес-ті. Абай толқыған куанышын жасыра алмады. Әкесіне белгісіз себептен қыпқызыл боп өзгеріп кетті. Құнанбай бұл өзгерісті байқаса да себебін сұрамады. Әрине, Ақбайталға қарай көшуге Абай қарсы болған жок. Жалғыз-ақ өз топтарынан бөлөгірек жайлайтын болған сон, жалғыз ауыл кету тағы қолайсыз. Соны ғана ескертіп еді. Құнанбай бұл жағын да топшылап қойған екен.

— Жалғыз ауыл болмайсындар. Неге жалғыз ауыл боласын? Тіпті, сол Жидебай, Мұсакұлдағы, Көлқайнар, Шүйгінсудағы Үрғызбай, Жуантаяқ, Қарабатырдан кем қойса, он ауыл сендерге ере көшеді. Бәріне де сәлем айтам! — деді.

Жуантаяқ, Қарабатыр дегендегі Құнанбай ауылдарын жағалап жүретін, қысы-жазы бірге көшетін момын көршілер еді. Абай оны да макұл көрді. Осымен Жидебайға қайтып кетті.

Тоғжанды тағы көру үміті Абайдың Қарашокыдан алып қайткан зор олжасы сияқты. Жол бойында бар дүниені ұмытып, бір Тоғжанның елесін көз алдына келтіріп, нелер ыстық қиялға батты.

“Өмірдегі ең бірінші жалғызы, барым” дегендей неше түрлі еркелеткен нәзік сөздер өз-өзінен сан рет айтылып келеді. Жас жүргегі соғып қана қоймайды, қазіргі Аймандай аттың асығыс дүсіріндей дүбір шығады. Бұл шақтағы барлық сезімі құрғана жас тіршілік белгісі емес, кеуде тола лаулап жанған жалында.

Карашоқыдан Жидебайға шейін қатты жортып жүріп еді. Екі аулының арасында дәл осы күндей шапшаш жеткен күні жок. Қалайша опонай келіп қалғанын өзі де байқамады.

Жидебайдағы ауыл да киіз үйге тегіс шығып алған екен. Был Карауыл сұзы мол боп тасып, Жидебай, Мұсақұл үстіндегі кен корық көк жайқын қалың шалғын бол келе жатыр еді. Қөп үйлі аппақ ауыл кеш мезгілінде бір түрлі бейілді, қоналқаға көнілдене шакырып тұр. Ауыл айналасы қалың қой. Қозы жамырап, иттер үріп, данғаза бол жатыр екен.

Абай үлкен үйге де, шешелерімен амандасып болған соң көші-қон жайын айтты. Жылдағы әдет бойынша бұл ел өуелі бауырға қарай, көктемдік коныстарға барушы еді. Ұлжан солай көшерміз деп, қыстауда қалдыратын жүктөрін, қоймаларын сайламаған екен.

Жайлау биыл ерте көктеді. Шыңғыстағы ел бауырға көшпей, жайлауға асығып отыр. Сондыктан бұл ауыл да дүрмектен қала алмайды.

Ол жағын Ұлжан ұқты. Бірақ баласы ойлағандай тез көше алмайтынын білдірді. Үй ішін жеңілейту, тендер буғызу, жатақшының жазғы күнін бейқам ету – баршасы да бұл ауылды не қылса да бес-алты күн бөгемекке керек.

Абай өз ішінен: “Сүйіндік аулы сыртқа кетіп қалады, жеткізбей ұзап кетеді-ау” деп тынышсызданып еді. Шынында, сыйлас ауылмен немесе достас жандары бар ауылмен қатар көшкен қандай қызық. Ертелі-кеш бірге көшіп, бірге конып отырса, күндіз-түн көрісе жүрудін сұлтауы қөп және жайлауға қарай тартқанда бұл елдің үдерес көшем деп жаппалап конып отыратын әдеті бар. Қоңіл қосылар күн болса, жарық айлы түндерде ерке жардың онаша жаппасына кіру ертегідей рақат қой. Өзі көрмесе де, Абайдың өзге ересек жігіттерден қөп естіген рақат шағы осы болушы еді. Бірақ шешесінің байлауы жаңағыдай шаруа жағына келгенде, бұзылмайтын байлау болады. Ондайда Ұлжан Құнанбайдың айтқанын да орындаамай, өз билігімен кететін.

Қоңіл қаншалық киял құшып, аласұрса да, Абай амалсыз көнді.

Кешкі астың алдында Абай Зере мен Ұлжанға Көмшат жайын айтты. Естігенінің ешбірін қалдырмай, қатты айтты. Жыласа да, күйзелсе де, шешелерді аяймын деп Көмшат жайын бүркеу мүмкін емес.

Зере күрсініп, күніреніп кеп, Құнанбайды жерледі. Ұлжан үнсіз, жым-жырт, қиналып отырып-отырып Абайға:

— Осы естігеніңін бірде-бірін Айғызға айтпай тұра тұр. Онсыз да қан жүргегі қақ жарылып жүр гой. Бүгін танертен: “Тұс көрдім. Көмшат жер ошакқа жығылып қалып, үсті-басы лаулап жанып барады екен” деді. Сүйіндіктің қатыны, аналық мейірімі бар кісі. Бәрінен де соның айтқаны тек емес қой. Шыңғысқа жетейік. Соңан соң өзің қасына бір ересек кісіні ерт те, тұра Шырактың аулына барып, Көмшатты өз көзіңмен көріп, бар

жайын біліп кел. Айғызға содан кейін айттып, әкенмен шындалап сөйле-сейік, — деді.

Байлау осы болды.

Сол кештен он шактың күн өткен шамада Құнанбайдың үлкен аулы Ақбайтал асуынан асып барып, Шыңғыстың сыртындағы Жігітек, Бекенші жайлауы болған Қопаның аузына қонды. Құнанбайдың айтқанындай, он шактың ауыл болған еді. Дәл бүгін осы қонысқа жеткенше бұл ауылдар өзге Шыңғыс бектерінен көшкен Бекенші, Жігітекті күп жете алмаған. Ең шабан көшкен ауылдар болған-ды.

Алғаш “үлкен ауылдың ерулігі” деген табақ-табақ еттер, саба-саба қымыздар, көп-көп қыдырушы қатындармен ілесе келіп-келіп қалды. Құнанбайға жүрттың қоңілі әр алуан болғанмен, ежелгі салт-машық бойынша, бұл өнірдегі ағайын Зере отырған үйді жатсынған жок. Бірақ сыбаға мен ерулік әкелушілер көп болса да, бұл келгендердің ішінде Бежей, Байдалыдан немесе Сүгір, Сүйіндіктен келген белгі болмады. Келіп жатқаның барлығы момын ағайын. Араз-құразға ынтасы мен бейілі жок, жай шаруаның ауылдары еді.

Үй іші келушінің барлығына ырза болды да, келмегендерді санаған жок. Жалғыз Абай ғана өз ішінен әр мінездің мәнін өзінше жорыды.

Шешелеріне әнеугі берген уәде бойынша, Абай Бежей аулына ба-руға асықкан. Қопага конған күннің ертеңінде қасына Ғабитханды ертіп, солай жүріп кетті.

Бежей аулы Қопаның аузынан алыс емес. Батыс жактағы көк қырқанын астында Сарқөл деген тұщы көлдің басында. Тұс шағында екі жас жігіт сонда келді. Сарқөл жағасында жағалай отырған ауыл көп екен. Бежейдің сұрастырғанда, бие қайтарып жүрген асай тайлы бала тап орта тұстағы он шактың үйлі ауылды көрсетті. Бұл бай ауыл емес, бірен-саран ғана бозғылт үйі бар. Қөпшілігі қоңыр үйлі орташа ауыл тәрізді. Шынында, Бежей бай болған емес. Орташа, дөңгелек кана дәулеті бар еді. Абайлар Бежей үйінің сыртына кеп, аттан түсіп жатты. Қазіргі уақытта бұл ауылда бірде-бір бөгде кісі болмау керек. Кермеде де, белдеуде де ерттеулі ат жок. Жиын болса, көлдің арғы шетіндегі ак ауылда болу керек. Сарқөл айналасындағы топыры көп ауыл сол тәрізді. Жас жігіттер Бежейдің өзін де үйде жок болар деп топшыласып еді. Сол ойлары шын болды. Бежей анау ак ауылдағы жиында. Сонда түстеніп отыр екен.

Аттарын байладап, енді үйге қарай жүре бергенде, Абай осы үйдің ішінде әлсіз үнмен жалынып жылаған кішкене баланың үнін есітті. Ауру баланың жылағаны.

Абай жүргегі жаман белгіні сезгендей су етіп, катты аянышпен шаншып кетті. Үн — дәл Кемшаттың үні сияқты. Абайлар үйді айналып есікке такай берді. Бірақ дәл осы кезде жаңағы баланың жылауына ызаланған үрысқақ даусы естілді. Бар сөзі басқа үргандай ап-анық шығып жатқан Бежейдің бәйбішесінің даусы.

— Ырылдатпа! Ырылдатпашы, анау көзің ойылғыр жетімекті! — деп, зекіп тастап, долы бәйбіше есікке қарады.

Киіз есік ашылып, екі бала жігіт кіріп келген екен. Абайлар төрге шықты. Үлкен үйдің іші сыртында жұпымын емес, жасаулы, кілемді, ала-

шалы екен. Бірақ салак үйдің белгісі – сыптырылмаған, төрде олақ жиналған көрпе-жастықтан көрініп тұр.

Үй ішінде, төсек алдында ұршық иіріп ұлken, қара сұр қатын отыр. Танауы кусырылып, ерні қатты жыбырлаған қара қатын аса бір ұрысқақ, катал жан сияқты.

Биік төсектің bas жағында жер төсек бар екен. Соның үстінде Бөжейдің екі бойжеткен қызы кесте тігіп отыр. Жасына жеткен қыздардың пішіндері – сұлу да, сыпайы да емес. Тұксиген, сүйкімсіз. Және шешелеріндегі ашушан, қатқыл адамдар сияқты.

Осы төсектердің bas жағынан Абайлар отырып, үй ішімен ақырынғана амандасты. Мажырасып қарсы алған үй іші де болған жок.

Жылаған Көмшат екен. Ол қонақтардың он жағында, бір жаман жыртық жаялықтың үстінде бұк түсіп жылап жатыр. Басында жастық та жок. Тек бір жаман жыртық шапанның жені жасталыпты.

Көмшат жаңа келген кісілерді танымады. Бірақ үй ішінің қаттылығын осы жаңа келген жандарға шакқандай боп кемсендеп, иегі дірілдеп, бір түрлі әлсіз үнмен тағы жылады.

Бұрын топ-толық, қызыл шырайлы, қаракат көзді Көмшат, қазір сатқақ ұргандай арықтап, күп-ку шөлмектей боп қалыпты. Қол-аяғы шидей. Бетінде ғазап пен сор көленкесі бар сияқты. Кірпіктері ұзаған. Екі ұрты кәдімгі қайғы шеккен, аштық көрген ұлken адамдардың бетіндей боп, тозығы жетіп, жиырылып тұр.

Үлкейіп, алақандай боп кеткен қап-қара көздерінен кесек-кесек жастар тамшылайды. Күтімсіз, кор болған бала шын бишаралық қалпында жатыр.

Осы жайды көріп, болжай сала, Абай мен Ғабитхан екеуі қатарынан Көмшатқа созылды.

Бала танымай, теріс бұрылып, тартына берді.

Ғабитхан мынау көрген күйіне шыдай алмай:

— Ей, мазлұма! Нилер ғазап көргенсің сен бейгұнаң мазлұма! — деп жылап жіберді.

Абай ыза менен азаптан, жанашыр мен қайғыдан қалтырап кеткендей.

Үйдегі әйелдер мыналардың көзінше сыр бермеймін деген боп, анау-мынау жай айтып жатты.

— Өзге бала сап-сая! Жалғыз осы бала бақырға бір жаман іш аурутиіп, толас таптай қойғаны! — деп, бәйбіше жайма-шуактаған болды.

— Ішің ауырса, аузың тый дейді! Бала неме біле ме! Өзі де кішкентай түзеле берсе болды, кешке шейін бар тамақты малшылайды!

— Сүйтіп отырып қайтып жазылсын!.. Содан... өзінен... ғой! — деп, екі қыз топас түрдегі бір кекселік айтып жатыр.

Абай бұл үйдің ішімен тілдескен жок. Жанашыр мейір жок, сұық жандар келген жерден-ақ Абай көніліне турпідей тиген.

Бөжейдің қатыны шай қойғызбақ сияқты бол қам істей бастағанда, Абай:

— Ішпейміз, жүреміз! — деді.

Көмшаттың мынадай тұтқында, аяmas ғазапта жатқан бишаралығын көріп отырғанда, тамағынан ас өтер орын жок.

Жұрт кісі өлгенде “бауырим, бауырим” деп жылайды. Өлген сон “бауыр” деп танығаны не кажет? Абай енді біраз отырса, Көмшатты құшақтап, бауырына қысып жатып, “Сорлы бауырим, жазыксыз бауырим!” деп, зар шегер болса да, мынадай іші дүшпандықпен қатып қалған көң көңілді жандардың алдында оны істесе, адасканы. Бір есептен жанағы екі қыздың сөзіне қатты ыза болып, намыстынып, талқан қып, үрсып-үрсып кетер еді. Алғаш бір ойлап, алқымына ашу тығызып келген күйі сол еді. Бірақ ол мінезі Көмшат үшін пайда емес. Қайта оның ғазабын арттыра түседі. Амал құрып отыр. Қатты сенделу үстінде бәйбіше берген қымызды да ішпеді. Тіпті, үрттамастан жерге қойды. Кімге кектенеді! Кімді кінәлап үрсады? Жалғыз осылар ма? Бұлар ғана емес! Абай осыны ойлап, тез-қоштасты да, Бәжей үйінен шыға жөнелді. Ерекше бір ыза мен шер өне бойын кернеп алды. Кеш бата өз ауылдарына қайта жеткен уақытта Абай көңілінен осы күй бір сөт арылған жок, бір мыскал кеміген де жок еді.

Улken үй мен қонақ үйдің арасына тартылған кермеде Құнанбайдың ер-тоқымы ерттелген ұзын торы ат түр екен. Қасында бір-ак бөтен ат бар. Әкесі бұл аулына жана келген төрізді. Окшау келгені жақсы болды. Абай Көмшат арызын түгел жеткізбекке нық бекініп, үйге кірді.

Ойлағандай, Құнанбай бүгін онда келіпти. Қасында жорға Жұмабай ғана бар екен.

Жігіттер үйге кірген кезде, осы үйге Айғыз да келді. Ана жүрегі бір жаманатты сезгендей бұны асықтырып, осылай жетектеп келген. Құндіз Абайдың Бәжей аулына кеткенін Айғыз билетін. Ол үйге кірісімен көп бөгелмей, Абайға қарап:

— Не көрдің, не білдің, Абайжан? Білдің бе, әлгі сорға туған бейбак бауырының күйін? — деді. Жалын атып түрған шер үні.

Зере мен Ұлжан да Абайға осындаи сұраулар беріскең жүзben бұрыла қарасты.

Абай әкесіне көз салып еді, үндемей, түйіліп, Айғызға аса салқын қарап қалған екен.

Өзі күйіп келген Абай әке жүзінен қаймыға алмады.

— Көріп, біліп келдік. Көмшат ауру. Әл үстінде. Бізді танымады. Бауыры сұып, аяmas қас көргендей барлық жанды... не айтайын? — деп тоқтап қалды. Әкесінің алдында кісі зарын да, өз уайымын да еш уақытта бүйтіп айтып көрмеген-ді.

Құнанбай оқыс бұрылып, Абайға сұық қарады да, үндемеді.

Әйелдің бәрі үнсіз жылап, аһ үріп, курсініп отыр.

Түсіне ашу, көзіне жас толған Айғыз дірілдеген үнменен:

— Қарашибім, балапаным-ай, сormanдай жетімегім-ай! Не қарғысқа ұшырап туып ең! — дей беріп еді, Құнанбай сол қолын шұғыл көтеріп қап, “доғар!” дегендей ишарат қылды. Қарғыс шарпуынан бетін корғаған сияқты қозғалыс.

Мұның әмірінен жасқанып өскен Айғыз саябырлап қалды. Бірақ сыйырлап сөйлеп, тұншыға жылады. Құнанбай акырып:

— Кыскарт енді, басына көрінгір, не көрінді, басынмен кеткір! — деді.

Айғыз жауап қайырған жоқ. Бірақ Абайдың қасында отырған Үлжан жаулығының ұшымен көзін сұртіп:

— Өртенсөн де, үндемей өртен дегені ме? Кәмшатты ойласа, бүгін емес, көптен күніренеді бұл жандар. Кімге айтады? Қайда айтады? — деді. Құнанбай оған да барын айтқызыбай тежеп:

— Жә, бірің бастап, бірің қостамай! Басалқы, басу айтады десе, о несі? — деді. Үлжанға Айғыздай зекірген жоқ, кінәлай сөйлемеді.

Үй ішінің наразы үнін осылай баспақ. Бірақ онысына Зере болған жоқ.

— Корқытпа келіндерімді!.. О несі? — деп, қатты зекіп қап, ілгері жылжып кеп, екі қолымен жер тіреп отырып, баласының жүзіне аса сұық қарады. Абай өз өжесінің мұнданай қайратты ашуын бұрын көрмеген сияқты.

Зере Құнанбайға әлі де қадала қарап, түйіліп отыр. Құнанбай шешесінің ажарын сезді де, жуаси түсті. Көзі де шеше көзінен тайқып кетті.

— Айында, аптасында бір көреді. Арыз, мұнын саған айтпай кімге айтады? Қатты болсан қасына бол! Досына, қатын-балана қатты бол, кайда барасың өзің? “Жер тәнірісі сенсін” деп қошеметшін айтсын! Бұл жерде, бұл мекенде сен мойныңдағы қарызы мол өкесін, білдің бе? Айтам ғой, “жер тәнірісімін” десен де, аяғын аспаннан салбырап түскен жоқ. Сен де пендениң ұлысын, анадан туғансын. Менмін сені тапқан. Мынау аналар аналық зарын айтады. Кәмшат тұрасында күйзелтіп, күнірентіп отырсындар сендер бізді. Тап енді, емін тап ақырғанша! Құтқар анау қаршадай жетімегімді! — деп, қатты бұйрық етіп тоқтады.

Үй іші үнсіз еді. Құнанбай тез жауап айта алмай, буылып қалды. Талайдан естімеген үнін есітті; анасының үні — ардың үні бол, қатты қадалып тұр.

— Қайтейін?.. Мен қайтейін?.. Кеше исі Арғынның игі жақсысы бұйырды! — деп, шешесіне арыз шағып бір тоқтады.

Абайдың аса теріс көргені сол бұйрықтың өзі.

— Рақым, мейірбандық жоқ, не деген жаны ашымас, қатыбас байлау — сол байлаудың өзі? Тату етер байлау да емес. Көңілге кату бітіретін байлау ғой және Кәмшаттан зорлықпен айырған Жігітекті мұндағы ана, бауыр қайтіп жақын көре алады? Мал алмай, мазасыз, масыл жас баланы алғанға олар қайтіп ырза болады? Олардың рақымсыз, надан, топастарына салсаныз, Кәмшаттың барлығынан да бес байталды артық көрсе қайтесіз? Ендеше, ортамыздағы ең әлсіз, ең пұшайман бір ғарыпты қайда тастап отырмыз? Ит жеміге тастап отырғамыз жоқ па?..

Әкесіне Абай сөзі ұтықты көрінді. Өзі, тіпті, ойға келмеген соны сөз. Бірақ бұл баласы бірбеткей кетіп отыр. Қазак жолы, ел салты емес, өзге бір сүрлеуге түсіп кетті.

— Эй, шалағай балам-ай, көнілің түзу болғанмен, жолдан тыс жайылып отырсың ғой!

Бағанағыдай емес, енді мынау үйдің ішін күйзелткен жайды бірге ойласқандай. Абайды “шалағай” десе де, ақыл кенесіне алған сияқты.

Және бұған жылы жауап айтқаны Ұлжан, Айғызға да жалына бастағаны тәрізді. Анық соның белгісі. Тағы біраз үндемей отырып барып:

— Ағайын жолы бұлай ма? Араз елді жамастырам деп, қалыңға қыз да беріседі. Құң есепті, катын есепті береді. Біз берсек, етбауыр бала қыл деп беріп піз. Қорлыққа бердік пе? Тек сын Бөжей басындағой. Біле білсе, менің балам оның баласы болмайтын несі бар еді? Жат деп, жау ұрпағы деп, дұшпан көріп кірпідей жиырылса, карызы оның мойнында емес пе? Тіпті, жазықты болсам, мен жазықты шығармын. Бесіктен шығарып, адам ұлы деп, соның бауырына берген балам жазықты ма еді? Катын-қалаш, ауыл-аймағына, тым құрыса, соны ұғындыра алмаса, Бөжейдің аяқтағы суға ағып өлгені ғой! — деді.

Бұл сөзінде Бөжейді женер дәлелі бар еді. Абайдың өзі де өмірінде алғаш рет Бөжейден түнілгендей боп қайтқан. “Катыны антүрган болса, ең болмаса, аяқтап Бөжей жөнге салса нетті?” деп ойлаған. Бұл ойын бағана жолшыбай Габитханға айтқан-ды.

Ұлжан мен Жұмабай және Айғыз боп Бөжейдің қатынын кінәлады. Ол жақтан жалғыз кеп жатқан сұық, қатал сөздердің бірталайын айтысып өтті. Айғыз түп-тура аямай: “Дұшпандық етіп жүрген Бөжейдің қатыны” деп байлады.

Осының ертеңінде Құнанбайдың сәлемімен Бөжей аулына Жұмабай барып қайтты.

Көршілес қартан қатынның бірін Айғыз да Бөжейдің бөйбішесіне жіберген. Оған:

— Балама өгейлік қып отыр. Ақылы болса, ары болса, бүйтер ме еді? Құтімсіздікпен дерпті қылты, — деген кінәлар айтқызды.

Жұмабай Бөжей аулынан тұнеріп қайтты. Ол келгенде Абай барлық Бөжей жауабына түгел қанды. Бөжей қасында Байдалы, Түсіптер бар еді. Катыны да Айғыз жағынан есіткендерін жеткізген-ди. Үй ішімен, ағайынымен күнкілдесіп алып, Бөжей Құнанбайға ашулы жауап айтыпты.

— Құнанбай жаққан отқа менің арым өртенді. “Жарасы жазылды, сынығы бітті” дей ме екен? Не жаны жүр деп ойлады екен шыбын кеудемде? Әлде, өзгелер үйелменімен өртенсе де, өзімнен бұрау сынбасын дей ме? Құнанбайдан не шықты? Шашыраған бір ұрығы ма? Сұрау салмай, мазамды алмай тек жүрсін, күйдірмесін ағайын! — дегепті.

Үлкен ызынның сыйы жатыр. Тоны жібімеген араздық қайтадан тағы бір рет “Мен арылған жокпын!” дегендегей жота көрсетті.

Құнанбай демігіп тыныс алып, қап-кара боп кетті. Бөжейдің бұл жауабынан Абай да қатты түнілген еді.

— Адамшылық ракым қайда? Өзге емес, ақылсыз, надан қатыны емес, Бөжей өзі өсте ме екен? Көз алдында соншалық жазықсыз нәрестені ұзак өлімге бұйырып, сол үшін және биттей де шімірікпеу не деген қаттылық? Әништейінде мінезді, мейірбан көрінетін сырты екен ғой. Өзіне сын жетпей, жүрттты сынап жүргенде сүйтеді екен ғой. Ендеше, жауығып қарсыласып, кінәлап жүрген Құнанбайдан қай қасиетімен артты? — деп аса наразы боп қалды.

Құнанбай бұл арада шешілген жок. Жалғыз-ак Абайға қарап:

— Менің балам адамзат баласы емес, өштескен қасқырдың күшігіндегі көрінгені ғой. Көрге бірге кететін жаулық десенші мынаны. Аузына осы тірі жүрген үрпағымның қайсысы түссе де, шайнап тастағалы, көзге шұқып жок еткелі отырған түр ғой мынау! Жалғыз-ак, тәуекел! Тостым, күттім артын! — деп токырап қалды.

Осыдан кейін аз күн өткен соң, Бәжей аулынан Айғыздар күткен жаман хабар оқыс келді.

Кәмшат өліпті. Және таңертең өлген баланы сол күні түс ауа койып та бітіріпті. Керек десе, Құнанбай аулына, Айғыздай көзі тірі шешесіне хабар да айтпапты. Айғыз бен Ұлжандар есіткенде, бүгін қойшыдан есітіп отыр.

Жалғыз Құнанбай емес, бастығы Зере болып, Абай болып, Бәжей мінезіне шынымен аса қатты ренжіді. Әнеугі жауап бір көніл қалдырған болса, мынау ісі, тіпті, бір қырыс надандық пен қаталдық тәрізді. Бәжей өзі осыны сезген болу керек. Кәмшат өлген күні ол: “Айғызға хабар қылсақ нетеді?” деп, үй ішімен, Байдалымен ақылласқан еді. Бірақ осы аз күннің ішінде Құнанбайдың Жігітек жерінен Бекеншіге қоныс өперіп отырғанын айтып, Байдалы ырық бермедин.

Қопа мен Қаршығалы сияқты қоныстарды Бекеншіге Жігітектен алып бергеннен бері, қазір міне, күн сайын көші-қон да, жайылыс-өріс, бие-бау да даулы болып, тату ағайын тоңырайысып барады.

Байдалы, Тұсіппер күнде көріп, күнде сезіп: “Бекеншіні өкпелетіп алмасақ екен, қолтығымыздан шығарып алмасақ екен” деп, дамылсыз күдіктеніп отыратын болған. Сол мазасыздықтың өзі де Құнанбайға бұларды өшіктіріп отырған. Бұл жайдың бәрін танып, сезген Бәжей Құнанбайға қатты ашулы еді.

Кәмшат жайы осындай күйіп жүрген күндерге дәл келген соң, Бәжейдін ракымсыз бол жүргені рас.

Абай көнілінде, Бәжейді Кәмшат үшін, жазықсыз жас нәресте үшін айыптаған үкімге актау жок. Ұлкенмен араздық дәл бүндай адамшылық ар сыналатын жерге арашаши бола алмайды.

Хабар-ошарсыз Кәмшаттың қойылып қойғанына Құнанбай жаман қатуланды. Астыртын хабармен Құнанбайдың үлкен аулына Ырғызбай, Топай, Жуантаяқтардың көп ірі кісілері жиналып қалған. Солардың тобына Құнанбай Бәжей мінезін шағып, көпке кінәлатып отырып, тағы кісі жіберді.

Бұл жолы Жігітекке барған Жұмабай емес, Үзғұтты мен Жақып. Құнанбайдың жанқүйер жақындары.

Бәжейге кеп:

— Бұ не қылғаның? Шабындыдан келген күн бе еді? Құнанбайдың бел баласы, он көзі емес пе еді? Тым құрыса, іштен шыққан анасына хабар айтып, топырақ бүйіртсан етті! Бұ не деген білместік, не деген өштік? — деп сөйледі Үзғұтты.

Бәжей мен Байдалы, Тұсіп бірігіп отырып жауап берді:

— Сыныққа сылтау таба алмай отырған Құнанбай ғой. Қаршадай қыз өлді деп сауын айтып, ас беруші ме ем? Тіпті, берсем де, басым ырық-

тан арылар ма еді? Кінөласа, күн тілесін енді менен. Бірақ тек, әлі жетсе алып көрсін! — деп, Бәжей бір-ақ томырылды.

Жер ашуы қайнар кезіне жеткен сияқты. Бұл сөздер биылғы жазды не қылса да үлкен ыланның, зор бөлөнің жазы етуге айналған сөздер еді.

Ызғұтты мен Жақыпты жөнелтісімен, Бәжейлер өздеріне қараған бар ағайынды баталасуға шақырыпты.

Сол күні кешке Құнанбай да өз тараптарымен баталасып, жаулыққа бекініп жатқанда, Байсал, Қаратай, Сүйіндіктер бол, Бәжей аулында, Сарқөл үстінде серт байлау жасасты.

Ел-елдің жайлаудағы өрісіне жеткен кезі емес. Әлі жаздың басы. Шынғыстан жаңағана асып қонысканы осы еді.

Енді екі жағы да тез-тез көшіп, Бақанас, Байқошқар, Қазбала, Жәнібек сияқты кен қоныстарға, алыс өрістерге жіті жетіп алмақ. Ендігі жаз күндері, барлық жайлау күндері, майдандасқан шептер мен жұлысқан топтардың күні, түні болатын сияқты түрі бар.

Жалпы Тобықты қауырт, асыға көшіп келеді. Жігіт атаулы сойыл, шокпарын сайлап, жаз мінетін аттарын жиі-жиі таң асырып, асыға жарастып жүр.

Қызу есіп, күн санап өрбіп келеді. Қөршілес ауылдарда күн сайын тыныштығы кеткен мазасыз айқай-дырду көбейіп, қөрі-жас та, қатын-калаш та “кеп қалды!”, “тиіп кетті”, “алды-жұлды!” деген сұық хабарларды күтіп, елеңдеп ұйықтайтын болып еді.

Зеренің аулы осы дегірсіздік, мазасыздық үстінде үдере көшіп отырып, Бақанасқа жетті. Қонғаны кешеғана еді. Маңында он ауыл емес, қазірде отыз-қырық ауыл оралып қапты. Ертенді-кеш қалың жыны, қарулы азamat Ұлжан, Айғызың үйлерін күндіз-түні басып жататын болды. Құнанбай Бақанасқа жеткенше осы аулынан кеткен жок. Топырдың берін осында жынып, ұлықтық әмір-бүйіркітірлерін да осы арадан атқарады. Барлық атшабар, старшын, билер де бүгіндер Бақанас бойында. Бұл атыраптағы отыз-қырық ауыл тегіс, ендігі бір өзгеше жынының ордасы сияқты бол алды. Сияз емес, сайлау емес, ас беріп, ат шаптырған емес не құдалық береке де жоқ. Сылтаусыз болса да жынын айықтайтын бір шокы бол алды.

Абай әкесінің ендігі сырын білмейді. Үлкен кісілер кеп, әке қасын қоршағаннан бері және Кәмшат өліп, үй ішін, аналар қөңілін уайым басқаннан бері Абай әке қарекетінен, ендігі мақсұтынан шетірек қалғанды.

Бақанасқа бұл ауылдар жеткен күннің ертеңінде қөршілес Жәнібекке, Тезектің Қарашоқысына, Қазбалага Жігітек, Бөкенші, Көтібак та жетсе керек еді. Бірақ әлденеден олар келменті. Сұрастырғанда, кейінде Ақтомар, Қаршығалы, Шаклақ тұстарында қапты деген хабар келді. Егескенде иін тірессе, таласа көшетін әдет болушы еді. Бастапқы екпін сондай-ақ еді. Не болды екен? Немене есеппен бұғып қалды екен?.. Осыны үлкенді-кішінің әркайсысы: “Бұл қалай? Неліктен?” десіп, сұрасып жүргенде, тұс кезінде Бақанас бойына бір өзгеше хабар шұғыл кеп қалды.

Ызғұттының аулына түсіп, сусын ішіп аттанған Бөкеншінің үш жолаушысы айтыпты: “Бес күннен бері Бәжей науқас еді. Соңғы күнде сол науқастың беті бұзылған тәрізді. Бәжей өзі шоши ма? Болмаса, сактықта

корлық жок дей ме? Эйтеуір, кеше кешке бар жанқүйер ағайынын шақырып, арыздастып жатыр дегенді есіттік” депті.

Бұл жүргіншілердің сөзі ұшқары сөз емес, шын еді.

Бақанастың сұық бетке өзірленіп жүрген елінің бүгін күні бойғы аузындағы сөзі осы болды. “Арыздастып жатыр дейді!”, Байсал, Байдалы, Тұсіппер жыласып арыздастыпты дейді!”, “Науқасының бетінен ағайын шошиды дейді!”, “Жазым боп кете ме қайтеді” деседі. Далада малшы атаулы бір-біріне кездессе, қосақ басында қатындар кездессе, ат үстінде азамат кездессе, ас үстінде үй іштері — абысын-ажын күнкілдессе, тегіс сөйлейтін сөзі осы болды.

Осы күннің ертеңінде сұық сыйыс анық боп, Бөжей қайтыс болды деген хабар да жетті. Откен түні ел жатар кезде жантәсілім қыпты.

Бұл хабарды Жұмабай ат үстінде есітіп, Ұлжан үйіне келгенде, ол үй таңертенгі шайын ішіп отыр екен. Үйде Құнанбай, Зере, Ұлжан бар. Балалардан Абай, Оспан, Текежан отыр еді.

Бөжейдің өлімін есіткенде үй іші тегіс антарылып, селт етті. Бірталау уақыт жым-жырт отырып, үн қата алмай қалған үлкендер мынау тосын хабарды енді-енді әркім әр түрде сезіне бастап еді.

Құнанбай қатты сұрланып алып, түрулі тұрған есіктен алыстағы көк адырға қадалып отырып, ернін жыбырлатты да, баяу ғана бата қылды.

Зере жалын атып, зор күйінішпен күрсініп қойып, кесек-кесек жасырышты.

Абайдың екі өкпесі аузына тығылғандай боп, тынысы бітіп, жүрегі қатты соғып кетті.

Бақанастағы Ырғызбайдың бұл ауылдары Бөжейдің өлімі туралы айрықша хабаршы келер деп күтті. Ағайын арасының ежелгі айнымас заңы бойынша, жаназаға шақырап деп еді.

Әншнейінде қаншалық киян-кескі араз боп жүрсе де, “торқалы той, топыракты өлім” дегенге келгенде, араздық ұмыттыла тұратын. Әсіресе, Бөжейдегі кісінің өлімінде жыласпаған, қойыспаған ағайын болу мүмкін емес. Құнанбай да, Зере, Ұлжан да осы сөскеге дейін хабаршы келменін түсіне алмай, аса дағдарған еді.

Жаназаға деп саба, сойыс, үй қамдап, өз жолымен барудың жайын да шолақ-шолақ сөйлескен болатын. Бірақ кешке шейін тосса да хабаршы келмеді. Сүмдық қөрінсе де, көнбестеріне шара жок. Бөжейдің өліміне Құнанбайды шақырмапты. Әдейі алалап тастапты.

Бұл не Бөжейдің өлердегі өсіетінен немесе артына ие боп отырған Байдалы, Байсал, Тұсіппердің мінезінен. Қайсысы болса да осал сокқы емес. Кеудесіне араздықтың қаны қатқан ағайын, енді міне, өлім екеш өлімімен де оқ атып кеткендей! Аталас жақын Олжай іші былай тұрсын, тіпті, қалың Тобықты ішінде, алыс аталардың арасында да дәл мынадай алалау, кеудеге тұрту болған емес.

Құнанбай қатты қиналып, акыр аяғы ызаға кетті. Кешпес қатал ызаға кетті. Өліге шара жок. Әсіресе, исі Тобықтыдан бері істелмеген қатыбас, жат сүмдықты шығарып отырған Байдалы, Байсалдарға кінәсі көп.

Бірақ сонымен қатар енді бүгінге шейін келген өзірлік, жаулыққа, жұлдысуға беттеген әзірлік өзгеретін, іркілетін болды. Оны Құнанбай анық түйді. Сондыктан Бақанастағы ауылдардың басшы кісілеріне және Ұлжан үйіне:

— Жай, шаруаларынды бағып, тек тыныш тұра беріндер! — деді де, өзі Жұмабайды ертіп, Байқошқар сұнының басына кеп қонған Күнкенің аулына кетті.

Майдан болғалы тұрган ауылдардың үстінде енді майдан болмайды деген сөз. “Аласапыран болар, әлек-алқын жазы болар” деген бұл жаз, енді, тіпті, басқаша болатын тәрізденді. Қандай болар? Онысы анық мәлім емес. Бірақ қалайда мынандай өлім үстінде ат мініп, аспап асынып жұлдысу жоқ болатын шығар.

Жаназаға, Бөжейдің жаназасына шақырылмаған Зере, Ұлжандар өлердей күйіп, өзгеше шерлі боп қалған еді. Бірақ істер шара жоқ. Кінесіз екі мейірбан, жазықсыз екі жан Бөжейге деген көз жастарын үйлерінде отырып төкті. Бөжейге арналған құрандарын, “тие берсінін” өз үйлерінде, өз балаларына, Абай мен Ғабитхандарға оқытты. Шелпектерін пісіртіп, дастарқандарын жайғызып, бір жеті бойында өз үйлерінде аза қылып отырысты.

Бұл күндерде Қаршығалыңдай кең қоныска жайыла қонған Жігітек, Бекенші, Көтібак атаулының сансыз көп ауылдарының үсті қалың нөпір, қара нор еді.

Ол өлкеге Бөжейді жоктап ертенді-кеш, күндіз-тұні “бауырымдан” аныраған, андыздап ат қойып, ағылып кеп, төгіліп түсіп, жыласып жаткан әйел-еркек, жас-көрінің ұшы-қыры жоқ.

Альс-жақындағы Бөжейдің бастас, тілеулес ағайындары бөлек-бөлек, үлкен-үлкен үйлері мен сойыстарын, сабаларын, күтуші еркек, әйелдерін түгел алып келіскең. Өлімді күтудің ерекше бір көптен бері болмаған салтанаты туып еді.

Альс жайлауға, Құнанбай ауылдары жеткен өріске бұл өлкениң елі жете алмай қалды. Ең болмаса, Бөжейдің жетісіне шейін немесе, тіпті, қырқына шейін “жыласатын ағайынды”, “бата оқырды” осы кең қоныс — шалқарда тоспак болды.

Бөжей өлген күннің ертеңінде Байсал, Байдалы, Тұсіп, Сүйіндік боп, ертемен байласқан байлау осы еді. Сол жанағы адамдарға бейім ауыл-аймактар тегіс, бір-ақ күн ішінде осы Қаршығалыға кеп, Бөжейдің ауылдарын айнала қоршап, ортаға алып қоныскан-ды.

Бөжей ұзак ауырған жоқ. Жиыны бір-ақ жұма ауырды. Бірақ қатты жығылған бетінен бері қарай алмады. Алғаш төсек тартып жатысымен-ақ денесін жер тарта бергендей болды да, бетін сұыққа салды. Науқасының үшінші күнінде тыныштық, такат таба алмай, тынысы бітіп, жанталасып, өне бойы оттай күйіп жатты.

Өлімді көп көрген Байсал Бөжейдің тамырын үстап, үнсіз, ауыр күдіктің үстінде отыр еді. Қастарында Байдалы, Тұсіп, Сүйіндіктер бар болатын.

Аз ғана достарынан басқа бөтен жан жоқ. Бөжейге осы сөтте айтып қалғысы келді ме? Әйтеуір, бір орайда Байсал отырып:

— Науқасы соқпа ғой! Соқпанаң осындай қатқыл келетіні болушы еді, со ғой! Бір тер шықса, қалың тер шықса, айығар еді! Бұып тұрған тер ғой! — дегенде, Бөжей қабағын түйіп, тістеніп, бар қайратын жинап алғандай болды.

Қаны қашқан, сарғылт, жүдеу жүзіне көкшіл таңбадай ашу келді. Эр сөзін бөліп, бірде қатты, бірде сыйырмен айтып, қылғынып, демігіп отырып:

— Соқпа! Сырттың соқпасы ма? Ішті жеген жегінің соқпасы ма? Әйтеуір... келді ғой толайым. Құнанбайдың жері кенір!.. Мен... мен көшермін бұл дүниеден!.. Кетермін! Бөгет болмай кетермін!.. Бірақ... құндерің не болар? — деді.

Мынау отырған төрт досының ішінде сыр беріп жылаған — жалғыз Сүйіндік. Анау үшеуі үн қатқан жок. Тастан түйіліп сазарысты да, жымжырт қалды.

Бөжейдің арыздасқаны да, тіл қатып сөйлегені де сол. Осыдан кейін бір жанға бір ауыз сөз айтқан жок. Арада тағы төрт күн өткен соң қайтыс болған.

Құнанбайға хабар бергізбеген Байдалы мен Байсал. Ел жатар кезде Бөжейдің тынысы бітті де, тұн ортасына дейін естерінен айрылғандай бол, барлық қатын-қалаш, бала-шағамен бірге жаңағы үлкендер де өкіріп, өксіп жыласып отырды. Байсал бір рет қалың жыны жылап кеп, жағалай көріскен кезде, түрегеп тұрған қалпынан тәлтіректеп, жығылып та кетті. Сүйеніп тұрған таяқ та тіреу болмады. Талып кеткен уакты еді. Осыны көрген соң Байдалы Тұсіп пен Сүйіндікті ертіп, Байсалды жыннан, жылаған шудан онаша алып шығып, окшаша барып отырып:

— Жылағанмен жақсы Бөжей қайта ма? Тірілер болса, күніренген дүние, төгілген жас аз ба? Әнеки, — деді. Тұн аспаның қақ жара шулап, боздап, зарлап жатқан қызы-қатын, ер-азамат жаққа қол нұскады.

Жалын атып, аһ ұрып, күрсініп алып:

— Есті жи, Байсал! Белді бекем бу, түге! — деп өзгелерге де өмір, бүйрық сиякты сөз тастап. — Ақыл қосындар одан да! Хабаршы жөнелтейік. Қамға кірісейік! — деді.

Қалған жай бәріне де мәлім еді.

Бұл үлкендер осы тұнде қырық-елудей жігіт-желенді және бірер ақылшы кәріні қастанына алып, өліктің артын күтетін қамға кірісті.

Хабарды кімге беріп, кімге бермеуді Байдалы өзі атаған. Сол ретте Құнанбай ауылдарын қатардан өдейі шығартып тастаған-ды.

Отыз-қырық кісідей шапқыншы тұн ортасы ауа бергенде, кос-кос атпен өзір болды. Жарап ат айғырды мініп, қалың Тобықтымен көршилес Керейдін, Матайдың, сонау, тіпті, Қаркаралы жағындағы Шор мен Башанның басты-басты жерлеріне де жат, сүйк хабарды алып, шашырай шауып жөнелген-ди.

Тұн бойы үйкітамаған Байдалылар күн шыға бергенде, Бөжейдің өз үйінің жанына, осы өлкедегі ең үлкен үй — Сүйіндіктің сегіз қанат аптақ үйін өкеліп тіккізген. Үй тігіліп болысымен, ішіне бөтен жасау-жабдық кіргізбей, тек есіктен төрге дейін кілем ғана жайғызды. Он жаққа үлкен сүйек төсек кіргізді. Устін көмкерумен қара кілеммен тегістеп болып, сол төсекке Бөжейдің сүйегін өкеп салғызды. Жаназасын шығарғанша өлік осында болмак.

Бәжейдің өлігін өз үйінен шығарып, мынау үйге өкеп қою қаралы қатындар мен Бәжей қыздарының зарлауын қатты үдетіп еді. Байдалы сүйекті орналастырып болысымен, сол өлік үстіне тіккен ақ үйдің он жақ белдеуіне өз қолымен өкеп қара тікті.

Бұл жұмыс өліктің артын күтудің үлкен бір серті еді. Қара дегені — ұзын найзаның басына тігілген ту. Егер Бәжей жай қара казақ емес, төреден шыққан болса, сол төрелердің өзді-өз тұқымының туларын тігер еді. Ақ тулы, көк тулы, ала тулы деген төрелердің тұқым-тұқымы, жік-жігі осындайда көрінетін. Ал қарадан кісі өлсе, тудың түсі өліктің жасына қарай болады. Ол жөндерге келгенде Байдалы ескіге жүйрік Сүйіндікпен ғана ақылдасты.

Сүйіндік жас кісі өлсе туы қызыл болатынын, көрі өлсе ақ болатынын айтып келді де, “Бәжейдегі орта жасты кісінің қаралы туы — бір жағы ақ, бір жағы қызыл болу керек” дегенді айтқан. Жаңағы Байдалы өкеп тіккен ту — қара дегені осы еді.

Бәжей өлген күннің ертенінде тігілген осы қара Бәжейдің өлімі өзге өлімнен ерекше күтілетінін жариялады. Соның шарты — Бәжейге ас беріледі, жыл бойы арты қатты күтіледі деген болатын. Қара тіккен Байдалы халық атынан Бәжейдегі арысына ас берем деген ырымын жасады. Бұл әдettің екінші бір белгісі тағы бар. Байдалы қараны тігіп, барлық жиылдың тұрған жаңқүйер жақындармен бата қылған кезде, сол үйдің екі жақ босағасына екі ат жетектеліп келді. Бірі — доға жал семіз күрен ат. Екінші — дом боп жарап қалған, сартап болған сұлу қара көк ат. Күрен ат — Бәжейдің қыс мінетін аты. Қара көкті — осы жаз басынан байлап жүр еді.

Бәжейдегі азаматтарының ыстық көзіндей болған екі серік аты келгенде барлық үлкендердің өздері де еніреп-еңіреп жіберісті. Біреулер таяғына сүйеніп, бірнеше көрілер жер тіреп жыласып:

— Арысым-ай, арыстаным, бауырым-ай! — десіп, күніреніп еді.

Өзгеден бұрын бойын жиып алған тағы Байдалы болды. Ол өуелі он жақ босағада тұрған күрен атқа кеп:

— Жануар-ай, иен кетіп, тұл калдың ғой, сен бейбак! — деп, жақындар келді де күрен аттың кекілін шорт кесті. Содан құйрығынан алып, уыстап тұрып, дәл тірсегінен жоғары келтіре, қалың құйрығын да борт-борт кесіп алды.

Қара көк атқа да соны істеп, тұлдаған екі атты барлық осы өнірдің өзге жылкысынан бөлек тұске кіргізіп қоя берді. Қара тіккен жерде ас берудің серті айтылды. Мынау тұлданған екі ат келесі жылға шейін мінілмейді. Кол тимей семіріп барып, жыл асқан соң иесінің асына сойлады.

Байдалы екі аттың артынан қарап тұрып:

— Қара көктің жал-құйрығы қара ғой. Қаралы ат осы болсын. Көшкенде ерімнің қаралы ер-тұрмаңы осыған ерттелсін, тұлдаған киімдері осы жануарға жабылсын! — деді. Бұл сөзі байлау еді.

Осыдан соң Байдалы бастаған үлкендер қастарына Қаршығалыдағы барлық басты ру, бай ауылдарының мал иелерін алып отырып, Бәжейдің жаназасына, підиясына байлайтын мал-мұліктің әнгімесіне кірісті.

“Өлім — бардың малын шашар, жоқтың артын ашар”, Бөжей бай болмасын, бірақ жоқ емес. Әсіресе, ағайын тұрганда, мынандай шебі бүтін тұқымы тұрганда, неге жоқ болады? Тіріде тілеуі бір тысықан өлісінде неге ұмытады? Бет топырағы жасырынбай тұрып кайтіп ұмытады?

Осыны айтыспаса да, ойламаған ағайын жоқ.

Сондықтан олар Бөжейдің өз үйіне салмақ түсірген жоқ. Керек десе бір лакты да өзінен шығартпасқа бекісті. Ертең бата оқыры, конакасысы аз болмайды. Қара тіккен үй, әсіресе, өткен-кеткеннің бәрін шақырып тұратын үй болмақ. Шаршаған мен шалдыққан болсын, аш-арық болсын, алыс-жақынның бөгде жүргінші болсын — баршасы да бұл бір жылдың бойында, ылғи ғана Бөжейдің үйіне түсетін болады. Солардың тие берсіні, тілек батасы Бөжейге сауап. “Өлгендердің артын күту, аруағын күту сол сауабын ойлауда” деп молда, қожа көп өсиеттеген сөздерді де Байдалылар еске алды.

Сонымен Бөжейдің өз үйінің шығыны әлі алда жатыр. Ол санаусыз көп. Ендеше, мынадай қауырт шығасыны ол үйдің өзіне салмай, бөліп әкету шарт.

Жылған ағайын ынтымағы сараптыққа бой үрмады. Бұл өлкеде талайдан болмаған бай підия және де осы Бөжейдің болатын болды.

Бастығы Сүйіндік, Байсалдар болып: “Азаға салғаным”, “қосқаным”, “аруағына арнағаным” деп шеттерінен қос ат, інген, жамбы, тайтұяқ, қойтұяқ сияқты бүйімдар атасты. Сөйтіп, кеңес аяғында підиясының өзі талай тоғыз болып саналды. Бас тоғызы түйе, екінші тоғызы жылқы, аяғы қой, ешкі тоғыздары және ішік-кілем сияқты тоғыздар еді.

Осы таңертенде, дәл осы кеңесте, мынау қара тіккен ақ үйге бұдан былай мол жасау, қаралы сөнді жасау жиудың жайы да байланды.

Сүйіндік, Байсал, Байдалы бәр-бәрінің үйлерінде, тен, сандықтарында жатқан қаралы қалы кілем, қымбат ішік, өзгеше тон, тұсқиіз сияқты асыл бүйімдар тегіс осы үйге әкеліп жылмақ. Тұске жақын ақ үйдің ішіне әзірше жасау қып ілмese де, ертең өлік шыққан соң іletіn бол барлық септің жасауларын да әкелісіп қойысты.

Бұл кезде Бөжейдің өз үйінің ішінде қара сүр бәйбіше шаршысын шорт байлаған. Қара шашын тарқатып, екі иініне жайып салған. Қансөлден айрылып, сұрланып талған жүзінде көк тамырлары білінеді. Екі бетінің ұштары жылап жыртқан тырнақтың табын сақтап, жарадар бол түр.

Бөжейдің екі қызы да бастарындағы бәркін тастанап, қара салыны шорт байласып алыпты. Бұлар әкелері өлісімен, кайғылы, шерлі, бір үзак жоктаудың сарынын тапқан екен. Бұғын таңертеннен бері жаназашыларға көріскенде сол жоктауларын айтумен отыр.

Барлық Шыңғыс сыртындағы ұшы-қыры жоқ, ен өлке, кең сала, мол жайлау, қүйқалы адыр, қалың таулардан жұрт ағылды. Аныраған ел жер қайысқан қалың топыр бол кеп, бірнеше күн жыласып, аза салып болды да, акыры Бөжейдің жаназасын шығарды. Сүйегін бұл жайлауга қоймай, Шыңғысты қайта асырып, қыстауының үстіне апарып, Токпамбетке қойды. Бөжейдей жұрт жоктаған жанға топырақ салмай қалған жалғыз Құнанбай айналасы болды.

Бел-белесте

1

Күн түске жетпей-ак Бақанас бойы қайнап, шыжып кетті. Аспанда тенгедей бұлт жоқ. Бұл атырапта бұлт көрінбегелі және бір тамшы жауын жаумағалы талай күн болды. Шыңғыс сыртының өзге жайлауы қоңыр салқын, жауынды келсе, дәл осы Бақанас сүйнан онтүстікке қараған жақ өзгеше бір бүк, ыстық болушы еді. Суы молдығына және көк шалғынымен катар қарағанды, көкпекті, ақ от, қара отына қарап қоңыс етеді. Әйтпесе, мынау теріскейдегі қалың қара биіктің арғы сыртынан артық жер жок.

Абай үй ішінен қатты пысынап тысқа шыққанда, бұл мандағы жан иесінің бәрі де ыстықтан мезі боп күйзеліп жүр екен.

Улken ак үйдің жанында жұндес сары ала тәбет тілін салақтатып, аузын арандай ашып, қатты солықтайды.

Бойдак жылқының бәрі жайылысты тастап, сонау биік адырдың басына шығып ап үйездеп тұр.

Өрістен қайтқан коралы кой да су маңына шұбырып, бауырын сызға төсеп, бүйірін соғып жатыр. Жайылысты ойлар емес. Кумаса су қасынан тұrap емес.

Сыр атаяулы Бақанас сүйнан бөлінген қара су, шалшық суларға кіріп, көлбей-көлбей жатып апты. Бірен-саран оқшау шықкан тайынша, құнажын болса, сәйгелдің күғынына ұшырап, құтырғандай жосып жүр. Қүйрығын шаншып алып, кос танауы делдиip, екі көзі дәл бір сойғалы жатқандай аларып, ежірейіп ап, жынданғандай жүйткіді.

Барлық жұрт тұнліктерін жауып, іргенің көбін белдеуге шейін шалқита көтеріп, тұріп тастапты.

Абай қайда баарын білмей, бір түрлі мен-зен боп, есінеп, іші пысып түрді да, өзенге қарай тартты. Мұрнының ұшы тершіп, басынан күн өтіп, Бақанастың ыстығына наразы боп, асығып келеді. Өзен жағасына келсе Оспан, Смағұл бастаған көп кішілеу балалар салқын, мәлдір суда асыр салып, шулаң, ойнап, мәре-сәре боп жатыр екен. Абай бұлардың қасынан оқшауырақ кетіп, жалғыз шомыла бастады. Осы жазда малтып үйренген. Бақанастың кен қара сүйн өрлі-берлі екі жүзіп өтті. Бойы қатты сергіп, көңілденіп ап енді сұңғи бастады.

Өзге балалардың шуында Абайдың жұмысы жоқ-ты. Бірақ анадайдан Абайдың сұңғігеніне қызығып тұрған Оспан бар баланы ертіп келді. Өзін-өзі жаланаш санына шапалақтап, Абайға айқайлап:

— Сұңғі, сұңғі! Тағы сұңғі! Солай! — деп бүйірып келе жатып, бір сәтте жолындағы Смағұлдың арқасына секіріп мініп алды. Смағұл мұны лактырып, түсіріп тастаймын деп бұлқынып еді.

— Иә, жығарсың! Сен түгіл қысырдың асав тайы — ақ тай да жыға алмаған Оспанды. Қанша мөңкісөн де түспеймін! — деп, Смағұлдың мойнын құшақтап қысып ап, екі аяғымен тепендей тебініп қояды.

Смағұл Оспанның зорлығына еріксіз көніп, жүгіріп жортып, Абай қасына келді де, суга Оспанмен бірге шолп етіп құлай кетті.

Абай Оспанның тентектігінен мезі болатын. Осыдан бірер жыл бұрын бұл інісімен өзі де ойнап, асыр сап кететін болса, биылдар беймаза көріп, шеттей беретін. Тіпті; ыза қыла берсе, зекіп үрсып, куып жіберетін.

Казірде де Оспандар шулап келгенде, Абай жақтырмай, тайқып шықты. Кіне бастады.

Оспан Абайдың тұнжырлығын елеген жок.

— Абайша сұнгимін, — деп, саяз жерге етпетінен жата қалады да, артын тоңқытып, мөңкіген тайдай, екі аяғын шашыста береді.

Абай асықпай киініп боп, енді үйге қайтпакқа артына бұрылып еді. Жар жағасына Тәкежан кеп түр екен. Сұлу киінген әдемі бозбала Тәкежан ат үстінде, қолында қаршығасы бар. Астындағы жирен жал құла дөнені қатты терлепті. Күміс жүгеннің ауыздығын тістеп, өрлі-берлі көлбектеп, ет қызуын баса алмай түр.

Тәкежанның қанжығасында бір сары ала қаз, екі үйрек бар екен. Барлық бала соны көре сала:

— Ей, аға!..

— Эй, ағатай, маған!

— Маған!.. Маған берші! — деп, судан ырши-ырши жүгірісті.

Тәкежан құс салып кайтқанда, осындаі алдынан шығып жүгірген балаларға кейде аң олжасын беретін. Бірақ балаларды шетінен зар қақтырып, жалындырып, көп-көп сұратып барып қана беретін.

Тез бермейтінін біліп, балалар да талмай сұраушы еді.

Тәкежан Абайға қарап мақтана күлді. Өзінің жігіт болып, қаршығаға құс ілдіретінін Абайға әрқашан бұлдаушы еді. Оны әлі өзінің шерігіне де татымайтын бос, болбыр бала көретін. Өйткені, Тәкежан осы жазда қайнына да барып келді. Өзінің жігіт-желең жолдастары да бар. Казірде тұн сайын қыз андып, ауыл-ауылды шулатып та жүреді. Абай ондайдың біріне жараган жок.

Оспан мен Смағұл Тәкежан қасына қатар жалынып, жүгіріп барып еді. Тәкежан ол екеуіне үлкен кісіше зіл тастап, өуелі боктап алды. Абайдан бөлек, бір үлкендік белгісі тағы осындаїында. Оласа боктампаз. Құнанбайдың алдында мысықтай үндемей отырып, былай шыға бере, балашаға, малышы-жалшыны сыйқыртып боктап журу оның дағдысы болған.

Оспан мен Смағұлды жалындырып алды да, екі үйректі қанжығасынан шешіп беріп жатып:

— Жаман ененді... қос қара! Ертенді-кеш суды ылайлағанша, тым құрыса, бұлдірген терсендерші! — деді.

— Бұлдірген?

— Қай бұлдірген?

— Бұлдірген кайда?

— Ей, ағатай, айтшы! — деп, Оспан мен Смағұл тағы жалынды.

Бала атаулының жаз болады десе ерекше сағынатыны — бұлдірген. Бірақ Бақанастың өз өнірінде ол өспейді. Өзге қай жерде бар? Пісті ме, жок па? Онысынан да әлі хабар алысқан жок-ты.

Бұлдірген дегенде Абай да елең етіп, сұрастыра бастады. Тәкежан жаңа ат үстінде жүріп есітіпти. Бақанаспен катар ағатын Жәнібек сұры бар. Соның анау қара адырының ар жағында, Шынғыска қараған бас жағында бұлдірген тұнып тұр деп есітіпти.

Бүгін-ертең ол араға Жігітек, Бөкенші көшіп келеді. Ел келсе, мыналар тере алмай қалады. Ендеше асығыс барып, теріп қайту керек.

Тәкежан осыны айтқанда, жанағы көп бала алағызып:

- Жүр, ендеше, барайық!
- Барып теріп қайтайық!
- Жүріндер!
- Ал ат үстандар!
- Иә, сәт, бұлдірген, бұлдірген! — десіп, бар бала ойнақ салды.

Бұлдіргенге баруға Тәкежанның өзі де өзір екен. Ол Абайға да: “Жүр!” деді. Абай ойланып, баяулап тұрды да, ақырында, тым құрыса, атқа мініп, сергіп келмек боп коса көнді.

Сонымен, бір шай кайнатым арасында Абай, Тәкежан бастаған барлық ұсақ бала тай-құнандарына мініп-мініп ап, желе шауып шыға келісті.

Араларындағы үлкендері Абай мен Тәкежан.

Ұсақ балалардың көшілігі жеке-жеке тайға мініп, бірен-саранда-ры екі-екіден мінгесіп алып, Абайларға ілесе шыққанда жұрттың бәрінің артында қалған Оспан болды.

Ол биешілердің “Жуас тай мін” дегеніне көнбестен, бүгін ғана үйретілген қысырдың асау тайы — ак тайды тандаған.

Ақ тай — соңғы үш-төрт күннен бері Оспанның есінен кетпейтін құмары.

Дередей үлкен, өзі жұп-жұмыр ақ тай — қысырдың тайы. Енесі — асау көк бие. Ақ тай енесінің асаулығынан былтыр байланбаған. Биыл арда емеді. Шу асаудың өзі. Соған жақында көзі түскен Оспан жас биеші Масақбайға жабысып жүріп, бүгін танертең биенің бас сауымының тұсында бұғалықтатып, шынғырып үстательп алған.

Масақбай — осы жылқыдағы асау атаулының албастысы. Оспанның жалынғаны еріксіз көндіріп, Масақбай танертеннен бері сол тайды үйреткен-ди.

Тайдың асаулық киянқылығы сондай екен, бірсесе шапшып мөңкіп, бірсесе шынғыра тулап кетіп, Масақбайды да екі рет жыққан. Бірақ өзге асаудан көрмеген ызаны көріп, екі жығылып алған Масақбай, ак тайға қатты ызаланып алған. Құлактан басып, бұғалықпен буындырып, екі езуін шұрайлап, тайды өлердей жазалаған. Үстіне үлкен жабу салып, оны басқұрмен шандып-шандып, қарғып мініп алған. Басқа-көзге төпелеп, шапқылатып, қан сорпа қып кеп, бағана желі басына байлап тастамақ болған.

Бірақ Масақбайдың өнеріне қызығып, өзі де қызығ алған Оспан, тай әлсіреп келген кезде, жұрттың “Токта!” дегеніне болмастан қарғып мініп алған-ды. Екі езуі қан боп жыртылып қалған тай өлі де өлердей киянқы екен. Оспан мінген жерде тағы да қайтадан шапшып секіріп, көп киянқылық етті.

Өзі женіл балаға онай көнгісі келмей, қанша қырсық жасаса да, Оспан жығылмай қойған. Оның бағана Смағұлға мактанғаны да сол. Қазір желі басында қалғанда, Оспанды бөгеген сол ақ тай болатын.

Тай ежелгі асаулыққа салып, тағы мөңкіді. Бірақ Оспан жығылып, коркудың орнына, құшырланып сабай береді де, езу тартып құліп қояды.

Баланы жыға алмаған тай ақыр аяғы ала қашып, шаба жөнелген. Оспанның тілегені сол. Ол өзі ағызып келе жатқан тайды онан сайын борбайлап, басқа-көзге төпеп:

— Аруак! Аруак! — деп ұран салып, жосытып отырып Абайларды қуып жетті.

Ақ тай Оспанның ырқына әлі көніп болған жоқ екен. Ағызған қүйінде сынар езулеп, мойнын бұрып, қырындай шауып кеп, бар денесімен Текежаннан құла бестісін қойып кетті.

Жұрттың бәрі де ығысып, бөгелендер қалды. Оспан тайын бұрып, көптен сыйыла бергенде, ақ тай тұра қалып, мойнын ішіне алып, шыңғырып жіберіп жаман мөңкіді.

Абай Оспанды аяп “Мерт бола ма?” деп қорықты. Жалғыз-ақ Оспанның пішініне көзі түскенде қайран болды. Баланың үлкен көздері от шашып, өрттей жаңып алыпты. Асаумен алысқан арпалысты жаңы сүйгендей. Қорқыныштан биттей елес жоқ. Қайта “Тулай тұс” деп қызықкан сияқты. Тай бұдан құтылмақ боп, нелер қиястық жасаса, соның бәріне де сол секундта Оспан қолма-қол тәсіл жасайды.

Бұл кезде Оспанның балалық жындылығы, үр да жықтығы біржолата жоғалғандай. Ол Абай көзінде — алыс-жұлыстың бір балуаны сияктанды.

Жұрттың бәрі амалсыз иіріліп тұра қалып, ақ таймен Оспанның арпалыс майданына қарады.

Текежан да тандайын қағып, Оспанды боктай түсіп, сүйсініп тұр.

Тайдың мөңкігенінен сескеніп, Оспанға болысайық деген ересек балалар болып еді.

Оспан асығып айқайладап, шолақ бүйрек етіп:

— Тиме! Аулақ! — деді.

Осы кезде ақ тай мойнын ішіне алып, басынан асырмак боп ортқып мөңкіді. Оспан екі аяғын тайдың қос қолтығына тығып ап, шалқалап жатып алды.

Түсіре алмаған тай лезде екі артқы аяғын аспанға сермелеп тепкіленді. Онда Оспан тағы да тақымын жазбастан еңкейіп ап, тайдың мойнын құшактап жатып алды.

Тағы бір сәтте ақ тай оқыс шапшып қап, таласқан иттей қос аяқтап шаншылып еді. Оспан мынау қимылға, тіпті, сүйсініп кетті, білем. Екі беті қып-қызыл боп, қайратты шаштары ұдірейіп, жалт етіп Абайларға қарап, сак-сак құліп жіберді.

Жағалай үнсіз тұрган жұрт та тегіс сүйсіне құлді. Текежан өз басы өмірінде мұндай қимыл жасап көрген емес еді.

Оспанның ерлігіне қайран қап:

— Түү, сарамас. Мынау неткен көз жоқ бетбақ еді? — деп, құла бестіні қамшымен бір салды да, желіп кетті. Барлық балалар қоса қозғал-

ған. Ақ тай да қайтадан көндігіп, шаба жөнелді. Оспан тағы да қамшылап борбайлап:

— Аруак! Аруак! Масақбай! — деп, асаудың албастысы Масақбай биешіні аруақтай сыйлайтынын көрсетті. Бағанадан бері Оспанның шын сыйынғаны сол Масақбайдың айла-тәсілдері болатын.

Бұлдірген іісі анқыған, көк майса шалғыны бар, жасыл беткейде балалар жеміс теріп жатқалы көп бол еді. Күн екіндіге қарай жақында, адыр-адырдың көленкесі молайып, сай-сайларда қоңыр салқын самал соға бастаған.

Аттарын тұсап-тұсап тастаған балалар бұлдіргенниң қызығына әлі қанған жок. Алғаш кеп түскен бір беттен жылжымаса да, сол аланың өзінің жемісін де мойыта алған жок. Жегеннен асканды тақия, тымақ, дорба, қалталарға да сықап жатыр:

Бір мезгілде бар баланың құлағына ап-айқын бол дүрілдеген қалың үн келді. Қаулаған өрт, қаптаған қолдың шабысы сиякты.

Балалар елең-елең етісті. Арапарындағы үлкені Тәкежан мен Абай карасты.

Абай бұл дүбірдің мәнін үккандай, саспай ғана Шыңғыс жақтағы бір белеске қарап отыр екен. Сол белестің ар жақ деңгейін жалбылап келе жатқан қалың жылқының жоны көрінді. Кең сайға қарай түсіп келе жатыр. Қыланы көп, шұбартқан жылқы жиі-жиі пысқыра түсіп, жіті ба-сып келеді.

Арапарында тай, құлындар кісінейді. Өзге жылқыдан озғындаш шығып, ойнақ салып шапқылаған құнан-дөнендер де көрінді. Балалардың тайлары бұл дүбірді байқап, тегіс алағыза бастаған екен. Тұсауларымен қарғып, сол жылқыға қарай тартқысы келгендер бар.

Тай-құнандар бастарын тегіс көтеріп, кос құлақтарын қалың жылқы келе жатқан жакқа қарай қайшыландыра шаншып ап, үйірсек үнмен шүркүрай кісінеді.

Бала атаулы тегіс аттарына жүгірді. Елсіз өнірде көрінген қалың жылқы — көшкен елдің жылқысы екен.

Балалар аттарына мінісіп, беттерін ауыл жаққа бүрғанда, жаңағы жылқы асқан белден асып, ойға таман түсіп келе жатқан қалың көш көрінді. Он бес түйені тізген бір көш өзге нөпірдің алдын ала оқшашықты. Соған тіркес он түйелі, тағы он бес түйелі, сегіз-тоғыз түйелі салқар-салқар көштер бірі артынан бірі шығып, шұбарыта, шұбатылып келеді.

Алғаш өткен жылқының артын ала көп аттылар келеді екен. Колдарына сойыл, шоқпар, баулы құрық ұстаған еркектер бар. Әредіктө томағалы бүркіттерін балдағына қондырып алған ықшам жігіттер де көрінеді.

Бұл топ Абайлар жақындағанша қыыс өте берді. Соның артынан келе жатқан ең алдыңғы үлкен көш Абайдың да, барлық балалардың да көздерін еріксіз тартты.

Бұл көштің айналасын қоршаған аттылар көп, барлығы да әйелдер. Өншең сөнді киінген қыз-келіншек пен егде тартқан бәйбішелер. Мінген аттары ылғи семіз жорғалар мен келісті бедеулер.

Әйелдердің ер-тұрманы, тоқым, құйысқан, өмілдірік, жүгендері тегіс жалпак күміске малынған. Жарық құнгем шағылысып, жарқ-жүрк етіседі.

Үлкен көштің алдында есік пен төрдей жерде аттарын қатар бастырып бір топ қыз келеді. Тап орталарында ерттеулі күйде бос жетектелген, кекілі күзелген қара көк ат бар. Сол топтан әнтек кейін үлкен көштің алдын бастап келе жатқан сұп-сұр жүдеу бәйбіше екен. Басына жұка кара желек жамылышты. Бұл бастаған он бес түйелі көштің сөні өзгеше көрінді. Бар түйенің үстіне артылған жүктерді жапқан өншеш қара кілем, қоңыр алаша, қара ала текемет көрінеді. Жүкті түйелердің екі жағы сол үлкен қара ала жамылшылармен баяуғана желпіне түсіп, өзгеше бір ауыр тыныс алып келе жатқан тәрізді.

Көштің түріне танданып, үнсіз тоқтап қалған балалар тобы мынадай салтанатты көріністің алдын кесіп өте алмады. Енді амалсыз көш өткенше қарап тұратын болды.

Басында бұларға көш адамдарынан көз салған кісі жок еді.

Бірақ алдыңғы қыздар тобы енді жақындала, қастарына кеп қалған екен. Соларғана өзінше, бір түрлі түйсінгендей болды, білем. Арапары азырак ауысып, азғана бөгелісті де, бір кезде бір топ қыздар ортасынан екі қызды ілгерірек бөліп шығарды.

Бағанағы кекілі кесілген қара көк ат сол екі қыздың орталығында жетекте екен.

Оспан анырып танданып, Абайдың қасына кеп:

— Бұлар кім? Бұл қандай көш? — деп тақат таба алмай, ағасын қамшымен түрткілеп, мазасызданып түр еді.

Қазір екі қыз бөлініп алға шыққанда, олардың көрінісіндегі елден ерекше бір жайды байқап, Оспан қатты құліп жіберді.

— Ойбай, Абай, анаң қара! Тымақты қара! — Абай бұған ашулы тұрмен жалт қарап, қатты түртіп қап:

— Тоқта, құтырма! — деді. Оспан Абайдан сескеніп қап, аузын басылып, тайының жалын құшақтап, үнсіз құліп жатты.

Бұған ерсі көрінген сурет — Абайдың өзінің де өмірде ең алғаш көрген көрінісі.

Бұл көш қаралы көш екенін — Бәжей көші екенін Абай мен Тәкеjan бағана-ақ таныған болатын. Өзге көштен бөлек болатыны мөлім. Бірақ қазір мына екі қыз істеген іс сол бөлектің ішінде де бір өзгеше болды.

Олары өзге қыздан бөлінгенде байқалды. Бастарына еркектің бас киімін киіпті. Қара мақпалмен тыстаған жұка қара елтірі тымақтары бар. Қыз кимейтін бас киімнің артын алдына келтіріп, теріс киіпті. Ендіғана анық көрінді, орталарына жетекке алған тұлдаған қара көк аттың үстіне Бәжейдің ер-тоқымы ерттеліпті. Ер үстіне сол Бәжейдің осы еткен қыста Қарқаралыға киіп барған қызыл күренішінің жабылыпты. Ердің қасына қамшысын шаншып, соған да теріс қаратып Бәжейдің қыскы тұлқі тымағын кигізіпти.

Екі қыз бөліне салысымен мына көлденең қарап тұрған аттыларды көріп, шырқай созып, қаралы мұнды дауыс айта жөнелген. Көш бойын-

да ауыл үстінен өтсе немесе бөгде жүргіншілер жанынан өтсе, қаралы көштің қара жамылған осындай қыздары дауыс айтатын салты. Қыздар соны бастаған екен.

Бір күліп, жыны қозып алған Оспан бұндай жайдың бәрін қайдан үксын. Өзі ес білгелі, дәл өз үйлерінен өлім шықпаған. Өлімді бұлайша күтуді көрмеген бала, бұл жерде үқтырам десе де үқпас еді. Оған жаңағы көз алдынан өткен көріністің бәрі ерсі көрінді де соған күлді. Абайдан корыққанынан басын көтере алмады. Бірақ тайының шоқтығына жабысып жатып көзінің киғымен сығалап қарап қояды да, екі ііні дірілдеп, ішек-сілесі қатады. Алғашкы екі қызың өтіп, дауыс бастасымен, кейін-деп келе жатқан бес қызы да аттарының басын қатарластырып ап, баяу бастырып отырып, анау екеуінің даусына қаралы дауыс кости.

Абай бұларға көз сала беріп, оқыстан елең етіп, аласұрып қалды. Қамшысының бұлдіргесін саусағына ілген күйде, он қолын шұғыл көтеріп қап: “Токтасан нетті?” дегендей, өтініш айтқандай. Бірақ үн қата алмады. Жүрегі лұпілдеп соғып, өні сұрланып, әлсіз қолын шарасыз халде, құла бестінің жалына сылқ түсірді.

Өтіп бара жатқан бес қыздың тап ортасында, жібек жал ақ жорға атка мінген Тоғжан екен. Көктемнен соң көргені осы.

Судыраған қара жібек биқасаптан өдемі жеңіл шапан киген. Ба-сында жап-жана қара кәмшат бөрік. Мойнында әсемдеп, кен ораган құбылма түсті торғын шөлі. Құлағында үлкен алтын сырғасы ыргалып келе жатқан Тоғжан, мынау ат үстінде, мынадай топ қыздың тап ортасында, дәл көп жұлдыз арасындағы Шолпандай.

Ат үсті жүріс, шырқап айтқан дауыс және құрбы қыздары — Бөжей қыздарына жаны ашуы бар — баршасы Тоғжанның қазіргі жүзін бір түрлі мағыналы нұрға малғандай. Ақмандай, аппак жұмыр мойнына, қолаң жібек шашына бетінің үлбіреген қызылы соншалық жарасып тұр.

Қара шапан сыртынан белін шымқай буған сарғыш жібек белбеуге он қолын сүйеп, мықынын таянған. Маңайға бұрылып қарамастан, шырқап жылап, жоқтау айттып келеді. Абай кірпік қақпай қадалып, тыныстары да тыйылып, Тоғжан үнін тыңдаумен тұр. Топ өтіп кете бергенде, өзге төрт қызың үнінің ішінен Тоғжанның өзгеше жібек талды, бөлекше үнін анық есітіп анғарғандай болды. Шын Тоғжан үні ме? Жок, басқа қыздікі ме? Білу қыын болса да, Абайға мынандай топтан жырылған бөлекше сұлу ырғак Тоғжан көмейінен ғана шығатындей.

Сырттап бара жатқан Тоғжанның арттан көрінген мүсіні де өзгеше екен. Атка отырысының өзінде де бір нәзік еркелік пен соншалық биязылық, мықтылық та бар сиякты. Жылтырап өрілген жуан бұрымдарының үшінде үлкен шолпы ыргала түсіп, шылдырап барады. Сонау сағынышты көктемде көңіл өртеген, одан бері де көзін жұмса әрдайым құлағына шылдырлай түсіп, сыйдыр етіп: “Есінде бармын ба!” деп кететін осы шолпының осы үні.

Өзгеше көрініс лезде бұлт сөгіліп, сұлу айды жарқ еткізгендей болды. Абайды естен тандыра биледі де, өзгеше бір нұр шұғыласына бас идір-гендей боп кетті. Бірақ бұл сезім бір ғана сөт еді. Осымен қабат, жас жігіт

көніліне, тағы талай алай-түлей үйтқып кеп, бір өзгеше жүрек құйынын соктыргандай болды.

Жылаған Тоғжан, жылаған Бәжей қыздары, барлық қаралы көш, иесіз, тұл кетіп бара жатқан анау қаралы киім, тұл ат — баршасы осы барлық қауымның қайғысын да Абайға өзгеше терең түсіндірді. Жана-заға шақырмай, Құнанбай қылмысын кешпей, жылау зарына араластырмай келе жатқан осыншалық мол қауым. Ортасында Тоғжандай гауһары бар қауым Абайларға: “Былай тұр! Көрме! Саған рұқсат жоқ!” дегендей, сұық, катал. Бірақ әділ үкім айтып бара жатқан сияқты. Абай жүрегіне бұл серпу өзгеше өкініш, өксік әкелгендей.

Жылаған ғашығы, жылаған жақын бауыр, қауым ел, өліп кеткен кешегі Бәжей — баршасы да Абайдың өз басын да жазалағандай. “Мен жазықты ма едім!” дегендей болса да, налытып тұрып кінәлағандай. Бұл, өсіресе, ауыр толқын. Абай үнсіз мүлгіп, зарлы жоқтауды бар жанымен тындал тұрып, өзін-өзі де, бар дүниені де ұмытып кетіпті.

Бір сөтте қасында тұрган біреу тұртіп қап, “жүрейік” дегендей болды. Абай жаңа оянғандай, алаң етіп жалт қарады. Тәкежан еken. Ол Абайдың түсін көрді де, тыжырынып кекете күліп:

— Өй, неменеге соранды ағызып тұрсың, — деп, тіпті, зекігендей.

Абай қабағын қатты түйіп, селт етіп, бетін сипады. Жыладым деп ойлаған жоқ-ты. Көзінен үнсіз ауыр, ыстық тамшылар ағып кеткенін байқамаған еken.

Улкен көш өтіл кетіпті. Артқы көштермен екі арасында ұзақтау алан пайда болған еken. Тәкежанмен бірге барлық топ қозғала берді.

Бағанадан бері тайының жалын құшып тұрган Оспан ыржактап құлуден өлі басылмаған. Енді басын көтеріп ала сала, қасындағы бір баланың тымағын жұлып алғып, теріс киіп жіберіп, сакылдан күліп, ақ тайды тебініп кеп қалды.

Калжақ пен тентектікке есі-дерті кетіп қалған Оспан ақ тайдың асау еkenін ұмытып кетсе керек. Жайбаракат еркін отырып, тақымын да қыспастан тебініп қалғанда, ақ тай секіріп мөнкіп кеп кетті. Оспан тізгінін де қымти алмай қалып еді. Байқаусызыда тулаған тай тентек баланы оп-онай ытқытып, топ ете түсірді. Бірақ Оспан жығылса да, есінен жаңылған жоқ. Тайының шылбыр-тізгінін айрылмай, жабыса түрегелді. Тұқ көрмендей ыржактап күліп, екі беті нарттай жанып тұр. Ақ тайға ес жиғызбастан қайта қарғып мініп алды да, борбайлай қамшылап, құйғыта жөнелді.

Озге балалар да шаба жөнелісті. Тәкежан мен Абай жай аяңдал қозғалды. Тәкежан інісіне жаңағының үстіне тағы да бір үлкендік көрсетпек болды.

— Баламысың, жоқ, катынбысың? Сен ненің ақысы деп жыладың осы? — деді.

Абай Тәкежанға енді ыза болды. Кінәлай сөйлеп, қарсы ұрысты.

— Сенің үлкен боп, ес білгенің со ма? Бауыр емес пе еді? Бәжекене өзің неге жыламайсың?

— Е, жыласатын не қалып еді? Жаназасына да шақырмай қойған жоқ па? Соны да ұқпаймысың?

— Үқкан екенсін, қарық қыпсын! Шақырмадан тірілер! Сол үшін өлі Бөжей жазықты ма?

— Бөжей әкенмен араз болғандықтан шақыртпады!

— Бәсе, араздық... сол араздыққа кім кінәлі? Кім жаулықты көп етті? Соның бәрінің ақ-карасын сен айырып, танып болған шығарсын?

— Болайын, болмайын, мен әкемнің жағындаамын!

— Бәсе, одан да сонынды айтсаныш! “Үлкенмін, ақылым бар, кісіге де ақыл айтам” дейсін! “Бәрінің артынан бөлтірік ақылды болғандықтан ереді” дейсін ғой!

— Өй, сен не сандалып келесің осы? Үйдегі алжыған әженнің ақылышынан басқа ақыл жоқ деп алғансын ғой өзің, тіпті.

— Ал сен болсан, сол өзің қостаған әкеден де түк ұғып, түк ақыл алмайсың!

— Е, мені бір жайын өскен жабайы деп пе ең өзің? Ененді...

— Бар “өстім” дегенде тапқаның осы боктығын ғой! Малшы-жалшыны жазықсыз боктап, мардамсығаннан басқа түк үлкендігінді көрсемші!

— Бәлем, тұра тұр, осыныңың бәрін де әкеме айтам!

— Айтсан айта ғой! Мен де сениң жаңағы “алжыған” деген сөзінді әжеме айтайын! — деп, Абай Тәкежанға қайсарлана қарады.

Тәкежан бұл жерге келгенде ерегістен амалсыз тайқып кетті. Тегінде, үлкен жанжалға тауаны жоқ, бұдырысyz болатын. Әкеге шағым жеткізу алыс та қын. Айтқанын макұл көре қоя ма, жоқ па? Онысы тағы екіталай. Ал мынау Абай сүйенген “әже” деген — әлдекайда қатер жер.

Тегінде, Зере көп ашуланбайды. Ал бірақ окта-текте катуланып түйілсе, өлі күнгө аса зәрлі. Осы биылғы қөктемнің өзінде Тәкежан көрші үйлердің бір кексе қатынын байқаусыз боктап алып, жаман бәлеге қалған. Жазықсыз қатын қатты ренжіп, жылап отырып, Зере мен Үлжанға барғанда, көрі өже ашу шақырып, күйіп кеп, Тәкежанды алдына дереу шақыртып алып тергеуге салған.

Тәкежан әжесінің аяздай сұық ашуынан, қатты түйілгөн көзінен корқып, өтірік айтпак, танбақ боп жалтарып көрген. Ақыры, тіпті, ант ішуге де барып қап еді. Сол арада Үлжан мен Зере өзгеше ашуланып кетіп, көрі өже қолындағы ақ таяқпен мұны басқа салып-салып кеткен болатын.

Сол уакыға осы жаңадаған Тәкежан “Жігіт болдым, қайнайма бар” деп өзірленіп жүрген күннің өзінде болған. Осының бәрі жаңағы ерегіс аяғында Тәкежанның есіне түсті де, енді осы бәленің бәрін жуып-шаймақшы болды.

— Өй, кетші әрі ененді... — деп шіреніп тұрып бір боқтады да, құла бестіні борбайлап шаба жөнелді.

Абай бұдан құтылғанына ырза боп, кейін қалды. Ақырын аяндал келе жатыр. Жаңағы сезімдерін, жаңағы Тәкежанмен дау үстіндегі ойларын қайта есіне келтіріп, соған теренеді.

Дау үстінде, ойда жоқтан тіліне оралса да, “Бәрінің артынан бөлтірік ақылды болғандықтан ермейді” деген сөз мұның өзіне қазір бір өзгеше мәні бар, өрісті ойдай көрінді. Жынысының ширымен шұбыру, жы-

мын басу кімнің қолынан келмейді? Жыртқыш хайуан екеш, о да біледі. Бола алсаң — ол болма, адам бол! Жалғыз келе жатқан Абайды ендігі бағындырган ойы осы. Дәл осы бетте бүгін Абай өз тұқымының бір жаңымен дауға тұсті. Осынысы өзіне бір ажарлы, басқаша беттің басы төрізді бол сезілді. Сондайлық салқын сыншы ойлар арасына осы жолда қайта-кайта Тоғжан келбеті келеді. Сөт сайын оралып, гүл жібектей бұралып кеп, мұны жақсы болуға үндейді. Мінсіз таза маҳаббатқа шакырғандай, жана шыр ракымға шакырғандай болады. Бар дүние, бар адамзатты қоса сүйгізіп, қоса қымбат санататын аса бір қадірлі игілікке ымдап жетекте-гендей. Бұл қиялға мұлгігенде Абай Бақанасқа қалай жеткенін байқамай да қалды.

Бөжей ауылдары Жәнібекке көшіп келгенін Абайдан естісімен, сол күні түнде Зере мен Ұлжан Байқошқардағы Құнанбайға кісі шаптырды.

— Дәл қасымызға келіп қонып отыр. Енді аялласақ ағайынның бетін қайтіп көреміз? Бата оқырын қалай жасасын дейді? Және Байқошқар, Бақанастағы екі ауыл қосыла бара ма? Соны тез шешіп, жөн айтсын! — депті.

Құнанбайдың өзінің күткені де осы кез сияқты екен. Ол дәл осы түннің өзінде қасына Құнкені алып, тағы он шакты карт-кария, жігіт-жөлең алып Бақанасқа келді. Сонымен Бақанастағы барлық жиырма шакты ауыл ерте қамданып саба жиып, сойыс өзірледі. Әр ауылдың аппаратын шамасына лайық — қой, қозы сойыстары сол таңертенде сойылып, асылып та қалған.

Құнанбайдың үлкен үйі үш саба, бір ту бие, бір тай сойыс аппарады және азаға салғаным деп Зере мен Ұлжан түйе аппаратын boldы.

Осындай қамның бәрі биенің бас сауымына шейін түгел бітті. Қалың топ — бата оқыршы, шаңқай түс кезінде сансыз көп салт атты бол күнбағыстағы Жәнібекке қарай тартты. Барлық жиын — елу каралы ерек, отызықтыай катын. Араларында Абай, Төкежан сияқты жастар, Оспан сияқты балалардан да бір топ бар.

Жұрттың бәрі ат үстінде. Тек Зере мен Ұлжан және сол екеуінің қасына мінген Сары апаң деген әйел мен екі жас келіншек қана арбада. Құнанбай үл арбаны өзге жұрттан ерте қамдатып, бұрын жүргізіп жіберген.

Сол арба жарым жолға барды-ау деген кездे өздері аттанған-ды. Бақанас өзені мен Жәнібек өзенінің екі арасы тай шаптырымдай-ақ жер.

Құнанбай қасындағы көп кошеметшінің ішінде Ырғызбайдан — Майбасар, Жакып, Ызғұтты сияқты туыскандары. Және Құнанбай жағында жүрген әлденеше рулардың ақсақал, қарасақалы бар.

Ат үстіндегі әйелдер бөлек топ бол кейінірек келе жатыр. Олардың ортасында Құнанбайдың үлкен әйелі Құнке, сонан соң Айғыз және Қалиқа сияқты абысын-ажын. Көріден — Таңшолпан сияқты шешелер де бар еді.

Аттылардың қалың тобы осындай лек-лек бол, Құнанбай шогырын алдына салып келе жатқан. Бір сөтте осы жұрт екі қоныстың арасындағы сар жазықты айғай-шуға батырып, он жақтағы биік қара адырды бөктөрлөп Жәнібекке қарай ат қойды.

Бұл елдің ежелгі ырымы бойынша, өлімге бата оки барудың ең үлкен шарты осылай алыстан айқайлад: “Ойбай, бауырым!” деп, жылай шабу болатын.

Сол шабысты ең өуелі үлкендер бастамақ керек. Бағанадан қалың топтар Құнанбай шоғырына қарап келе жатыр еді. Қазір сол Құнанбайлар өздері де үн салып, аттарын борбайлад, еңкейе шауып жөнеліп берді. Арттағы еркек, әйел, бала-шаға топтары да сол сөтте дүрк жөнелісті.

Абай орта бір топтың ішінде келе жатқан. Қасында Құнкеден туған ағасы Құдайберді, атшабар Жұмағұл, жорға Жұмабай және Тәке-жан, Оспан сияқты аға-інілері болатын.

— Ойбай бауыре-е-ем!

— Ағаекем!

— Аскар белім!

— Құт, берекем! — деп, Абай қасындағы кекселеу кісілер шырқап жылап, үн салып келеді.

Атшабар Жұмағұл мен Тәкежан болса, аттарының екі жағына ке-зек қисайып, құлап кететін кісі тәрізденіп, ауытқып жосытады.

Сырт ажарлары шынымен егілген, есінен танып, бауыры езілген кісілер тәрізді. Абай жайғана, тұра шауып келе жатып, ана екеуінің соншалық сырт құбылысына сенген жок.

Тартымды, бір қалыпты шапқан, бірақ шынымен “ой бауырымдал” шапқан Абай қасындағы Құдайберді сияқты. Абай, тегінде, аз айласып жүрсе де, осы ағасының мінезін ұнатушы еді. Қазірде өзін соның шамасында ұстап, “сол істегенді істесе, макұл болар” деп білді. Дүркір ағылып, шулап шапқан топ Жәнібектің көк майса кең саласында жыптырлай қонып отырған сансыз көп ауылдардың үстінен шыға келді.

Зерелердің арбасы да дәл осы кездे қалың ауылдардың тап орта-сындағы үлкен ақ күмбез үйлі — Бәжей аулына жеткен еken. Жапыр-жұптыр көрісіп жатқан сияқты. Ақ үйдің өзі өзге үйлерден окшауырак, белдеуінде қара тігулі тұр. Қаралы ауылды мына кейін шыққан аттылардың тануы онай болған.

Көп ауылдың сыртындағы сар жотаға шығып, барап бетті тез анғарып алған шапқыншылар, енді ыра төмен жосылды. Қою шұбар селдей боп шулап, анырап акты. Абай орта тұста келе жатып, ақ үйдің сыртында окшауырақ жерде, ұзын-ұзын ақ таяқтарға төстері мен қос қолдарын тіреп, бүгіліп тұрган отыз шамалы еркекті көрді. Бата оқыршыларды тосып, жылап тұрган жанкүйер жакындар. Шауып кеп түсे бере таныды. Тап ортада Байдалы, Байсал, Қараша, Тұсіп бар еken. Шеттеу тұста Балағаз, Базаралы сияқты жас жігіттер де ақ таяқтарға таянып, егіліп тұр.

Шауып келген үлкендердің аттарын анадайдан жүгіре-жүгіре шығып, ұстап-ұстап алып, иелерін қолтықтап түсіріп, еркектерге көрістіргелі жетектеп әкетіп жатқан көп-көп ықшам жігіттер бар.

Барлық бата оқыршыға сондай бір-бір күтуші тап келгендей, мол жеткендей болды.

Жылаған Байдалы, Байсалдарды көргенде, Абайдың сай-сүйегі болап кетті. Аттан түсे бере, шын аяныш жас төгіп, еніреп жіберді.

Тыстағы еркектермен бір-бір құшақтасып, көрісіп болған үлкендерді сол арада қолма-қол ақ үйге қарай айқайлатып, жылатып әкетіп жатыр. Жылаудың үлкені сол үйдің ішінде, қатындар ортасында. Көп еркектің арасына Абай да кірді.

Үлкен күмбез ақ үйдің іші, он жақ босағадан дәл төрдің ортасына дейін қатар тізіліп, мықындарын кос қолдарымен таянып, анырап жылап отырган қатындарға толы екен.

Тап орта тұста басына қара желек жамылған Бәжейдің бәйбішесі анырап отыр. Көзінен шын жас, зар жасы бірсін-бірсін ағып жатыр. Одан жоғары, төрт-бес қызы дауыс айтып отыр. Үйдің іші бұл кезде тұтас анырап зарлаған мол жылау еді.

Отырган әйелдердің алдына жылап келген еркектер тізе бүгіп отыра кетіп, құшақтасып көрісіп жылайды.

Абай Құдайбердің артында. Бағанадан бері соның ізімен кезек алып келе жатқан.

Жағалай отырган бар қатынды адактау тым ұзак болар еді. Жөне босағадан төрге шейін бос отырган бір қатын жок. Соны аңғарған Құдайберді тұра Бәжейдің өз бәйбішесіне қарай жылап барды. Сол кісі алдыңғы көрісушіден босаған сон, құшақтап анырап:

— Ағаекем, бауырым! — деп бас салды.

Абай да сол жерден бастап көрісіп, жоғары отырган қыздар жаққа қарай ауысты.

Үй іші осындай жаппай көріс үстінде бірқатар жыласып ап, енді тегіс ажырасып, жағалай отырысты. Еркектер бұл кезде ақырын жыласып отыр да, әйелдің де көбі басылып қалды. Тек Бәжейдің қатыны мен бес қыз ғана зарлап отыр. Арманын, жесір қалғанын, ерте айрылғанын айтып бәйбіше жылап, жұртты егілдіре тұсті де, ақыры саябырлай барып тоқтады.

Сонан сон үлкен ұзак жоқтаудың сарынына түскен қыздар. Олардың өзгеше бір суық зарлы жоқтау ырғағы бар. Дауыстары құйып қойғандай дәл бірдей шығады. Жалғыз-ақ бес қызы тұтас ұзак айтқан жок. Бәйбіше тоқтаған сон, өзге қыздар да басылып, екі-ақ қызы адактап шықты. Ол — Бәжейдің екі бойжеткен қызы.

Бұлар бар сөзін анық қып, анда-санда “ah” деп, жалын атып қойып, сұнқылдап зарлап отыр.

“Әкекем... жеткізбей кеттің... арманда кеттің... зармен кеттің, жетім бейбак біз болдық... пана кім?.. Неге аныраттың?” деген сияқты жерлерге келгенде, барлық үйдің іші қайта егіліп, тыйыла алмай, тұншыға жыласады. Абайға да шын жылаудың ең ауыр кезі осы болды. Ол көз жасын, тіпті, ірке алмай қойды. Буына жаздалп, булыға жылап отыр.

Осымен біраз барды да, екі қызы әкелерінің өміріне, өміріндегі ерлік, жақсылық істеріне түсіп кеп, бір сәтте дауыстың мәнін аса бір тосын жайға салды.

Бәжейдің өзін қойып, тұстастарын айтып келіп, әркімді атай отырып, үйдің іші тегіс жым-жырттына қалған уақытта, бір кезде Құнанбай атын сап еткізді.

Төрде төмен қарап, тымағын көзіне киіп, түнжырап отырған Құнанбайды мынау екі қыздың қатал даусы басқа сокқандай болды.

Бірақ бұл — дауыс. Намаз сияқты бұзылмайтын жол-жора. Айтар сөз, тыяр тыйым, істер шара жок.

Екі қыз сөздерін барған сайын қатайтып, қадалып кеп:

*Жау боп шықты Ыргызбай
Айыпқа бердің бір қыздай-ай, —*

деп бір кетіп және бір сәтте:

*Оның аты Құнанбай,
Жүйріктігі құландаі.
Шубарлығы жыландаі... —*

деп жарып етті. Жалғыз көзге дәлдеп тұрып қамшы ұргандай қатал жаза.

Құнанбай қасындағы ұлкендер бөле шығып кете ме дегендей қобалжи бастады. Жеткіріп, қақырынып, қозғалақ қақты. Бірақ Құнанбай тістеніп ап, сыр бермей шыдап берді. Абай дәл бұл кезде үялыштың қысылғаннан өлердей боп отыр. Ол үй ішімен көрісіп кеп отырған соң байқады. Анау бір топ қыздың ішінде Тоғжан да отыр екен. Бірақ ол бетіне салы жамылдып, сырт берінкіреп, қырын отыр. Абайдың ары, өсіресе, сол Тоғжаннан үялғандай, енді ішінен: “Ойпырмай, мынаны көргенше жер жарылдып, жұтып кетсеші бізді!” деген бір ой ойлады.

Сейткенше, төрде отырған біреудің қатты тамсанған үнін есітті. Қараса — Сара апаң екен. Ол ашулы түспен түйіліп, кара шапанды басына жамыла беріп, жүрелей отырып ап, айқайлай жөнелді.

Сөзінің басы Бөжейді мактау мен сол жақсыны жоқтау еді. Соның аяғын шұбыртып кеп:

*Мына да қарлар не дейді?
Жақсыдан жаман көбейді.
Ескінің асыл көзі еді,
Үрлап та көмдің Бөжейді, —*

деп, қатты айқайлап, қалт тоқтады.

Екі жақ та: “Айтамыз, жеткіземіз” деген орайлы сөздерін осы әйелдердің ауыздарымен айтысты. Осыдан әрі қайталаған да, өршіген де сөз болған жоқ. Қос қыздың даусы тағы біраз созылып барып тоқтап еді. Сол кезде Зеренің дәл қасында отырған Ғабитхан молда жүгініп, жеткіріп алды да, бұхар мақамымен тәбәрәкті соза жөнелді. Үй іші тегіс жым-жырт. Сілейіп, катып, мүлгіп қалды.

Құнанбайдың Бөжейге жасаған бата оқырының түрі осы боп еді.

Әйелдерді осы үйге қалдырып, еркектерді бөлек оңаша үйге апарап, қаралы ауыл қонақ етті. Ауыл иесі, күтүші болған Байдалы, Тұсіппер. Бірақ шай, қымыз үстінде де, ет үстінде де, бата оқыршылар мен ауыл иелерінің арасында шүйіркелескен сөздер болған жоқ. Анда-санда Байдалы мен Құнанбай жауаптасқан уақытта, біріне-бірі сыпайы ғана сейлейді. Байдалы Құнанбайдың шынысын өзі өперіп, шайына сары майды өзі салып, бейіл көрсетіп отыр. Бірақ барлары сол ғана. Сөйлесейін десе, сырттары сыпайы болысқаны болмаса, айтысар жай жоқ сияқты.

Тек бірер кез, мал тойыны туралы, шөптің бұл өнірдегі биылғы шығымы туралы ғана сөздері болды. Тағы бір рет көршілес Керей мен

Найманның осы жаздағы аттаныстарын, бір-бірімен барымта алысып, шабысып қалғанын айттысты.

Құнанбайлар екінді мен ақшам арасында аттанар кезге шейін дәнекер болған осы әңгіме ғана. Бата оқыршылар сол кеште үнсіз, коныр тартып, жайлау-жайлауына қайтысты.

Бір карыздан құтылғанына “үй” дегендей бол, Құнкені ертіп, Байқош-карға қайтты. Жол бойында бәйбішесіне оның айтқан жалғыз сөзі:

— Күтсен, Сары апаңды күтсендерші! — деген ғана байлау еді.

2

Күз келді. Үш күннен бері сілбілеген ақ жауын айықтай түр. Жайлаудан қайтып, Шыңғыс асып, қыстау-қыстау үстінде аз ғана аял етіп, пішен шапқызып болған ел енді қүзекке беттеп келе жатқан. Жидебай, Мұсақұл, Қарауыл, Шүйгінсу сияқты пішени шабылып алынған қорықтарда жи қонып отырған ауылдар көп. Шыңғыстың ұлан-ұзак, мол қыстаулы бөктерімен Қызыр, Қызылшоқы, Борлы сияқты балақ таулары да, адыр-катпарлары да ауыл-ауылға толы еді.

Жұрт жазғы үлкен үйлерді қоймаларға тастап, енді кішілеу-кішілеу қонырқай үйлер көтеріскен. Жазғы күндей емес, қазір жылы киімдер киүмен бірге, баспананы да от жағып, ішіне киіз тұтып, ықшамды қып отыратын болу керек. Соған ыстан қорықпайтын киізі бүтін, бірақ қонырқай кішілеу үйлер қажет. Әлі келгеннің бәрінің істеген шаралары осы.

Қазірде күздеуге қарай ауысқан ауылдардың жаздан бөлек тағы бір өзгешелігі, енді қой сауылмайды. Ересек тартқан қозылар қоралы қоймен бірге жайылады.

Ат үсті мал қарайтын, сөз бағатын еркектер де бір жаңалық табысты. Суық түн, лайсан қүнге арнап саптама, қалың шекпен, елтірі ішіктер киүмен бірге, меншікті мінгіш аттарын да ауыстырып келе жатқан. Жаз жайлайтын аттардың бұл кездे еттері ояздал болған. Енді қыс суығына шейін қон жиып алсын деп, оларды біржола қоя беріп, осы Шыңғыс асысымен күз мінетін, қыс мінетін құр аттарды ұстасқан еді.

Шаруаның шағын үйінен бастап, нелер малды, әлді дегендердің бәрі-бәрі осы қундерде қалың майлар құр аттарын салқын-салқын кездерде міне бастады. Аянмен жүріп, қызыл май қылмай, жиі-жіңі сұтып, окта-текте таң асырып жүрген.

Бұл уақытта біреуден біреу қызықкан аттарының майын сұрап міну, сатып алу, айырбас жасау сияқты істер де көп болатын.

“Күз алды-салдысы көп мазасыз болар-ау!” десе, не “тосын жүріс, жолаушылық күзі болар” десе, сенімді аттарға қызығу, қолқа салу, әсіресе, көп болатын.

Қазір екінді — ақшам арасында, Қызылшоқыдағы Құлыншақ аулына қарай жауыннан ықтай түсіп, жедел бастырып келе жатқан Майбасар мен Құдайберді осындай бір ат жайынан тұған сырт шаруамен келеді. Қастарында жорға Жұмабай мен атшабар Жұмағұл бар.

Күздін бұлынғыр қундегі кеші мезгілді анық болжатпайды. Сондықтан жарықта барайық деп қатты жүріскең еді.

Құлыншақ аулы он шақты үй. Бүгін осында Құнанбай жағынан келетін бір келісті ерекше андып күткендей. Ауыл желкесіндегі тақыр қызыл кезенге төрт атты қатты желіп шыққанда, Құлыншақ төбе басында, “бес қасқа” деген балаларының ортасында отыр еді. Елең етіп көрді де:

— Әне, келе жатыр! Құнанбай кісісінің алды осы! — деді.

— Жүрісі сұық екен! — деп, бес қасқаның үлкені Тұрсынбай да көз тікті.

— Жә, енді не отырыс бар? Біреуін тез бар да, Пұшарбайға хабар айт! Алысқа хабар етер жайым жок. Пұшарбай барлық Көтібаққа білдірсін! — деп, Құлыншақ бастағанда:

— Е, Жігітек, Бөкеншіге де солар жеткізеді.

— Қошіріп алуға жарайтын болса, жетсін тегіс!

— Үәделері шын болса, осы іңірде табылсын! — десіп, Құлыншақтың айналасын коршап отырган Тұрсынбай, Садыrbай, Мұңсызбай, Наданбай сияқты төрт ұлы қостай қоя берді. Бес қасқаның біріне Манас косылатын. Ол бәрінен жас. Тегінде, Құлыншақтың өз баласы емес, ерте ер жеткен немере, анау Тұрсынбайдың баласы еді. Манас үлкендердің әмірін күткені болмаса, өзі үн қатқан жок.

Жаңағы бәрінің айткан бүйрығы соған қарай айтылып еді. Пұшарбай аулына хабаршыға тез кететін болып, Манас тек қана мына келе жатқан төрт аттының келісін күтті.

Майбасарлар Құлыншақ үйінің сыртына кеп токтағанда, төбе басындағылар да жетіп еді.

Екі топ ақырын ғана салқын амандасты.

Бірақ келгендерді тыста бөгемей, Тұрсынбай бастап:

— Үйге жүріндер! — деді. Тегіс ертіп, үлкен үйге кіргізді.

Сол кезде Манас тыста жалғыз қап, шеткі отаудың тасасында тұрған бөрте атқа мініп алып, Қарауыл жакқа қарай дүсірлете жөнелді. “Келе жатқан кім екен?” деп тосып еді, ішінде Майбасардың өзі барын көрген сон, енді аялдайтын дәнене жок.

Майбасар бұл үйге ашулы пішінмен кірді. Белін шешпей, көк елтірі тымақтың бір құлағын жымырайта киіп ап, камшысын қос бүктеп, мықынына таянып отырып, Құлыншақтарға ызғарлана қарады. Түсі сұрланып, екі танауы желбірей түсіп, тентек көздері жиреніш отын шашып отыр.

Отыра бере Құлыншаққа қадалып:

— Жә, ағайын, бұл кайткенің, атшабарымды неге сабайсын? Теріс болса, арыз айттар жер таппадың ба? Тым құрыса, мырзаның алдынан бір отсан нетті? Оған да сенбей, оған да жоныңды көрсетейін дедін бе? Жуандығынды көрсетейін дегенін бе? Кеше ғана қатарда қолтықта жүрген туысқан емес пе ең? Жөнінді айт, бетіме айтшы, кәне! “Сонысын өз аузынан естіп кел” деп жіберді мырза. Мына баласы Құдайбердің әдейі косып отыр қасыма, — деді. Үй ортасында бықси жанып тұрған сары кидың отына шырт түкірді де, Майбасар Құлыншаққа бұрылып алды.

Бес қасқаның төртеуі төмен қарап томсарып, түк естімегендей жымжырт отыр. Мұңсызбай мен Наданбай, тіпті, басылып отырган да жок. Анадай жерде, арқаларын керегеге сүйеп, жүресінен отыр. Жондарын сырткары қаратып, тұмсықтарын шекпен күпінің жағасына тығып апты.

Құлыншақ өзінің жер төсегінің үстінде отыр еді. Соның дәл қасында, төменірек отырған Садыrbай ғана Майбасардан көз алмай, сұық қарайды.

Құлыншақ азырақ көзін жұмып отырды да:

— Атшабарыңның сабалғанын айтасың. Жарықтығым Майбасар, басыма сырый, малыма құрық сілтеген өз қылғынды, осы Майбасар қылғын сен неге айтпайсың? Мырза көрсе, өуелі соны неге көрмейді. Сені неге тергемейді? — деді.

— Теріс жайылма! Теріс көшпе, онға көш, ақсақал! Мен кінөласқалы, арылғалы келдім!..

— Теріс көшпе деймісің? Жоқ, мен көшкелі отырмын. Сенен ажырап, ана жаны ашитын ағайынның ортасына көшкелі отырмын!

— Онына ырзалығым, рұқсатым жоқ! Көшпесін, кетпесін, ұғысамын Торғаймен деп, сәлем айтты мырза.

— Сәлемет болсын! Бірақ енді бақыл болсын, мен көшем!

— Неге, не көрінді, ақсақал?! — деп, осы арада Құдайберді сөзге кіріп. — “Бұл көшу, исі Торғайды маған жат қылам деген көшу ғой. Кінөллассын, айтысатының айтсын, тіпті, алмағын алсын, олқысын атасын. Бірақ көшуден тыйылсын, бармасын жауыма!” деді менің өкем, — деп еді.

Майбасар Құлыншакты тоспай киіп кетті:

— Кінәнды айтшы осы! Атшабарымды сабап отырған өзің емеспісін?

— Мына бес баламның ортасында аяғының желі бар жалғыз-ақ ат — бөрте ат еді. Сұрадын, бере алмайтынымды айттым. Ұқсан не етуші еді? “Ұстап әпкел!” деп, атшабарыңды, итінді бөрідей қып, ақ адап малыма шаптыратын не жөнің бар, Майбасар?

— Атты сұратқан мен емес! Мырза болатын. Мына бала, Құдайберді, қызығып көніл қылған соң? “Ат жалын тартып мінгені осы еді Құдайбердінің, Құлыншак бір еркелікке ренжімес, көтерер” деп, мен жібергенім рас.

— Еркелік! Не еткен еркелік?!

— Кірмеге, құл-құтанға істейтін зорлықтың атын, алдарманға келгенде “еркелік” қойыпты! — деп, Тұрсынбай, Садыrbай екеуі кекетіп қойды.

Бөрте ат жөніндегі дауда екі жақ ұғыспады. Тартыс сөз үзіліп, біраз тоқырасып қалып еді. Аздан соң Майбасар Құлыншактың бар Торғай руын бастап, Жігітек жағына көшемін дегенін мінеді. Соған шабуыл жасай бастады.

Құдайберді екеуін Құнанбай бүгін жібергенде, тапсырған анық сәлемі осы болатын. Осыдан бес күн бұрын туған бөрте ат жайын, атшабар сабалуын Майбасар әдейі жолдан қосып отыр. Сол қылмыстарын ол еске салып, ықтырып алам дегені еді. Құлыншактар ол турада өздерін кінәлі деп санар емес. Тіпті, сол жөнде ызалы болғандықтан атшабарды сабап алып, “Енді бізді көшіріп алсын” деген сәлемді Жігітекке шындал салып отыр. Осы өкпенің сыйбысы бүгін ертемен Құнанбайға жеткен соң, ол өз қолтығынан Торғайдай жақын руды жіберуді қорлық деп біліп еді.

Бәжей өлген сон, жаздан бері екі жақ сыртпен қақтығыспаса да іштен барды салып, ел тартысып, сілкісіп келе жатқан. Екі жағын бірдей қабындырып, кернеп алған араздық, енді болымсыз бір ілікке жете бере, астан-кестен жарылатын сияқты.

Бәжей барда Токпамбеттегі төбелестен ірі жанжал болған емес. Бірақ содан бері мықтап өзірленіп, Құнанбайға қарсы майдан беруді Жігітек, Көтібак, Бекенші боп қатты ойлаушы еді. Бәжей өлді де, тартыс сырттан қарағанда азырақ іркілгендей болды. Бірақ ол сырттан ғана со-лай. Шындал, ішке келгенде, Бәжейдің өлімі қайта дерт-жараны, тіпті, қатты дамытып жіберді. Өлімнің өзімен де Бәжей Құнанбайға жауыға-тын жүрттың шебін тұтастырып, бұрауын қатайтып, шенберін ширатқан сияқты.

Әсіресе, Бәжейдің үзенгі жолдастары Байдалы, Байсал, Қаратай, Тұсіп, Сүйіндіктер ерекше сыйданып алған.

Сол кезде Құнанбайдың Құлыншақ аулынан атакты “бөрте атты” сұратқаны тап болды. Құлыншақ атты бермедин. Байсал мен Пұшарбай-лар Құлыншақты оңашада, құпияда көптен шырғалап тартып, жігін бо-састырып жүрген. Торғай руына Үргызбай қандай болса, Көтібак, Бай-салдар да сондай жақын.

Бөрте атты басқа уақыт болса, Құнанбайға Құлыншақ берер еді. Бермеске шарасы да болмас еді. Ел таразысын жақсы анғармайтын Май-басар:

— Бермейді деген не сүмдыш? Торғайдан алмасак, қайратымыз қайсы? Өкпелеп қайда кетуші еді? Кете алатын күші қайсы? — деп, өз-өзінен шабынып кеп жақында бір содырлық істеді. Жаңағы өңгіме соның арты.

Енді, міне, өкпенің бетін біржолата ашып ап, айқын түзеп алған Торғай, бұлардан кетпегін де айттып отыр.

Майбасар көшуден токтатам деп өр түрлі сөз айтты. Құлыншақ көбінше жауап бермей, құр үндемей тартынуға тусіп еді. Жартымды жауап алмағанына ыза болған Майбасар енді Құлыншақтарды бұрынғы кеуде-ге салып қорқытып, ығырып жібермек болды.

— Да, Құлыншақ ақсакал, қөшпесін деген мырзаның сәлемін айттым. Көшпе деп өзім айттып отырмын. Жеке айттым, арыла айттым. Енді көшпейім деген сертінді бер, қыскасы! Соныңды естимін де, жүремін! — дегендеге, Құлыншақ қатуланып, жалт қарап:

— Ендеше, менің де сөзім қысқа, Майбасар. Тойдым, болды! Көшемін! — деп бір-ақ кесті.

Үй іші бұл сөздің тұсында, тегіс ажырайысып, аңтарыла қарасып қап еді.

Майбасар қатты ажарға мініп, қамшысының сабымен сырмакты соққылап отырып:

— Құтыртып отыр ғой! Баарың кім, білемін! “Пана болуға жараймын, жасқанба” деп отыр ғой! Бірақ алып көрсін іргемнен кеп! Қойны-колтығы кен неме екен ғой Байдалы, Байсал. Ендеше, көк тұқылды, мұздай сұнгіні сол мырзалардың өз етіне қадармын! — деп қалшылдап кетті.

Көздерінен от шашып, ойнақшыта қарап: — Кешегі Токпамбеттегідей, қондарын түріп қойып, жалаңаштап тұрып сазайын беремін! — деді.

Бес қасқаның ең ызакор, оттысы Садыrbай еді. Ол ырғала түсіп, қатты демікті де:

— Қой, шырак, қой, мырза сол бәледен абырай тапқаны аз еді ғой, атамай-ақ қойсаныш! — деді.

Дәл осы кезде қасында екі жігіті бар Пұшарбай кеп кірді.

Бұл Пұшарбай былтыр Токпамбетте Бөжейге ара түсем деп, Құнанбайдан таяқ жеген. Бірақ Байсал мен бар Көтібақтың Жігітек жағына шығуына себеп болған Пұшарбай. Қалың қоныр сақалды, мол денелі Пұшарбай ол ызасын ұмытпаған болатын.

Осы Пұшарбайлар үйге кеп кірісімен, бес қасқаның бәрі де тегіс қозғалақтап, әлденеге өзірленгендей, қомданып қалысты. Тыста да бөгде кісілердің тықыры білінген сияқты. Жорға Жұмабай ішінен: “Бұ не қылған жүріс? Әлпеттері қалай еді?” деп, Майбасарға қарай беріп еді.

Сырттан бір қатты зілді дауыс:

— Да, үйде кім бар! — деді.

Пұшарбай соған елең етіп, санқ етіп дауыстап:

— Да, мен бар! — деді.

Сөйткенде, есіктен Манас бастаған он шакты жігіт асыға-асыға кіріп келді де, төрге қарай тап берді. Бағанадан осы сәтті күткен Садыrbай, Мұнсызбайлар және Пұшарбай да Майбасарға тап берді.

Майбасар:

— Тарт! — деп, ақырып қап, отырған бойда қамшы сілтей беріп еді, Садыrbай бас салып шалқасынан түсірді де, тізерлеп алды.

Қалған үшеуін өзгелер де бүктең түсті. Атшабар емес сүмдыш үлкені енді келді.

Пұшарбай, Садыrbай, Мұнсызбайлар боп, Майбасарға мықтап дуре соқты. Өзге жолдастары да соны көре бастап еді. Жалғыз Құдайбердің ғана Құлыншак корғап қап, өз қасына сүйреп ап, басын етегімен жауып ұрғызыбады. Майбасардың үнсіз сабап жүрген Садыrbайлар бір уақытта:

— Тысқа алып шық! Жүр, алып шық! — деп тысқа сүйреп шығарды.

Сол уақытта Садыrbай айқайлад:

— Бұл жаңа “қондарынды түріп қойып сорлатам” деп серт берген. Байдалы, Байсалға соны іstemек болған. Ал мұнықі сөз еді. Кел, біздікі іс болсын! Шеш, сыпыр киімін! — деп тап берді де, Майбасардың етік, шалбарын түгел сыптырып, тырдай жалаңаштап алды. Содан соң сыртынан қойып жіберіп, етпетінен түсіріп, басып жатып:

— Сен не қылмадың осы? Неден астың әлі осы? — деді түйгілеп отырып. — Масқара қып, кор еткенде, былай етейін мен сені! — деп, Майбасарды етпетінен тізерлеп салды да, — Көк сұнгі деп ең ғой! Мә, көк сұнгі! — деп, Майбасардың жалаңаштанып түрған құйрығының арасына түйенің қатқан құмалағын батырып-батырып жіберді.

— Намысын болса, өл осы корлықтан, өл осы мазактан! — деп теуіп калды.

Құнанбайдың інісі мен баласын осылайша корлап, сабаған Құлыншак аулы дәл осы тұнде үйлерін жығып, көше жөнелді. Бағана кештен

берлі Манас арқылы хабарланған қалын Жігітек, Көтібак бұл ауылдың көші жөнелер кезде, лек-лек болып кел, қаумалап, қошеметтеп алып кетті. Сол түнде Қарауыл сұнының ар жағына шығарып, өздерінің тобына Торғайдың талай аулын косып ап еді.

Майбасарларды тек көш жөнеліп, ұзап кеткен соң ғана босатқан. Олар аттарын күн шыға тауып, Құнанбай алдына — Жидебайға түске жақын ғана жетті. Құнанбайдың бар ауылдары Жидебайда болатын. Айналасы он шакырымдай Шикорыкта Ырғызбай, Топай, Жуантаяқ, Қарабатырдың да қалың ауылдары иін тіресе отырған.

“Майбасар мен Құдайбердіні Жігітек сабапты. Құлышаш аулын зорлықпен тартып, көшіріп әкетіп” деген хабар бұл елдерге лезде таралды. Құнанбайдың тығыз берген бүйіркілік бойынша, бір шай қайнатым арасында жұз елудей жігіт атқа мінді. Қол басы — Ызғұтты, Жақып және Құнанбайдың өзі.

Жігіттің көш-қонынан хабар алып отырған Құнанбай, дәл түс кезінде мынау өзір түрған қолға бүйіркілік етті. Тегіс атқа қондырып:

— Шапқан жақсы болса, тартып алған жол болса, көзі көрсін! Шап! Шауып, тиіп алып келіндер, бүйіркілік — анау кетіп бара жатқан Жігітек көшін! — деді. Қалың қолын, Мұсакұл жаққа қызың өтіп бара жатқан бір үлкен көшке қарай қаптатып жіберді.

Тұтқылдан тиіскен қол бұл көш кімнің көші екенін анғармаған. Құнанбай да ашумен алды-артын ескерменді. “Әйтеуір, Жігітек көші болса, болды!” деген.

Көш Жігіттің екені рас болды. Бірақ соның ішіндегі қаралы көш, Бөжей көші бол шыкты.

Құнанбай қолды қаптатып жіберіп, өзі артта қалған. Жасанып шапқан қол көштегі еркектерді сойылдап, бықпырт тигендей қып, қашырып тоздырды да, жылқы, сиыр атаулыны тиіп алды. Бірақ дәл көштің өзін үстап, бұрып әкетпек боп келгенде, Бөжей көші екенін танып, қолдың алдыңғы жағында келе жатқан Ызғұтты мен Жақып тайқып кетті. Өзге жігіттерін де тигізбеді. Тұл атты жетектеген қос қызы міз бакпай дауыс айтып тарта берді. Бөжейдің бәйбішесі ғана атының басын іркіп, түйелерін тоқтатып тұрып:

— Уай, қара бет! Көрінде өкір шетіннен, қаралы көшке шапқан қара бет! — деді.

“Бөжей көші” екенін Құнанбай білісімен:

— Ендеше, көшті шаппандар! Бірақ сол түрған жерге қонсын, ілгері баспасын! — деді.

Бөжей көші іркіліп иірілді де, Мұсакұлға қонып калды. Құнанбай колы қайта серпілді.

“Бөжейдің қаралы көшіне шауыпты! Өлі аруақты да корлапты!” деген хабар осы күні ана жақтың барлық ауылдарына тарады. Көштен бастап, түн бойы барлық еркек кіндікті аспап сайлап, атқа қонды. Жақытың жиылатын ортасы Мұсакұл, дәл сол Бөжей аулының үсті. Құнанбайға қарсы белдесуге шыдап, қол жиғызып отырған Байдалы, Байсал болды. Осы түнде Құнанбай колы да дамылсыз ағылып кеп, Жидебайға жиылып жатты. Мұсакұл, Жидебай арасы үш-ақ шакырым. Осы екі корық

ұлken майданың орны болуға айналды. Құнанбай жақын мәндағы рулардан басқа, Қызыр мен Шұнай, Догалан сияқты тауларды мекен еткен Тоғалак, Әнет, Бәкенді де шақыртып, қос-қос атпен шапқыншылар үшырткан.

Байдалы, Байсал болса, Жігітек, Көтібақ, Бәкеншіні түгел атқа мінгізумен қабат, Қаратайдың елі Қекшеге де, одан арғы бір қалың ру — Мырза, Мамайға да кісі шаптырған. Жасағына бұл шақырғаны Тобықты ішінде алыстап барып туысатын ағайын. Тобықтыдан бірер ата бері “Қоңыр” деген шеше ұранын шақырғанда барып, мыналармен туысушы еді.

Байдалының бір қамы осы болса, екінші ұлken ісі дәл осы түнде Түсіпті Қарқаралыға жөнелту болды. Қасына бес жігіт қосып, қалтала-рына қалыңдап ақша салды. Қос-қосардан сәйгүліктер жетектеп, әсіре-се, өз руларының мөр иесі адамдарына мөрлерін бастырып, отыздан аса “піргаяр” жасатып, Құнанбай үстінен мықты шағым сайлатып берді.

Осының бәрін тығыз әзірледіп, Құнанбайды: “Ел бұлдірді, қаралы көшті шапты. Тобықтыны қалың соғыс қырғынға салып отыр!” дегізіп көзеп берді де, Түсіпті жедел жөнелтті.

Байдалы міндеті — енді не де болса, қайыспай қасарысу, қайтпай соғысу.

Тан атысымен Құнанбайдың Жидебайға жиылған қалың қолы атой беріп, жүйткіп жосып, шандата шапты. Бұл қолдың молдығы ерсі екен.

Байдалы, Байсал, Сүйіндіктер де аттарына лезде мініп, өз қолдары-на ұран салды.

Бұл жақ та қамсыз емес. Ат белдеуде, сойыл, шокпар әзір болатын. Құнанбай қолына қарсы бұлар да жасқанбай, таймай шапты.

Екі жақ шандатып шулап, сойыл, найзаларын зор айдынмен көтерісіп, бетпе-бет шабысып келді де, жапыр-жұптыр бір-бір араласып, шарт-шарт ұрысып өтті.

“Мұсақұл соғысы” деп ат алып, кейін Тобықтының талай заман есінен кетпейтін осы соғыс екі жақтан ең кемінде, мың-мыңдан өскер шығарды. Кісіге ден болмаған Құнанбай жағы талай рет қаптаса да тойтарылып, қайта қайтып тұр. Әрбір шабуылдағы қақтығыста, оннан, бестен құлап түскен жарапыларды екі жақ жиып әкетіседі.

Алғашқы күн көп қаржасса да, женісе алмаған қолдар кешке жақын кейін-кейін шегіністі.

Келесі күн, тағы осында, бірін-бірі қашыра алмаған, женісе алмаған шарпысумен өтті.

Көптен бүйтіп насырға шауып көрмеген ұлken жойқын соғыс үшінші күнге қарай кетіп еді. Дәл осы күннің тұс кезінде Құнанбай жүз елудей атпал азаматқа ең жүйрік аттарды мінгізіп, қолдарына тегіс сойылдарын тастатып, айбалта, найза бергізді. Екі күндей женгізбеген Жігітек-ке қаны қайнап, өшігіп, өршеленіп алған. Енді қан шығара соқтықпак болды. Қолы қатты, кегі күшті Құнанбай женғенде осымен жеңбек.

Әуелі сойыл, шокпарлы кісілерін күндегідей жіберіп, әдейі қаша ұрыс салдырып тұрды. Ана жақтың өлемдерін екілендіріп, коздырып алмак.

Айтқандай, Жігітек Көтібактан екшеліп шығып, екпіндей қуатын айнымас топтар айқынданып қалды. Оның басы Балағаз, Құлышақтың “бес қасқасы”. Көтібактан Пұшарбай, Қареке дегендер. Осылар бір рет Құнанбай тұрган төбеге таман аса басымдап, етпептеп келген кезде бағанадан тасада үстап тұрган ірікті тобын Құнанбай қаптатып кеп қосып жіберді. Өзі де шауып еді.

Айбалталы, найзалы топтың басы ер Үзғұтты болатын. Бұлар ара-ласты да, Жігітек жағын еріксіз қашырып, бастыра жөнелді. Қуа соғыс-қанда он шакты жігітті шаншып түсірді. Үзғұтты өз қолындағы айбал-тамен Пұшарбайды кезей күп еді. Арадан қорғамак болған Қареке кеп киліккенде, Үзғұтты соны құлаштап кеп, бастан шапты. Жасқанып қалған Қарекенің дәл басына айбалта тимеді, бірак мұрның шауып түсті. Омырауының бәрін ағыл-тегіл қан жапқан Қареке Пұшарбайдың көз алдын-да шауып келе жатып, жұмарлана құлады. Жігітектер құтқара да алмады. Жасқанып қаша берді. Жау қаштының алды осы. Құнанбай енді басты-рып омыраулап, “Бар Жігітек қолын қашырамын” деп, екпіндең келе жатыр.

Бірақ дәл осы кезде Жігітек қолының арт жағындағы Ақадыр жақ-тан қалың будақ шаң шықты. Шаңғана емес, адырдың құлай берісінен селдей қаптап, жосытып келе жатқан қалың қол екен.

Алдында “Жігітек Қонырға кісі шаптырыпты. Мамай көп жасағы-мен келеді деп дәмеленіп тұр!” деген сыйбысты Құнанбай жағы бір жан-сыздан есіткен-ди. Мамай келсе, Жігітек жағы басымдап кеткелі тұр. Бүгінгі күннің үлкен қаупі сол. Жаңа ғана Құнанбай айласы іске асып, жауды жапыра бергенде, мына Мамайдың қолы көрініп қалғаны, құғын-шылардың жүрегін қатты шайлықтырды. Үзғұттылар еріксіз іркіліп тар-тына берді. Өйткені, анау таудан ағылған нөпірдің сан мөлшері де бір бес жүзден кем емес.

Құнанбай қолы тоқтап қалды. Тоқтасымен кейін сырғи берді. Бірақ бұған орай, Жігітек те өршеленіп, қайта кумады.

Қызып соғысатын кезде екі жақ жай ғана айрылысты. Құнанбай бұл күні қатты алданғанын білген жок. Білсе, ол жаңағы қаптаған бетінде Жігітекті женетін еді.

Ушінші күнгі соғыста, Құнанбай тәсіл ойлаған кезде, Байдалы да бір есеп тапқан. Осы ушінші күнді ол да женіс күніне айналдырам деп ойлаған. Сонымен бір жақтан “Қоныр келеді!” деген дақпыртты таратып жатып, екіншіден, өздерінің жақын ауылдарының барлық түйесін жиғы-зып ап, қырғын соғыс үстінде, Ақадырдан қатты құдырып, құлата айдат-кан болатын. Жаңағы Құнанбай жағын тайсалдырған қалың сел, қол емес, сол түйелер екен.

Оны білген Құнанбай жок. Қатты шабуылдан Құнанбайлардың өздері іркіліп қайтқан сон, оларды қайта қууға Жігітек қолында найза, айбалта аз болған сон, Байдалы өз кіслерін арандатпады.

Сонымен үшінші күннің кешінде “Мұсакұл соғысы” аяқталды. Аяқ-тағанда, Құнанбай жеңе алмай, Жігітек болса қарсыласуға, белдесуге әбден жарайтынын көрсетіп аяқтады. Қол кимылы үнемі ем болмайтыны көрінді. Қарсысына шықкан елдің мықты шебінен Құнанбайдың жүрегі шайлығып қалды.

Жұлысқан майдан тарқады. Бірақ екі жақтың да гуілдеген сөздер, дақпырт-лақабы, қызу кенес, ұзак әнгімелері “лау-лау” етіп, атыраптың баршасына тарап жатты.

Дәл соғыстың басшылары — Жігітек пен Құнанбай жағын алғанда, Байдалылар басымдай сөйлеп, шоктықтанып қалғандай. Құнанбай айналасы көбінше үнсіз. Суық ашумен томсарып, томырылған төрізді. Осының өзі де бұл жақтың ойдағысы болмағанына айғақ.

Ендігі істін айласы не? Тулап шығып, шаншып алысқан елді қалай бағындырмак керек? Құнанбай осы ойлардың сонында.

Арада он күн өтті. Қимылсыз, қарекетсіз жым-жырт он күн. Ана жақ: “Құнанбайдың тауы шағылды, тауаны қайтты” деп, масайрап, жамырасып жатыр. Бір-біріне қонаққа барысу, “аксарбас, көкқасқа” айтысып баталасу, тамырласып достасу көп. Тіпті, осы қосылысқан қуаныш үстінде, біреумен біреу құда болысу да көбейе бастаған.

Жігітек жағының бұл қуанышы текке кетпеді. Түсіптің кеткеніне оныншы күн болды дегендеге, Тобықты ішіне, дәл Құнанбай аулына Қарқаралыдан он бес казак-орыс кеп түсті. Солар Құнанбай аулына келгенде, Түсіпте Жігітек ішіне жетті. Ап-анық соның арызымен Құнанбайды тергеуге шыққан ұлық, жаңағыдай қарулы қолмен кепті.

Келген өскердің басы Чернов деген шенеунік. Қарқаралыдағы Майырдың тапсыруы бойынша, көрпістен келген осы шенеунік өзі шығыпты.

Ұлыққа арнап Жидебай, Мұсакұлдың екі арасында он шакты үй тігілді.

Сол ұлық үш күн жатып, тергеу жүргізді. Келген беттен-ақ сұғын қадағаны Құнанбай. Ашып айтпаса да, бұның ажары Құнанбайды аға сұлтан деп қарамайды. Енді тергелуші айыпкер деп бағалағандай. Ыңғай солай екенін үккән сон, Жігітек, Бекенші, Борсак, Көтібак — баршасы да Құнанбай үстінен шағым айта бастады.

“Еруліге қарулы” етіп, Құнанбай жағы да, анау елдердің басты адамдарын кінәлап: “Кісі өлтірді! Ауыл шапты, жер өртеді, буаз қатынның баласын түсірді!” деп, неше алуан ойдан шығарған сүмдик жалаларды жауып жатты. “Сол тентектермен алысқан Құнанбай ондайлық бүлік елдер кезінде қылмысты атанды, жау атанды” деп, Құнанбайды киялап кеп ақтап жатты.

Ұлық бұл арада байлау жасаған жоқ. Екі жақтың арыздарын тыңдалап, тізіп алды да, үшінші күн кешке Құнанбайға:

— Қарқаралыға бізben бірге ертең ерте жүресін, қамдан, — деді.

Бұл — анық жаман белгі. Құнанбай ұлықтан қайтысымен, осы түнде өзіне тән жақыннан он кісіні шақырып, кенес құрды.

Бұл жиында Ызғұтты, Жақып, Майбасар сияқты үлкендер және баладан Құдайберді, Абай бар.

Кеңесті Құнанбай өзі жетелеп, алда түрған үлкен қауіпті айтты. Бірен-сарап, Ырсай сияқты босан қарттар жылайын деп еді, Құнанбай зекіп:

— Көрсетпе, түге, көз жасынды! Қолынан келер болса, ақыл қос! Көмек айт! — деді.

Бұл жында шешендік сап, келелі сөз сөйлейтін орын жоқ. Тек байлау айтып, іс қамын ойлау қажет.

Соның өзінде де мынау өңшен тоғышар, боркемік ағайын жол нұсқап, жөн көрсете алмай іркіліп отыр. Көбінің осындай аңғарын таныған Құнанбай ендігі ақылды өзі айттып:

— Іс ұлықтың тергеуіне кетеді. Ендігі бәле қағазда. Қағаз деген абырой, атақ, бак, беделге қарай ма? Шамаларың келсе, ана жақтың арызын тый. Барды салып, соны тоқтатып көріндер. Артымнан арыз бармасын! — деді.

Мұның айласы не болатынын да мынау бүйіркес, көрбала ағайын таба алатын емес. Шешілген кісі шыға алмады.

Абай өке қасындағы бұл топтың қысталанда соншалық татымсыз екенін дәл осы кеште анық көрді.

Ақыл айтып, мәслихат беруден бұрын тартынып келсе де, қазір Абай ойдағысын айтпақ болды.

— Арыз бармас үшін, жауығып отырған ағайынның көнілін табу керек қой!

Құнанбай бұған сұық қарады, жақтырмады.

— Аяғына жығыл деймісін?

— Жоқ. Бірақ алғанды қайта орайладап, есесін түгендеу керек. Сонымен көнілін тауып тоқтатпаса, арызды тоқтатар басқа шара жоқ!

Құнанбай мұның сөзінін төркінін ұқты да, өзгелер не дер екен деңдей, үндемей тосып қалды.

Абай ақылы басқаларға да қонғандай болды. Бәрі де күмілжіп, жағалатып сөйлеп отырып, осыған соға берді.

Анықтап айтқан Ызғұтты ғана:

— Жігітектің де, Бөкенші, Көтібактың да өксігі жер ғой. Қыстауғой. Сол жөнде еселесіп тоқтау тауып көреміз де, қайтеміз!

Таратып, көп айтуға келетін сөз емес, бастан-аяқ мәнін ойласа, бұл өзі Жігітекten кешірім сұраған сөз. Қысқасы, соған барды беріп, жалыну деген сөз. Құнанбай қорланып, күйіп отырса да, осыған көнетін болды.

— Жермен, малмен тынатын көнілі болса, жесін де тынсын! Корқылып, итшілеген өмір ғой! — деп тоқырап қалды.

Осымен көпті таратып жіберді де, Жақып пен Майбасар, Ызғұттыны ғана онаша алып қалып, ендігі дәнекер болатын кісілерді айтты.

Жауға жалынбақ онай емес, Байдалының өздеріне тұра бара ма? Ол кішірейген үстіне, ерекше бататын қорлық. Бірақ мынау ақыл таппас ағайын, соған да барып қалуға болады.

Сол жағын ескерген Құнанбай араға жүретін кісілерді атап берді... Бұның бірі — Тоғалак ішіндегі мықты, жас Байғұлақ. Екіншісі — Құнанбайға араз болса да, кеше Жігітектің жасағына келмей қалған Кекше — Қаратай. Ара ағайын деп осы екеуін алу керек. Байдалыға соларды салу қажет. Байлау осы болды.

Тегінде, бұл екеуінің қының Қаратай еді. Оның Құнанбайға дос бол жүріп, қатты өкпелеп кеткені бар. Сол Қаратайға айт деп, Құнанбай бір сәлем жолдады. Сәлемі:

— Өлмесек өлі талай көрісеміз. Тіріге тірінің ісі түсетін күндер болар. Көрісуге күн жақсы болсын! Айтарым сол-ақ, — деген.

Келесі күн Құнанбай ауыл, ауданымен, бала-шағаларымен үнде-мей көрісті де, ұлыктарға еріп, атқа мінді. Қасына ерткен бес жігіті бар. Соның ішіндегі ең сенімдісі — Мырзахан. Бұл бала күннен Құнанбайдың жігіті бол, қабысып кеткен адам. Аянар жаны жок. Тұқымы Ескене деген алыс ру болса да, қысталанда Құнанбайдың анық сенетін жігіті осы.

Құнанбай ел ішінен жүріп кетті. Ұлықтар да тегіс кетті. Бірақ кешегі осы елдің ұлығы болған аға сұлтанға, енді не істейтінін айтпай кетті. Түсіре ме, тіпті, орнында қалдыра ма? Онысын да сездірген жок, Байдалылар барын салып, тым құрыса, осы жағын білмек еді.

Бірақ, өйтеуір, кеше ел шауып ығыр ғып отырган Құнанбай өз ықтиярыныз дуанға шақыртылып кетіп отыр. Соғысқан, белдескен күнінде жеңе алмай қалғаны тағы бар.

Осының өзі де Жігітек, Бөкеншіні қатты куантқан. Қазіргі күндер — ол рулардың үсті наурыз күніндегі мәре-сөре. Айтшыласқан елдей ойнақ салу, бала-шаға емес, үлкендердің өздеріне де пайда болды.

Бірлесіп қарсылық көрсеткен үш ру ел біржолата қойындастып, құшақтаса араласып жатыр.

Осымен қатар: “Құнанбайды елге қайтартпаймыз, айдатамыз, үстінен арызды айдап, су түбіне біржолата кетіреміз, Бөжей кегін аламыз! Өлі аруак қарғысын мұның басына жеткіземіз!” деген ызғар, қайратта күшті. Арыз, піргауарларын қамдатып, тағы сол Түсіпті жөнелтпек болысып та жатқан.

Бірақ осы кезде Қаратай, Байғұлақ кеп килікті. Арлы-берлі көп ырғап, көп қажап кеп, арыз дегенді тоқтаттыратын болды. Жігітек сөзінің иесі Байдалы еді.

Қаратай соған ауыр салмақ салып, асылып кеп:

— Тынбаймын дегенді мақұлдамаймыз. Ара ағайын біз келіп отырмыз. Бұл тынымсыздық Құнанбайды өкіндіріп отыр, өнекей! Одан жер ал! Есесі кетіп ойсырап қалған елдерінің қызылын толтыр! — деген.

Осы сөздер екі-үш күнге созылып, көп ырғакқа түсіп жүрді де, акыры сол Қаратайдың дегені болды.

Байдалы бірақ жер жағынан ойдағысын бүйірді. Құнанбайдың он жыл бойында, тірнектеп жүріп, тартып алған жерлерінен дәл он бес қыстау қайтып алды. Жігітек, Көтібак, Бөкенші, Торғай — бәрі де, әлденеше коныс, қыстаулардан алысты. Алғанмен сол төрт рудың ру басылары және малды, жуан ауылдары алатын қыстаулар боп шықты. “Көптің дерті, көптің жоғы” деген “мұның” бәрі, тоқырау жерде сол Байдалы, Байсал, Сүйіндіктердің өздерінің қыстау басуымен аяқталған. Оған орай көпті малмен, сойыспен, ат майы және тайынша-торпак, соғыммен ырзалаған болысты. Бұл ретте берілетін мал-мұлікті Ырғызбай түгел бөлісіп көтерген.

Құнанбай кеткен сон, он шақты күн өткенде, бұндағы елдің арасы осылай бол, өзінше тыныштана бастады да, арттан қуа кеткен арыз болмады. Қыстау алып, мал алған ру басылар енді елдеріне осы жеңістерінің өзін де қуаныш деп қайта таратты, мол таратты. Арада тағы да әлденеше көккаска айтып, құндіз-түн көл-көсір қып мал сойып, қалжынға, күлкі-айғайға, ән, жырға бөленіп, ұзақ қызық көріп жатты.

Ұрыс-қағыс басылып, тіршілік сабасына келгелі жұрт Жидебай, Мұсақұл сияқты қыстаулардан кетіп, ойға қарай ілгерілеп, көшіп келе жатқан.

Әр ру, әр ауыл өзді-өз күзектеріне қонып жатыр. Жайлаудай, қыстаудай емес, енді тарап қонысатын болған. Бұл кезде, оқта-текте болмаса, калын ауылдар азырақ кездеседі.

Құнанбай ауылдары да бір-бірінен шанжау-шанжау болатын. Тобықтының кең өріс, мол дала, көп адырлары осы “Бауыр” деген күзекте. Күзектің ақ от, қара отын қыс түспей малға жақсылап жегізіп, тойынта тусу үшін ауыл-ауылдар шашырай қонғанды тілейді.

Зеренің аулы биылғы күзекке жылдағыдай ұзап кетпеді. Жидебайдан үш көшіп, Есембайға жетті де, “күземді осында алып, қыстауға ерте қайтамыз” деп, жүрттың бәрінен кейіндеп қалған.

Биылғы күз аса салқын. Қара сұық желі де, бұлыңғыр жауыны да ерте иектеп, мезгілсіз бұрсендеп түр. Қыс ызғары ерте білінетін болса, қыстауға жақын отырған артық. Ұлжан көрі енесі мен балаларының жайын ойлап, әдейі осылай тартынып қалған. Қастарында көрші елден үш қана шағын ауыл бар.

Абай өкесі кеткелі үйден шыққан жок. Бірак Жігітек жағының желігін, асыр-сауығын, мәз-мерекесін естіп жүрген. Ырғызбай жағынан тиғен он бес қыстауды азұлы мықтылар басқанын бір есітті. Артынан тағы да сол жуандардың өздері, ішінара әлі ұғыса алмай, енді бірінен-бірі қызғынысып, қырбайласып қалып жүр дегенді де есіткен. Бұндай хабарларға Абай бір түрлі сыншы үлкен жанша қарап, наразы боп құлуші еді. Бөжей намысын қуғандары шын болса, ол намыс, ол ар деген нәрселер онай ма еді?

Сондай кірсіз, шетін, ақ нәрсені жермен, қыстаумен емдеуге бола ма екен? “Ел жылады... Елдің белі талды. Көп қысылды” дегендері көне? Абай осыны да көп ойлап, аса бір киналып, қысылуыш еді. Ақыры ол шерудің барлығы осы адамдардың өз жемсауын тойдыrsa, тыпа-тыныш басыла қалады екен.

Осындейларды қазып ойлап, Абай осы күзде бар үлкенінің шамашарқын танып алды. Таныған сайын басын шайқап, қыжалданып қояды. Көбінесе, тани тындаپ, мықыл ете күледі. Сол себепті: “Жігітек масайрап, шат-шадыман боп жатыр. Біз мырзаның артында жабырқап, уайым ойлап отырғанда, олар сүйсініп, ойнақ сап жатыр!” деп Ырғызбай кісілері қорланған уақытта, кіжініп, күйген уақытта да Абай оншалық шіміркенбейтін. Әсіресе, күйік шегіп, қызғанбайды.

Көбінше үндеңей, езу тарта береді. Осындей бір оқ өтпес сауыт тауып кигендей. Көптен бөлек, өзінше оқшау, қатаң өсіп келе жатқан тәрізді.

Соңғы күндер көбінше домбыра алып, мәлдір күйлер, сұлу өндер тарта беруші еді. Бүгін кеште де ат үстінде біраз жүріп кеп, шешелерінің үйіне кіріп, Фабитхан, Тәкежан, Оспан және бірнеше малшылар отырған уақытта домбыраны қолға алды. Ширақ тартып отырып, бір кезде аса бір өткір мысқылы бар, қызық өлең айтып шықты.

Сөзі ұнап қалды, білем. Ұлжан: “Бұл кімнің өлеңі екен өзі?” деп еді. Абай жай, шындаған қана:

— Байкекшенік! Сол айтыпты! — деді.

Өлең Байкекшенікі емес, өзінікі болатын.

Осы күз бойы, әсіресе, қыс түсіп, Жидебайға тамға орнықкан сон, Абай домбыраға қатты зер салды. Біткенбай домбырашы, Тәттімбет домбырашы деген атақты күйшілердің тартысына салып, бұған домбыра үйрететін көрі күйшілер табылды.

Бір жағынан домбыра үйрене жүріп, Абай осы кездерде Байкекше айтты деген өлденеше мыскыл, өзіл өлеңдер естіргіп қойып жүрді. Қыстауға келісімен, Ғабитхан молда Оспан мен Смағұлды қайта жиып оқу бастаған.

Абай солар қасында ұзак отырып, кітап оқиды. Кейде Бабыр, Науай, Аллаяр сияқтыларды оқып-оқып кеп, өзі де қағаз, қарындаш алып, соларша бірдемелер жазып кетеді.

“Ғашық оты, мағшұқа” деген сарындар жетектей береді. Өзі әлі өмірінде сол көп естіген мағшұкамен жүздесіп, тіл қатысып, ләззат алысып көрмесе де, көнілмен аса нәзік сезініп, дем тартады. Ұмыттырмай, айықпай, лебі тартып жатқан бір ыстық жан бар. Ол — араздық, жаулық ар жағында. Кешегі төбелес, алыс-жұлыс атаулының ор, жырасының ар жағында қалып қойған, алыстан тұрған — Тоғжан. Соны көп-көп еске алады. Биылғы қыс бойында қағазға жазған азды-көпті өлеңінің бәрін, корғаншак, батылсыз жүрекпен соған арнайды. Осы қыста: “Әлиф деп ай юзіне гибрат еттім” деген бір кітапша сыпайы жыр жазды. “Ақ етің аппак екен атқан тандай” деген өлеңін енді түгел аяқтады. Кейде Тәке-жан, Ғабитхандарға домбыраға қосылып, әндегіп айтып беретін де болды.

Оқта-текте үйден шықса, Абай қара ауыз сары тазыны ертіп, қоян қуатын.

Бірер рет Шыңғыска, Қарашоқыға барып, Күнкенің аулында жатып, Құдайберді деген ағасының қасында болды. Құдайберді ерте үйленген. Осы қыста оның үшінші ұлы туыпты.

Күнкенің аулы Құнанбай тұрасынан ертерек хабарланып тұрады. Бұрын аға сұлтанның кенесі орнаған жер осы бәйбішениң аулы болатын.

Шыңғыстың бөктерімен, бір қабат ішінде қыстап отыратын Ырғызбай да, өзге қалың ел де молырак. Хабар-ошар көп болатын себебі де сол.

Әке хабарын үй іші сұрастыра бергенде, Абай әдейі осында келіп, әр нәрсені есітіп қайтатын. Бірақ сол хабар үшін келумен бірге, Абай Күнкенің әр алуан, жайсыз мінезін де көруші еді.

Құнанбай кеткелі Күнке Ұлжанға кінә таққыштап, Абайдың көзінше де әр түрлі сөздер айтады. Соның үлкені:

— Мырзаның жайы не? Не күйде жүр? Оны ойлап Ұлжан қысылмайды ғой. Қысылса, ағайынды, елді жиып үлкен үйді мырза бардағыдай қан базар ғып отырмас па еді? Көшсе, жүрттан оқшаша көшеді. Қаласа, Жидебайда жалғыз ауыл қалады. Арттағы елге үйткы боп, асын беріп, ерінің тілеуін тілетіп отырғанның орнына, өз тыныштығын сүйеді. Бар

елдің күтімі де, шығыны да бізде. Тауқымет біздің мойында! — деп жазыратын.

Ұлжанның атқамінер атаулыны өз аулына жия бермейтіні рас. Шынғыста, қалың ел ортасында болғандықтан, Құнкенің казан асысы, қонақ шоғыры мол екені де рас.

Казір бұл үйдің сойысы Ұлжан үйінен көп болғанға Құнке, өсірсе, күйінеді. Ол да құндеңстіктің, бәсекенің бір қын, шытырман жері болатын.

Мал амалсыз сойылып, жиі шығындан жатыр. Сол шығын өскен сайын іші ауырып, ең акыры, осы кездерде Ұлжанды абысын-ажынға да, ағайын-жақын, үлкенге де, тіпті, бала-шағаға да жамандай бергіш боладі.

Абай бұл шешесімен дауласпайды. Айтқанын үндемей, салқын ғана тындауды да, сол арада ұмытуға тырысады. Өйткені, шешесі Құнке айтқанды, оның баласы Құдайберді айтпайды. Ол әрқашан Абай келгенде куанып қарсы алышп, аса қатты бауыр тартады.

Құнкенің сөздерін Абай өз шешесіне де жеткізген емес. Бірақ Қара-шоқыға барып қайтқан сайын, үйдің онашасын тауып, өжесіне айтып, сонымен ақылдасатын. Әжесі Құнке сөздерін тындан-тындан кеп:

— Елеме, ол сөзді! Қай үйдің кай жөнмен жүретінін сол билетін шығар. Құндеңстік деген сүм мінездің ызғары ғой! Құнке мен Айғыздан сондай бықсық шықпай жүре ме? Шешене айтпай-ақ қой, өзім тыямын! — деген.

Айтқанында, Зере бір күні Ызғуттыны шақырып ап, Құнкеге өдейі жұмсап, жаңағындағы сөздерден тыылсын деген. “Одан да үндемей шындан, байының елі-жұрттын, қонақ-қопсысын сыр бермей, сыпсындағы күтсін” деді.

Құнанбайдың ауылдары мен ағайынының жолаушыны күтуі ұзакқа созылды. Бұл жақтан алған он бес қыстауға Байдалы, Байсалдар таласа, қырбайласа жүріп, әлдекашан қонып алған. Құз белгісіз өтті. Қыстың да тен жартысы ауып барады. Құнанбай қайтпай жатыр. Тек ай сайын ғана қасындағы жігіттерін кезек-кезек жіберіп мал алғызады. Үйлеріне әр шаруаның жөнінен сәлем айтады. Амандығын білдіреді.

Өз ісінен анық берген хабары — барысымен, аға сұлтандық орнынан түсіпті. Енді соның арты онай айыға ма? Тексерумен дуан жібермей жатыр деп, қысқа ғана белгі береді.

Анығында, Қарқаралыға жаңа аға сұлтан сайланған. Ол — бұрын бір болып түсіп қалған Бөкей төренің нәсілі Құсбек. Бұл қайта болысымен, Құнанбайға жақсы қараган жок. Өткен сайлаудан қалған кегі бар. Және, тегінде, Баймұрын арқылы Бөкей жағын ұстанып келген кісі.

Аға сұлтандар ауысса да, Майыр ауыспаған. Ол да Құнанбайға он қарамаған кісінің бірі болатын. Осы екеуі Құнанбай ісін күзден бері созып, астыртын шолақ қағаздармен бірге Омбыға, көрпіске беттетіп жатқан. Тергеуді Құнанбайдың өзіне білдірмей, солай ауыстырмак. Олай әкетсе, Құнанбайдың айдалуы да ғажап емес.

Осы жайын бірер айда анық сезген Құнанбай Қарқаралыдағы жаңашыры Алшынбай сияқты кісілерді іске қосты.

Араға Алшынбай кіріскең соң, істін бетін Құсбек женілге саймақ болп, босаңсы бастады. Бірақ кетіп қалған азын-аулақ қағаз бар. Омбыдан келген шенеунік пен көмейі кен Майыр бар. Осылардың бабын табуды Алшынбайдың өзіне тапсырған. Бұның арты ақша, пара, үлкен-үлкен жем деген сөз. Қыс түсіп, мал арзандады. Семізін елден алғызуға жер мойны қашық. Құнанбай да, Алшынбай да ақшадан қысылды. Сол кезде қыстың орта тұсына жақындағанда, Семейдің үлкен саудагері Тінібек бай Қарқаралыға келді. Көп жәшікке тең-тең қып бұл тиеп келген. Қарқаралы халқының барлық соғым терісін бір өзі баурап, жиып алғызбаққа келіпті.

Тінібек Құнанбай мен Алшынбайды ел-елдің ішіндегі өз саудасына керек, мықты тірек деп санайтын. Несиеге бұл беріп, койын — торпак, торпағын өгіз ғып, қызыл елтірісін құнан қой қып елден жиып алу үшін, бұл саудагер сол елдің жуандарына сүйенбекке керек. Тартып та, коркытып та алып беретін солар. Құнанбайға осы ретпен бейімдеуден басқа, былтыр Семейде Тінібек құда болайық, жақындасадайық деп те бір қолқа салған.

Ол кезде Құнанбай қаланың саудагеріне қыз беруді намыс көрді. Жұрттын: “Аталы жерге бермеді, бұлға берді” деген өсегі болар деп те корықты. Жарығып жауап бермей, құр дәмелендіріп қана кеткен.

Қазір ақшадан қысылған Құнанбайға Тінібек сол сөзін қайта салды. Алшынбай араға жүріп, екі жағын құда қылды. Құнанбай Мәкіш деген қызын Тінібектің баласына атастыратын болды.

Осыдан соң ақша сандығының аузы ашылып, Майырдың топсасы да босай бастаған.

“Омбыдан келген Чернов деген шенеунік қыын бола ма, сол алмай жүре ме?” деп, Құнанбай құдік қып еді.

Алшынбай мен Қасқа тілмаш екі кеш онаша айналдырып, қонақ қылды да, жақсы хабар әкелді. Алшынбай құліп келіп:

— Құзден бері осыны бір канды қақпан көріп жүр ем. Тілеуін бергір, құлқын осынікі екен ғой. Көзді жұмып қылғи беретіннің өзі осы боп шықты. Тіпті, талғар да, тандар да емес. Ылғи қызыл бер деп, тағы керілмейді, қыл-қыбырды қоса жұтқызысан да е-е дер емес! — деген.

Сонымен, Құнанбай ісі пара арқылы үшталып болды да, ем-дем істеліп жетіп, енді қағаз атаулының тоқталып жойылуы ғана қалып еді. Дәл осы кезде Омбыдан бүйрек сап еткен-ді. Бұрын жіберілген болымсыз қағаздар жөнімен көрпіс Құнанбайды және оның барлық “жұмысын” Омбыға әкел деп Майырға бүйрекшілді.

Қарқаралының пара жеп қойған бұл ұлығы енді қатты қысылды. Құнанбайдың Омбыға жүруі даусыз болды. Осы ортада Құнанбай өз аулына тағы да кісі шаптырған. Ел іші Құнанбай Омбыға кетеді екен дегенді естігенде айдалды, жазаланды деп түсінді. Жігітек, Бөкеншілер: “Құнанбай кесіліп кетіпти. Итжеккенге барады” деп бір сөйлеп: “Жок, Тескентауға, Темірхан шораға кетеді” деп бір лаулап, неше саққа мінгізіп жатты.

Құнанбай дәл өзінің үйлеріне және, өсіреле, шешесіне сәлем айттып: “Корықласын! Бір сапар барып қайтсам да, түбі қайыр болар!” деген.

Жалғыз-ақ, Құнанбай не десе де, осы хабардан соң, Зеренің күрсінуі күшайді. Үндемес уайымы, ұзақ намазы көбейді. “Жалғыз... жалғыз-ақ

еді сорлы...” деп, кейде намаз арасында байқамай, “күбір” етіп дауыстап сөйлеп те қояды.

Алшынбай, Майыр, Чернов және Тінібек төртеуі Омбы бүйрыны келген сон, ен өуелі Құнанбайды сол Омбыға жөнелту қажет деп тапты.

“Жібердік” деп Омбыға “үкілі почта” жөнелтіп, Майыр өзі де қағаздарды алып ілеңе шықпак. Содан арғысының есебі жолда табылмақ. Жолдан қалса Омбының өзінде бітпек. Қалай да осы Майыр өзі барып, құтқарып қайтпакқа серт етті.

Сонымен, Құнанбай жүріп кетті. Көлігін, жылы шанаасын, жол азығын, қос аттарын шетінен ортан қолдай қып сайлап алды. Қойын-конышка ақшаны да сықап алды. Құнанбай қасына үш жігіт ертіп, тартып кетті.

Бірақ не дегенмен Омбыға қарай беттегелі Құнанбай көнілінде құдік көп. Әсіресе, діні бөлек, сыры бөлек Майыр ғой деп, параны көп алса да, көп уәде берсе де, сол Майырдың өзіне сенбейтін. Дәл кетерінде Алшынбай мен Тінібекке:

— Соған, сол жағына уақып болындар. Әбден барды айттысып, ашық айттысып арылышындар да, менің артымнан шапқыншы жіберіп, хабар етіндер! — деген.

Бұл уәде бойынша Алшынбайдың пысық жігіті Кеккөз дәл үшінші күні Құнанбайды куып жетті. Күн аяз болғанмен, ашық, жалтыр еді. Шапқыншы қос атпен салт куып келіпті. Екі құла айғырдың қалың жалдары төгіліп, үзын кекіл мен күлте құйрық — бәрі де қырауытып, шаңыта түсіп көпсіп тұр. Бауыр мен жондарынан бу бүркүрайды. Қап-қара тер басыпты. Қатты шабылған екен.

Кеккөз Құнанбайды шанадан өзі түсіріп, қолтықтап оқшау шығарып алды да, көп күбірлесіп, бар сәлемді айттып берді. Аздан сон бұл жігіт он сапарды көп-көп тілеп қала беріп, Құнанбайдың жүрдек тройкасы тағы да тарта жөнелді.

Касындағы Мырзаханға Құнанбайдың жалғыз айтқаны:

— Майырды Керекуде тосындар! Тосяп алып, содан өрі бірге тартындар! — деді.

— Өзі, әйтеуір, азбай ма екен? — деп, Мырзахан қадалып еді.

— Азбас! Азып сонша не болты! — деп, біраз отыра түсіп, — Бірақ, әлі өзіміз көрсететін бір қайрат та бар. Дер кезінде айтармын. Белінді әрдайым бекем бугайсын! — деді.

Майырдың ниеті дұрыс болғанда, осы Омбыға жүргізгені қалай екенін Мырзахан түсінбеуші еді.

Оған Құнанбай:

— Солай істелу керек! Көрпіс алдында әмірін орындал, мені жүргізгенін, өзі де шыққанын, айтқанды екі қылмағанын таныту керек. Ақталып қайтатын болса, кісіге Омбы деген осы тұрған жер емес пе? Оны құдік көрме! — деген.

Керекуде Құнанбай үш-төрт күн аял қылғанда, шапыраш Майыр куып жетті. Келген күні кешке ол Құнанбайды өзі түскен пәтеріне шакыртыпты. Құнанбай қасына жалғыз Мырзаханды ертіп барған.

Майыр Керекудегі өзінің жақын ашынасы Сергей деген қазағуар көпестікіне түскен.

Үй иелерінен бөлек, онаша сәнді бөлмеде Майыр Құнанбай мен Мырзаханды қабыл алды. Өзі Қаркаралыда тілмаш ұстаганмен, қазакшага ысылып қалған болатын.

— Ал, Өскенбайыш мырза, енді сені айыптайтын қағаздарды көрмексің ғой, солай емес пе? — деді.

— Көрсет енді! Тек бірін қалдырмай, бәрін көрсетші!..

— О-о, мен көрсетем! Мен сені алдамаймын, Алшынбайға уәде берген, көрсетем! — деп, есікті бекітіп, жол сумкесін ашып қойып, будак-будақ қағаздар шығарды. Қат-қат кып кітапша етіп тігіп, тізіп тастапты. Бір құшақтай болды.

Осы қағаздарды шығара берген кезде Құнанбай тонған кісі тәрізденіп, қалтырай түсіп, екі алақанын үкалап:

— Майыр, осы үйің сүйк па, тонып отырмын! От жакқызы! — деді.

Майыр азырақ ойланған қарап түрді да, күтуші малайды шақырып, бүйрық берді.

Қызметші үйге отын кіргізіп, пештің қакпағын ашып, маздатып жағып жіберді. Бұл кезде Майыр екі бөтелке конъяк алдып, закускасын шығарып, Құнанбайға ұсына түсіп, ішे бастады.

Құнанбай Мырзаханға ішкізіп, өзі Майырға: “Іш-іш” деп, ұсына түсіп, әнгімені созып отырды. Аздан соң пештің іші лауладай жанып, қызыл шокқа айналып келе жатыр екен. Бұл уақытта Майыр конъякты көбірек қарбытып жіберіп, масая бастап еді.

Құнанбай үстел үстіндегі қағаздарды бір түртіп қойып:

— Майыр, екеуміз бірге де талай істестік. Дәм-тұзымыз араласты ғой. Енді мені айыптайтын басқа қағаздарың болса, бәрін түгел шығар! Түгел көрсет! Тамырлығым сол болсын! — деді. Майыр:

— Жок енді! Өскенбайыш, құдай бар ғой... бәрі осы! Бір де қағаз қалған жок! — деді.

Құнанбай сол уақытта орнынан тұрып кеп, Майырды ту сыртынан құшақтап, кос колын сыртына топшыдан қайырып тұра қалды да, Мырзаханға қатты бүйрық етіп, пешті басымен нұскап:

— Тұр, Мырзахан! Сал, өрте ана қағаздардың бәрін! — деді.

Майыр масайып қалып, өз міндетін ұмытқаннан ба, болмаса Құнанбай бір өзгеше жамандық еткелі жүр деп сескенгеннен бе, өйтейір, бұлкынып, алыспак тәрізденді. Бірақ Құнанбай жасында үлкен жауынгер, найзагер болған. Әлі де қатты, қайратты болатын. Майырды тыпты еткізбеді.

Мырзахан бұл уақытта бар қағазды құшақтап апарып, отқа тоғытып жатқан. Майыр құтыла алмасын білді де:

— Е, Өскенбайыш, қойсаныш! Законды қайтесін, Өскенбайыш, қойсаныш! — деп жалынған тәрізденді. Мастық па, көлгірлік пе, айыру киын. Оқта-текте жұлқынған бол:

— Осылай ма еді? Өртемейік, жок қылмайық та бәрін! Мен қайтемін? — деп кояды.

Бірақ осының бәрі оның шыны емес. Құнанбайға ең жақсы септік әрекетін әлі де бұлдай түсіп, әлі де қымбатқа сатпақ. Бұл ажарды көптен

сезген Құнанбай, түбінде орайы келгенде ендігі соңғы кимылды өз қолымен істеп көрмек бол, әлдекашан байлаған.

Аздан соң қағаздың бәрі лапылдаш жанып, тегіс өртеніп, қап-кара қалың күл бол бітті. Мырзахан мен Құнанбай осы уақытта пешті жапты да, бір-біріне қарасып, үндеспей құлісіп койды. Майыр орындық үстінде үйіктап қалған кісінің қалпында, шалжынып, көзін жұмып қапты.

Құнанбайлар бұған: “Қош, қош” десті де, шығып кетті. Өзгеше конактары кетісімен Майыр атқып тұрды. Өзі де, қозғалысы да шыпширақ екен. Басын сілкіп, “дір” етіп, тағы біраз конъякты төңкеріп ап, іске кірісті.

Ендігі серігі осы үйдің иесі Сергей, сол екеуден байлаш қойған уәде бойынша қораға шығып, Сергейдің бір кішілеу сарайын өртеді. Сарай ішінде Майыр мініп келген үлкен шана, азын-аулақ қамыт-сайман және сол шана ішіне тасталған киіз, азын-аулақ жәшік және аса көп ескі қоксық қағаз жанды.

Бұл істі білген, көмектескен Сергеидің пысық “дабернайы” Мишка болатын.

Сергей өз қорасында осындай өрт шығарумен Майырдың жеген парасын және занға қарсы істеген қылмысын жапты. Бұл іс — “еруліге қарулы”. Былтыр Қарқаралыда қазынаның пұлын Сергей мықтап жеп барып, сынған уақытта, Майыр осындай жалған өрт салып, өзі акт жасап, қол қойып, Сергеиді құтқарып кеткен. Мынау — топас, арам айланын бәрі соның орайы болып шықты.

Осы түннің өртенінде Сергей, өз қаласының белгілі жемкор дуанбасына, өздеріне мәлім жолмен куәлік жасатып, “қағаз өртненгенін” Майырга акт қып, нықтап бекітіп берді.

Сонымен арада бес күн өткенде Құнанбай бір бөлек, Майыр бір бөлек бол, Омбыдағы қөрпіске келді.

Қөрпіс кенсесі Құнанбайды осы келгеннен он шақты күн шолақшолақ тергеді де, ақырында айыпсыз тауып, босатып шығарды. Майыр бар ісін жым-жылас аяқтап алышп, дуанына қайтты.

Сондай жолдармен ақталған Құнанбай Қарқаралыға қайта келгенде, “сүйінші” тілеген шапқыншы Тобықтыға қарай үйткі шапқан. Құнанбай өзі ауылға қайтуға асықпай, Қарқаралыда тағы да біраз жатты.

Мырзахан Омбы сапарын Алшынбай аулына және басқа сыр шашпайтын тілеулестерге үлкен өртегі қып айтып жүрді.

Оның әңгімесінше, Майыр барынша қас еді. Қағазды, занды көрсетіп Құнанбайға: “Мынамен құртам, мынамен жоқ қылам, мынамен қайтіп құтыласың?” деп табалап, мактанып, жайып салған бол шықты. Майыр сондай қастығының үстінен ақымақ, аңғал болып та әңгімеленетін, онысына сенбейтін тындаушы болған жоқ.

“Тап солай” десіп, бастарын шүлгі-шүлгі иланып еді. Осымен қатар Құнанбайдың “жүрек жүтқан ерлігі, айла-тәсілі” өзінен-өзі, атамай-ак өйгіленіп жатты.

Бұл өртегі алғашқы шапқыншымен Құнанбай ауылдарына неше қабат үлгайып, өрекпіп жетті.

Майырмен және бар Қарқаралы ұлығымен қайта табысқан Құнанбай көктемге шейін қайтпай жатып, енді ұлықтығын қайта қуды. Бірақ бұдан былайғысы аға сұлтандық емес.

Қар кетіп, көк алғаш тебіндеп шығып, жер дегди бастағанда Құнанбай Қарқаралыдан шығып, Тобықтыға қайтты. Ендігі қайтысында Тобықтының старшыны Майбасарды орнынан түсіріп, соның орнына өзі сайланып қайтып келе жатыр.

Бұл хабары да Құнанбай дуаннан шықпай-ақ ауыл-аймағына жеткен болатын.

4

Осы көктемде Абай көнілі бар дүниенің дырдуынан, бар адамның реніш, куанышынан оқшау кеткен, онашаланып кеткен бір өзгеше құпия сырдың сонында еді. Сол сырьына Абай бар жүргімен, бар киял сезімімен шомған болатын. Домбырамен, хатпен де талай шыншыл жыр айтты. Жыр емес, жас жүректің тебіреніп толқыған сырьын айтты. Бірақ ол ғана емес, айтылған жыр аз ғана. Айтқанының бәрі, көнілінің бары емес. Әлдекайда бері жатыр. Егер көкірегін ақтарып, іште барын көрер, тыңдар, ілтифат етер жар болса, айтылып болмас, тілмен жетпес өсем саз, шерлі наз сонда жатушы еді. Ойда барын жеткізе алмай, кеудеде тыныс біткендей құста болған шағында, Абай қатты сенделіп, қиналып кетіп:

— Япырмау, қайтем енді? Хат шорқақ, тіл мақау! — дейтін. Көніл сезгенін, тым құрыса, өзгенің көзін иландыраңдарай қып айта алмағанына күйеді.

Сол айтылған, жазылған жырлар өлі күнге Абайдың өзінде, өз бойында. Аталған, арналған жеріне бір де бірі жеткен жоқ. Үміт бар ма? О да жоқ! Тек жалғыз шерленіп, тебіренеді. Тек жалғыз қиял медеуі құлаққа кеп ап-айқын соғып, бір жақындал, бір алыстап кететін шолпы сылдыры. Атқан танның ак, қызыл шапағында, үлбіреген алқызыл шұғыласы. Көз алдынан сол жүз кетпейді. Ұмыттырмайды, тастамайды.

Күн жылдың, қар кетуге айналып, мейірімді анадай жарқыраган жақсы күн келгенде, Абай тақат қыла алмай, атын ерттеп міне сап, бет караған жаққа таман жортып кететін. Болымсыз сылтауы — сары тазы. Ауылдан шығып ап, кейде ағызып, шауып жөнеледі. Қоянға тазының өзі іздеп жүріп кездеседі. Абай оның әрекетін әрі-беріден соң ұмытып та кетеді.

Кейде сары тазыны жоғалтып алып, анда-санда есіне бір-ақ түсіріп, айқайлап шақырган болады. Тазысы қалың қорық ішінен кей уақыт қоянды айдал шығып жазыққа шығарып, көсілте қуғанда да, Абай аңырып, түсінбегендей боп, сілейіп қарап тұрып қалады.

Тағы бір кезде көз алдында қоянды үйпалақтап, жетіп соғып, тосып тұрған тазыға қарамастан, қасынан салғырт өте береді.

Әдетте, иесі түсे қап айырып алатын еді, жегізбейтін еді. Сары тазы енді танқалып тұрып, ақырында Абай үзап кете бастаса, тынышсыздынып, үре бастайды. Оның да әсері болмайды. Тазы бұл мінезді, тіпті, түсінбей аласұрып, мазасыздынып иесіне бір ұмытылып, қоянға қарай бір шауып, өз еңбегінің соншалық қадірсіз болғанына қатты қинағандай болады. Абай бұл уақытта да шімірікпейді. Соңан соң сары тазы тақуалықты қойып, иесінен бөлініп қалып, жаңағы алған қоянын талқан қып жеп, сылқия тойып алатын, аузы-мұрны қан-қан боп, иесін күп жеткен жерде ғана Абай өзінің салғырттығын байқайды.

Бірақ көніліндегі күйінің желісін үзбейді. Ұзак сұлу әнді елти сүйіп жырлағандай бол, ұсына береді.

Карсылай сокқан қоңыр жел былтырдан қалған сар көденің басын изетіп, бұралып ессе, Абай тымағын алып, мандайын төсеп, ұзак тұрады. Шыңғыстан, Түйеөркеш, Қарауыл жақтан сокқан жел де бір жақындық леп әкелгендей бола ма? Бейіс үстінен соғып өткен райыс, шафқат желіндегі еміренте ме? Рас, сөйткендей болады.

Бір күні тағы да барлық пен бұлдыр арасында, тірлік пен киял арасында, бір тұс толқынының құшағында жапа-жалғыз тұрғанда, касына бір салт атты желіп келді.

Жапан тұзде оқшаша келген жолаушы Абайды селт еткізіп, оятканда болды.

Байқаса, бір бөгде адам. Жас жігіт. Абай өзі қорықтың щетінде бір қыратқа таман шығып тұр еді. Жат жолаушыға сұық қарады. Бірақ анау жігіт жымып, танығандай бол жылы ұшырап келеді. Жете бере Абайдың атын атап амандасты. Абай енді ғана таныды. Тани сала екі беті ду етіп, қып-қызыл бол куанып кетті.

Бұл былтырғы Тоғжан аулынан қайтарда Абай танысқан Ербол екен. Өзінің кенет өзгергенінен Абай қысылып қалды.

Бірақ Ербол мұның өзгерісін байқамаған екен.

— Аң аулап жүрмісін? Итің қайда?

— Ит осында... Жаңа осы шиде жүр еді... — деп, Абай итін енді ғана есіне алып, артына қарады.

Сары тазы бұл уақытта шиден шығып, жортып келеді екен. Ербол тазының түсіне қарай сала күліп жіберді.

— Жарайды, аңшы-ақ екенсің! Осындағы тоқ итпен аңға шыға ма екен?

— Кой, тоқ емес-ті!..

— Бәле, мынау не? Бүйірін қараши! Жаным-ау, өзі не жеген? Жаңа ғана жепті? — деп, айнала қарап тұрып, төсіндегі қанды көрді де: — Өзің итіңдерің ан алғаның да білмепсін ғой. Мынау қоян жепті ғой! — деді.

Абай аздан соң тазыны сөз қылғанды қойып, Ерболды басқа өнгімеге әкетті. Қасынан жібермей көп жүріп, ұзак сөйлесіп, жылы сөйлесіп кеп, аулына шакырды.

Ерболдың қолы бос, жай ауыл қыдырып жүр екен. Абайға мейлінше көңілденіп ерді.

Осы кездескеннен бастап, Абай Ерболды бес күндей жібермей, өз аулында конак етті. Неше алуан ойындар ойнады. Әңгімелер айтысты. Кеш сайын ән салып, ұзак сауық құрысты. Сол күндер ішінде Абай өз өлендерін де айтты. Ербол ендігі сырласы бол алды. Өмірінде алғаш рет осы жігітке Абай өз жүргегінің сырын ашты. “Тоғжанға білдір” деп ашты.

Ербол осыдан соң барлық Абай айтқан өлендерді жаттап ап, жас жігіттің жан сәлемін Тоғжанға жеткізбек бол жүріп кетті.

Арада айдай созылған үш күн өткенде, Ербол Жидебайға қайта кеп, Абайды ертіп алып Шыңғыска, Түйеөркешке қарай тартты.

Абайдың жалғыз арманы бір ғана оңашада жұз көрісіп, сөйлесу болатын. Сол арманын Ербол апарып, әуелі Тоғжанның женгесіне, Асылбектің келиншегіне айттыпты. Сәлемге айтқан өлендерін айттып беріпті. Ол женге Тоғжанмен барынша сырлас, тату болатын. Өмірінде әлі күнге кайын сіңлісі мен өзге жігіттің арасында деддал бол көрмеген-ді. Бірақ

мынау жол оған да өзгеше көрініпті. Ербол да сөзге жүйрік, қолқасын откізе білетін отты, жұғымды жігіт.

Әйтеуір, сол женге мен Ербол екеулеп отырып, Тоғжанға Абайдың бар өлеңін естіртілті де, ақырында бір жол жүз көрісуге көндірілті.

Тақат, сабырдан айрылған Абай Түйеөркешке қалай жеткенін аңғарған да жоқ. Ымырт жабыла бере екі жігіт тау ішіндегі Ербол аулына келді.

Кішкене кедей қорада Ерболдың өз үйінен басқа үй жоқ екен. Бұл қыстау Қарауыл сұнының бер жағында. Сүйіндік қорасы өзеннің ар жағында бір шақырымдай жерде.

Ман тәбеттері үріп, мұржаларынан тұтіндері будақтап, қарауытып, мол дүниедей боп тұрған бай ауыл. Иелері Абайға араз, бөтен ауыл. Онда Құнанбайдың баласы баруға жол жоқ.

Әсіресе, мынау келген сапарынан қастық пен қаттылығын аямайды. Әділбек, Асылбектер — бұл өнірдің намыскер, мықты жігіттері. Олар жау ұлының ниетін білсе, өлердей өрткенеді.

Соның бәрін есептеген екі жігіт, тұн болғанша өзеннің осы жағында қалды.

Тұн келіп, уәделі уақыт өткен соң, Ербол мен Абай жаяулап қана аргы жағаға өтті. Ауыл үйқыда, иттер де тыныш.

Мал қораның есігін Ербол елтеп ашты да, Абайды түйе қораның ішіне енгізіп, өзі қаранғыны сипалап жүріп кетті.

Абай сол қаранғыда тапжылмай, тынысын тартып тұрған шакта, өз жүргегінің тоқтаусызы дүрсілін естіді.

Аз уақытта Ербол қайта кеп, мұның қолын алғып, сыйырлап:

— Құдай берді! Асылбек бүгін үйде жоқ екен! Қазір соның отауына кіреміз! — деді.

Абай ақырын сәлем беріп, жасаулы отауға кіргенде, акқуба женге төсек жанында тұр екен де, Тоғжан жерде көрпе үстінде отыр екен. Та-балдырықтан төрге шейін жайылған өдемі алаша. Тамның бар қабырғасы тұсқиіз, жібек кілеммен қапталыпты. Ақ жібек шымылдық биік сүйек төсекті жартылай қоршап апты.

Абай амандастып тоқтағанда, сыпайы женге бұған жақындаш кеп, тымағын алғып, белін шешті.

Тоғжан алғашқы минуттарда қатты қысылып, өте ақырын амандастып, өзгеше қызарды. Бір кезде оның жүзі ағара бастап, сұрланып кетеді. Жүрек толқыны мен үялу аралас. Барлығы да лұпіл какқан шыншыл қанмен бетіне шығып, сыр айтып қайтады. Ербол жастар қысылмасын дегендей болып:

— Ал мен аргы жағаға қайтып, атты өзірлеп тұрамын! — деді.

Абай үндемей басын изеп, рұқсат етті.

Женге де шай өзірлемек боп тыска шыкты. Сол кеткеннен қайтқан жоқ.

Абай оңаша қалғанда, әуелде қатты қысылды. Бірақ байқап қораса, Тоғжан, тіпті, үялшақ. Тіпті, нәзік, жазықсыз бала тәрізді. Өзі де басында не дерін білмей, сөз таба алмай, аса қиналған. Енді ойласа, бұл қалыпта екеуі ракат кешті зия қып өткізетін тәрізді.

Аз уақыт Тоғжанға иіле қарап отырып:

— Тоғжан, менің сәлемдерімді есіттіңіз бе? Бар сөзім сізге арналған, сізді сағынудан туған сөз еді, ілтифат қып еледіңіз бе? — деді.

Тоғжан ішінен “ілтифат қылмасам, мұным не?” дегендей. Бірақ ақырын жымып күлді де:

— Есіттім, Абай! Өлеңініз жаксы екен! — деді.

— Мен ақын емес ем! Жалғыз-ақ, сіз мені, былтыр бір көргеннен-ак, қатты толқынға салдыңыз. Содан бері бір уақыт ұмытқан емеспін.

— Ұмытпадым дейсіз, бірақ содан бері бір келмедіңіз ғой!

— Қайтіп келем? Ел жайын білмейсіз бе? Бір көрудің өзі зар болмады ма?

— Рас! — деп, Тоғжан қызара түсіп, көзін тәмендетті де, — Сізді мен бір көрдім. Көш жөнекей көрдім... байқадының ба, білмеймін!

Абай ішінен соншалық ырза боп, куана түсіп:

— Тоғжан! Япырмау, жаксы айттыңыз-ау! Мен сонда: “Тоқташы, бір сөтке тоқташы!” дей жаздал, зорға шыдан қалып ем. Көрмей, көрсе де елемей кетті ме деп ем. Тоғжан, сізді қайтіп ұмытайын? — деп кеп, Абай Тоғжанның әдемі аппақ қолын ұстады.

Тоғжан қолын тартынқырап, ұялды да, ығысып қалды.

Осы кеш екі жасты бір-біріне соншалық сүйікті, ынтық етті. Екеуі тек жүз көрісіден, сөйлесуден басқа ешбір бөтен тілек ойламастай. Алғаш көріскендері осы болса да, көп жайларды айтысты. Шын сағынышты, ынтық жандар боп ұғысты.

Таң жақындаған кезде ғана женге қайта оралды. Сол шай жасай бастап, тысқа тағы бір шығып кеткенде, Абай Тоғжанға жақындаپ кеп, үндемей ғана бетінен сүйді. Тоғжан оттай жанып, қып-қызыл бол кетіп, әлсіз ғана қорғанып, Абайдың жүзін екі алақанымен қысып, кейін шегіндіре берді. Қарсылық емес, ұялу еді. Абай қайта ұмтылып, қатты құшақтап кеп, Тоғжанды он қозінен ұзак сүйіп тұрды. Бұл сөтте Тоғжаның әлсіз қарсылығы да сезілген жок.

Жігіт сүйіп тұрғанда, Тоғжан ақырын ғана қымсынып, ыстық бетін Абайдың бетіне басты, сөйтті де тез босап кетті.

Абай:

— Сөулем! — деп барып, құшағын жазды.

Осы кезде женге тыстан келіп:

— Ойпырмай, қалқам Абай-ай, қын болмаса игі еді! Су түсіп кетіпті! Қарауыл сұы түсіп кетіпті! Атың қайда еді? — деді.

Женгениң үркіп келген хабары мынау күйдін үстінде Абайды шошыта алған жок. Бірақ Тоғжан қысылып, қиналып кетті.

— Не дейді? Судан қалай өтесіз, Абай, атының қайда? Бұл жақта қайтіп қаласыз? — деп, сүйген досының басына түскен қыншылықты жас қыз соншалық тіксініп қарсы алды.

Абай енді анғарды. Аты ар жақта, өзі жалғыз. Қарауыл сұы тентек. Бұл ауылда қалуы, тіпті, мүмкін емес. Енді бөгелсе қолға түседі. Қолға түспесе де, өзен бойында таң атысымен көзге түседі. Ол да оңай емес. Өйткені, бұл өнірде, өсіресе, өзеннің бұл жағында Абайды дос көрер, жақын тартар бір жан жок.

Осы жайды анғарып, өсіресе, мынадай жақсы қабыл алған жас әйелдерді қауіпке ұшыратпайын деп, Абай тез киініп, қоштасты да, шыға берді.

Дәл кетер кезде женге шапан жамылып, есік ашып, алдынан шыға беріп еді. Абай үйде қалған Тоғжанның қолын қысып тұрып:

— Корықпа, Тоғжан! Бірдене қып өтермін! Ал өзің ендігі бар хабарды Ерболдан тос! — деді.

Тоғжан Абайдың омырауына ақ саусақтарын салып, жабысынқырап тұрып:

— Кош, ұмытпа! — деді.

Сыпайы, майда мінезді жақсы женге Абайды қаранды қораның ішінде жетектеп ап, қакпаға әкелді де:

— Ал қалқам, жер тар, уақыттыңыз болды. Бірақ тілеулес достарың бар екенін көрдің фой. Еске ала жүр! Тек мына судан байқап өт! Кош! — деді.

Абай женғенің екі қолын қапсыра ұстап тұрып:

— Женешетай, ұмытпаспын! Өлсем де ұмытпаспын осы жақсылығынды! — деп коштасты да, кішкене есікті ақырын ашып, жай салмақпен басып жүріп кетті.

Абай ойы жаңағы өзімен қоштасқан ғазиз жандармен бірге болды. Солардың жүздері көз алдында. Көкірегі толған нұр сәуледей, шексіз бір қуаныш, анық бақыттыңызы бар.

Алдынан қатты гүрілдеп соққан өзгеше тасқын естіліп жатса да, оны елемеген.

Енді, міне, сол тасқынның қасына келді. Тау өзені бұзылып, тентек құла су шарасынан шығыпты. Кейде тас сатырлап, кейде мұз қутірлеп сусылдай түсіп, жөңкіліп кетіп жатыр.

Жағада біраз тұрып, халді анғарды. Жаяу өтем деуге болатын емес. Байқаса, таң қыландағатып қапты. Өзенің құлдаған селдір тоғай ішіне кіріп, арлы-берлі жүріп көрді. Табар айла жок. Бөгелген сайын таң шапактап атып, айнала айқын көрініп келеді. Ел тұрып, тыска шығысымен, мынау өзеннің ағысын көргелі келе бастайды. Әсіресе, малкорда аз үйіктайтын үлкендер, еркектер алдымен келеді. Сүйіндік аулының маңынан жаяу жүрген Құнанбай баласын тапса, сезігі біреу-ақ болады.

Абай сонда да қорықкан жок. Жүргін кернеген қуаныш бір сәтке де мұны тастанап, қауіп астына батқан жок. Жас басына әлі күнге мұндай қысылшан хал түсіп көрмеген болса да, Абай өз-өзіне ғажап болды. Тіпті, көп жүріс алып, ысылған кісідей саспайды, қымсынбайды.

Сирек талдың арасына шала жасырынып, далдалап тұрып, Ербол қыстауды жаққа көз тастанады. Байқаса, біреу арғы жағадан ербендеп, асығып келеді екен. Беті қисықтау, жоғары таман.

Абай дауысталап:

— Ербол! Е-ей, Ербол! — деп үн қатты.

Келе жатқан Ербол екен. Абайға қарай қолын сілкіп: “бұк” дегендей белгі жасады. Абай бұққан жок, тосып қалды.

Қарауыл сұы қатты тасып жатқанмен, енсіз болатын. Ербол арғы жағаға құп-ку боп, коркып жүгіріп келді. Өзі ұшыратқандай жаман қысылған екен. Абай шошыды ма деп те қиналған.

Бірақ Абай мұның тұсына таман кеп тұрып, ақсия құлді де:

— Ал құтқар енді! Мына Қарауыл қолға түсірейін деп түр! — деді.

Ербол жардың биік жерінен бір-ақ секіріп, өзен жағасына жетті де, Абайға айқайладап:

— Сен осы талдың ішінде тапжылмай тұра түр. Қазір келем, корықпа! — деп қайта жөнелді.

Аздан соң Ербол өз үйінің бір дәу қызыл өгізін мініп келді. Абай оның ат әкелмегеніне таңқалды. Ербол келді де, өгізді қамшылап кеп суга түсті. Өгіз мұзды суга басқысы келмей көп тыртысып еді, Ербол ырыққа көнбеді. Бір түсіп алған соң, өгіз ілгері баса берді. Су терең емес. Бірақ мұзы бар, ағыны қатты. Сол мұз бен суга өгіз мықты екен. Ықтамай, бет бүрмай жай басса да, ілгері тұра басып келеді. Жағаға жақындағы бергенде Ербол өгіздің бас жібін лактырды. Абай жабыса түсіп, тарта берді де, Ербол қамшылап отырып жиекке шықты. Жанын ортаға салып, қатерге басып, Абайға шын достық көрсетіп шықты. Екі етігін қонышына шейін су басып кеткен екен. Абай Ерболды құшақтай алыш:

— Өй, ат қайда? Өгізің не? Атпен неге келмедин? — деп еді.

— Ат болғанда, сениң атынды әкелмедин. Анау ауыл қазір тұрады. Біз өткенше көріп қойса, қантап кетеді. Ал өзіміздің әлсіз байтал. Жөн сол құрып қалғыр, тұнде қорадан шығып, тауға жайылып кетіпти. Бағана-дан бөгелгенім сол емес пе? — деді.

Екеуі мінгесіп ап, қызыл өгізді қайта бұрып еді. Енді кесел қыңыр өгіз баспай қойды. Қатты әуремен жарым сағаттай өтті. Барынша қапа болған Ербол қызыл өгіздің тұқым-тұқиянын, жетпіс жеті ата-бабасын санап, боктап-боктап дінкесі құрыды да, бір кезде өгізді тастап, тал ішінен бойлап байқап атырапқа қарады. Бұл уақытта күншығыс қызарып ап, бар дүние күндізгідей көрінетін болған.

Бір тәуірі, ауыл тұрмаған екен. Ербол манайды болжап ап, жүгіре жөнелді.

Абай азғантай тосқан еді, бір сөтте Ербол әлдеқандай семіз қара көк биеге мініп жетіп келді. Абай таңқалды.

— Ой, бұны қайдан алдың?

— Үндеме, Сүйіндіктің қойшысының биесі. Мына жерде жайылып жүр екен.

— Е, қойшысы қайтеді?

— Қайткенінде не жұмысын бар?

— Қойын қайтеді? Қойшысы жаяу қалады ғой!

— Өй, тәйір, қойшысы түгіл, күтпаны жаяу қалсын! Сені жау қолына қалдыруши ма ем? Не айтып тұрсын? Кел, мін! — деп, бір-ақ байлады да, Абайды аяғынан алып көтеріп, жайдақ биеге мінгізді. Досының мына мінез, мына сөзіне Абай аса куанып кетіп, қатты ырза бол:

— Шіркін, Ербол! Неткен жақсы едің. Дос жақсысы сен екенсің ғой... Естен кетпес іс еттің-ау! — деді.

Сөйткенше, Ербол өзі қызыл өгізге мініп ап, бас жібін Абайға ұстата беріп:

— Абай, сөзді қой, тарт! — деді.

Көк бие мұз ішінде пысырып, толқып, тайғанактап отырса да, жығылмады. Қызыл өгіз де кара тартып еріп отырып, аман шықты.

Екі жас жігіт аргы жағаға шығысымен, өгіз бен биені қоя берді де, жарды жағалап бұғып отырып, тәмендер кетіп, бірталай жер үзап барып, қыратқа шықты. Содан Ерболдың үйіне келді.

Кораның алдына жете бере, Ербол Сүйіндік қыстауының жанында, тәбе басына шығып, биесін көздел жүрген қойшыны көрді.

— Өй, көк биенің бүгінгі еңбегі жетеді. Ол койға бүгін бармайды. Бүгінше қойынды жаяу бақ! — деп, қылжақтай құлді.

Абай үйге кірген жок. Далада тұрып, атын ерттетіп алды. Ерболмен соншалық ырзалақпен, шын досша қоштасты да, өзенді құлдаң, желіп жүріп кетті.

5

Құнанбай келген уақытта елдің алды қыстаудан киіз үйге шығып қалған. Эр қыстаудың жаңындағы тақыр көгалдарда аздаған ақ үйлер, коныр үйлер көрінетін. Кемпір-шалы бар үйлер тамнан түгел арылып шықпай, жастар жағы ғана тынысы кең киіз үйлерін көтерген тәрізді. Жас қозы, бота, бұзаулар да әлі қораны жағалайды.

Жазғытұры ауыл қолдан түлеткендей бір түрлі бір жас ііске, жас өмірге толы. Эдемі ренді, әлденеше түсті балапан қозылар, лақтар күншұакта секіріп, дамылсыз маңырайды. Үлпілдек жұн, ұлкен қара көзді боталар көрінеді. Жылқы ішінде ұзын құлак, бүйра жұн, сүйкімді құлышдар көбейген. Ересек тартқан, тез шираған бұзаулар да құйрығын шашып ап, тынымсыз безіп, ортқып ойнайды. Осындай өрбіп өскен бар жанды, дүние тіршілікті даттайды.

“Өнгөн, өскен жарастығы біз”, “Жоқтықтың барлыққа жіберген келгіні біз” дегендеген шаттана жайнайды.

Құнанбайдың екі аулы да Жидебайға жиылған. Эр үйде қысыр сауылып, жылтыр қара сабалар ертеді-кеш күрпілдеп, пісіліп жататын.

Жалғыз Құнанбайдың өз ауылдары емес, исі Ыргызбайдың, Топай, Жуантаяқтың да көп ауылдары Құнанбайды зор қошеметпен қарсы алды.

Әлденеше күн сүйінші тілесіп шапқыласқан жақындар топ-топ болып Құнанбайға келеді. Сәлем беріп, қонақ болып, қалың-қалың жиындарды өз ауылдарына ертіп барып, ертеді-кеш қонақ қылып жатты. Биылғы қыс жайлы бол, жақсы өткен. Сүр мол. Пішенге байланған, Құнанбайға сыбаға деп арнаған семіз қойлар, жұнттай жабағылар, арда емген тайлар да болатын.

Малды ағайынның бірталайы сондайлардан сойып, Құнанбайды барлық шеше, бәйбішелерімен, бала-шаға, туыскандарымен шақырады.

Баласына айтқан көккасқасын Зере сойған. Күнкенің аулына апа-рып, Құнанбай өзі айтқан көккасқаны да сойды. Бұл екі күнгі сойыс Құнанбайдың ел жиып, ру-руды жақынға, жатқа бөліп, екшеп алуына қажет еді. Бейнет кешіп келгенде алдынан шықкан кім, шықпай, қуанбай қалған кім? Соны айыру үшін керек.

Осындай жиында ұлкенді-кішілі руладың атқамінер, аксақал, карасақалы араласып жатты.

Анау күздегі екіұдай бол қалған Көкше сияқты рудың басшысы Қаратай, енді Құнанбайдың алдынан шығып бауырына кіріп алған. Құндіз-тұні тізесі айрылмайды.

Кешелер айдалды, жеңілді, ұлықтық, бектікten айрылды деген Құнанбай, енді осы аман келісінің өзімен, старшын бол келуімен бұрынғы лақапты жалғанға шығарған.

Сол жаймен қатар Мырзахандар айтып келген ерлік ертегісі де бұл өнірдің жас баласына дейін түгел жетті. Соның бәрінің үстіне мынадай көл-көсір қонақасы, ұзак жиын, жағалай сойылып жатқан ақсарбас, көккасқалар күр ғана келіс куанышы емес. Бұның ішінде шеп жио, ба-

тамен табысу, ыдырағанды қайта құру, күрсауын бүтіндеу — қысқасы, мерейін тағы аспандатып асыру бар.

Осындай сыртқа айбын, ішке медеу болған тойлар жарты айдай айықлады. Бұл кезде ел-елдің бәрі де қыстауларынан көшіп көктемге, ойға қарай жөнкілген. Енді-енді ғана ауыл-ауылдар арасы күзектегі сияқты қашықтанқырап, бытырай қона бастаған.

Күнде үйіліп баса беретін сөлемші қонақтар да саябырлады. Сол кезде Құнанбай үй ішіне, бала-шағасына емін-еркін тиестін болды.

Өртеннің бауырына қонып отырған Ұлжан аулына Құнанбай екі-үш күндей қонақтады. Құнкенің аулы да осы арада жақын еді. Абай осы күндерде байқады — өкесінің сақал, шашындағы ақ көбейіп, бетінің әжімдері де молая түскен екен.

Ұлжан үйінің түстігіне Құнке, Құдайберді, Айғыздар да жиылыш отыр еді. Құнанбай Зереге қарап отырып, осы барлық туысына арнап аз сез айтты. Онысы — ұзак жолда көніліне көп келген мұн-уайымның үлкені еді.

Құнанбай өз басының жалғыздығын осы жолы қатты аңғарыпты. Аға, ініде серікке жарап медеу жок. Баланы ойласа, бәрі де жас. Жөне бір өкінгені — көп баланы үйлендіріп, немере сүйетін шағына жетсе де, сол қызықты өзіне-өзі іркіп, кешендетіп кепті. Енді, сөйтіп, балаларының қызығын көрмек.

Бұған Зере бастаған бар шеше куаныш айтқаннан басқа, түк қарсылық білдірген жок. Қызық көру дегеннің белгісі не, арты не? Ол — ер жеткен балаларды үйлендіру, содан өрі немере сюо. Толып жатқан шексіз бақыт сияқты елестейді.

Әңгіме арасында Құнанбай: “Осы жолы құдайдан сонғы қуатым құдаларым болды. Адал достықты, шын бейілді солардан көрдім” деген. Атап айтқандары: Алшынбай, Тінібек. Онан соң Тобықты ішінде, тергеуге кетіп бара жатқан жолында, Тасболат руының ішінде Байтас басынан қатты тілеуlestік көріпті.

Бұрын үй ішіне мәлім емес еді. Өзі сол сапарда жалғыз байлаған байлауын білдірді. Байтастың жас қызы бар екен. Соны Оспанға айттыра мақ бопты. Сөйтіп, тентек Оспанға Байтастың Еркежан деген қызы қалындық боп аталыпты. Үй іші, әсіресе, шешелер күліп, мәз боп, Оспанның аяғына тұсау түскенін өзіне естірту, түсіндіру жайын ойлап күліскең-ди.

Осы байлаумен қатар Құнанбай енді Ұлжанның басқа екі баласы туралы да жаналық айтты. Оның біреуі — Тәкежан туралы. Былтыр ұрын барып келген Тәкежан енді осы жақында үйленбек. Қайны болса, бар малын алған. Енді несіне созады? Соның отауы түссін. Екінші, әсіресе, осы отырған барлық үй ішіне шынымен үлкен қам болатын нәрсе — Абайды қайыннату.

Құнанбай осы жолы Алшынбаймен уәделесіп келіпті. Осы көктемге байласыпты.

Рас, өзге құданың бәрінен жолы бөлек — Алшынбай. Оның үлкен достығынан басқа, өзі Арғынға белгілі Қазыбек, Тіленшінің Алшынбайы. Бұл атыраптағы қазактың одан үлкен аруағы жок. Сондай ауылға бала қайыннату, әсіресе, ұрын жіберу осал қам емес. Мал-дүниенің барлығынан да көп үлес, мол шығын шығару керек деген сез.

Бірақ Құнанбайдың бұл байлауын да шешелер ақ тілеумен қабыл алды. Тек Зере ғана:

— Ел жайлауға шығып, арқа-басы кеніген соң барған лайық болмаушы ма еді? — деп еді.

Оған Құнанбай:

— Оның рас-ау, бірақ Алшынбайдың жазғы жайлауы ары шалқып, үзап кетеді. Бару, келудің жолы алыстап, мойны қашықтаған соң, жүріс ауыр болады. Айдаған мал да күйзеліп жетеді. Қайындаты баратын үлкендер бар, оған да ауыр. Және қыс жақсы бопты, мал тойынтаң дейтін емес, ажарлы мал осы күнде де бар. Ендеше, құдай бұйырса, осы бір бесті-алтының күн ішінде қамданындар да, сапар шегіндер. Өзің барасың ғой. Төркінің өзің бастап бар балаңды! — деп Ұлжанға бұйырды.

Ұлжан бұны да жақсы қабыл алды.

Осы әңгіме шықкан соң, үй ішінің барлық көңесі, ақыл, мәслихаты сол Алшынбай аулына үялмай, орнына сайғып бару тұрасында болды.

Байлаған байлауын көп ырғап, көп көпсіте бермейтін Құнанбай сол жерде баратын кісілер жайын, аппаратын аяқты мал, жыртыс жайын, акша, бұл, күміс қазына жайын кесіп-кесіп өзі айта бастады.

Үй ішінің бұл жөндегі сөздері қалай да болса, аз болған жок, үзак болған. Әйткені, жыртыс болсын, толып жатқан ырым, ілу болсын, барлығын да осы арада бір сөйлескен соң, екшеп ашып алысу керек. Ұлжан соның бәрін атап айтып, анықтай бастаған.

Баратын кара малды айтқанда: жетпіс жылқы, отыз түйе аталды. Құнанбайдың құласы мен жирені деп, жұрт аныз қыла береді. Алшынбай аулынан аяры жок. Сол себепті жылқының ішіне бір құла айғыр, бір жирен айғырдың үйірі кірсін. Басы сол болсын дескен. Осыдан арғы улкен өзірлікті тілейтін — жыртыстың бұл-матасы.

Оған дәл осы түнде Семей қаласына Ызғұтты мен Құдайберді жүретін болды. Қалада Тінібекпен ақылдастып отырып, төрт күннен қалмай, барды алып, қайта жетуге бұйрық болды.

Ұлкендердің осындай кенестерінде бала атаулыдан жалғыз Құдайберді ғана барды. Өзге балалар кейін есітті.

Әрқайсысы өз басына арналған байлауды өр түрлі карсы алған. Оспанға Айғыз бен Ызғұтты екеуі келіп отырып:

— Саған қалындық айттырдык! — дегенде, ол басында ұқпай қалып, қайта сұрап:

— Қалындық деген не? Қатын ба? — деді.

Ызғұтты бұған ұғындырып кеп, қалай көретінін сұрағанда, Оспан бөгелмesten:

— Е, алам... өкел! Маған қатын... керек! — деді.

Абай өзіне арналған хабарды үнсіз ғана анырып тұрып тындалды. Іші аса бір сүйк нөрсеге қактыққандай, тіксініп қалды. Сол сөтте Тоғжан есіне түсіп, оның алдында қылмыс жасағалы тұргандай сезініп еді. Абайға жаңа хабарды айтқан шешесі болатын. Ұлжан баласының мына пішінін жактырмады. Бірақ ішінен:

— Ұялғаны шығар, — деп байлаған.

Абай бірнеше күн қатты толғанып, жапа-жалғыз ойланып жүрді. Қалындық деген мұнда бар. Сол сияқты айттырған күйеу Тоғжанда да бар. Қайындағай, үйленбей қалу мүмкін емес. Ата мен ананың өмірінде. Бармаймын деп айттарлық сұлтауы жок. Бар жүрек, бар қиялы Тоғжанмен туысып тұrsa да, мынау тұсауға көнбеске шара жок. Осындай іші бір жақта, сырты бір күйде болған, аса бір қын. Енжад күйде Абай кайнына аттанды.

Өрде

1

Құдасының аулына Ұлжан отыз шақты кісімен келген. Алшынбай бұлар келер қарсанға, кен сулы, кен бір жазыққа кеп қонған екен. Қазибектің өзінен тараған ауылдар, көрші туыскандары бар — барлығы қырық шамалы ауыл осы жерге сіреле қоныпты.

Қонақ келетін болғандыктан, бұл өлке биелерін де жылдағыдан ерте байлапты.

Дағды бойынша Ұлжан бастаған үлкендер құданың аулына күйеудерден бір түстік бұрын келіп түсті. Ұлжан қасына әйелден Қалиқаны, күтуші келіншек Қатшаны алған еді. Еркектердің үлкені — қазіргі бас құда — Ыңғұтты. Содан басқа әлденеше ақсақал, өнші жігіттер, атшылар бар.

Абайдың қасындағы жас жігіттер саны он екі. Мұның көвшілігі Үрғызбайдың жастары және күлдіргі Мырзахан, атшабар Жұмағұл. Жақын туысканнан Тәкежан бар. Осы топқа Абай өзі шакырып, Ерболды қосып алған. Жеті-сегіз күндік жол бойында Абай мен Ербол үнемі жұбы жазылмай, бірге болған.

Ұлжан Алшынбайдікіне көп қазына өкелді. Келген жылқы, түйеден басқа, жыртыстың бұл-матасының өзі екі үлкен атанға артылып келіп еді. Оның ішінде келінге жасау тігілетін батсайы, макпал, манат, дүрия, шағи бөлек салынған. Бірер сандық осы қымбаттарға толы болса, өзге тендері құда-құдағилар сыбағасы. Шапан, камзол, көйлек, шаршы. Және толып жатқан ырымдар бойынша төленетін сый-сияпат.

Қалынмал басы Алшынбайдың өзіне арналған кесек күміс — бесік жамбы. Бұл ілу деп аталып еді.

Екі жаққа да мәлім, ілу — киітке орай.

Осыдан он жыл бұрын Алшынбай аулына Құнанбай кеп құда түсіп, Ділдәні Абайға айттырған уақытта, бас құда Құнанбайға киіт деп, Алшынбай аулы күміс тартқан. Ол күмістің аты — тайтүяқ, мына бесік жамбыдан кіші еді. Тегінде, есептесіп келсе, өдет бойынша, ілу мен киіт құн жағынан қарайлас болатын. Бірақ Құнанбай оны есептемей, Алшынбайға өз бергенінің дөл өзін жіберменті.

Құда, құдағи келген күні түнде-ақ барлық кен жазық сый құдалардың қандайлық мырзалықпен келгенін біліп қалған. Сол түннің өзінде Алшынбайдың барды аямай, мырзалыққа мырзалық орай етіп көслетіні мәлім болған. Құдағи мен күйеулерге арналып үш үлкен аппақ үй онашарап тігілген екен.

Сол үйлердің қонақасысы: қысырдың семіз тайынан, құнан қой, ту койлардан, үйіткен марқадан басталды. Алшынбай Ұлжан отырған үйдің есігін аштырып, тысқа семіз асав құла тайды көлденен үстап тұрып, қонақтардан бата тіледі.

Абайлар Алшынбай аулының тұсына бір шакырымдай жер қалғанда ііріле тоқтасты. Енді тобының ішінен Тәкежан, Мырзахан сияқты жасы үлкенірек жолдастар бөлініп, хабар айта кетті. Абай мен Ербол және үш жігіт аттарынан тұсіп, карсы алушы қыз-келіншектерді тосып қалды.

Осылан осылай толып жатқан күйеу дәстүрі басталатынын мойынга алып Абай Ерболға:

— Осы үйлену деген ата-анаға да, жастардың өзіне де қуаныш қой. Солай емес пе? Ал ендеше, сол қызығына жеткенше күйеу мен қалыңдықтың жолына ырым-жырым, әдет-дәстүр деп неше алуан құбыжықтар қоятыны несі? — деді. Ербол бұған күлді.

— Рас айтасын, құбыжық екені рас. Дәл осы қазір кім келеді? Қандай асау женгелер екен, не бұйырар екен деп, мен де үркектеп тұрмын!

Күйеу қасында қалған жігіттердің бірі — Жұмағұл атшабар. Ол өзі әлдеқашан үйленген. Мұндай қындықтың талайын көріп өткен. Абай мен Ербол жол көрген біреу керек деп, мұны ылғи басшы бол отыруға лайықтап, өз қастарында үстайтын болады.

Жұмағұл ауыл жаққа қарай тұсіп:

— Әлі тұра тұр, басында үкің жоқ деп қиғылық салады! Тымагынды көзіне кимесен, жақтан да үрады. Екеуін бе! Ербол екеуін талай құқайды көресін. Не қыласын, тек ұсына бер!

Басқа үкің тағу — бар күйеудің әдеті. Ол ғана емес, қызыл манат шапан мен биік өкіші етік киіп, елден ерекше ұзын төбе тымакқа үкің тағып алу бұл өнірдің бар күйеуіне жол болатын.

Абайға ауылдан шығар жерде Зере, Айғыз сондай киімдерді өзірлетіп ұсынған-ды. Көрі әже өншейінде Абайдың дегеніне көне берсе де, бұл тұста ырық бермей, қатты бұйрық еткен:

— Ата-бабаң жолы осы! Барған елің сені кінәламайды. “Әкесі — күйеу, шешесі қалындық болмаған ба?” деп бізді міндейді. Ки! — деп, дәл аттанар жерде Абайға жаңағы күйеу киімінің бәрін кигізді.

Абай сол күні өзінің өзгеше қалпын бақсы-құшнаштай көрген. Өз ауылдарынан шығысымен, Ұлжанға кеп:

— Япырау, мен күйеу болсам, Бошанға күйеумін, Тобықтыға, Тарактыға күйеу емес ем ғой. Жолдағы елдің бәріне мен күйеу деп, жынды кісіші жар шақыратыным не? Рұқсат етініз, барап жерде киейін, өзірше өз киіміммен барам! — деген.

Ұлжан мұны теріс көрсе де, көнген-ді. Сол Абай жаңағы бақсы мен салға ұқсататын күйеу киімін әлі кимеген. Үкілі тымақ, қызыл шапан қоржында. Жұмағұлдың жаңағы айтқаны сол. Арнаулы киімді кимегенге ол өзі ырза емес-ті.

Енді Абайдың сескенгенін өбден тұсінген Жұмағұл тағы бір уақыт:

— “Құрсаулы жаудан қорықлаған жүрегім, қайынға барғанда женгелерден қорықты” деп Барак айтқаны қайда? Қорқарын қорқарсың! Бірак, өйтеуір, түбі қайыр. Мениң білетінім сол-ақ, — деп, Абайларды құлдіріп алды.

Ербол бұған бұрын айтқан тілегін қайта айттып:

— Эйтеуір, қай жерде тәжім ету керек, қай уақытта түру керек, қай уақытта тымакты қөзден алыш, кең отыруға болады, бәрін өзің айтып отыр! — дел өтініл түр.

Абай Ерболдың енді басқаша міндетке ауысқанына қарап, ойланып қалды. Бүгін Абаймен бірге күйеу өтетін тар есік, тас босағаның бәрін бұл да өткелі түр. Соған бар ынтасымен кеткен. Тіпті, Абай ойламаган жайдың бәрін де Абай үшін бұл ойлайды. Мұнысы да достығы. Абайға бар ынтамен берілгені. Бірақ мынау Ербол мен анадағы Ербол қайда? Бұл қазір екі кісі сияқтанып барады. Сонда қайсысы ыстық? Қайсысы қымбат?

Дәл осы кешке шейін Абайға тандатса, анау Ербол, қызыл өгізіне мініп, тасқын судан Абай үшін өтіп келген Ербол аспанда тұргандай жоғары.

Осы жолға ере шыққан күні Ербол Абайға аса бір өзгеше сәлем өкелді.

Тоғжан мұның Абай қайнайна бірге баратынын есітіп отырып:

— Ай батқандай қылды да, адастырып кетті ғой! Бірақ сонда да жолы болсын! Жақсы қызық көрсін, сәлем айт! — депті де, Ербол кете бергенде орамалымен қөзін басып, жылап қапты.

Осыны есіткелі Абай жол бойында бір сейіле алмады. Өзін бір бүйрық қуып, еріксіздік өкеле жатқандай көретін. Осындағы күйлерде күйеулер тосып тұрганда бір шакта сам жақтан құлкі естілді. Әйелдер құлкісі. Келесі секундта көп шолпының шылдыры да жетті. Күйеу алдынан шыққан қыз-келіншек екен. Қалың топ. Ақ жаулықты келіншектер, үкілі қемшат бөрікті қыздар көрінді. Айнала жүгірген балалар да көп. Абайлар тоғталып түр. Жақындағы бергенде келіншектердің алдынғы қата-рында, орта тұсында келе жатқан біреулері:

— Абай қайсы?

— Күйеу қайсы бұл!

— Бәрінің киімі бірдейі несі! Күйеуше неге киінбеген? — десіп, жақындағы кеп, амандаса бастады.

Абай жанағы үндерді естігенде, сескеніп, қысылып қалды. Енді біраз бойын жинап, құліп:

— Қайсымызды үйғарасыз, сонымыз Абай болсын! — деді. Келіншектер құлді де, Абайдың өзін дәл таныды. Бірақ тани сала бір келіншек:

— Қой, шырағым! Тобықты тымағын аулында киерсін. Біздің аулымызда күйеу тымағымен жүр! — деп бүйрық берді.

Осы жайды құлкі етіп, қалжындағы бастаған келіншек күйеу киімін іздеп, сұрау салды. Жұмағұл шыдамады. Атының қанжығасынан қоржынын шешіп алыш:

— Бәсе, ки десем бір көнбейді. Ал, міне, үйретіп алындар! Бар киімі мына менің қанжығамда, — деп, келіншектерге берді.

Осы кездे келіншектерге еріп келген балалар, күйеу жігіттердің аттарына екіден, үштен мінгесіп ап, шаба-шаба жөнелісті. Абайдың

мінгені — ак жал, сары жорға ат. “Күйеу атымен күл тасы” дейтін әдет бойынша, енді ак жал аттың көзі ашылмайтыны мәлім.

— Өзі жорға ғой!

— Ойбай, ракат екен! — деп, мінгесіп алған үш бала соқтырып, тайпалта жөнелген. Алшынбай аулына күйеулер мен барлық қыз-келіншек жаяулап келді.

Күйеуге арналған үй өзге үйлерден де ерекше, шатырдай аппак екен. Ішінде жұқ, сандық көп емес. Кең болсын деп бос қойыпты. Бірақ үйдің керегелері көрінбейді. Уықтың қарына шейін жағалай тұтылған ылғи су жаңа жібек кілем. Ашық түсті бояулары да, ұсақ шебер өрнектері де үйдің ішіне қызыл-жасыл көрік беріп тұр. Есіктен төрге шейін жайылған тақыр алаша, манат, мақпалмен оюлап сырған үлкен-үлкен сырмактар. Соның үстінде қабат-қабат жаңа көрпе, кестелі жастықтар. Үлкен бұйымынан — он жақта әдемі құйек төсек тұр. Он бес қатардай жібек көмкерудің үстіне құс-төсек, үлкен ак жастықтар, шағи көрпелер жиналыпты. Көкшіл-қызылт өні бар шілтері шымылдық биік төсектің жоғарғы жағын перделеп тұр.

Абай осы төсектің алдына кеп отырғанда, екі жағынан Ерболдар отырған жок. Балдыздар, құрбы қыздар, қайын бикелер отырды.

Солардан жоғары таман Ербол, Жұмағұлдар орналасты. Олар да бірынғай екшеліп қалмаған. Орталарына үлкен сырғалы, кәмшат бөрікті кекселеу қыздар араласып отырысқан екен.

Күйеулер осылайша орналаса бергенде, жаңағы бірге келген келіншектің үшеуі кіріп кеп:

— Шымылдық, шымылдық түсір! — десті.

Абай қасындағы аққұба қыз атып тұрып, атлас шымылдықты сусылдатып түсіріп жіберді. Сөйткенше, өлгі келіншектер есікті шалқасынан ашып:

— Кірініз, кірініздер! — деп, тыска дауыс берді де, күйеулер жакқа қарап: — Ал, балалар! Үлкендер! Енелерің келеді! — деді.

Абай, Ербол, Жұмағұл және қастарындағы бар қыздар орындарынан лезде тұрысты.

Шымылдық түсірулі. Үй ішіне үш үлкен әйел кірді. Ортадағысы Абайдың үлкен енесі — Алшынбайдың әйелі, семіз, қара бәйбіше. Қасындағы орта жаста, ак сары әйел — Абайдың өз енесі. Түсіптің қатыны.

— Ал, шешелер, көрімдік!

— Көрімдік, көні!

— Болмаса, балаларынды көрсетпейміз, беті үялады! — деп, алғашқы келген келіншектер күлген бойларында, шымылдықтың шетін ұстады.

— Алындар! Көрімдік сендердікі! Бірақ бізге баламыздың жүзін көрсетіндер, алындар! — деп, үлкен бәйбіше қолына шашуын алды. Сол сөтте атлас шымылдық шалқия ашылды. Күйеулер бұл кездे төмен иіліп, тәжім қып тұр екен. Үлкен бәйбіше:

— Өмір-жасың ұзак болсын! Алдыннан жарылғасын, қарағым! — деп шашуын шашты. Лақтырғаны бір табақ өрік, мейіз, көмпіт.

Өздері осы ауылдың балалары болғандықтан иілмей, Абайларға қule қарал түрған қыздар шашуды теруге тап берісті. Күлісіп, таласып алып жатыр.

— Қадамың құтты болсын! Қызығың ұзак болсын, қарағым, Абай! — деп, Абайдың өз енесі де тілеуін айтты. Күйеулердің жауап айтуы шарт емес. Олар үндемей, сыйылып қана түр.

Сол кезде екі ене жақындал кеп Абайдың бетінен сүйді де, көп бөгелмей шығып кетті.

Абай бұл кеште өзінің өзгеше халіне үйрене алмай, катты қысылумен болды. Ұзын тымақ та көзіне түсіп, терлетіп, мазасын кетіріп отыр.

Әсіресе, қыны: келген мен кеткен де, есіктен қарағандар да, жабықтан сығалағандар да, мынау жағалай отырған қыз-келіншек те қайта-қайта Абайға қарасып, көздерін алмайды.

— Күйеу көрікті ме екен?

— Баламызға сай ма екен?

— Қайтіп отыр екен? — деген, ылғи бір бөтен, қадалғыш көздер.

Жігітті жігіт емес, келін еткендей, елден ала бөтен киім киіндіріп қойып, көлденен тартып: “Міне, мынаны көріндер!” деген сияқты.

Күйеулер үйі аз отырып шай ішкенше оншалық жазылып, жадыра-са алмады. Жұмагұл, Ерболдар үй ішіне түгел жететін қалжын, өзіл айтпай, тек өзді-өз қасындағы қыздармен ғана ақырын, сыпайы түрде тіл қатысып отыр.

Абай бағана үйге кіргеннен бері, өзінің жоғарғы жағында отырған екі-үш сөнді, сұлу қыздардың пішініне көз салып, бір нәрсеге қайран болды. Бұл қыздардың пішіні соншалық аппак, беттерінің ұшы да дымырақ ашық қызыл ренденіп түр.

Абай бұл жақтың әдетін білмеуші еді. Қарқаралы маңындағы Босшаның ер жеткен қыздары беттеріне опа-далап жағатын.

Шайдан кейін күйеулер үйіне Тәкежан, Мырзахан сияқты, бағана бөлініп кеткен үлкенірек жігіттер келді. Солармен бірге өншілер, сауықшы жолдастар және осы ауылдың өз жастары да коршалай кеп қалды. Үй іші бұл топтар келісімен қule жайнап, даурыға көбейіп, өзілі, құлкісі молайып, жанданып кетті.

Күйеуді коршаған қыз-келіншекте сан жоқ. Бірақ осындаш шатшадыман думанның тап ортасында боларлық кісі — қалындық болса, Ділдө болса, ол әлі көрінбеді.

Абайдың бұл келісі: ұрын келу деп, жыртыс сала келу деп, кейде есік көре келу, қол ұстау деп те аталады. Ең алғашқы келіс осы. Өзге келістердей емес, күйеу бұл жолы алғашқы күндерде талай нәрсеге қоңдіге білу керек. Сол өзгешеліктің үлкені — қалындықты онай көрсетпей.

Екі жақтан табысқан ата-ана өуелі осы келудің үлкен тойын жасау керек. Той онай емес. Көп қын қаммен, асықлай істеледі. Сол тойдың артынан барып қана қол ұстау кеші болады.

Сөйтіп, Абай алғашқы күн ғана емес, тағы екі күн өткенше де өз қалындығы қандай екенін, кім екенін көре алған жоқ, білген жоқ.

Бұлар келген күннің ертеңінде Ербол ғана барып, Ділдәға аманда-сып, жүз көрісіп қайтты. Қалындықтың түсін, отырысын Ербол айтқысы кеп еді. Ол өзі Ділдәнің ажарына қатты ырза боп, сүйсініп келген. Бірақ Абай айтқызбады. Сөзді басқа жаққа бұрып кетті.

Жастарды құттірген той Абайлар келген соң үшінші күнде болады. Бұл күні Абай отырған үйге келіп кеткен қатындардың саны айтып болғысыз мол еді. Таңертеңнен бері өлденеше топ бәйбішелер, қыз-келіншектер, ұрысқақ, тентек женгелер өтті. Бәріне сыйылып сәлем етуге Жұмағұл мен Ербол жалықкан жоқ. Абайды үнемі қайта-қайта:

— Ал, түр!

— Ал, келіп қалды!

— Ойбай, ана кісілерді қара! — деп, ылғи үркітіп тұрғызып, тәжім еткізумен болды.

Күйеу үйі бұл күні үздіксіз шырқаған өн, мәз-мейрам құлкі, дамылсыз шашу. Тоқтамай өкелініп жатқан қымыз, шай, жиюсьз дастар-кан болатын.

Мезгіл тұске тақай беріп, жастар еттерін жеп болған кезде, тыстан:

— Той! Той басталды!

— Атқа, атқа конындар! — дескен үндер келді.

Абай мен барлық осы үйдегі еркектер тыска шығысты. Күйеулердің аттары тегіс ерттеулі, кермеде екен. Ат үсті ойын-сауықты көп жүртпен бірге көру үшін күйеуге де рұқсат етілетін. Қыз-келіншектер ауылда қалып, Абай өз жолдастарымен он-он бес кісі боп бөлек аттанып, әрліберлі жүрген қалың топтан оқшауырақ шығысты.

Күйеулер мен құдалар жағы ерте сайланып, ерте аттанған екен. Абай Алшынбай аулынан сыртқарырақ шыға беріп, Ерболмен бірге онашарақ тоқтап, мынау кен жазықтағы ауылдардың қонақ күткен көрінісін тамаша қылды.

Бұл той, Алшынбайдың үлкен той етем деген бір мерекесі екен. Жылған қонақтардың аттары топ-топ. Үйірім-үйірім қара нөпір бол көрінеді. Жалғыз сол аттардың өзі де бір қос жылқыдай. Әсіресе, үлкен белгі — тойға тігілген үйлер. Солар саны елу-алпыс. Алшынбай аулынан бір шақырымдай жоғары, қалың көк шалғынның ортасына ұзыннан-ұзак екі қатар бол тігіліпті. Ас пісірген жер ол үйлердің маңында емес, жаңа Абайлар шыққан ауылдың шетінде. Қазір сол ас басынан анау алыстағы қонақ үйлерге қарай күтушілер жосылып жатыр. Күтушінің бәрі де ат үстінде. Бастьарын ақ шытпен керте байладап алған аспазшылар жиырма шакты жігіт.

Бір өзгеше салтанаты — осы жігіттердің бәрі де жорға мініпті. Аттары қан сорпа болған, өншең желқайықтай жылмандаған жараулар. Сол жиырма кісі күтуші қонақ үйлерге қарай Алшынбай аулынан ағыза жөнеліседі. Қолдарына қос табақ алған жігіттер, тізгіндерін ауыздарына тістеп алыпты. Арттарында егде тартқан жай шапқыншы сияқты үлкен күтушілер бар.

Олар табақшылардың атын қамшылап айдалап, куып отырады. Ыңғайлы, шапшан табақшылар ат үстінен көсілтіп кеп, табақтарының сорпа-

түздығын төкпестен ұсынып, қонақ үйлердің алды-алдына тұра-тұра қалысады. Үй алдында тұрған нағыз күтуші ақсакал, қарасақалдар сол табактарды шапшан алып, үй ішіне сұңгітіп жатыр.

Сейтіп, қазаннан жаңа түскен ет, бір қолдан бір қолға лып-лып етіп, салқындағын май лезде жетіп тұр.

Қонақ үйлер дағды бойынша көп жеді. Сол үйлер мен ас үй арасында жиырма табакшы бір емес, екі емес, талай рет жорғаларын асыға тайпалтқан еді. Бұл сыйдың басы Абайлар тыска шықпай тұрып басталса, енді бұлар тыста көп уақыт тосып тұрған кезде де аяқталмай, бітпей жатты.

Қонақ үйлердің ішінде, әр жерге орнатылған емізіктеген сабаларды бұрап болып, жаңағы табактарды құргатқан кезде ғана тойшы халық аттарына міне бастады.

Тыстағы ойын: ат шабыс, көкпар, серке тарту, тенге алу, балуан құрестіру — баршасы да осы күні болды. Ойын бітіп, күн бата тарқар кезде, Алшынбайдың тойынан қайтқан кәрілер:

— Тойы той-ақ болды!

— Әкелген қалыңмалына сай Алшынбай да көл-көсір қылды!

— Күйеу келген той дәл бір астай болды, не қыл дейсің? — десіп, мактасып қайтқан.

Осы күні кешке Абай ең алғаш рет қалыңдығын көрді. юлағы

Күйеудің үйіне бұл кеште халық сыймай, кернеп кеткен. Қазір мұнда Алшынбай, Ұлжан, Ызғұтты бастаған екі жақтың үлкендері, бас құдалары лық толы. Абайлардың алдына шымылдық түсіріліп, үлкендерден жастар жағын бөліп тұр.

Үй ішінде сөйлесе де, күлсе де, ашық үн қататын сол төрдегі үлкендер. Шымылдық ішінде тек сыйыр мен ақырын күлкі ғана бар. Онда да әз аулына еркін қыздар күледі.

Осы жаймен біраз отырған соң, есік жакта үлкен қозғалыс басталды. Босаға жақын отырған келіншектер түрегеліп, шымылдықты есікке қарай созып тұрған уақытта, тыстан бір топ қыздар кірді. Солардың ортасында басына қызыл жібек шапан жамылған, бетін түгел бүркеп алған қалыңдық бар.

Абайлар Ділдәнің бойын ғана көрді. Ол кебісін шешіп жатқанда сырт сымбаты талдырмаш, бірақ аса сұңғақ бойлы, биік көрінді.

Абайдың төменгі жағынан орын босатылған-ды. Қалыңдық осы араға келіп, шапанын басынан алмай, күйеуге азырақ сырт берінкіреп, қырындау отырды.

Абай амандасармыз деп ойладап еді. Қалыңдық бетін бүрған жок. Соңдықтан екеуі амандаса да алмады.

Ділдә келісімен ас жасалып, төр де, шымылдық іші де ас жеді. Бірақ күйеу мен қалыңдық көп дәм татқан жок. Сол астың артынан төрде отырған, түсі Абайға көрінбейтін бір молда неке оқыды. Суық су құйған бір кесе төрдегі жұртты жағалап кеп, Абайға ұсынылды. Абай ұрттады да, Ділдәға берді.

Осының артынан екі женге ақырын күлсіп кеп, Абай мен Ділдөнің алдына қарсы отырып, екеуінің де он қолдарын алып, біріне-бірін ұстартырды.

Екі қолдың арасында бір қабат сусылдаған жібек жүр. Сол арқылы ұстаратады екен. Абай Ділдөнің жінішке саусақтарын көбірек ұстап қап еді. Алдында отырған бір женге ақырын мысқылдап, Абайдың қолын тартта беріп:

— Токта, жабысып қапсың гой! Бері кел! Шаш сипа! — деді. Жаңын отырған қыздар күліп жіберді. Женге Абайдың қолын өзі көтеріп апарып, Ділдөнің арқасындағы қос бұрымына тигізді. Өлі де Абай қолының астында жаңағы жібек жүр. Сол жібекпен Абай бір-екі рет сипап өтті.

Кол ұстату, шаш сипату деген атақты ырымдар осы. Шаш сипардың алдында күйеу жактан берілетін үлкен сыйы болады. Жаңағы Абайды мысқылдаған ашық женге сол шаш сипарды Ұлжаннан бір сыбагағып алған екен.

Некекияр мен той салтының бәрі өткен сон, үлкендер тегіс дауыстап бата қылышты да, жалпыға айтқандай боп:

— Қайырлы болсын!

— Ұзақ қызық болсын!

— Күтты, күтты болсын! — десті. Шымылдық арқылы Абай мен Ділдөға айтқан ата-ананың тілектері еді. Осыдан соң барлық үлкендер қауырт көтеріліп, шығып кетті.

Олардың артында іркіліп қалған жастар да, бұл кеште көп отырмай, ерте тарасты. Күйеу, қалындықты онша қалдырудың қамы сияқты.

Абай өлі күнге Ділдөмен тіл қатысқан жок. Бір-бірінің жүздерін де жақсылап көріскең жок. Жалғыз-ақ, есіктен келіп, шымылдық ішіне кіріп, Абай қасына отыра берердеғана Ділдә өз бетін ашпай, Абайды сығалап көріп қалған. Онда да бір-ақ сәтке көрген.

Үй іші сейіле бере, жаңағы шаш сипарды алған женге Абайға:

— Жә, енді біз төсек жайлаймыз. Сен біраз тыска шығып, сейіліп кел! — деді.

Абайға бұл сөз, бір түрлі түрпідей тиғен қатты түрпайылық сияқты көрінді. Бірақ бөгелген жок, атып тұрып, тыска шығып кетті. Үй маңынан барлық жұрт арылыпты. Күйеу жолдасы Ерболдар да кетіп қапты. Абай жалғыз. Тұн жарық емес, бұлты бар ма, тастай қаранғы екен. Күйеу жігіт жапа-жалғыз аяңдал, ұзанқырап бара жатты.

Ділдә да жолдас қыздарынан арылған. Жаңағы екі женгемен бірге қалған еді. Оны бір женгесі ертіп, бөлек шығып кетті де, екінші женге үлкен төсекті бұзып, шымылдықты түсіріп, орын сайлай бастаны. Ділдөні ертіп шыққан ең жақын женгесінің бірі болатын. Ол қалындықты құшактап ап:

— Ал, еркем, күйеу қалай екен? Ұннан ба? — деп сұрады.

Ділдә қымсынған жок:

— Қайдан білейін? Бір жуан қара ғой! — деп, ап-ашық қомсынғандай сөйлемді.

— Қой, байқамағансың ғой. Қара торының әдемісі ғой! — деп, жеңгесі жұбаныш айтты.

Жалғыз кеткен Абайдың көнілі қазірде бір түрлі енжар. Жүргегін әлдекандай реніш, өкініш басқандай. Өзінен-өзі сұық тартып, сұлық түсіп, жүдендел барады.

Барлық осы қүйеулік жайын лезде кайта шолып етті. Мол дүниемен, салтанат, нөкермен құда, қүйеу бол келісті. Мұнда да қонақасы, күтім, той-жиын, сән-салтанат олқы емес. Өңшең ынтымак. Мол тілек, жағалай бата. Бәрі де кім үшін? Екі жастың бағы, қызығы үшін дейді. Бірақ енді бағып қараса, олар үшін емес. Сол үлкендердің өз ойларындағы сыйпайлық, сыйластық дәстүр үшін.

Ал Абай мен Ділдә болса, әлі, тіпті, пішіндерін де көріскең жок. Бірақ үлкендер үшін ол, тіпті, ойландырап да іс емес. Қүйеу мен қалыңдық ең алғаш біліскең, көріскеңде анау салынып жатқан төсекте ғана білісу керек.

Абайдың оқыған кітабы көп. Ғашық дос, асыл жар дегендер бұның елі күнге дақсыз келген жүргегіне соншалық бір биік, пәк заттай көрінетін. Шұғыласына тал бойын ұйыткан, ой-қиялын сондайлық мүшкіл еткен Тоғжан өзі қаншалық алыста. Бұлт құшқандай шарыктап елестемеуші ме еді?

Ендігі бұның жары осыншалық сөлекет ырымдар, үйреншікті дәстүрлер ішінде бұған соншалық арзанға келгені несі? Екеуін малша табыстырып тұрган қолдар не деген сөлекет?

Неткен сезімсіз, тұрпайы? Абай осы ойларға жеткенде көнілі қатты жабығып, іштегі киял мекені ойран-асыр бол құлағандай көрінді. Жүректе де әлдебір нәзік сұлу шырактар күрсініп өшкендей болды. Аяғы қайда басқанын байқамағандай екен. Сыбыр есітті. Қараса, бағанағы жентенің бірі ізден кепті.

Күліп, қалжың етіп:

— Немене, қалыңдығына бұлданып жүрмісің? Неге сонша күттірдін? — деді де, үйге қарай алып жүрді.

Төсек салған женге жұмысын бітіріп кетіп қапты. Мынау Ділдәні ертіп кеп, үй жанына қойып, Абайды ізден кеткен екен.

Абай үйге кірді. Шымылдық түсірілді, төсек өзір тұр. Женге Ділдәні кіргізбей тұрып, Абайды шешіндіре бастады. Сырт киімін Абай өзі шешіп еді. Женгесі соны іліп келіп, дәл мәсіні шешерде, ырымды ескертті.

Етік тартар дейтін бір алым тағы бар. Қүйеудің етігін женге шешеді де, тағы ақы алады. Абайдың калтасына шешесі салып берген ақша барды. Ішінен аса ыңғайсызданып отырып, Абай сол ақшаны женгеге тастанды.

Шешінісімен Абай төсекке атқып шығып, шағи көрпені оранып, жатып қалды. Ділдә үйге әлі кірген жок. Тыста анда-санда шылдыр еткен шолпысы білінеді. Бұ да жол болса керек. Тым құрыса, шам барда да кірген жок. Женге Абайды жатқызып, шамды алып тысқа шықты да, есік ашып Ділдәні кіргізді.

Қалыңдық қаранғыны жамылып, ар үялар іске жүзін ғана үялтып, өзі басып келе жатқан сиякты. Абай осы құйдің бәріне енді ыза болып, не қылсан о қыл дегендей тек жатты.

Бірақ Ділдәнің бар қозғалысын есітіп жатыр. Ол камзолын шешті. Мәсісін де таstadtы. Бір сөтте төсекке келді. Соншалық жасқанбай, тура келді де, көрпені аша беріп, орнын сипады. Абай төсектің шетіне жуық жатыр екен. Күйеу өзі алғаш қалай жатқанын байқамаған. Қырылданқырап шықкан қатқыл дауыспен қалыңдық:

— Ары жатшы! — деді.

Талай күннен бері сан ырымды жасап, мәпелеп, аялап келген екі жардың ең алғаш тіл қатысқаны осы еді. Абай үркіп қалғандай қатты серпіліп, ірге жаққа бір-ак аунады.

Қазірде Абай көнілі қандай салқын болса, Ділдә да сондай жалынсыз. Әдетте, жетекке ергені болмаса, дәл жүрегінде ол да Абайды жатырқап келген. Соның үстіне сен Құнанбайдың баласы болсан, мен Алшынбайдың қызымын деген өр көніл де болатын.

Әлдекімше жасқанып, қылымсыған жок. Женгелер не бүйирса, соны істеді.

Осы түннен соң Абайлар Алшынбай аулында он бес күн жатты. Ұлжан он күн өткен соң қайтып кетті де, күйеулер бес күндей кейінде барып аттанған.

Айрылысар кезде Абай мен Ділдә бір-біріне үйреніскен болатын, оқта-текте қалжындағы отырысады. Ділдә Абайға сүйкімді, сұлу көрінді. Абайдың пішініне Ділдә да үйренді. Бірақ іштей екеуді де бір-біріне қабыспайды, салқын күйде қалысты.

Ұлкендер зор меженің бірі деп білетін өмір белі ұрын бару болса, Абай содан асты. Бірақ жас жүрегіне жалынды от қосып қайтқан жок. Қайта бірқатар жарықшак, ақау салып, көнілмен әлдекандай мосқал тартқандай боп қайтты.

2

Абайлар келгенде жұрт тегіс Шыңғыс сыртында жайлауда екен. Өз ауылдарының шеті Дөңгелек қоныста отырған Құнкенің аулы. Құнанбай сонда еді. Ауылды қалың жиын қонақ басып жатыр. Абайлар топ ішінде отырған Құнанбайға кеп сөлем берді.

Құнанбай Ұлжан келгенде қарсы алып, барлық жайға қанған-ды. Абайдан амандықтан басқа бөтен жай сұрамады.

Бірақ Құдайберді Абайды бұл күн өз аулынан жіберген жок. Бар жолдастарымен қонақ етіп, құрбыздай күтті. Тәуір көретін інісінің ержетіп, үлкенге қосылып, үйленуге айналғанын бұл ауылда жалғыз Құдайберді қуаныш еткендей.

Ол Абай мен Ерболдан Бошанның салтын, әдет-ырымдарын сұрастырып отырып, осындайдағы дағды бойынша қайын жұрттан сарқыт қып әкелген жаңа өндер айтындар деп қолқа салды.

Абай мен Ербол осы түні көп өн айтты. Әнге кірісер жерде Абай:

— Қарқаралы біздің елден әнші болады екен! — деп еді. Құдайберді құлді де:

— Қарқаралы әнші ме, жок, жаңа есік көріп қайтқан күйеудің көнілі әнші ме? Қайныңың әні де ыстық көріне ме, кім білсін? — деді.

Үйдегілер Құдайбердің костап бірге құлді. Абай бұрынғыдан емес, бұл жолы ағасымен дауласқысы кеп:

— Әділетін айтам, Бәке! — деді. Құдайбердің Абай “Бәке” дейтін.

— Жок, сен Қарқаралының дауын айтпа, әнін айт!

— Рас, ол дұрыс екен! Дауын әннің өзі айтсын! Кел, Ербол, — деп Абай бастады да, Ербол ерді. Бұл екеуі әдемі қосылып кеп, аса тамылжыған, шырқау ән — “Топайқөкті” айтты шықты. Тобықты естімеген ән. Абай өз әндерінің үйдегілерге әсер еткенін байқап:

— Міне, бұл әнді не дейсіз? — деді.

Үйдегілердің бәрі сүйсінген екен. Солармен бірге Құдайберді де:

— Жақсы екен! — деді.

— Ендеши, тағы тынданың! — деп алдып, Абай мен Ербол “Шырайлым” деген жаңа әнді де айтты. Құдайбердіге бұ да үнады. Мақтай бастады. Осы кезде Абай мен Ербол құбірлесіп алды:

— Енді түпке сактаған әнді айтамыз! — десті де, аса бір сөнді, салмақты, назды қоңыр ән айтты шықты. Ән — “Ақ қайың” болатын. Бұл әннің үш қайырмасы айттылды. Үйдің іші міз бақпай, үн шығармай, қалта карап, катып тындал қалған екен. Абай домбыраны қоңырлатып қағып тоқтады да:

— Ал, Бәке, бұған не дейсіз? — деді.

Үш әннің үшеуін де Абайлар Қарқаралыдан өкелген, бұның бір де бірін Тобықты әлі білмейді.

Құдайберді бар ынтастымен шын сүйсінді де:

— Сенің сөзің дұрыс па деп отырмын. Жақсы ән өкепсіндер! — деді. Абай осы орайда Тобықтыдан өздері салып барған “Кекқаулан”, “Макпалқызы” сияқты әндердің жарамсыз бол қалғанын айтты. Ол әннің бәрі Қарқаралыда мөлім екен. Балаға шейін білетін ескірген ән. Және оның өзі де Тобықты ішіндегіден артық өрнекпен айттылатынын сөйледі.

Кенесе келе Абай Тобықтының өзі ән шығара қоймайтынын, әннің көбін сол Қарқаралы, Баян, Караптандын алатынын және сол алғанын да оншалық келістіре алмай, бұрып, ырғақсыз ғып өкететінін айтты. Құдайбердің алғашқы қалжының енді тойтарғандай. Ағасы Абайға біраз таңданыңқырай қарай отырып, сөзінің бәрін мәнді көріп:

— Өзің осы жолы сыншы бол қайтыпсың ғой! — деп, бір қолымен құшақтап қойды.

Абай, шынында, бұл жолда әр нәрсеге үніле қарайтын және көптен гөрі өзгешерек қарайтын қатқыл сыншы мінез қосып алғандай.

Келесі күні өз шешесінің аулына келді. Мұнда барлық ел бол қуанып қарсы алды. Көрі әже әмсө ұзақ игілік тіледі. Жас інілер сағынғанын көрсетіп, мойнынан құшақтап, бауырына оралып, мәз болысты.

Ауыл жайлаудың аса бір көн көгалды, сұлу тәбелі, мол сулы қонысы — Ботақан ошағы деген жерде. Кеше Күнкенің аулында да есітіп еді.

Бүгін өз ауылдарында, тіпті, айқын білді. Тобықтының барлық осы мандағы қалың елі бұл күндерде бір үлкен мерекені күтіп жүр екен.

Баланың да, жігіт-желенің де, егде-москал үлкеннің де — барлығының аузында бір жаңалық, бір хабар. Ол — осы жақында болатын ас турали, Бәжейдің асы туралы.

Былтыр Бәжей өлген күндерде басына қара тіккен ағайын қыстан бері асқа өзірленіп келген. Жазға салым, қой қоздар кезде сауын айтылған. Сауын астың болатын ай, күнін, орнын жариялаған.

Сол сауын бойынша, қазірде Жігітек, Көтібак, Бәкенші, Торгай былтырдан бері тобы-жігін сақтап кеп, Шақпак, Қазбала деген мол қоныстарға жиыла қоныпты. Ас Қазбалада болмақ. Мұнда үлкен бәйге болады. Соған лайықтай ас беретін жердің бір жағы ат шабарлық кең өлкеге таяу болуын ойласатын. Қазбаладан, бір қабат қара адырды аса Досымбай, Балқыбек, Ақирек жақтардағы кең далаға шығатын.

Бұл өнірде Жігітек, Көтібакқа тиісті шағын қоныстардың ішінде, осы Қазбаладан лайықтысы жок. Сол Қазбаланың батыс жақтағы аяғы Ұлжан аулы отырған Ботакан ошағына жалғасады.

Абайдың шешелерінің аулы асқа өзірленіп жатқан қалың елдің құнбе-күнгі қамдарын ертелі-кеш сұрастырып, есітіп отыратын.

Елді сағынып келген Абай мен Ерболға енді алдарынан шыққан мына хабар аса көнілді көрінді.

Ербол өз ауылдарының өзірлігін ести сала, қайтпаққа асықты. Абай оған рұқсат етті. Бірақ Ербол екі күн ішінде қайта келіп, тағы табысып, бірге болысуға уәде берді. Абайдың тілегі солай.

Келген күннің ертеңінде Абай шешесімен ұзак өңгімелесіп отырып, өздері кеткеннен бергі ел ішіндегі жаңалықтарды есітті.

Сол өңгімелерге қарағанда, Құнанбай көктемнен бері дамылсыз жиын жиып, тынымсыз қимыл үстінде екен. Алғаш келген кездегі көккаса, ақсарбас сойылған топтардан басқа, кейін де талай өңгіме-дүкен құрыпты.

Біреуге сый беріп, біреуге серт, уәде беріп, кейбіреулерді салқын ызғар, сәлем хатпен тартып, әйтеуір, бір ай шамасында талай руды қайырып, баурап апты. Сол ретте анықтап кеп қолтығына кірген Қаратай сияқты белділер бар. Бұрын ара ағайын боп, сұлық жүрген рудың көбін де жақынырақ тартқан тәрізді. Қысқасы, ел сыртқа шығуға бет алып, қыстау-қыстау тұсынан қайтадан өтер кезде Құнанбай қарсысында қалған шоктай топ, белгілі үш-төрт қана ру бопты.

Олар болса қыстан бері Бәжейдің асына өзірленеміз деп, күш-қайраттың, сөз берін қамның бәрін соған салып жүр екен. Сонымен дәл сыртқа шығар кезде, Құнанбай он бес қыстауды қайта жоқтапты.

Байдалы, Байсалға күз берін қыста өзі уәде ғып, ағайыны қолдан берген жерлердің бәрін қайтадан қайтарып алатын бопты. Өткен қыс сол жерлерді қыстап шығып, меншіктеніп қалған ауылдардың бәріне де сәлем айтыпты да, “Күздігүні бұл қыстаудан дәме қылмасын! Коймаларын қоймасын! Жатақ қалдырмасын! Қыстау өзімізге қайтады” деп, әр ауылға

окшау-окшау хабар айтқан екен. Барлық сәлеміне дау айтып, қысын айтпайды. Бүйрық жібереді. Сөйтіп, он төрт қыстауды қайтып алғып, жалғыз ғана қыстауға келгенде, дегені болмайды. Ол — Шыңғыс ішінде, Байсал алған қыстау екен.

Казір, міне, осы ауыл Ботақанда отырған Байсалға Құнанбай жарлығын апарған Қаратай мен жорға Жұмабай. Соларға Байсал өуелі жайғана жөн айтты. Айтканы:

— Мырзаға сәлем айт, бала жастан бірге жасасып келеміз. Содан бері мениң қыстаусызы, жерсіз екенімді осы ел ішінде өзінен артық білетін кісі жок. Кеше Бәжей қыстауы Тоқпамбетке шейін әперем демеп пе еді? Бүгін маған бір қыстау тиген екен. Мырза жерсіз емес. Он бес қыстаудың он төртін қайтып алышты ғой. Маған тигенді қалдырысын, орын теуіп, шығындал қалдым! — депті.

Сол сәлемін Құнанбайға әкелгенде, ол ашу шақырып, көріне мініп, Қаратай мен Жұмабайды сол түнде қайта жіберіп, “Сөзді қойып, көшсін” деген бүйрық жолдапты.

Байсал мұны естігенде қатты бұзылып, қарсы қайрат көрсетіп:

— Жөнімді айтып ем, жібімді ғой. Жерге тигендіктен шықпайды, жетеге тигендіктен шығады жан ашуы. Мені тек жатайын десем де, сұнгілеп тұрғызайын деген ғой! Сол жер деген боп, жегідей сонына түсіп, кешегі қадірлі Бәжейді де жұтып еді. Содан жаным ардақты емес. Айтқанымнан қайтпаймын! Осы қыстаудан қия баспаймын! — депті.

Бұл жауапты Қаратай тағы бір от шығып кете ме деп, майдалап жеткізбек екен. Бірақ Құнанбай: “Байсал бұлай сөйлемейді, дегенін дәл жеткіз” деп, қадалып отырып апты да, Жұмабай түгел айтып беріпті.

Содан бері Құнанбай Байсал мен Байдалыға қайта кіжінулі екен. Жалғыз-ақ Бәжейдің асы келе жатқандықтан, сырттан тартынып отырған көрінеді. Бірақ Ұлжан түгел біліпті. Шыңғыс асып жайлauғa көше бастағаннан бері Байсал ауылдары мен Құнанбай ауылдары әр қоныстың тұсында иықлен қағысқандай боп, ылғи тайталаса келіпті. Барлыбай жазығына бұл ауыл қонғанда, Тонашага Көтібак қонған екен. Малын күдіра беріпті Құнанбай. Содан соң Байсал, Көтібак қонысының Құнанбай аулы жақтағы шетіне ұдайы өз аулын қондырып, бұл жақ не істесе, соны істеп келіпті.

Қызылқайнар тұсында, Жыланда, Балашақпакта да Байсал аулымен осы ауылдар ылғи сыйбайлас боп, тіресіп келген екен. Құндіз-тұн Көтібак жігіттері Байсал аулының айналасында болады дейді.

Құнанбай аулы анау көрініп, жер шегіне іргесін қадап отыр. Болымсыз бірдене болса, от шығып, үшкындал кететін сияқты. Құнанбай, әсіресе, омырау ғып, соған әдейі ізденіп жүр. Осы жайды анғарған Зере мына Ботақан ошағына елден бұрын кеп, Байсалға өзі көрші боп қоныпты. Онысы Құнкенің аулынша тимей, малшы, қосшыны тыбып ұстамақ. Ұлжанның, әсіресе, қамығатыны, мына келе жатқан Бәжейдің асына да Құнанбай бұл қалыпта қырыс қарап, шырай беретін емес. Өлінің топырагын көрмессе, тым құрыса, жыл өткенде жібімес пе? Осының бәрін көп

күрсініп отырып айтқан Үлжан Абайға үлкен ой салды. Ел ішінің мінезіне, әкенің тартысына баласының көңілін шындаң бұрып, шүйлеп салғаны осы. Үлкен ісіне араласатын кезі жетті деді ме? Барынша ширығып отырып, ашық сөйлемді.

Абай өзінің қатан ойларын сыртқа шығарған жок, қабак түйіп, ішке жиды. Осы күн күні бойы ешкіммен жазылып сөйлескен жок. Түн бойы үйыктай алмай, аунақшып шықты.

Ертеңінде түске жақын Ербол келіп, екі жігіт үлкен үйде қымыз ішіп отыр еді.

Тыста бір нәрсеге қатты ашуланып, ақыра сөйлеп, аттан түсіп келе жатқан Құнанбай үні естілді. Жалғыз екен. Үйге кіре бере бөгеліп, есік алдында тұрып:

— Ей, Жұмағұл, Мырзахан! Кел бері! — деп әмір етті де, үйге кірді. Екі жігіт ілесе келді. Құнанбай төрге шығып отыра бере:

— Аулымның іргесіне егесіп кеп конып отыр ғой. Егескендіктен жылқысын қалтата жайып, бері өрістетіп отыр. Қорейін мен Байсалдың ызғары мен айбарын. Бар дереу, қолдарыңа шоқпар, сойыл алындар. Анау жылқысын сойылдап-сойылдап, дәл Байсал аулының ар жағына күп тастандар! Бұлжыттай орында осы айтқанымды! — деді.

Екі жігіт жалт бере жөнелді. Бір кезде сойылдарының дыбысы естіліп, кермеден ат шешіп жатқандары білінді. Сол уақытта Абай үйден шығып, екі жігітке:

— Ей, тоқтандар! — деп үн қатты. Ана екеуін аттарына мініп ап, тымактарының құлағын жымыра байладап жатыр екен.

Абай қатарына келіп:

— Сендер кайткелі тұрсындар! — деп еді, Жұмағұл сырт қарап жауап берді.

— Бара жау тигендей етеміз! Несі бар?

— Тимейсің олай, бері қара!

— Е-е, мырзаның бүйрығын екі етуші ме ем? — деп тебіне берді.

Абай осы кезде қатты булығып жетіп келді:

— Құтырма! Тоқта! — деп ақырып қалды. Екі көзі қанталап, өзі сұп-сұр бол апты. Жұдырығы түюлі. Екі жігіт тоқтай қалды.

— Жылқыны қумандар! Сойылдама! Жай ғана жылқышысына айтындар да, қайтындар!

— Е, бүйрық ше?

— Бүйрық осы! Айтылды! Осьдан тек, жалғыз-ак, бәле шығарып жүр, Жұмағұл, жазаның үлкенін сонда көресің! Тап мына менен көресің! — деді. Даусы соншалық зілді. Сөзі сондай салмақты.

Жұмағұлдар еріксіз көнді де, аяндалп кетті.

Абай үйге кеп әкесіне ажарлана қарап отырып:

— Өке, осы шілденің күнінде, ен жайлауда, шөп деген тұтып тұрған шакта жер қорыған, ағайынға реніш салған не қисынға сыйды? — деді.

Құнанбай бұған жалт етіп, суық қарады.

— Немене, Байсалдың дауын айтар тіл, жақ жок деп пе ең? Қыстаудың қайырмай, қасарысып отырганын да қостарсың сен?!

Абай қайтқан жок. Үні қаткыл шықты.

— Қыстау — жайлау емес кой.

— Қыстаудан жайлауға көшетін кекесін болмай ма екен?

— Ендеше, түп-түйінді айтады екеміз. Сонда қыстау жайындағы ашулың өзі әделет пе?

— Әделет, сенің ойынша, біреудің басына күн туса, сонын орнын тартып алу ғой?

— Тартып алғыштың басы, шынға келсек, Байсал емес, өзіміз ғой. Байсал алушы емес, алынушы боп келмеп пе еді бұл күнге шейін? Өмір бойы бір-ақ қыстау сұрап емінгені өзініз емес пе едініз? Сол бір қыстаудың зарынан кеше сіздің қасынызға еріп, қолынызды қостап, тіпті, анау Бөжейді сабасуға да барғаны қані? Байсалға тиген бір қыстауды күган — зорлық. Содан үшқындалап кеп, мына... — дей бергенде, Құнанбай Абайды тоқтата берді. Бірақ алғашқы ашулы үні бәсендепті.

— Жә, суырылма!.. Менімен жарыса түспек пе ең? — деді. Абай бұған аз іркілді де:

— ... Мына жайлауда, бөлінбеген бір елдің көдесі үшін тұс шайысу, тіпті, жол емес! — деп тоқтады.

Бұрын Абай өкесіне осындағы ел жайындағы сөздерді айтканда, көсіліп сөйлей алмай, күрмелे беруші еді. Тілі де тұтқыр тарта беретін.

Құнанбай баласының бұл жолғы үнінен өзгешелік көрді. Үй ішіне айнала қарап, байқап еді, Зере, Ұлжан да қалт қарап, қадала тындалп отыр екен. Жаңағы сөз жалғыз Абай сөзі емес пе, өлде? Құнанбайдың бетіне батып айта алмаса да, сырттан бар жақын, бар туысқан осылай десе ме екен? Осындағы ғып ойландырған сұрактармен Құнанбай тоқырап, үнсіз отырып қалды. Аздан соң тынышсызданып қозгалқтап барып, көлбей түсті. Шынтақтап жантая берді. Абай биік төсектен жастық өперді. Құнанбай сол жастықты қолтығына басып, Абайға сыртын беріп, ойға түсіп қалып еді.

Алғашқы сөзіне қарсы дүрсе қоя берген ашуды көрмеген сон, Абай тағы бір сөз бастады.

— Үй іші болсын, бала, бауыр болсын, өз ойындағы макұл дегенін сізге айтуы шарт қой. Айта алмай жасырып қалса, лайық па? Сіздің де есітіп, білуініз лазым ғой!

Діндөр өкеге кітапшылап сөйлесе, парыз, уажып деген сияқтыны еске алуы мүмкін. Бұл есебі дұрыс болған сияқты. Құнанбай Абайға қырындағы қарап, ендеше, айт дегендей ілтифат жасады. Абай енді бөгелген жок.

— Тағы бір жайды айтуға рұқсат етініз. Ол мына Бөжейдің асы туралы. Бұл жөнде біз ада қылмаған ағайын міндеті көп. Жалғыз-ақ, енді мынау ас жалғыз Жігітекке сын емес. Бірнеше дуанның еліне сауын айтып отыр. Ағайынын, адаммын дегеннің бәріне сын. Өліміңде оқшаша қап ек, енді тым құрымаса, мынау асына ат салысайык! — деді.

Құнанбай өткен жылдың ызасын еске түсіріп:

— Мен қайтейін! Кел демесе кимелеп барам ба? Барып тұрып, былтырғыдай қеудеге қақтырам ба? — деді де, бұл сөзді жақтырмадынын сездірді.

— Ендеше, сіз барманыз. Бірақ бізге рұқсат етіңіз. Бір барамыз да, араласамыз. Сол жетеді. Қарсы болмасаңыз, мен өзім ада қылайын. Тек қасыма Ызғұттыны беріңіз. Және азын-аулақ мал-дүниенің шығынын осы үйдің, мына шешелер мен біздің еркімізге беріңіз!

Бұл тұста Абай қөнілінде өзірлеп алған байлау бар сияқты. Онысы бір өзінен басқа ешкімге мәлім емес. Ұлжан да қазір баласының сезін ойланған тыңдалап қапты.

Құнанбай басын көтеріп, тымағын киіп, тұруға айналды. Үй іші жауап күтіп, қадала қарап отыр. Салмақ салғандай. Соны жақтырмадын Құнанбай қырыстанып:

— Мейілдерің! Маған десе, аяғына бас үр, Байдалы мен Байсалдың! — деді де, шығып кетті.

Көнгені осы. Қай қөнілімен көнді? Қиналып, қынжылып көне ме? Кекесінмен көне ме? Оның ар жағын Абай елеген жок. Тек қарсы алыспаса болды.

Енді шешелерімен оңаша отырып, өз ойынша қалай араласатынын ап-айқын қып, таратып-таратып айтып берді. Байлауының бәрі де орынды екен.

Зере мен Ұлжан осы іске көмекші болсын деп, Ызғұттыны шақыртып, дәл осы күні Абайға ақылшығып қосып берген.

Абай өз ағайындарының ішінен Құдайбердінің болыспағын қажет деп білді. Оған өзі барып, ұзак өнгімелесіп, бар ниетін айтып, ұғысып кайтты. Құдайберді Абай керек еткен жөрдемінің бәрін жеткізіп тұрмак болды.

Осы кеште Ербол Бөкенші жаққа қайтпақ еді. Атқа мінер жерде Абайды оңашалап алып:

— Абай, бөтен сезім жок. Тек бағана өкенмен сөйлескен сезінді есіткелі өзіңе дән ырза бол, достығыма сүйсініп ем. Барым сол ғана. Енді мен ана жаққа барып көптің ісіне қолдан келген көмегімді етейін! — деді.

Абай рұқсат етті. Жалғыз-ақ, Ерболдың ас жөнінде керегі болса, шақыртып алмақ болды.

Келесі күні Абай атқа мінді. Қасына ерткені — жорға Жұмабай мен Мырзахан. Бұл үшеуі Қазбаланы өрлеп, Көтібақ пен Жігітектің қалың ауылдарын аралап отырып, сол өлкенің орта тұсындағы Бөжей аулына келді. Бұл өнірдегі ел тұтасымен астың қамында. Бөжей аулының жоғарғы жағындағы кең бір төскейге сансыз көп үйлер тіккізіп жатыр. Астың күні жақындаған. Қарбалас мол. Ер атаулы ат үстінде. Асқа тігілген үйлерді артқан көштер тізбек-тізбек боп, дамылсыз ағылып келіп, жанағы төскейге құйылып жатыр. Абайлар ең алдымен Бөжейдің қаралы үйіне түсіп, құран оқыды. Белдеуіне қара тігілген, ішіне қымбат бүйім атаулыдан сеп жиылған, қаралы тендер тізілген үлкен үй өлі сол қалпында.

Бәжейдің жыл уағын күтіп, азалы күйде түр. Тұлдаған киімдер де он жакта ілулі күйінде. Әсем тұсқиіздің үстінен ілініпті.

Осы ауылдың қасында^a ас иелерінің жиыны түгел екен. Абайлар Бәжей үйінен қымыз ауыз тиіп, тыска шығып, сол жиынға келді. Кішілеу төбенің басында отырып, кейбір аттыларды шақырып алып, кейбіреулерін шапқыза жөнелтіп, әмір таратып отырган осы жиын. Ортасындағы үлкендері — Байдалы, Байсал, Сүйіндік.

Байдалы былтырығыдан бері nedəuір қартайып қапты. Сақал-шашының ағы көбейіп, бурылға жақындаған. Қастарына Абай келіп сөлем бергенде, бұл үлкендер бұрынғыдай емес, он шыраймен амандасты. Байдалы мен Сүйіндік Зере мен Ұлжанның амандық-саулығын сұрап, жас жігітке қастарынан орын берісті. Осы үлкендердің бүйрығын күтіп, қасқабактарына қарап жүрген жас жігіттердің ішінде Ербол бар. Абайдың бұрыннан жақсы білетін бір танысы Жиренше де осында. Байсал Құнанбаймен араздасып кеткелі, Абай мен Жиреншениң кездескені осы.

Жиренше де Абайға енді жылы ұшырап амандасты. Жаңа адамдар келген сон, үлкендердің өзге істері мен сөздері бөгеліп тоқырап қалған. Аз фана жиын біраз үндемей отырысты.

Абай осы уақытта Байдалыға қарап:

— Байдаш аға, — деп алып, сөзіне кірісті.

Келген жұмысын қысқа айтты. Бірақ орнықты, байыпты қып жеткізді.

... Осы жиынға сөлем айтқан Зередей аналары екен. Сол кісідей үлкендер жіберіпті. Бәжекеннің асына ағайын боп ат салыспақ. Бұрынғы шақта қапы болса, енді олай емес, қалыспаймыз деген адап ниетпен келіпти.

Байдалы Абайды тыңдап алды да:

— Шырағым, бұл сөзіңе ағайын ырза. Бетіннен жарылғасын. Енді қалай кірісесін, ойлағанынды өзің айт! — деді.

Абай сонан соң кешегі шешелеріне, ІІзғұттыға, Құдайбердіге өзі айтқан жобаларын айттып шықты.

Конакқа тігіліп жатқан үйлердің ортасынан Абай өзі тіккізетін үйлерге бөлек орын тілейді. Ол үлкен үйді осы бүгінгі күннен қалдырмай әкеліп тігудің міндетін алады. Он үй — отыз-отыздан үш жұз кісі түсетін үй болмак. Сол үйлерге арналған ішкі жасау, көрпе-жастық, ыдыс-аяқ — баршасы үйлермен бірге келеді. Және он үйдің ертенді-кеш ас азығы, бар сойысы, барлық күтімі өзінен бөлек. Ол Абайлардың өз мойнында. Ас ошағын да өздері жайлайды. Аспазшы, күтуші, даяршы жігіттердің бәрін де Абай өзі қамдайды. Үлкендер осыған сенсін де, казір осы арада тапсырып, байлап берсін. Сонан соңғы Абайдың тілейтіні: әр рудан, әр жактан келген қонақты осы мандағы әр топ, әр ауыл міндетіне алып жатыр ғой. Ас келесі солай ғой. Ендеше, Абай да мынау үлкендердің бұған арнаітын қонақтарды атап бермегін сұрайды. Сонда және осы жиынға келетін ең қадірлі, ең сыйлы деген елдің қонағының бірін берсін, соны етінеді.

Байдалы, Байсал, Сүйіндіктер Абайдың өзін ендігі ақылдарының ішінен ала отырып сөйлесті.

Бұл асқа Қарқаралының Арғыны, Жетісудың Жалайыры, Садыр-Матайы, Семіз-Найманы, Үлдидың Уақ, Бурасы, Дағандының Керейі бар, талай үлкен рулар келмек. Бәрі де алыстан келеді. Бірақ осы топтардың ішінде, өсіреле, алабөтен, жолы басқа бір топ бар. Ол – Найманнан келетін Бәжейдің нағашылары. Сол елде ертеректе Бәжей атты жақсы кісі болған. Кенгірбай сонымен құда боп, өзінің Ералы деген баласына Бәжейдің қызын айттырған. Кейін сол Бәжей қызынан туған немесінің аты нағашысындай болсын деп Бәжей аталған екен. Байдалы қыстан бері соларға айрықша хабар жолдаған. Жақында жауап кепті. Бәжейдің сол нағашы жұрты жиенінің асына келмекке өзірленіп жатыр екен.

Казіргі бар жын Абайдың мейлінше жақсы ойлаған камдарына сенген сияқты. Осы Бәжейдің нағашыларын күтіп алу, өзге қонақтан өзгерек ретті тілейді. “Тапсырғанда, соларды тапсырса қайтер еді?” деген сөздер шыға бастағанда, Абай:

— Ендеше, Байдаш аға, байлау сол болсын. Бәжікеннің нағашысын біздің күтіміз жол екен! Бізге беріңдер! — деді.

Жын іркілген жоқ. Кеше Құнанбай, Бәжейдің араздығын, жаманатын есітіп келген нағашы жұрт, енді артын күтіскенді көрсе, көрсін! Лайығы сол екен дескен...

Бұл жайды ашып айтысқан кісі жоқ. Бірақ салған жерден Абай қалай ашық түсінсе, өзгелер де солай таныған.

Абай осы ауылдардың өзге камдарын, ішкі реттерін жақсы білетін кісілерден бір үш жігіт берілуін сұрады. Оған Байдалы Ерболды, Жиреншени, Базаралыны атап берді.

Бар сөз шешілді. Бар кам, барлық қымыл алда тұр. Енді бір сөтке де аял жоқ. Абай сол арада атына мінгелі орнынан тұра беріп еді, Сүйіндік бұған ырзалықпен қарады да:

— Жамандықтан жүккыш нөрсе бар ма? Оны тапқан, ақылды болғандықтан таптайтын. Және тапқанымен қарқ болмайды. Шын тапқан деп, жақсылық тапқанды айтатта! Бетін, ниетін дұрыс екен, балам! Тек, жолың болсын! — деді.

Абай осы топтың бөтені боп көрінбей, өз адамы сияқты бол саналғанына ішінен қуана түсіп, ырза боп, атына қарай басты. Өзі атка мінісімен жаңағы бұған серік болатын Жиренше, Базаралы, Ербол үшін ертіп алып, үйлер тігіліп жатқан жерді аралады. Өз үйлерін тігетін орынды ақылдасып, сайлап алып, ас ошағын орнататын жерлерін де белгіледі. Ол орайда ақыл айтып, орын көрсеткен Жұмабай болатын.

Барысымен үйлер көшіріледі. Мырзахан мен Ербол екеуі көшті алдынан тосып алып, жайлап қондыруға міндетті. Абай өзі ол жақтан келетін мал-дүниенің бәрін өбден сайғып жөнелткен соң ғана келеді. Оған шекті, мұндағы істерге Базаралы, Жиренше бәрінің де бас-көз болуын сұрады. Байлауы шапшан, сөзі де, ісі де жол көрген кісідей орынды, ширак.

Абай мен Жұмағұл жөнеліп кеткенде, ұзын бойлы, сұлу жұзді Базаралы қалғандарға қарап:

— Япымай, мынау өзі ер жетіп, пісіп қапты-ау! Тек айтқаны қолынан келсін, — деді.

— Қолынан келгенде, мықтап келеді! Көрерсін! — деп, Ербол сенімді сөйледі.

— Ендеше, бөтеннің қамы емес. Бір Бәжекеннің аруағы ғой. Келіндер, көмегінде болайык! — деп, Базаралы байлауын айтты.

Жиренше де, Ербол да шын бейілмен құптасты.

Абай Қазбалага жүрерде катты тапсырып кеткендіктен, Ұлжан аулында үлкен қарбалас, өзірлік жүріп жатыр екен. Мұндағы істің басында Ұлжанның өзі және Ызғұтты, Құдайберді болатын.

Ботакан ошағына келісімен, қонаққа тігілетін он үй жығылып, артыла бастады. Үйлерді жанағы үшеуі осы арадағы Ырғызбайдың бар аулынан тандап тұрып атаған-ды. Абай сары жорға атпен сыйыртып жүріп, бар үйді тігілуі күйінде көріп шығып, бір-екі қоңырқай үзігі бар үйді алмай, орнына басқа туысқандардың аппақ үйлерін жықтырды. Сонымен, кешкі жылкы суға келетін кезде, Қазбалага қарай салқар көш боп жөнелген үйдің бәрі бірдей үлкен, шетінен аппақ, келісті үйлер болатын.

Әр үйдің ішіне ұсталатын кілем, тұскиіз, сырмак, текемет, көрпежастығы да бірге жіберілді. Көбінің ыдыс-аяғы да сай болған. Дастанқан, орамалдың да олқы болмай, жана болуын, таза болуын, Ұлжан өз көзімен атқарып, қадағалап жіберткен.

Әр үйдің тігушілері қазір бірге кеткен жігіттер. Кейін қонақ күтетін күтушілер де солар болмак.

Өңшөн пысық, елгезек, сергек жігіттер екен. Бәрі де Бәжей ісіне бұл ауылдардың бет бергенін іштей шынымен макұлдаған жастар сияқты. Тегіс көнілденіп аттанысты.

Қонақ үйлер жөнелтумен Абайлар істейтін істің басығана басталды. Үлкен, ауыр жұмыстар өлі алда жатыр. Көшті жүргізіп жіберіп, енді құн батар шақта тыста, үлкен үйдің алдында, Зерені ортасына алып отырып, төртеу-бесеуі акылласқанда, қалған істің қынын Абай енді түгел түсінді.

— Не керек? Қайтпек керек? — дегенді кезек-кезек әйта бастаған Ұлжан мен Ызғұтты еді.

Қазір енді ас ошағының басына тігілетін үйлерді де жөнелту керек. Оған Абай бір-екі үй жетер деп ойлад еді. Жок, сойылатын малдың еті үйде болу керек екен. Ендеше, бес-алты үй керек.

Онын бәріне ас пісіретін, отын-су қамдайтын халық керек. Ең алдымен сойыс не болады! Құнанбаймен акылласуға болмайды. Не де болса, өздері шешеді. Бірақ кең қолдық, шығымдылық болса, осы жерде көрінеді. Оған Ызғұтты іркіліп, еш нәрсе айта алмады. Абай, өйтеуір, сараң болмау керек дегеннен басқа, не лайық екенін дәлді білмейтін. Бұл арада Құдайберді көмек етті.

— Енді сенің бетің іркілмесін. Барған соң, басқаша боп бар! Он үйге арнап, он семіз байтал апарындар. Үй басы екі еркек қой барсын! — деді. Осы айтқаны байлау болды.

Ұлжан ас ошағының басында үлкен қындық барын, ақыл керек екенін айтып келіп, ертең өзі бармақ болды. Қасына Айғызды, Қалиқаны, Сары апанұды және бірнеше күтуші қатындарды ерте баратынын айтты. Осы кеште үн, шай, тәтті-дәмді дегеннің бәрін де бар ауылдан тығыз камдатты.

Өзге жайдың бәрін ақылдасып, шешіп келгенде, бәрінен қыны қымыз болды. Сауын биені ол араға апарып байлауға болмайды. Жер тар, ел тығыз. Қымызын анау басқа күтуші ел де күнбе-күн жеткізіп тұрмак. Ботақан ошағынан Қазбалаға қымызды мол қылып, қалет қылмай, кешіктірмей жеткізіп тұру үшін бір Абайлар емес, осы артта қалған ауыл ауданның, көрі-жастың бәрі кепіл болуы шарт.

Ел жатқанша осы мандағы жиырма ауылдың бар үлкендерін Абай мен Ұлжан тегіс шакыртып ап, тағы кенес жасады. Астың басы бір басқа. Осы ауылдың өзінде қалып, үнемі айдаушы боп отыратын аса мықты кісі осында керек. Құдайберді ол міндettі өз мойнына алды. Оған Жақып, Жұмағұл, Ырсай сияқты үлкен туысқандар айқайшы болмак.

Ырғызбайдың осындай көшілігі бас қосқан кеңесінде Зере сөйледі:

— Байлауын байладың. Енді, түге, жат жиынның алдында жас балаларымның жақсы талабын жер қылмандар. Өліге еткен қызметтен бастарың кішіреймес. Араз-құразды үмытындар, адам болсан! Тірісінде алғыс алмасан, енді, тым құрыса, өлі аруағынан қарғыс алма. Балаларым мен келіндерім, сендер де төбенмен жүр! Отымен кір, күлімен шық қонағының! Ердің сыны шабуыл мен шаптығуда емес — кішіпейіл, мейірде! Шалдақсан да қабақ шытпа! Куанып, жарқырап жүріп күт! Дабырайып, желігіп те кетпендер! Жым-жырт, момын жүріп күтіндер! Болмаса мынау ағайынның төрт көзі түгел отыр ғой, міне, өл де маған! Бірі қырт, бірі даражы, мақтаншак, бірі үр да жық, данғой атанғанда — осындай кө жын үстінде масайып, оспадарлық қылам деп, сондай атақ алатын! — деді.

Соңғы айтқан “мылжын”, “мақтаншак”, “данғой” дегендегі осы арада шынымен төрт көзі түгел отыр еді. Мылжыны мынау — сары сақалды Жұман. Данғойы анау — Майбасар. Мақтаншағын айтса — Құнанбайдың ұлықтығын бу көріп, осы Ырғызбай шетінен бөспе болатын.

Зереге дау айтуға батылы бармаса да, Майбасар ішінен қыжалдағып, мойнын сырт қайырып отыр. Бар Ырғызбайдың анасы. Өзінің ашуы өлі қатты. Томырылып кетсе, тіпті, Құнанбайды да қорқыту колынан келеді! Оны Майбасар талай көрген. Енді, ыза болса да, амал жок.

Зере сөзін бітіргенде, Майбасар қасындағы Ұлжан женгесін тұртіп қойып, ақырын күнкілдеп:

— Қап, мына тентек кемпір ме! Иси Ырғызбайдың ақсакал, қара-сақалын жиып ап, қылып отырғанын карашы. Енемізді өбден ұрды-ау, масқара-ай! Данғой дегені ғой, дәл мен, осының! — деп еді. Қасында отырып сөзін естіген жұрт күліп жіберді.

Майбасар Ұлжанның тасасына бұғынқырап отырып, куланып, көзін қысып:

— Әнебіреу айтқаны кім екен десенші, тағы бұның? Ана “мылжың” дегенін айтам! Ондай да бар ма еді? — деп, тоқтай қап Жұманды көзінің астымен бағып отыр.

Сағал көз, сары сақал Жұман бұның мысқылын сезген жоқ екен.

— Ой, сығыр мұндар, білмей отырмысың? Мылжың деп, қырт қып, жазған, мені айтат та! — дегенде, жүрттың бөрі ду күлді. Енді сөз бітіп, жүрт қысыр кеңеске кететін төрізді. Абайлар іске асығып, тұрып кетісті.

Топтан шыға бере, Абай Жұман мінездерін еске алғып, күліп жіберді. Бұл туысканның қырттығы, шынында, дау-дамайсыз-ақ айқын. Өткен күзде біреулер:

— Жидебай мен Мұсақұлдың арасы қанша шакырым келеді екен? — десіп отырса, осы Жұман:

— Жидебай мен Мұсақұлдың арасын мен айтайын. Былтыр айт на-мазынан қайтып келе жатып, қолдан санағам. Дәл бір мың екі жұз отыз жеті “Лә илаха иллалла” болады екен! — депті.

Абай осыны еске түсіріп, ішінен Жұман үшін жаман үялды. Мырс етіп:

— Құдай-ау, неткен көк мылжың? “Иллалламен” жер өлшеу неше атасынан қалды екен мұның. Оны өрі айтып, өрі санау неткен бейнет? Не деген мылжың жуандылық? — деп ойлаған.

Осы тұнді тынымсыз қарбаласпен өткізген үлкен ауыл таң сарғайып атысымен, тағы бір үлкен көшті жөнелтті. Арасында үлкен үйлері, қостары, ұранқайлары бар — жиыны сегіз үй, ас ошағының басына тігілетін бол кетті. Ас пісіргіш еркектер мен қатын да, отынши, сушы қызметшілер — баршасы да осы көшпен жөнелді.

Күн шығып, ел түрған соң кең пөвеусені үш атқа жеккізіп, қасына Айғыз, Сары апан, Қалиқаларды алғып Ұлжан да жүрді. Артта қалған ендігі іс — сойыстың малы. Соны таңдап үстаратып алғып, Қазбалага тез жеткізу бар. Абай мен Ызғұтты қастарына үш-төрт жігіт алғып, сол шаруаға қалған.

Бойдақ жылқыны ауыл қасына ерте айдатып келіп, Құдайберді, Ызғұтты, Абай үшеуі ат үстінен түспей жүріп, тұндегі аталған он байталды іріктеп тандады.

Әрқайсысы әр айғырдың үйінен белгіленген. Бұл байталдың бөрі де өмірі жүген, құрық тимеген шу асаулар. Көп мықты жігітті қашаған құғыш бедеулер мен жүйрік ат-айғырға мінгізіп, қолдарына ұзын құрық, мықты бұғалық беріп, асауларды үстаяға кірістірді.

Жайын құландағы безіп қашқан байталдар оңай үстараткан жок. Бірнешеуі жеткізбей жосып өлек етсе, кейбіреулері мойындарына түскен құрықтарды жұлып әкетіп, бар жылқыны үркітті. Ауыл үстінен қашқандарын иттер күп, Ботақан бойы азан-қазан болды. Жігіттердің көбі астарындағы аттарын қан сорпа қып, өздері де талған кезде жеті байтал үсталып болды. Енді бір жирен, екі құла байтал шығанға шығып, мойындарындағы бұғалығымен босып жүр.

Олардың сонына Масақбай түсіп, сойылдап ұрып жүріп, коркытып әкеп, қалың жылқының ішіне тықты. Сол кезде барлық аттылы-жаяу

тұрған жынын байталдардың мойнында сүйретіліп жүрген арқандарға үштен, төрттен жабысып, табандап жатып алысты. Сөйтіп, соңғы қашағандар да тегіс ұсталды. Шынғырып, бұлқынған жас асаулар түздін тағысындай арпалысса да, бастанына тегіс нокта киіп, мойнындарынан қосакталып, Қазбалаға қарай кетті.

Жиырма ерекк қой да бұл кезде жарым жолға барып кепті. Керегінің бәрі түгелденген соң, Абай мен Ызғұтты да жортып отырып ас басына келді.

Аталған жерлерге қонақ үйлер де, ас үйлер де тігілген екен. Іштері де реттеліпті. Әр үйдің күтуші жігіттері өз үйлерінің жанынан табылды. Үй басына екі босағаға екі-екі үлкен саба орнаған екен. Абайдың артын ала ілесе келіп жатқан қымызышылар үлкен-үлкен мес пен сүйретпелерді толтырып өкеп, жаңағы сабаларды кезек-кезек күрпілдетіп пісіп жатыр.

Ұлжан да өз міндеттіне сыбана кірісіпті. Ол ас ошағын Қазбаланың сүнина жақыннатып қаздырып, мал сойғызуға кіріскең екен. Жиырма шакты жігіт биelerді актармалап сойып жатқанда, Ұлжан тағы бір топ жігіттерді алғып, жиырма қойдың он шактысын Қазбаланың жағасына апарып, әр жерде қалың-қалың от жаққызып, үйткізіп жатты. Мұнысы – ас пен тойда көп қонаққа істелмейтін сый. Бірақ Ұлжан семіз жылқы еті мен жас қойдың етіне, үткен қойдың дәмді құйқасын да араластырмак болты. Бейнет те болса, Абай үйлерінің ажарын арттыратын болды. Дәл нағашылардың ішіндегі үлкендеріне арнап екі кебеже сүр де өкелгізген. Қыстан қалған бар ескі иіс осы болатын. Қонақтың бәріне жеткізе алмаса да, ең елеулі тобына өзге астардың дағдысынан бөлек, сары ала тартқызбак.

Абай тіккізген үйлер қазірде бұл өлкедегі қонаққа арналған үйдің бәрінен оқшауырақ. Тысы да, іші де өзгеше боп айдынды көрінді. Ең сый қонақтардың түсүне арналған жаразтығы мол үй боп тұр.

Сүйіндік пен Байдалы бұл үйлердің рет-ажарын көріп, ас ошағының басына келіп, аттарынаң түсіп, Ұлжанмен амандасты. Елден ерек қамдарды да өбден танып, іштерінен ырза болысқан. Байдалы атына қайта мінер кезде Ұлжан азырақ тоқтатып, онашалап алды да:

— Тамақ пен күтімі бір басқа ғой. Ертең ат шабады, балуан күреседі. Әр алуан бәйгелер бар. Түйе бастатқан тоғыздан бәйге шығарыпсындар. Жақсы екен! Ағайынның аянып қалатын жері емес кой. Мениң балам ол үлестеріннен де қалмаймын дейді. Соның ақылымен, мына бір бүйымды өкеліп ем! — деп, қалтасынан жібекке ораған бір кесек түйін алды да, Байдалыға ұсынып тұрып: — Бәйгенің бір тоғызының басы осы болсын! — деді.

Бергені үлкен кесек күміс – “тайтұяқ” болатын.

Осы күні малдар тегіс сойылып болып, азық-түлік ас үйлерге өбден жайғасқан шакта, екінді кезінде Қазбалаға қалың қонақтың алды ағылып, жете бастады.

Байдалы, Сүйіндік, Ызғұттылар қонақ үйлердің орталық жеріндегі биікше төбенің басына шығып, келушілерді тосып тұрғалы бірталай уақыт

болған. Конактар төрт тараптың бәрінен қырық-елуден, жиырма-отыздан лек-лек болып, аттарын жай-жай бастырып, жылжып келе жатыр. Әр топтың алдынан кереші күтушілер шауып шығып, сәлем беріп, жөндерін біліп, үлкендер тұрган төбеге қарай бастайды. Дағды бойынша шет елдің сый конактары әуелі ас иелеріне сәлемдесіп, асқа береке тілеп барып, қонақ үйлерге тұсу керек.

Күтушілер болса, әрқайсысы өзді-өз үйлеріне алатын қонақтардың руаларын алдын ала билетін.

Абай жігіттері Жиренше, Ербол, Базаралы, Мырзахандар да сол конак тосушылардың тобында жүр.

Абай өзі қонақ үйлерінің қасында қырық-отыз жігіттермен Жетісу жағының қонақтарын тосяп тұрган.

Басында жүздел келген қонақтар күн батар шакта мынға жетіп, одан да асып барады. Жігітек, Көтібақ, Бөкеншілер тіккен үйлердің бірталайы өз қонақтарын қабылдап, карсы алып жатыр.

Абайдың қонақтары ымырт жабылар кезде ғана көрінді.

Бөжейдің шешесімен туысқан нағашы ағасы ақ сақалды, келбетті карт екен. Сонын өзі кепті. Ол төбе басында, өзге қонақтардан бөлекше белгі жасап, атынан түсіп, барлық үлкендермен құшақтасып амандасты. Қасындағы жиыны мол. Жетісудан келе жатқан Семіз-Найман, Жалайыр, Матай, Сыбан да тегіс осы кісінің маңында екен. Алды сол нағашының тобы. Олар елу-алпыс кісі. Солардың артынша Найман тымакты қалың топтар қауырт көріне бастады.

Нағашы тобы мен артқы аттылардың бәріне жататын үйлерін көрсетпек боп Ызғұтты, Сүйіндік алға тұсті.

Нағашылар жақындастып келгенде, Абайлар барлық жігіттермен сәлем беріп, түсіріп алысты. Ақсақал нағашыға Сүйіндік Абайды таныс етіп, Құнанбайдың баласы екенін айтты.

Абай “кош келдіңіз, нағашы” деп қол қусырып, тағзыммен карсы алған. Барлық мол үйлерден мынау он үй өзгеше, оқшау тұрганын қонақ атаулы аттарынан түспей тұрып, ерте таныған еді. Бұл үйлерге өздері түспей, басқа жерлерге орналасқан қонақтар: “Анау бөлек үйлер кімге арналған? Онда кім қабылдайды екен?” десіп, сұраса бастаған-ды. Сол ретте ол үйлер Құнанбай баласы тіккізген, Бөжейдің нағашы жұртына арнап тіктірген үйлер екенін де білісіп қалған.

Ақсақал нағашыны қасындағы үлкенірек кісілермен іріктел отырып, Абайлар дәл ортадағы, ең жасаулы үйге кіргізді. Өзге топтарын да дамыл көрмей қарсы алысып, катар үйлерге кіргізіп жатқан.

Нағашылар бәйгеге қосқалы бір баран, екі қылан жүйріктерін өкепті. Құйрық-жалы сүзулі, үстеріне бала мінгізген, үкілі-тұмарлы аттар оқшау байланды.

Алыс-жақыннан келген қалың топтардың бәр-бәрі де өзірше осылай бәйгелерін жұтындырып, көлбек қақтырып келіп жатыр.

Алғашқы топ келісімен өзге қонақтар да іркілген жок. Көз байланғанша он үйдің алтауы толып қалды. Әзірге Жетісудың алыс руының бәрі

аталып жатыр. Енді ымырт жабылар кезде Қазбалаға төгіліп жатқан топтардың киім үлгілерін болжау кын. Қай рулар екендері мәлім емес. Тек қана кейбірінің қылаң аттысы көп, кейбірінің баран аттылары көп — үлкен шоғыр бол көрінеді. Сам жаққа қарай бұрылса, күміс ер-тұрман жарқылдайды. Өлкедегі қалың нөпірді көргелі жаңада мінілген үйірсек аттар кісінейді. Абай үйлеріне келушілер саябырлап, аз ғана толас болды. “Ендігі кісілер ертең келер” десіп, Абайлар алдыңғы үйлерге қымыз тарта бастаған. Осы уақытта Ербол Абайға келіп:

— Тағы бір қалың топ келді! — деп, ақырын хабар берді. Бұл жиын Найманның Тобықтыға жақын отыратын руы — Сыбан екен. Арғы шеті — Аягөз, Коныршөулі, Ақшөулі де, бергі жағы осы Шыңғыстың сілемінде болады. Тобықтымен сырмінез. Бірақ бәсекесі де көп, тайталас ру.

Абай жылдам басып, тыска шығып, бар жігіттерін топтап тұрып, тағы да жақсы қарсы алды. Жері жақын болғандықтан, өзге Жетісу елінің бәрінен Сыбандар мол келген екен. Абайға тиген қонақтың арты осылар. Бос тұрған үш-төрт үйге соларды түсіріп, Абай барлық қонақтарын жайғастырды да, енді тамам жігіттермен өзі қоса, сарп ұрып жүріп сыйлауға кірісті. Әуелі қымыз. Содан соң шай... Содан өрі атпен тартқызған табак-табак ет! Алыс жолдан шалдығып келген, қарны ашып келген қонақтарды тыңайтып, күйлендіріп жатты.

Ет желінгеннен кейін, шаршап келген қонақтардың алды жата бастады.

Бүгінгі жүріске мұқалмаған Сыбандар екен. Олардың үйлеріне еттен соң тағы да қымыз сапырылып еді.

Кеш бойы, көбінесе, нағашы жағының үйлеріне айналып жүрген Абай Сыбан қонақтарға енді оралып келді. Сыбан жиынының бұл келістегі үлкені Қадыrbай екен. Ол — ақын Қадыrbай. Жас күнінде өйгілі Садак ақынмен айттысып, “Бала ақын” деген ат алып, сол Садакты өлең сөзде мұдірткен осы Қадыrbай болатын. Оның көп өлеңіне Абай қанық. Бірқатарын жатқа біледі. Өз қонағының ішінде Қадыrbай болғанына Абай дән ырза болды.

Қадыrbай болса, бағана түсер жерден-ақ бұларға арналған үй — Құнанбай үйлері екенін білген-ді. Арысы Тобықты, берісі Үргызбай ішінің қатын-баласына дейін билетін Сыбанның бірнеше сөзуар кісілері тек отырған жоқ. Бағана кештен бері тыска шығып, қастарындағы күтуші Ерболдармен сөйлесіп, осы он үйдің жай-жапсарын, күтуші иелерін де Қадыrbайларға мәлім еткен.

Қадыrbай өзі де келгеннен бергі сары қымыздан, дастарқан мен ыдыс-аяқтан, шай үстіндегі тәтті-дәмдінің молдығынан өр жайды топшылап отырған. Әсіресе, түрілген жас қазының қатарында жүрген үйткен койдың етінен — мынау үйдің сыйын өзге үйлердің сыйынан басқаша деп бағалаған. Ас атаулының бәрінде болатын жалпы құрғақ сыйдан бөлек жатыр.

Енді осы сыйды басқарып жүрген Құнанбайдың бір жас баласы деген соң, Қадыrbай сол бала өз қастарына келгенде ілтифат жасады. Абайға:

— Бері кел! Отыр, балам! — деп шақырып ап, өз қолынан қымыз ұсынды.

Қызылт қоңыр сақалы бар, келбетті, аксары Қадыrbай Абайға аса бір келісті кісі көрінді. Бұл қонақ Абайдан әке-шешелерінің саушылығын сұрастырды. Көрсетіп жатқан сый-құрметіне алғыс айтты.

Абай өздігімен сөйлемей, тек қана Қадыrbайдың сұраған сөздеріне жауап беріп отыр еді. Жаупты қысқа болса да, байыпты, орнықты ғып айтады. Жас жігіттің тұс-тұлғасын Қадыrbай үнатты білем, тағы да сөйлеткісі кеп:

— Осы Барлас ақын маған бір әңгіме айттып еді. Құнекенің оқудан қайтқан бір жас баласы бар еken. Өзі өленкүмар еken. Ұлжанин туған, Зеренің қолындағы баласы десе керек еді. Сол өлде сенбісің? — деді. Абай ұялыңқырап құлді де:

— Барлас ақынның біздің үйге кеп азырақ қонақ бол кеткені бар еді, — деп, Қадыrbайдың жүзіне тұра карады.

Қадыrbай құлімсіреп қойып:

— Балам, ендеше, сен көніліне алма, әкенмен мен құрдастын. Сондықтан еркін сөйлей берем. Айтпағым: өлең дегенді аса бір сүймейтін кісі сенің әкең еді. Сен неғып өлең сүйгіш бол жүрсің? Осының жөнін айтшы? — деді.

Үй іші Қадыrbайдың қалжынына құле бастады. Абай өзі үй иесі болғандықтан сыпайылық жасап, аз сөйлермін деген. Бірақ мына Сыбандар шет елдің адамдары сиякты емес. Тобықтының өз ауылдарының адамындаі кең отыр. Жауп айтқысы да келеді. Айттар сөзі де даяр сиякты. Тек қонаққа кеп отырған үлкен кісімен жауптасса, әдепсіздік болар ма еken? — деп екі ойлы болды. Өзі байқамастан тамсанып, басын шайқап еді. Қадыrbай шалып қалған еken.

— Көне, бірдеме айтқалы отырсын ғой. Ұялма, айт! — деді.

— Ендеше, Қадеке! “Әкесі құрдастың баласы құрда” дейді ғой. Оғат айтсам ғафу етіңіз! Бірақ аса бір көнілі қерен кісі болмаса, өленді сүймейтін жан бола ма? Мениң әкемнің де сүйетін өлеңі болар. Жалғызак, сіздің есінізде қалғаны, әлгі бір “Шұбарым, аргымагым, кер маралым, өз заңынша болкендік жандаралым!” деген өлеңді жақтырмай, сынап сөйлеген сөзі болмаса! — деді де, ақырын құліп қойды.

Үйдің іші тегіс елең етіп, Абай жауабын бакқан Қадыrbай қатты қарқылдаш құліп жіберді.

— Япырай, мына баланың өзіме соғуын қарай гөр. Сен бұл әңгімені естіген екенсің-ау, ә? — деп, үй ішіне жағалай карады. — Мынаның айттып отырғанын көрдіндер ме? Бұл менің Солтабайға айтқан өлеңімді нұсқап отыр. Құнекен соны естігенде, маған: “Несіне жалына бергенсің?” деп, сын айттып еді. Балам, сен дауынды тауып айттың! — деп тағы құлді.

Абай осыдан өрі үндеген жок. Тегінде, соңғы кездे барлық үлкендерге талас сөзде соқтығынқырап сөйлегенді қатты үнатушы еді. Өзі қоймай сөйлеткен сон, Қадыrbайға айтқанына да әкінген жок. Қайта мұндаидары қатқыл қөнілі бір ырзалық тапқандай болды.

Бұл үйдегі қонақтар ұзақ отырып, кеш жатты. Орындарын жайластырып, тегіс жатқызып болып, түнліктерін жапқызып, Абайлар ас ошағына қарай қайтқанда, жаздың кысқа таңы сарғайып атып келеді екен.

Қазбаланың түстік жағындағы үлкен қоңыр биқтер бозғыл тартыпты. Жұлдызы сиреген көкшіл аспанда Тезектің Қараашоқысы айқындалп көрінеді. “Тан келедіні” бұл атыраптың қатпарларына, үйқысы қалың көленкелі сай-саласына елдің алдымен сол мәлімдеп тұрған тәрізді.

Абай, Ербол, Ұзғұттылар ас үйлерге жақындай беріп, өзара құнқілдесіп:

— Қазір тан атады. Бұгін үйқы бола қоймас!

— Үйқыны қояйық!

— Отын-су ерте қамдалсын!

— Қымыз! Қымыз кешікпесін! Бар үйдің де сабалары сарқылып қалды!

— Үйқыны қойып, тез қам қылайық! — десіп, келесі күннің қамына жұмылды.

Келер күн ең ауыр күннің өзі болды. Астың дәл үлкен күні осы. Абайға тиісті қонақтар бұл күні түске шейін кешегі үйлерінен қозғалған жок. Таңертенген бері шай, қымызбен сыйлап келіп, дәл түске тақай бергенде, барлық он үйге ет тартылды. Абайдың бұл жолы жасаған тәртібі қонақтарды да, көлденен елді де, ас иелерін де қатты сүйсіндірді.

Табак тартуға өншең жорға аттарды сайлапты. Барлық ат күміс ерткыштің мен ерттелген. Күтуші жігіттер бастьарына тегіс жібек орамал байлапты. Ас ошағымен екі арада бұлар қос табақтан алып, катар ызғытып жөнелгенде, өлке бойы жайнап кеткендей болады. Нагашыларға арналған күтімнің қапысы жок, оқшау сый болды.

Астың күндізгі етін осы үйлер түгел жеп болған кезде, Байсал бір үлкен ақ боз атқа мініп, қасына қырық-елудей топ ертіп, қолына үлкен биік ағашқа орнатқан қарақшыны алып, атой беріп шықты. Қонақтар атқа мінсін, өзірленсін деген белгі. Енді бәйге, күрес, ат үсті сауық басталмақ. Астың қалың думан, қызу ордасы қайнады. Әнгіме, дүкен қарақшы айналасында болады. Байсалдың хабарын құлақтана салысымен, барлық жұрт аттарына үмтүлды. Жал-құйрығы сүзілген бәйгелер де киікше басып, ойқастап шықты. Аз уақытта қалың ел ат үстінде өзір болды.

Жиынын Абай тегіс болжай алмады. Ол атқа мінбеген, мінбекші де емес. Өйткені, мұның сыбағасына тиғен қонақтар алыс елдің адамдары болғандықтан бұгін тарамайды. Ендеше, кешкі сыйына тағы өзірленіп тұру керек. Сол себепті Абай мен Ұзғұттылар өз шаруасының қарбала-сында жүр. Манындағы жігіттері де тапжылмай, қастарында қалған. Абай ешқайсысын босатқан жоқ. Тек жалғыз Ербол ғана көптің қызына елігіп, шыдай алмай:

— Тым құрыса, сендерге хабаршы болайын. Не бол жатқанын айтып келейін, — деп тұра жөнеліп, шапқылап кетет те, тез оралып келіп, тың хабарлар айтады. Кешеден бері жиылған жұрттың сан мәлшерін білген кісі жоқ еді. Ербол “талай мың бар екен” деп келді.

Абайдың қонақтары аттарына мініп, белгі күтіп тұрғанда, Байсал ұран салып, қаракшысын аспандата көтеріп, Тезектің Қарашоксының карай шапты. Соның ар жағы — кең жазық. Істің бәрі сонда болмақ.

Қаракшы жөнелісімен, соның бетін бағып тұрған барлық топ-топ аттылар да дүркірек шауып, капитай жөнелді. Абайлар енді көрді, көлденең отіп, селдей ағып жатқан халықтың саны үшан-теніз екен. Бұл кезде ас үйлерден Ұлжан, Айғыздар да шығып, барлық күтуші қызметші атаулының баршасы тамашалап, карап қалысты.

Жер қайыстырып, ағыла жүйткіген жүрттың бір шеті осы ас үйлердің жаны болса, анау шеті көз үшінда. Сол екі арада қара непір күмырскадай қайнап кетті. Талай уақыт арылмай, көшкен бұлттай жөнкіліп жатты.

Алыс елдердің қонақтары бір сәрі болса, Тобықтының өзінен де ат жалын тартып мінген еркектен бірде-біреу қалмағандай.

Бір уақыт Ербол шабатын аттың санын айтып келді. Жиынын Байдалы санатқанда, жұз елу ат болты. Соның ішінен он атқа бәйге атальпты. Бәйгенің бәрі де тоғыз-тоғыздан. Алдыңғы бәйге — түйе бастатқан тоғыз, екінші — жамбы бастатқан тоғыз. Ол жамбы кешегі Ұлжан әкелген күміс еді. Содан арғы тоғыздар да түгел санағынты.

Ұлкен астың құресі де ұлкен. Балуандар бәйгесі де сондайлық тоғыз- тоғыздан.

Абай осы хабарларды есітіп болып, өз істеріне қайта кірісті.

Бүгін түсте шешелері Абайды шақырып алып, мәлім етіп еді. Қонақтар ертең түстеніп аттанатын болса, ет аздық етеді. Ұялып қалмас үшін казірден қам ету керек. Абайдың ас қызығына бармай қалғаны сол болатын. Ол Ыңғұтты мен Мырзаханды Ботакандағы Құдайбердіге шаптырыды. Бөгелмей, тез ғана қысырдың бес тайын ұстасып жіберсін деп тапсырды. Сол сойысты құтті. Жөне арттағы ауылдар ас бітті екен деп салаксып қалып, ертенгі қымыздан құр тастамасын. Өзге жүрттың дені кешке тараса да, Абай қонақтары қайтпайды. Соны білдіріп, қадағалау керек. Үздіксіз киындық отын-су жағында. Оның қамы да Абай мойнында. Сөйтіп, астың ұлы дақпырты болмаса, қын бейнеті болмаса, басқа ешбір қызығын көрмеген Абай осы күнді және келер тұнді түп-түгел тынымсыз карекетпен еткізді. Қонақтар кешке жақын қайта қайтып келгенде, шаңытып, шөлдеп, түтігіп келді. Алдарынан дәл кешегідей сыпайы, қонағуар, жылпос жігіттер қылан ұрып қарсы алды.

Әуелі салқын сары қымызбен азын-аулақ шөлдерін бастырып ап, соның артынан шай тартты. Үлғи екі-үш жігіт көтерген, екі иіндерінен бусана түсіп тыныс алған сабадай-сабадай сар самауырлар кірді. Кірді де, бар қонақтың күйін келістіріп, көнілін тапты.

Бұл он үйдің бүгінгі бейіл-құрметі кешегісінен асып түспесе, кем болған жоқ. Өзге көп үйлердің қонақтары күн батарда аттанып кеткендіктен, Байдалы, Байсал, Сүйіндіктер де осында келген. Оларды Ұлжан мен Абай кеш бата әдейілеп шақыртып алып, нағашы қонақтардың тобының ішінде болсын, бірге отырып, өздері де қонақ болсын деген. Осы кеште

Абай істеген сый-құрметке, жақсы ретке олардың өздерінің де көздері әбден жеткен.

Абай бұл түнде де үйкемдік айтты. Осымен үйкесіз, ауыр түннің үшіншісі өтті.

Келесі күні түскі асты ерте астырып, қонақтарға ерте бергізген. Дәл осы астың дастарқаны жиыларда, Найманнан келген көрі нағашы Абайды шакыртып алғып, бейілденіп бата беріп, үлкен алғыс айтты.

Дәл сол үшінші күннің түс кезінде Абайдың пішініне көздері түскен Ұлжан, Үзғұтты, Ерболдар жас жігітті қатты мұсіркеді. Абайдың жүзі қан-сөлден айрылып, науқастан түрғандай. Екі көзі қанталап, кіртиіп, жақтары солып, бір түрлі жүдеп, үрпіп қапты.

Рас, Үзғұтты мен Ербол да сондай алжа-алжа болған екен. Үшеулері бір-бірінің ажарларын айттысып, күлсіп алды. Ербол:

— Тура кешегі ыстықта бәйгеге шауып, жолшыбай болдырып қап, түнде тағы таң асып шықкан Қарашибаның көк шоқайындай боппиз, не керек! — деді.

— Ендігі бар арман — бір үйқы. Тек осы түрған жерге құлай кеткендей боп тұрмын! — деп, Абай біржолата титықтағанын айтты. Сол уақытта бұларды Байдалы келіп, Бәжей үйіне шакырды. Астың әлі аяқтамаған арты бар. Онысы Бәжейдің тұлдаған аттарын сою, үй ішінде былтырдан жиылған септі тарқату, қаралы тенді бұзу.

Бұл істен жақын ағайын шет қала алмайды. Бастығы нағашылар болып, барлық Тобықтының қалың жұрты енді соған беттеді. Байдалылар Бәжей үйінің жаңына келгенде, үй ішіндегі былтырдан бергі қаралы әйелдер тыска шықты. Содан соң Байдалы белдеудегі қараны суырып алғып, Байсалға берді. Ол ырымын істеп, қараны жерге сұлатты да, табанымен басып, сындырып тастанады. Ас өтті. Қаралы жыл толды. Енді азалы күндер бітті дегеннің белгісі.

Байдалының тапсыруымен Сүйіндік қалың елді бастап ақ үйге кірді де, қаралы тендерді бұзды. Бұда жанағыңдай белгі. Осы уақытта Бәжейдің әйелі мен екі қызы он жаққа теріс қарап отырып ап, дауыс айтты. Үй ішіндегі барлық жиын үндемей жыласты. Бәжейдің аруағына арналған соңғы дауыс, соңғы көз жас осы. Енді ең соңғы құран оқылып болған соң, жиын тегіс тыска шығып түрғанда, тұлдаған екі ат келді. Қатты семірген қүрен мен кара көк асаусып кетіпті.

Екеуін де Бәжейдің туыскандары жыласып тұрып жықты да, Байдалының өзіне бауыздатты.

Жанағы қараны жықкан Байсал, септі бұзған Сүйіндік, енді мынау тұл атты бауыздаган Байдалы үшеуі де кейін “жол” алды. Бұлар осы қауымның әрі үлкені, әрі Бәжейдің үзенгі жолдастары. Сондықтан ас артынан болатын ырымның үшеуін сол үш кісіге орыннатудың айрықша мәні бар.

Бұл аттың етін жемей кетуге тағы болмайды. Қалғи-шұлғи отырып, сол еттің піскеніне Абай зорға жеткен.

Екінді кезінде Бәжей үйінен ет жеп болып, енді үлкендермен кош-

тасып, жүргүгө рүксат тілеп еді. Сол уақытта Байсал Абайды қасына шақырып алғып, мәндайынан искеді де:

— Балам, мен осы шаққа шейін сенімен тіл катысып, жылы ұшырап көрісken жоқ ем. Бірақ барлық көрген-сезгенім есімде. Ана бір жыл Карқаралыда сенің ажарынды ұнатып, мейірі түсіп кетіп, Бөжікен бата беріп еді-ау! Сондағы сөзі есінде болар. Сенен үлкен дәме ғып, бата берген еді. Мен онда жақтырмап ем. Ағайынға әделет ойлап айтқан жақсы лебізінді есітіп жүрмін. Бүгін мынау күндерде Бөжікене адап іні бол, бетінді аштын. Жақсы ағаның зор дәмесін өмссе өстіп актагайсын! Актарсың деп білемін! Актар-аксың, шырағым. Тек өмір деген ит, жансақ бастырмаса екен! Өрісің алда! Бетің дұрыс! Дәл осы бетіңден жарылғасын! — деп бата берді.

Байдалы, Сүйіндік, Құлыншақ та жақсы бейілмен қостап, бірге бата қылышты. Абай еш нәрсе айтпады. Тек қана үлкендерге еріп бата қылып:

— Ракмет! Батанызға ракмет! Дегеніңіз келсін, Байсал аға! — деді. Осыдан соң үй ішімен қоштасты да, Ерболды ертіп атқа мінді. Бұл уақытта Ұлжан да арбасына мініп жүріп кеткен екен.

Абай мен Ербол желе жортып, ат жүрісіне зорға шыдап отырып Ботақанға жетті. Ұлжан бұлардан бұрын келіп, қонақ үйді онашалап, сонда екеуіне де қалың төсек салғызып қойған екен.

Абай келіп үлкен үйге кірген жерде өжесімен амандаста сала, Ұлжанға қарап:

— Үйкі, үйкі! Апа, жалғыз ғана үйкі! — деп, төрдің алдына жантая кетті.

Өмір бойында Абайдың ең алғаш рет үйкісыз тұндер өткізіп, қабағы қатып, қажыған жолы осы еді. Қазір шешесінің үйіне кірісімен, дәл ерке баланың күйіне келді. Ұлжан Абай мен Ерболға бір-бір кесе қымыз ішкізді де, өзі ертіп барып, қонақ үйге жатқызып, үстерін жауып салды.

Осы кезде жастықка бас қойған екі жігіт осыдан осылай үйықтап жарыскандай бол сілтесті. Келесі күн түсте бір оянып, қымыз ішіп алғып, кешке шейін кайта үйықтады. Імырт жамыла және бір оянып алғып, тағы қалғып отырысып, елден бұрын тағы үйкіға кетті. Екінші күннің сәскесінде ғана барып бұл екеуі ел қатарына кіріп, анық сергіп тұрды. Екі тұн, бір күн үйықтаған Абай осы қалың үйкіның уағында өзінің қандайлық абырайлы, атақты, жақсы жігіт атымен оянғанын білген жоқ еді.

Бұл күндерде бар жайлауларды кернеген жалғыз әңгіме — Бөжей асы туралы. Ас берген ел, асқа барған ел және үйде қалса да, барғандардан көп әңгімеге қанған ел — тұтасымен бір жайды аныз етеді. Сол лақап бір Тобықтының іші емес, алыс-жақындағы, ой мен қырдағы қалың рулардың баршасына да тарап, селдей жайылып кетіп жатыр. Абай өзі ас ошағы мен қонақ үйлердің арасында соншалық бейіл салып, сарп ұрып жүргендіктен, бұл астың қаншалық ұлан-ғайыр уақиға болғанын байқампты.

Аныңында, Бөжейдің асы бір Тобықты емес, тіпті, бұл өнір, бұл аты-рапта талайдан болмаған ас делінді. Молшылық, сый-сыяп, рет сыпайылық – барлығы да үлгі-өнеге берерлік болты.

Бүгінгі күн осындай ғып дакпыртын көрген көрі-құртанды, жігіт-желен, катын-бала, әрине, бұл уақығаны оңайлықпен ұмытпайды. Әнгіме етулері жаз бойы емес, күзге де, қыска да созылады. Дағды бойынша, мезгіл өтіп, уақыт алыстаған сайын, бұл астың айналасына талай қоспа әңгіме, жансақ жамаулар да жабысады. Сөйтіп, келесі жылдарда осы аста жыққан балуан, осы аста бәйгеден келген жүйрік, осы аста жақсы айтылған қалжын, жақсы сөзбен көрінген шешен жандардың аты оқшауланып, ұмытылмай ере жүретін болады. Бұлай болатын себеп бар да, себепші бар. Ол сол ас берушілерден шығады. Ас өлік үшін ғана емес, өсіреле, тірілер үшін керек. Олар өлімді сылтау етіп өздерінің абыройын, атағын, мақтаныш, айдынын да асырады. Сондықтан асты кім болса сол жасамайды, тек жуан, бай, құдіреті күштілер ғана жасайды. Өмірде кедейдің асы деген ас болмайтын себебі де сол.

Ал атактыға, жуанға, мықтыға жасалған ас, сол өліктің артқы тобын тағы нықтап, мықтай түседі. Сол үшін ас бергендер өз өрекетін жанағыдай көпке әшкерелеуге ынтық болады.

Солардың данқ беріп дәріптеуі бойынша Тобықты ортасы бұдан былай осы жылдарда туған баласының жасын Бөжейдің асымен санайтын болады. Ас жылы туған бала ғана емес, астан бірер жыл бұрын туған, бірнеше жыл кейін туғанды да сол астың “ар жақ-бер жағы” деп, асқар белден бастағандай, межелейтін болады. Бөжей асының атағы сондай. Енді осы жыл түскен келін, осы жыл өлген жас-көрі, осы жыл болған құдалық, бала сүндеттеу, күйеу келу де — баршасы да астың жылымен саналады. Тек адам жайы емес. Кейде кейінде барып атак алатын бәйгелер болса, солар да Бөжейге ас берген жылы тай еді, құнан еді немесе іштегі құлын еді деп сөйленетін болады.

Ұлы дүбір, үлкен астың осындай боп, уақыт өлшеуіне айналып кеттіні анық. Бірер буынға шейін ұмытылмастай есте қалатыны бар. Ерте күнде болған Төренің асы, Бопының асы дегендер дәл осындай боп, ұмытылмай келген.

Тобықты ішінің қазір мол дабыры да сондай боп, ен жайлардың барлық тау-сөнгірін, ой-өлкесін қатты жаңғырықтырды.

Міне, осындай ұлы дүбірдің арасында сол асқа жақсы қызмет етіп, жақсы атақ алған жандардың аттары да қазіргі күнде көптен-көп айтылып, аузыға ілініп кетті.

Асты жақсы басқарған Байдалы, Байсал, Сүйіндіктер бір тәбе. Бірақ көп аузына олардан да бұрын ілінген жас қана жігіт — Абай аты болты.

Айтушылар Абайды ен өуелі Құнанбаймен шайқастырады. Тоны жібімейтін, зәрі қатты қырыс өкені Абай қатты кінәлапты-мыс.

Талай мын қонақтың ішінде Абай күткен қонақтар өзгеше бір естен кетпес сый көріпти.

Барлық жиынның мейірімін түсіріп, тегіс баталарын алыпты. Сон-

дай бір жұртқа жаны ашитын, жақсылықты көксейтін, ақылы кемел біра бала шығыпты.

Бірталай үлкендер Зере мен Ұлжанға да көпалғыс айтады екен. “Бет нұсқайтын — Зере. Ел анысы боп, көптің тілеуін, көптің амандық, тыныштығын тілеуге түскен кісі ғой. Немересін баулып отырған өзі екен. Бірақ ак сүті акталыпты” десіп бір қойысатын. Баласына өзі еріп барып, жөн-жосықты үнемі айтып, талмай еңбек еткен ұлгілі ана Ұлжанды да мақтасатын. Бұл әңгіменің бәрі де Абайлар үйкітап жатқан шактарда, Зеренін аулына жан-жактан ағылып келіп жатқан-ды. Тіпті, Көтібақ, Жігітек, Бекенші жайлауларынан келген бөгде кіслер де осындайды айтып келді. Көкшени аралап, Бақанасты бойлап жүріп қайткан Қаратай да қостап келді. Қазбаланың бойындағы Бежейдің өз ауылдарынан тараған хабар да сондай екен. Бақанаас, Байқошқардың аяқ жағын жайлайтын дуаны басқа Керей де тегіс солай есітіпти. Абай мен Ербол үшінші күні тұрып ап, өзен бойына барып, ұзақ жуынып, шешелер үйіне шайға келген еді.

Зере немересін өз қасына шақырып ап, қатар отырғызып, алдына шайын ұсынды да:

— Айналайын, қоңыр қозым, — деп, арқасынан қағып, мандайынан іскеді. Ұлжан бір табакқа салған тоңазыған бас пен жамбасты Абайдың алдына қойып:

— Мынау сенің адам болғаның арнап, шешелеріннің атап сойған малы еді, жендер! — деді.

Абай таңданыңқырап сөйледі:

— Апа-ау, бұ ненің ақысы?

— Сенің кешегі күнгі енбегіне ағайын-анжы ырзалық айтыпты. Үйкы басып, не білдім дейсін екеуін! Жұрт мактап жатыр! Адам бопты дейді. Соның ақысы!

— Тәйірі, еңбек дейтін қай тауды құлатыппыз. Қөппен бірге конақ күткеніміз бе? Бірақ, әйтеуір, сорлы қозының өліміне сұлтау таусылған ба? Желік, Ербол, кел! — деп Абай етке кірісті.

Арада үш-төрт күн өтті. Бұл уақытта Ербол тағы да өз ауылдарына кетіп еді. Енді бүгін қозы жамырап жатқан кезде астындағы ак сүр атын терлетіп, қатты жүріп кеп, дөн басында жалғыз жүрген Абайды тапты.

Жолдасының асығып келгеніне Абай бұл жолы жақсы үмітпен қаралды.

Талайдан бері Тоғжан жақтан Абайға тәуір сөлем өкеле алмай жүрген Ербол, қазірде сөз бастамай тұрып, өуелі Абайдың басындағы тымағын жұлып алды да:

— Шүйінші! — деді. Екеуі де іштерімен танысып, күлісіп жіберді.

— Жол болайын деп тұр, не қыласын! — деді Ербол демігіп күліп тұрып. — Сүйіндіктің кіші баласы Әділбек бүгін қайнына жүрді. Ұрын кетті. Қасына Сүйіндік, Асылбек — бәрі де ере кетіпти. Көптен бір сөйлесе алмай жүр ем. Әділбек сезіктеніп ап, мені жақтырмайтын болған сон, Тоғжанның өзі түгіл, женгесіне де жолай алмадым ғой. Ал бүгін түсте

барып, Асылбек отауында қымыз ішіп отырып, женгемен өбден кеңестім. Тоғжан сені сағынып жүр. Қайта-қайта аузына ала береді дейді. Оның үстіне жақсы атағын елге жайылып, мактаушы жұрт екеумізге көп болысқан, білем. Осы өнірдің жасында Абайға тен жігіт жоқ қой деп, женге мен қайын сінлісі қоса мақтасыпты. Енді өлген де бір, тірілген де бір. Дәл осы күндерде барып көздеріне бір көрінші. Соған келдім. Барлық жайды жолда сөйлесеміз. Тез, ат алғыз да бірге жүр! — деді.

Байлау осы. Абай қатты толқып, қуанып кетті. Екеуі ымырт жабыла бергенде Бөкенші жайлауы — Жәнібекке тартты.

Абайдың мінгені ақ жал, сары жорға ат. Ерболдікі ақ сұр. Екеуінін шапан, тымактары да сұрғылт түсті. Жерқылан мінген, қыланнан киген екі жігіт кешкі салқынмен есіп жүріп кеткенде, кер бетеге, боз көденің арасынан зорға көрінгендей. Түстері де, жүрістері де көзге түспей, ұрлана жүруге бейімделіп апты.

Қара адырдың сыртымен жүрсе, жолшыбай ел қалың, көзге түседі. Екі жас жігіттің мезгілсіз, тұнделетіп жүргені сезікті көрінеді. Сондықтан бұлар Тезектің Қарашибекін бауырлап, жазықпен тартты. Жол қашандау келетін болды. Бірақ оны есеп қылмай, асыға жүріп, ақ жал аттың қатты жорғасымен келеді.

Аздан соң ай туып, аса бір тынық, жым-жырт, жайлыш түн жылжып келді. Ақ дала, алыс адырлар женіл, кекшіл тұманға батып, түн жібегін оранғандай. Момын, сұрғылт, елсіз дүние мұнға бейім. Биік кек жапанда жалғыз жүзген жүдеу ренде жарты айға қарап, Абай күрсініп қояды.

Тоғжанды ойласа, Абай көнілі де бұл шақта арылмас мұнмен жүдейді.

Тіршілік бұны жігіт етіп өсіріп, жастық дәуреннің таңы атқан шакта, сол аспанның асыл, өсем нұры бұл үшін Тоғжан боп танылып еді.

Кіршіксіз таза көнілдің бар киялы осы ғана. Бірақ екеуінің арасына өмірдің үлкен бөгеттері, қарсылығы кеп төнді. Алансыз тілек, аласыз көніл қол созып еді. Болмады! Бұның аяғында тұсау, оның басында нокта. Енді міне, екеуін қақ айырған еріксіздік үстінде, бұлардың жүректері ғана бір-біріне талпынып ұмтылады. Бірақ шынжырларын сезіп, шерлі мұнмен, өксік өкінішпен ұмтылады.

Қарқаралыдан қайтқан соң, Тоғжанға бір сөлем жолдап, көріспекті тілеген. Соған Тоғжан шыдамапты. Амалсыз ренішпен киналып отырып шыдамапты:

— Көрісерлік не бар? Нені тілеп көрісеміз? Өзі соны сезбей ме? — деп, жүрегіне түскен қаяуын сездіріпті.

Соған Абай ем таба алмады.

Рас, Ділдәні Абай сүйіп қайтқан жоқ. Бірақ ендігі өмірге тағдырындағы көніп қайтты. Тоғжанның да Мөмбетейде атастырған күйеуі бар. Жалғыз-ак ол бар екен деп, Тоғжан да ынтығып тұрған жоқ. Қайта Абайды сүйгелі, өзінің қайын жұртын ойламауға тырысатын. Жүрегі үркіп, жатырқап жүретін.

Абай бірақ қайындаған кетті. Енді қайтып көрсетпестей киын белден асып кетті. Тоғжан сол күндерде онашада көп жылаған, жүдеп қалған.

Катты жүрген жігіттер ел жатар кезде Жәнібектің тұсына тақады. Жалғыз-ак, жұрт жатып қалды, көрісудің орны болмас десіп өкініп келе жатқан.

Жәнібектің кең шалғынды мол өлкесінің екі жағасы биікше сарқабақ болатын. Соның батыс жақтағы бір беліне кеп шыға бергенде, Абайдың құлағы алыстан талмаурап келген өнді шалып қалды. Ербол да есітіпти. Дәл жотаның өзіне шығып, екі жігіт аз тоқтағанда өн айқынырақ жетті. Қосылып салған өн екен.

Күзетші өйелдердің өні сияқты. Жолаушылар тау басына бөгелмей, ойға қарай құлады, ұзак, кең өлкенің бойы жыптыраған ауылдар. Қораларының орталарында, үйрім-үйрім көбіктей боп, қалың-қалың койлар жатыр. Оттар өшкен, елсіз, жайын аралда катар-катар тізілген каз, үйректің үяларында ағарып, дөңгеленіп жататын жұмыртқалардай боп, ай астында манқып, тұнліктегі жабық боз үйлер тұр. Алты-жеті үй — бір үя. Он-он бір үй — бір үя. Төрттен-бестен бір үя жасап, дөңгеленіп тұрған ауылдар да бар.

Осы өлкенің бойында, барлық үйқылы ауылдардың үстінен қалқып өн келеді. Жігіттер ілгері басқан сайын, өн айқындалап, шақырып тұр. Өлкенің дәл ортасын қақ жарып өтетін кішкене өзен бар. Соның екі жағасы селдір біткен аласа тоғай. Абайлар сол тоғайды құлдан тәмен тартты.

Ербол енді анғарды, өн Сүйіндік аулының тұсынан шығып жатыр екен. Сол ауылдың ар жағында Ерболдың аулы. Бұлар өн айтқан ауылдың үстінен өтетін болды. Жүрістері бәсендесе де, әлі де ақ жал аттың сумандаган жол жорғасымен келе жатқан.

Жалғызаяқ жолмен кеп, өткелден өтіп, тоғайдың ар жағына шығысты. Кенірек алан бар екен. Сүйіндік аулы көрінді. Өн енді, тіпті, жақын естілді. Шырқап естіліп жатқан “Топайкөк” өні.

Абай мен Ербол Бошаннан үйреніп келген жана өн бұл өлкеге жайылып қалған екен. Нәзік сұлу дауысты өйелдер “Топайкөктің” кейір ырғасын теріс айтады.

Тоғайдан өтісімен Ербол барлық жайды тез анғарды:

— Бөрекелде, мына қызықты қара! Мынау ауыл алтыбақан теуіп жатыр! — деп тоқтай қалды да: — Ойбай, жақсы болды! Тура барайық! — деп еді. Абай аттың басын іркіп тоқтап қап:

— Тұра тұр! — деді.

Оншалық араласы жоқ ауылға ойын іздел келгендей, мезгілсіз баруды Абай ынғайсыз көріп еді.

— Барсақ та атты тастап жаяу барайық. Кейінрек барайық. Әуелі сіздің ауылға түсейік! — деді.

Мұны Ербол мақұл көрген жоқ.

— Әдейі келген кісі болмаймыз! Есебін өзім табам, жүр! — деп, ілгері тарта берді. Абай екі ойлы болса да, Ерболға сеніп, еріп кетті.

Алтыбақан Сүйіндік аулынан қашандау жерде, кең аланда екен. Ойынға жиылған жастар қалың көрінді. Көмшат бөрік, мақпал шапан, жібек шапан киген қыздар көп. Араларында қынай бел, өсем камзолғана

киген қыздар да жүр. Шолпылары тоқтаусыз шылдырлап, көп үнгө салады. Ақ шаршы, кестелі кимешектерін өсем ғып салған құлкіші келіншектер де көп. Балалар да мол екен. Жігіт жағы сиректеу көрінді.

Мықты ғып құрылған биік алтыбақанда сұнғақ бойлы екі қыз өлпеншек теуіп тұрып, жанағы “Топайқөкті” әлі шырқап жатыр. Абайлар тоғай ішінен шығып, сумандаған аяңмен дәл қастарына жеткенше, сауықшы топ байқамапты. Алтыбақаның қасына келе бере екі жігіт:

— Ойнар көбейсін!

— Сауық молайсын! — десті. Қыздар іркіліп қалды. Келіншектер екі жігітке қарай жақындалп келді. Арапарында Асылбектің әйелі мен Сүгірдің келіндері бар екен.

Барлығы да Ерболды танып:

— Ербол! Ербол ғой!

— Кайдан жұрсіндер? — деп, сонымен сөйлесе бергенде, Асылбектің келіншегі Абайды танып:

— Абай! — деп, жарқын жұзбен амандасты.

Абай аты аталғанда, өлпеншек тоқталып, ән де басылды.

Алышырақ ауылдың сыйлы жігіті келгенде, бұл топ бөгеленде қалған. Алтыбақан теуіп тұрған Тоғжан мен Сүгірдің қызы Керімбала екен. Екеуі де тақап келді. Абайдың көзі Тоғжанды өлдекашан танып тұрған. Топ ішінде үялысқандай шолақ қана амандасты. Бұл жында барлық жұрттан еркін Керімбала екен. Бойы Тоғжаннан аласарак. Құлағында үлкен сырғасы бар, ашық дауысты, құлегеш Керімбала Абаймен амандаса сала:

— Ал ойнымыздың үстіне келіпсіндер. Жатырқамандар! Аттарынан түсіп, алтыбақан тебіндер! — деді.

Өздігімен сөз бастауға ығысып тұрған Асылбектің келіншегі Керімбаланы тез қостап:

— Ал түсіндер! — деп күліп қойды.

Абайлар әлі де іркіліп тұр. Ербол өүелі өздерінің жайларын айтты. Мұндайда сезікшіл келетін жігіттер болады.

Олар әрі қызғаншак, әрі жорымтал, андығыш. Соларға естіртіп:

— Мына Бақанастағы Көкшеге бара жатыр ек. Жолшыбай кешігіп қап, біздің ауылға қонып аттанбақ боп келеміз, — деді.

— Енді қонатын болсандар, не сөзі бар? Ойынға да араласындар!

— Аттан түсіндер!

— Біз бастаңғы істеп жатырмыз.

— Тоғжан үйінің үлкендері жүріп кеткен сон, құрбылары жиылып бастаңғы істетіп жатыр. Әділбектің тоқымқағары да осының ішінде. Қызығымызға ортақ болындар! — деп, бірнеше қыз-келіншек шын шакырды.

— Түсіндер, аттарынды байладап, тез келіндер! — деп, Тоғжаның жеңгесі соңғы сөзді айтты.

Ербол осы сөзді қостап:

— Ал макұл! — дей берді. Керімбала бір жеңгесіне сүйеніп тұрып, ашық үнмен қалжындалп:

— Ал енді, ойынымызды сүйтпай, тез оралындар. Қайындарынан жаңа қайтқан жігіттер ғой! Әндерін үренеміз! Тамактарынды кенеп келіндер! — деді. Жұрттын бәрі мұны жақсы қостап, тегіс күлді. Керімбаланың ашыктығын, еркелігін бар жастар тұтас ұнатқан-ды.

Абайды көргелі үндемей, ойланып қалған Тоғжан күлген жок. Бірақ одан көз алмай түр. Жас жігіттің үстінде желбекей киген жеңіл сұрғылт шапан бар. Ішінде ак көйлектің сыртынан киген қара желеткесі көрінеді. Басында көкшіл сұрғылт жібекпен тыстаған жұқа қара елтірі тымағы байқалады. Айға қарсы қарап тұрған акшыл жүзінде жүдеулік бар. Ұнамды, ықшам киім киіп, күміс ер-токымды сұлу ат мініп, ойда жокта келген өсем жігіт қазірде Тоғжан көзіне аса ыстық көрінді.

Абай мен Ербол тез келмек боп бұрыла берді. Ақжал ат бұған шейін шыдамсызданып, он аяғымен жер тарпып, тізгінін соза түсіп, қозғалатап түр еді. Қазір де бір рет көлбен етіп, бұлан берді де, сумандай жөнелді. Үстіндегі күміс тұрмандары айға қарсы жарқ етіп барып, сөне берді. Ақжал аттың құлте құйрығы да ай астында күміс ағын төгілгендей жалт етті. Енді ирендей түсіп, бұлдырлап, ұзап барады. Тоғжан алтыбақаның бір ағашына кеп үндемей сүйеніп, жым-жырт тұрып қапты.

Қайын сінлісінің қатты өзгерісін елден бұрын сезген женгесі. Ол сырт көзден өз сырларын жасырам деп, Тоғжанды құшақтап алды да, қонаққа өзірлейтін ас жайын сөйлеген болды. Тақап келген келіншектерге ас жайын ақылдасып тұрмыз деп, тоқтата жауап беріп, өзі Тоғжанның құлағына сыйырлап:

— Еркем, өн сал!.. Әйтпесе, мына жұрттың сөзі мен көзі саған қадалғалы түр! Уақып бол! — деді.

Осы кезде Керімбала жүгіріп кеп, Тоғжанды әлпеншекке қарай тарта жөнеліп:

— Абай осы ғой? Анықтап көргенім осы ғана! Келгені жақсы болды ғой! Қайнының өнін өзіне айтқызып, жақсылап үйреніп алайық, жарай ма? — деді. Тоғжан үндемеді. Керімбала жалт қарап, ақсия құліп:

— Сен немене? Ұяламысың? Ол бір егде кісі ме еді, өлгенше? Қой, “Ұялмаган бұйырмаданы алады” деген. Қайда өзі? Қазір-ак өнін айтқызам, тұра тұрсын! — деп, әлпеншекке Тоғжанның қарсысына мінді де, “Топайкөкті” қайта шырқай жөнелді.

Тоғжан іркіліп, қосылмай қалды. Керімбаланың үлкен сұрғылт көздері, әдемі қызыл жүзі, ерке күлкісі ешбір дүниеден именген жок. Шолпысы сылдырай түсіп, сакылдап, ракаттанып құліп қойып, өнін жалғыз өзі айтты. Кеткен беттен көп бөгелмей Абайлар келді.

Келісімен Ербол ойынды менгеріп, өзі бастап кетті. Керімбаланың женгесі Қапа, Тоғжанның женгесі және Ербол үшеуі алтыбақан тебу қонақтың жолы деп кеп, әлпеншекке Абайды мінгізген.

Қыз-келіншек тербетіп тұрғанда, жігіттің қарызы — өн салу. Абай енді әлпеншекті теуіп тұрып, іркілместен әдемі шырқау өн бастады. Қарсысына мінген Керімбала болатын. Ол жаңағы “Топайкөкті” айтайық деп өзі тілеген. Бірақ қосылғанда теріс айтты. Жалғыз қайырмасы емес, орта тұсында бұзып айтады екен.

Тындал тұрған қыз-келіншектер:

- Абайдың айтуы басқарап!
- Керімбала теріс айтады!
- Тентегім, сен теріс айтып жатырысың!

— Үйреніп, еріп айтсаншы! — десіп, Керімбаланы қаға берді. Керімбала үялған жок, күліп жіберіп, тоқтады да:

— Ал, ендеше, басқа бірін айтағой! Тоғжан! Ал, Тоғжан, сен айт! — деп, ерікке қоймай Тоғжанды жетектеп өкеп, өз орнына мінгізді. Өзі жіптің бір жағын алып, Абайларды аспанға тербете бастады. Тоғжанның келгенін өзгелер де қостады.

Құлаштай сермелген әлпеншекке Абай мен Тоғжан кезек-кезек биіктей түсіп, тенселіп тұрып өн шырқасты. Тоғжан алғашқы бір-екі ауыздың тұсында Абайды тындал айтып кеп, үшінші ауызға келгенде, еркін сермеп қосылды. Бұрын жаңылыс айтып келген жерлерді Керімбаладай емес, онай түзеп алды. Ербол мен өзге тындаушының бәрі де:

- Ә-ә, жана түзелді!
- Тоғжан онай үйренді!
- Ән жана келісті! Айт, айтындар... пәлі! — деп тегіс құптаі жөнелді.

Жақсы жігіт, сұлу қыз — соншалық бір ерекше жаразтықпен, жақсы үйлесті. Тоғжан жүзі айға қарсы келгенде Абай өзгеше бір нұр көрді. Бетіне жұкалаған қызыл сөule беріп, іштегі терең сырдан, дос көнілден белгі етті. Сағынған сүйгенінің жанына жаны ұмтылып, айрылмасқа, кетіспеске серт еткендей. Қазіргі өсем өнмен үйлескендері бауырға кіріп, жабысып тұрып құшқаннан да жақынырақ, құштірек сияқты. Ырғағы көп сезімді сұлу өнге екеуі де бар шындығын тапсырып, бар сырларын бөледі. Ән айтқан жок, екі бірдей ынтық жан қауышып табысқан шаттық айтты. Бар жиынға, бар дүниеге, барлық жұлдызды аспан, жарқын айға да: “Көрші бізді, кінәлап көрші!” дегендей.

Мінсіз сырына шындал берілген Тоғжан тоқтамай айта берді. Абай бір шакта, жас сұлудың жузінің бала куанышын көрді. Бақыт кулкісіндей бір ракат, ырзалық елес беріп, Абайға қадала қарап езу тартты. Келгеніне, тапқанына сүйсініп, ішінен алғыс айтқан төрізді. Қарлығаш қанатының ұшындағы боп, айдай сызылған жіп-жінішке қастары көтеріліп-жазылып, Абайға өзгеше бір үн қатқандай болды.

Бағанадан бері соншалық көп, тілсіз сәлем жолдаған Абай, енді әннің сезін өзгертіп алып, басқаша айтып кетті. “... Сағындырған ғашық жар, ынтығы іште жүрген шерлі досын кінелаудан тоқтар ма еken?.. Бар дүние, бар сырын, барлық бақыт тілегін бір өзінің шұғыласына құрбан етем деп келсе, не дер еken! Сол күнде де қатты болса, қайта серпісе, әділдігі, рақымы көні?.. Ол шакта үміт бермей өртемес пе еді? Кінәламай, жазаламас па еді? Сондай каталдықты көрерлік ғашығы қанша ғайыпты еді?” деген бір өзгеше сыр кетті.

Тоғжан алғашқы бір аузына тындаған ғана ерді де, тоқтап қалды. Сөз бұл өнірдің айтып жүрген белгілі өлеңі емес. Мәнін, шынын жалғыз Тоғжан өзі үқты. Нұрлы қара көздерін төмен салып, үнсіз мүлгіп тындағы.

Абай жалғыз өзі төрт ауыз өлөнді, сырды терен “Аққайын” әнімен айтып барды да, баюу ғана тоқтады. Жүргі барлық бүркеулі шынын да, ыстық жалын сырын да осы өнгө, осы арадағы өз сөзіне салған. Ол акын боп, мұнды жар боп шешілді. Осы әннің тұсындағы Абай Ерболдың күнде көріп жүрген жолдасы емес. Көз алдына өзгеше боп өскелендеп, самғап шыққандай көрінді. Ән басылды. Абай әлпеншектен түсті де, шетірек шыкты. Қасына Асылбектің келіншегі кеп, әнші екенсің ғой дегендей мактау айтып түр еді. Құр әдеппен жымиганы болмаса, Абай оның сөзін анғарған жок.

Алтыбақан қасындағы өн мен ойын тағы біразға созылып барған соң, Ербол тың ойын бастады. Онысы — “ақсүйек”, содан кейін “серек құлақ” еді. Жастар тегіс қатты даурығып, шулап жүріп, үлкен желікпен ойнады.

Серек құлақ ойынында қасқыр болған Ерболдың өзі. Ол “қой” алып қашатын. Абай көп қыздар мен келіншектердің арасында қалжындастып отырып:

— Мен қой болам! — деген.

Ерболдың көп есебі бар екен. Ебі шебер қасқыр болды. Әуелі бірекі келіншекті, қыздарды алып қашып, далаға тастанап, содан кейін бір кездे Абайды алып қашты. Жүгіртіп әкетіп бара жатып жолда:

— Сен анау шоқ талдың түбіне барып, мені анды! Аздан соң Тоғжанды алып қашам! — деді де, қайта салды.

Абай тал арасында тұрып, Тоғжанның “колды болуын” тосты. Көп күткен жок, Ербол алып қашты. Бірақ, бұл жолы “қой” алу онай болған жок. Көп ішінен, өсірессе, Керімбала қатты айқайлап үмтүлді. Тоғжанды Абай тұрган жақтан басқарап бір ағашқа апарып, оған да бірдене айта салып, Ербол қайта шауып кетті.

Абай бұл кезде Тоғжанның жанына қалай жеткенін білген жок. Екеуі қалың ағаштың арасында, ай сөүлесі үзіліп түсіп тұрган бір аланқайда кездесті. Бір-біріне үмтүлді келгенде, Тоғжан жылап жіберіп, Абайдың құшағына кіре берді. Жасқа толған көздерін сүйген жігітінің төсіне басып тұрып қапты. Екі иығы шошынып қысылғандай, дір-дір етті.

Абай:

— Тоғжан, жыламашы! — деп, шашынан ғана сүйіп, қатты құшактап қысып тұрганда, Тоғжан басын жоғарырақ көтеріп:

— Көрісейікші бір! Сағындым! — деді.

Дәл осы уақытта:

— Тоғжа-а-а-н! Қайдасын? Қасқырга берер Тоғжаным жок! Жүр, — деп айғайлап, күліп жүгіріп келе жатқан Керімбаланың даусы естілді. Абай Тоғжанды асығып қысып, бір-ак сүйді. Қызырып толқыған ыстық бетінен сүйді. Керімбаланың жақындаған қалған сыйдыры естілгенде, Тоғжанның бөркін түзеп кигізді де:

— Ертөн тос! Есебін тауып көреміз! Келемін! — деді. Қалың жапырақ арасынан түскен ай сөүлесі, тенгедей бір жарығын Тоғжанның он көзіне түсірді. Кірпігінде үлкен бір тамшы жас іркіліп түр екен. Қаста-

рына Керімбала жүгіріп келгенде екеуі жайғана қатар тұрған. Керімбала өдемі ақ тістерін ақсита күліп, бөркін шекесіне салып, бар деңесімен бұрандалап, ойнай келіп:

— Е-е, мұнда ма едіндер? Қозымды қасқыр жей ме десем, қойдың өзінің де жегісі келе ме, қалай? — деп, барынша шаттанып күліп, Тоғжанның иығына бетін басты.

Жазықсыз ерке қыздың құлқісі сияқты. Бірақ мынандай ойдағысын ірікпейтін Керімбала, қазір айтқанын көпке де айтуға мүмкін.

Абай соны ойлап:

— Жала жаппаңыз, Керімбала! Басымызға күн туып, қолды болған соң бізге не жазық бар? Амал қане? Мұннымыз бір болғандықтан кездесіп тұрмыз! — деді.

Керімбала құлқісін тыйған жок:

— Эй, білмеймін, кімге салсақ та, құлқыным таза дей алар ма екенсіз, Абай? — деп сезігін айта бастады.

Мына сөзі өлгіден де жайсыз. Тоғжан ашумен тыймақ болып:

— Қойши, Керімбала! Құлқінің де орны бар ғой. Не деп барасың өзін? — деп ұнатпай қалды. Керімбала Тоғжанға жалт етіп, ренжіп қарады.

Абай бұл қызды ашумен тыймай, майда мінезбен тыймақ.

— Керімбала, жұрт аузы женіл ғой! Ұшқары қалжың құрбына ауыр тиіп, жазықсыз жаманат келтіруі мүмкін. Ондай сөзге жұрт алдында сақ болу керек емес пе? — деді.

Керімбала бұл сөзді дұрыс түсініп, қайта күліп жіберді. Қазір ұялып құлгендей. Мінезі жақсы, жүргегі таза баланың ұялған құлқісі тәрізді. “Тоғжанды ренжіттім бе?” дегендегі боп, құшақтай алып, ерте беріп:

— Ал енді ашуланба! Ендігөрі айтпай-ақ қояйын! — деді.

Үшеуі де топқа қайтты. Осыдан өрі көптің ойыны созылса да Абай мен Ербол бөгелген жок. Ертең ерте жүреміз деп, ауыл иелеріне ракмет айтып, асқа да қарамай кетіп қалды.

Келесі күні айтқан сөздерін актағандай боп, екі жігіт Бақанасқа кетті. Қаратайдың аулына барып түстеніп, кеш батқанша сонда болды да, сол күні ымырт жабылып, ел аяғы басылған соңғана Жәнібекке қайтты.

Ақырын жүріп, дабырламай келді. Жерқылаң түстес жігіттерді иттер де байқамай қапты. Ауылдың шетінде отырған Ербол үйіне жым-жырт кеп түсті.

Осы түн ел өбден үйіктаған кезде, Абай мен Ербол үй тонайтын ұрыларша жасырынып бұғып, еттеп басып кеп, Асылбек отауының есігіне жетті. Екеуі де киіз есікті жамылып тұрып, іштегі ағаш есікті ашудың амалына кірісті. Үй ішінде ояу жатқан өйел бар екен. Шолпы сылдыры естілді. Көрі кісі болмау керек. Бұл үйде шолпы тағарлық екі-ақ кісі болуға лайық. Оның бірі — женге, бірі — Тоғжан.

Ойлағандай жақын адам, жігіттерге:

— Ақырын! — деп сыйыр етті де, есікті өзі ашты. Үй іші қаранды. Жігіттер үйге кіргенде, жаңағы дауыс тағы сол сыйырмен:

— Абай... — деп дыбыс берді.

Абай қолын созды. Кимешегі бар женге екен. Абайды қолынан үстап, төрге қарай жетектей берді де, артына шала бұрылып Ерболға:

— Сен қайта бер! Өзі баар! — деді.

Дұрысы сол еді. Ербол әқырын басып, қайтадан шығып кетті.

Абайдың ілгері созып келе жатқан он қолы жібек шымылдыққа тиген кезде, алдынан қарсы қозғалып келе жатқан Тоғжанның ыстық саусақтары мұнын бетіне тиіп еді. Екеуде шапшаш үмттылысып кеп, қатты құшактасты да, ұзак-ұзак сүйіспіп, үнсіз жабысып тұрып қалды. Дірілденген демдері қосылып, ыстық еріндері енді айрылмластай табысқан-ды...

Тып-тыныш жаздың таны сар қабақтан баяу атып, түріліп келе жатқан шақта Абай мен Ербол Жәнібектен жөнеле берді.

Аз ғана жүріп, қарсы қабақтан асты. Ай батқан, жұлдыздар да сиреп, бір-бірден сөніп жатыр. Боз қөденің арасынан үркіп үшқан торғайлар аспандап ап, қалыктап тұрып сайрай бастады.

Абай жүрегі де сыр мен жырға толы. Женіл тымактың бір құлағын жымырайта киіп, сары жорға аттың жайлы бір жүрісіне салып, Ботаканға қарай беттеп келе жатып өн бастады.

Ауылдан бірталай ұзап кеткен сон, Абай барлық ашық сұлу даусымен аса бір сезімді ырғакқа салып, көп жырлады. Жүрегін толтырған қуанышта, назды мұн мен толқынды ыстық ой да — барлық пердесіз, қытықсыз шынын осы өнгө табыс еткен. Сөз де бөлек... Қайдан шыққан? Қашан айтылған? Қандай нәзік жан осындай боп, бар шынымен сүйе білген? Мәлім емес. Шырқап келеді. Бір тоқтамай, мұдірмей, соншалық бір шебер жүйрік тіл тауып, жыр самғайды.

Қандай жолмен, қанша жүргенін де білмейді. Бір шақта Ботакан ошағында отырған ауылдардың төбесі көрінді. Абай сонда ғана өнін тоқтатып, Ерболға қарады.

Жолдасы Абай күйін үккәндай боп, жымысып қана күліп, сүйсіне қарап келеді екен. Абай атының басын іркіп, тоқтанқырап тұрып, Ерболды ат үстінен құшактады да:

— Ербол, сынама мені! Өмірде атын ғана есіткенім болмаса, бакыт деген не? Шын шаттық деген не? Дәл осы тұнге шейін соларды таныған да, татқан да емес ем. Несін айтасын? Көріп келесін. Жайым, барым сол емес пе? — деді.

Осы күннен сон, аз уақыт ішінде, Жәнібек жаққа Абай тағы барды. Бірақ өз қызығының жақсы дәурені біткен екен... Асылбек, Әділбектер кайтып кепті.

Келісімен Әділбек сұық сөз есітіп, сезіктенген бе? Жаман бүлініп, жен-гелерін де, малши-көршілерін де қатты бүріпті. Аулына өлердей сақ анду койып, әлдекімге өшіккенін айтыпты.

— Аяғын Жәнібекке қарай басып көрсін! Тірі кетпейді! — деп кесесіпті. Жол қындалап, жарық айды бүлт басты.

Онсыз да араздығы көп елдерді енді мынадай іспен өшіктіру, аямастық сияқты. Амал құрып, тағы да бір айықлас қасірет келді.

Осы кезде ел жайлаудан қайтып, ауыл-ауылдың аралары қашықтап кетті.

Абай өзін-өзі не күйде, не деген делсалдық дерт үстінде жүргенін аңғара алмай жүрді. Бар дүниеге гүлі солған, шырағы сөнген тұлдырдай қарап, жүдеп кетті.

Әке-шеше өздері үйғарып, бұйырды да, мұны тағы да қайнына жүргізетін болды. Жалыны да жок, тілегі де жок сұлық көнілмен Абай көне берді. Айдалып кеткен кісідей Қарқаралыға кетті.

Бұл жолы ай жарым жүріп, Ділдәні алып келді.

Бұл уақыт елдің қыстауға қонатын шағы. Өз ойының өуресімен жүріп және қайындап кетіп, Абай ел ішінің жайларынан оқшау қалған еken.

Осы күзге Құнанбай тағы да бір топ жанды қырына алыпты. Ендігі кезек — Құлыншақ аулынікі. Анау кездегі “бөле басы сол” деп, “көшіп кетті, жауға кетті” деп, бұларға көптен тісін басады еken.

Жер жағдайымен күздігүні өз қыстауларына қарай көшкенде, Құлыншақ аулы Құнанбайдың қасына кепті. Келгенде, былтырғы тобынан жырылып, жалғыз ауыл боп кепті.

Абай қайтып келгенде, Құнанбай сол Құлыншақтың Садыrbай, Наданбай деген екі баласын Жетісуға жер аударып жіберіп, Мұңсызбайды кепілде болсын деп, Жақып аулының шетіне қондырыпты. Құлыншақ Манаспенен жалғыз үй қалған. “Баламды ұрдың, інімді масқараладың” деп, малдарын да тізіп алып, айып-анжыны да баса салыпты. Ағайын ес жиярлық мезгіл бермей, ара түсердің бөріне білдірмей, бір-ак күннің ішінде осыны етіпті де, баяғысынша түк болмағандай, “ақсарбасын”, “көкқасқасын” айтып, ру басшыларын жиып, қонақасысын көпіртіп жүре беріпти...

Абай қайтып келгенде, жұлысқан тартыс жок. Бірақ ауыл үй, ағайын арасы тағы да томсаған наразылыққа, бітеу жарага толы еken.

Қияда

1

Абай үйленгелі бірнеше жыл болды. Ділдә түскен жылдың келесі көктемінде бұлардың үлкен баласы Ақылбай туды. Екі жыл өткенде Күлбадан деген қыз туды. Ол бүгінде бірден асты. Қазір Абай үшінші баланың әкесі болғалы жүр.

Ділдә екікабат уақытында бірнеше айдай ауру адам сияқты болатын. Ас батырмау, басы айнала беру, ағарып, жүдеп, төсекке жантая беру мұның салты боп алған.

Аз жылдың ішінде бірнеше баланың әкесі болса да, Абай өлі өзінің осы халіне үйреніп болған жок. Оған үйлеріндегі үлкен шешелер де себеп болды. Ақылбайды Ұлжан өзі бауырына салып, өз баласы қып алды. Тілі шығып қалған Ақылбай бұл күнде Абайды әкем екен деп білмейді. Жай анда-санда ас басында көрініп кететін көп үлкеннің бірі, бөгде таныстай көреді. Абай да оны ыстық көріп, бой тартқан емес. Өйткені, ол бала мұның жастығына зорлық еткендей боп, тіпті, ерте туды.

Ең алғаш 17 жаста Абай әке болды. Үйленудің өзі бір тәнір құдіретіндей амалсыздық күні еді. Соның артынан ес жиғызбай, ілесе келген әкелік, тіпті, бір мазактай, қатал зорлықтай көрінген.

Алғаш Ақылбай туған күні Қалиқадай женғелер:

— Балалы болдың!

— Енді, міне, сен әкесің!

— Қайырлы болсын! — десіп, күліп қамалаған болатын. Сонда Абай бір үялыш, бір қиналыш, не қыларын білмей, атына мініп кетіп қалған. Аулына үш-төрт күн өткенде бір-ак оралып еді...

Кішкене Күлбаданды да Абай өлі танып болған жок. Ол да күні бойы шешелер үйінде, солардың бауырында болады.

Ділдә бейнелес, ақ сары, мазасыз қыз кеш болғанда ғана отауға келеді. Абайды әкелікке еріксіз қөндірем дегендей боп, Күлбадан түні бойы үйқы бермей жылайды. Сонысының өзімен де, ол жас әкемен екі арасын бітімсіз қып қойды.

“Тыныш үйқыдан кісіні шаяндай шағып оятады” деп, Абай оны “Сары шаян” дейтін.

Қазір сол Сары шаян тағы да жылап отыр. Кеш батып, үй іші қаранғы болса да, Ділдә от жаклапты. Өзі шымылдықты түсіріп, биік төсектің алдына көрпе-жастық салып, жантайып жатыр. Күлбадан шешелер үйінен жаңа келіп, төсекке жатпай, қиғылық салып отыр екен.

Абай бір топ кісімен үйге кірді. Тыста боран. Бұлардың үстері тегіс қалың қар, қырау... Үйге шұбатыла кіріп, мол аяз алып келді.

Тыстан кірген сұық пен көп кісінің дабырынан тынышы кеткен Ділдә басын көтерді...

Абай тымағы мен ішігінің қарын қағып жатып:

— Ділдә, жарық жақсаншы! Тыйсаншы мынау мазасызды!.. Болмаса, апарып тасташы анау үйге! — деді.

Ділдә жарық жағып, шымылдықты түріп қойып, қонақтарға көрпе салды да, Күлбаданды колына алды.

Күтуші қызыл келіншек отауға кіріп, Ділдемен сыбырласып алып, қонақтардың қамына кірісті.

Бұл қонақтар Абайдың қазіргі уақыттағы жолдастары, жас жігіттер: Ербол, Жиренше, Асылбек және Базаралы болатын.

Орталарындағы үлкені — Базаралы. Сол төрге шығып, шешініп отыра беріп:

— Жаным-ау, мына құдайдың күні қайтеді? Тағы боран! Әлі боран! Жұтатты-ау! Аксүек қып жұтатты-ау ел сорлыны! — деп, уайым айтып, ұзын қара сақалын ұстап, ойланып қалды.

Еңгезердей мол денелі болса да, аса сымбатты, нүр жүзді Базаралы қазір отызға жаңа ілінген. Ақ елтірі ішігін желбегей жамылдып отырып, таңдайын қақты.

Ділдә дөңгелек үстелдің үстіне шам өкеліп қойғанда, жігіттер айнала отырды.

Бұл кезде Абайдың да денесі ірілеген. Жауырынды, сүйекті бол қалған екен. Бойы ортадан биқтеу. Сүйегі ірілеумен қабат, бұлшық еттері де толып, бар мұсіні балғын, кесек тартыпты. Бет пішіні де денесіне лайық дөңгеленіп, ірілеп қалған.

Ұзынша қырлы мұрны көтерінкі, үлкен. Жазық биік мандайы шекесіне таман келгенде дөңкілдене түсіп, кен көсілгендей. Қыс суығынан бет, мұрны тотықса да келбетті мандайы ақшылданып, айқындал түр. Отты сұлу көздерінің ақ, қарасы әлі де тап-таза. Көзінің сыртқы шарасы томпактау және ұзынша біткен. Жіп-жінішке боп кен созылған ұзын қастары мен ойшыл, отты көздері Абайды өзге жұрттың ішінен оқшауырақ етіп тұрады. Жақсы туыс белгісі сияқты.

Әлі ұзармаса да, теп-тегіс боп, тебіндеп шығып келе жатқан қоңыр-кай мұрты бар. Барлық тұлғасы сай келген қара сұр жігіт, сонау сұлу болмаса да, ұнамды, сүйкімді.

Оңаша отауға ірітелген жас жігіттер бұл кешті көнілді өткізсе керек еді. Бірақ жаңа орнықлай жатып, Базаралы айтқан уайым сөз бәрін де ойға салды.

Бұл жиынның Базаралыдан басқасы үш күн жұрген. Базаралы осы кеште ғана тау жақтан келген-ді. Қалың ел, көп қыстаулар сонда. Абай сол жұрттың жайын білмек боп:

— Немене, жұт өзі қауырт па? Жок, ойдым-ойдым ба? Көлемі қандай? — деп сұрады.

Асылбек, Жиренше, Ерболдар да Базаралыға қадала қарап, хабар күтті.

— Анық жұт жаппай келмей ме? Бұл соның өзі ғой! Ел дегенде көпті айтамыз да... көп қысылды ғой!.. Мына боран айықлағалы, міне, үш күн болды. “Жыл мойны жақын ба” деп дәме қылышып еді... Көкек аяқтап,

мамырға да тақадық. Бірақ ақпан-қантардай боп өлі қақап түр. Енді не калды? — деп, Базаралы түніліп отыр.

— Қырылып жатқан қой ғой. Ал мына ірі қара жағы қалай? Шыңғыста одан үміт бар ма екен? — деп, Жиренше, тым құрыса, өзге майдың аман қалары болар ма екен деп еді.

— Тобықтының малы жылқы мен қой емес пе? Ирі қара дегенде сиыр болса, ол кесел қойдан да жаман екен... Түйе де жұтқа осал неме ғой... әйтеуір, колдағы майдың аманы болмас!.. — деді Базаралы.

Шай үсті мен барлық осы інірде жігіттердің әнгімесі елдің бүгінгі қысталан халі туралы болды. Мал жұты ғана емес. Көвшілік, кедей көвшіліктің ашаршылыққа үшірдай бастағаны да білініпті. Соғымы тәуір ауқатты ауылдарға Шыңғыс ішінде ас-су ізден шұбыра бастаған нашарларды да Базаралы көріпти.

Мұндаілардың алды осы Жидебайға, Абайдың шешелерінің үйіне де келіп жатқан. Бірер асым ет, бидай, тары болса сұрастырып, көмек әкетіп жатқан кемпір-шалдар бар-ды.

“Жұттан аман қалар ел бар ма? Қазірде тың тұяқ тұрған кімдер?” дескен уақытта, Базаралы:

— Ат төбеліндей аз ауылдар аман болар. Ырғызбай, Көтібак, Жігітек, Бекенші ішінде жақсы қыстау алып, жерді мол басқан ауылдар өзір қысылған жок, — деді.

— Әсіресе, Ырғызбай іші аман. Қыстаулық жері сайлы. Күзден алған пішені де бар, — деп, Ербол жаңада өзі көрген жайларын айта бастады.

Бағанадан бері үнсіз ойланып отырған Абай:

— Жалғыз Ырғызбайдың амандығы кімге медеу, кімге дөрі? — деді.

Базаралы Абайдың бұл сөзін ұнатып қалды.

— Әйтеуір, күші бардың күйі бар болады екен. Құнекен әперген жер Ырғызбайды сақтайтын көрінеді ғой!

Абай қабағын түйіп, жалт етіп Базаралыға қарап:

— Төнір-ай, тартып алты жетіскеннің несі сөз? Ырғызбайдың иемденіп отырғаны жер ме? Көрінеу көздің жасы емес пе?

Асылбек пен Жиренше Абайдың мынау ашық сынына қатты сүйсініп, күліп жіберді.

— Япрай, Абайжан-ай, көптің көңілінде жүрсе де, аузы бармайтын сөзін өзің айттың-ау! — деп, бағанадан бері уайыммен отырған Базаралы да жадырап қалды.

Бұл жігіттер Абайдың әр жайдан шындастып сырласатын досы есепті. Әсіресе, Ербол бес-алты жылдан бері Абайдан айрылмайтын үзенгі жолдасы боп алған. Сол арқылы Жиренше, Асылбек те Абаймен әбден жақындастып, кысы-жазы көп араласа беретін. Құнанбай болса, Абайдың дәл осы жігіттермен достығын сүймейтін. Сырттан бірнеше рет қатты сөйлеп:

— Ылғи кешегі жау ауылдардың бөлтіріктерін жиып апты. Дос тапқан екен! — деп тыжыртып, жактырмай жүретін.

Бірақ Абай өзі өке мінездерін сынағыш болғаннан бері, сол өкеден

корлық көрген елдің қай-қайсысының болса да, сөз үғар деген адамда-рымен сырласа сөйлесе, әке мінездері, ел құйі, көптің мұны сияқтыны толық үғынып, кен түсіне бастаған.

Абайдан екі-үш жастай үлкен болса да Жиренше, Ербол, Асылбектер бұл кезде әбден жақын құрбы-құрдастай боп ап, өз мандарындағы үлкеннен, көрі-құрттаннан есіткен шер уайымды да ірікпей айтып келе беретін.

Жалғыз-ақ мұндай бел шешісіп кеңескен сөздеріне Базаралы бұрын көп араласқан жоқ-ты. Ол өзі осы жұттын бұл өнірдің еліне аса қатты тиетін бір себебі Құнанбайдан деп білетін. Жол бойы көріп келді. Құнанбай он қараған жуан ауылдар Ырғызбай ішіне малдарын айдал апарып, сонда жан сақтап жатыр. Ал Құнанбай адам деп санамайтын аз ата, сансыз атсыз көпшілік болса, малы қайда баарын, басы қайда қаларын білмей, сендей соғылып жүр.

Өз ішіне талай түрлі ызалы, наразы ойлар жиса да, Базаралы өлі ешкімге тіс жарып айтқан жоқ-ты.

Енді Абайдан жаңағы сөзді есіткен сон, шешіле түсті. Көп ауыртпалықтың түп тамырларын қазбалап кеп:

— Көпшілік сорлығой. Санда бар да, санатта жоқ. Егесте сойыл соғар, еседе құм кабар. Атаусыз, жоқтаусыз кеткеніғой. Бұғін, міне, аппак сүйек боп қырылғалы отыр. Кешегі “жақсы”, “басшы” дегендердің қайсысының қабырғасы қайысар екен?.. Көрерсіндер ертең! Кім кынжылар, кім болысар екен! — деді.

Абай Базаралының өзгеден бөлек мынандай қамқор ойларына ішінен таңқалды. Жалғыз жүрсе де, Базаралы ел дауын шешен қып айтып, түкпірлеп ойлап жүрген сияқты. Өзі батыр бейнелі, өзі өнші, шешен Базаралы үлкендер сынынша бір тентек, сотқар көрінуші еді. Жалғыз жайылған сыйымсыз. Аузының дуасы жоқ. Аңы тілдің тыйымсызы боп атлатын. Қазірде Абай байқаса, мына Базаралы ол емес.

Жұрт жайын ойлап жабырқау тартқан жастарға Базаралы:

— Жігіт болсан, жігерің болса, мынау шұбырған елге пана болыңдар. Малың аманда жаңың сакта... Әншейінде есе бермесе, ең болмаса осындағы қысылған күнде артығынан үллесін. Жерінен жайылыс берсін. Қыстай қорығынан пана берсін көпке! Үллеске салсын жиған қорын. Елден ерек аман қалған Құнекен, Байсал, Байдалы, Сүйіндіктер мен тұтас Ырғызбай кімге тұлға болады? Бар ел жүген үстап қалып, аштан шұбыратын күн болса, тіпті, оларды аман да отырғызбайды. Жер мекеніне босып кетуден бұрын, ең өуелі осылардың өзінде барды үйап кетпей тұра ма? Мұны ап-аман қойып, өздері ауған қояндай құр жосып кетсе, оның, тіпті, елдігі қайсы? Қыскасы, ел кетпейді! Кетсе, тек кетпейді! — деді.

Бұл сөздері барлық жиынды қатты ойландырды. Асылбек Базаралы дауының кейбір жерін теріс деп білген.

— Жұт деген киіз туырлықты қазақтың атам заманнан бергі зәулісі емес пе? Жалғыз бұғінгі күннің адамынан боп отыр ма? Сыңар езу кетіп, бір-ақ жаққа салмақ сап отырсын... Осының оғат! — деді.

Базаралы дауласайын деген ойда емес. Көніліндегі өзі ұғынған наразылық бетінен қайткан жоқ. Асылбектің сөздерін: “Әкен Сүйіндіктен келе жатқан жалтақтық қой!” деп, жақтырмай тынлады. Асылбекке ажырая қарап, басын изеп коя салды.

Жігіттердің осы әңгімесі аяқтала бергенде, аязды тыстан үш кісі кеп кірді. Үстері қар, сақал-мұрттары сіреу болған. Алдыңғы келген сенсөн тымак, көне тонды, ұзын бойлы жолаушының кірпігіне шейін қырау тұрып қапты.

Бұл келген Бекенші Дәркембай мен сонын екі кедей көршісі екен. Абай Дәркембайды танып: — Шешінідер, — деп еді. Дәркембайдың жүрісі тығыз екен, шешінбеді.

Бұл Дәркембай анау жылы Токпамбетте Бежей сабалатында Құнанбайды атам деп мылтық оқтаған кісі болатын. Сол төбелестен бері Тобықты іші болсын, өсіресе, Құнанбай айналасы болсын, оның сондағы ісін есіткен.

Барлық Ырғызбай Дәркембайды содан бері көзге тұрткі ғып, шетке қағып, қырына ала беретін. Абай шаруасын сұраған сон, Дәркембай іркілген жоқ.

— Шырағым, Абай, қарындақ қайырымы бар бала деп естуші ем. Сондықтан кеп отырмын. Болмаса, ана Тәкежандай десем, келмес ем... Басыма күн туып кеп тұрмын. Мынау екі көршіммен үшеуміздің үйлерімізде жиыны 20-30-дан тұяқ бар еді. Сол азын-аулағымызбен бірге пана таба алмай ығып, бүрісіп кеп отырмыз... Жерімізде қылтанақ жоқ. Қойларамыз бұралып бітті. Қазір, осы Мұсақұлға жеткенше, бес қой үсіп өлді! — деді.

— Өй, Шыңғыска неге тартпадың?.. Тым құрыса, тау панаы бар ғой! — деп, Асылбек сұрай бастап еді.

— Ойбай-ау, боран Шыңғыстан соғып тұр. Өзі титықтап тұрған мал қарсы баса ала ма? Және Шыңғыс қайда, біреу қайда? Мынау Мұсақұл, Жидебай әрі ыққа қарай, әрі жақын және иелері бейіл берсе, бұл Мұсақұл, Жидебай, Барак сияқты үш қорық — талай қора қойға пана емес пе? Қарын аршысам да өлтірем бе! Шидің іші қойға пана ғой деп, бар үміт қып келгенім осы еді! — деді.

Абай Дәркембайдың жайын танып отыр.

— Дұрыс кепсің! Ал жая бер!.. Енді несін сөз қып кеп тұрсың?

— Оның рас-ау, қарағым! Бірак жаңа кеш бата, сол Мұсақұлға зорға кеп жетіп ек. Алдымыздан Тәкежан шығып, қайта куды. Қасында әлгі Жұмағұл дейтін қаныпезер бар екен. Басымызға қамшы иіреді. Кет деп жатыр. Бар талшығымды қырам ба осы мен? Қырар болсам, тым құрыса, сен білсін, аш-арық ағайынның опқа түсіп жатқанын сол көрсін деп келдім.

Абай Дәркембайдың осыдан арғы сөздерін тоқтатып, тез байлау жасап, Ерболға қарап:

— Ербол, жылы киін де, атқа мін! Дәркембай, еріндер мынаның касына! Осы арадан азық алып кетіндер! Ділдә, тұр! — деп, Абай келін-

шегіне бұйрық етіп: — Мына кісілер ашықпастай қып, ет, азық өзірлете бер! — деді. Ділдө лезде тұрып, шығып кетті.

Абай Ерболдан Тәкежанға сөлем айтты. “Кумасын!.. Қазынасын жемейді! Мынаның аз ғана малына жайылыс берсін жөне Жұмағұлды тыйсын!” деді. Ербол тез киініп алып, Дәркембайларды ертіп жүріп кетті.

Тәкежан бұл күнде Мұсақұлды қыстайтын. Ол Абайдан бұрын үйленіп, сол жылы енші алып, бөлініп шыққан. Қазір өзі аса малқор да жөне, өсіресе, жер қорығыш, қызғаншақ болатын. “Жұрт көзіне түспейтін жер болса, тіпті, осы мына үлкен шешелерінің өз аулынан жайылған малды да қып тастан отырады” деп, барлық көрші малшылар қайран болушы еді. Абай Тәкежанның сол мінезін биыл есітіп, катты наразы бол жүретін.

Көріссе, сұық амандастын.

Тұнделетіп, борандатып кеткен Ербол аз уақытта қырауланып, ызага толып, қайтып келді. Қыскалау тығыз қара сақалына қар тығылып, шал беттендіріп апты. Үлкен, жуан тұмсығы қызарған. Қонырқай өткір көздері жириңіш, реніш сызын жасырмай білдіріп тұр.

Тымсағының бауын шешпей бір тізерлеп отырып, сақалының қарын аршып жатып:

— Тәкежаннан күткенше, тәнірден күткен жақсы ғой! Мұсақұл, Жидебай, Баракқа мен мал түсіртпеймін деп, Жұмағұлды қайта жұмсады. “Сабап-сабап айдал таста Дәркембайды” деп, көзімше бұйрық берді. Жұмағұл құдай үрған, сол сөзді арқаланып, жаңа менімен ілесе шауып келіп, әлгі Дәркембайдың қойын сойылдап қып жүр! — деді.

— Дәркембай ше? Ол енді қайтеді?

— Тұн ішінде мына боранда қайда барады?

— Күғында өлгенше, Жұмағұлдың қолында өлсеші!.. — деп, үйдегі жігіттер жаман ширықты. Ербол тағы бір көргенін жеткізіп:

— Жұмағұлдай ит болмас, қаныпезер! Елді қан қақсатып жүретін атшабарлыққа жаратқан ғой өзін көпірдін. “Тым құрыса, сен аял берсөнші, таңға шейін тоқтасаншы!” деп ем, өзіммен ерегесіп, аузына келгенін айтты! — деп тоқырап қалды.

Ербол бар есітіп, бар көргенін айтқан жоқ. Тәкежан Абай туралы қатты сөйлеген. Жұмағұл Ерболдың өзін де сабамақ бол үмтүлған.

Бірақ сол кезде Дәркембай қаны қайнап, қатты ашуланып: “Енді тек, қолың тарт! Болмаса, екеуміздің біріміз қанжоса боламыз!” деп, араға түсіп барып, Ерболдан бетін қайтарған.

Бұл жайларды Абайға айтса “Екі туысқан арасына от тастаған” бол саналатыны бар. Өз басы ондай жанжалды сүймейтін Ербол мұндауда тартыншақ болушы еді. Абайды үшқары істерге арандатпаймын дейтін. Ондайын артынан біліп, “неге айтпадың?” деп күйіп сөйлеген Абайға бұл сыр ашпайтын. Өзінше, Абайдай жақсы досын, тату жолдасын “сақтағаным” деп билетін.

Бірақ қазір оның ішіне іріккен үлкен ашуы Абайға ап-айқын бол білініп тұр. Жолдасына сырмінез болғандықтан, Абай қазір айт деп қысқан

жок. Тек жаңағының ар жағында жатқан басқа зіл бар екенін таныды да, аса қатты долданып кетті. Екі беті бір сұрланып, бір қарауытып, түнеріп алды. Азғантай уақыт шұғыл ойланып, Ерболға оқтай қадалып, кірпік қақпай түйіліп отырды да, бір сөтте атып тұрды.

Базаралы, Асылбектер Абайдың байлауын үклай антарыла қалды. Абай демі дірілдеп, тістене сөйлеп:

— Тұр, Ербол! Менімен бірге жұр! — деді де, өзі шапшаш киіне бастады. Женіл күпі кие сап, шарт буынып, колына қамшы алды да, есікті қатты ашып, атқып жөнелді. Ербол артынан кетті.

Қамшы алғаны үйдегілерге Абайдың атқа мінбек болғанын білдірді.

Тыста екі қек ат ерттеулі күйде бораннан ықтап, кораны жанасалап тұр екен. Абай си жакын тұрған біреуін шешіп жатып, жолдасына:

— Сен де мін! — дей салып, өзі лезде қарғып мінді. Қек атқа қамшы басып, ақ боранның ішіне құйықтыра шауып, кіріп кетті.

Бұл кездे Жұмағұл Дәркембайлардың елу-алпыстай азғана қойын шоқтай иіріп, тірсекке сабап күп жұр. Іштеріне талай күннен нәр түспеген, бұрсен қойлар қашайын десе де жүгіре алмай, үйлығып, сығылыса береді. Қойдың жылдам баспағанына зығыры қайнаган Жұмағұл иесінен бастап боктық астына алды. Артынан еріп келе жатқан жаяу шұбырған Дәркембайларды бірде-бір құлаққа ілмейді.

Күғыннан, бораннан және бүгін кешкі аш жүрістен өбден титықтаған төрт-бес тоқты омаката жығылып, тұра алмай да қалды. Дәркембай қаны қайнап, Жұмағұлды үстайын деп үмтүлдып еді. Аты жарау, өзі сырқынды Жұмағұл манайлатпай жосып жұр. Қойдың бір шетінен екінші шетіне қарай омыраулап кеп тиіскенде, атының тізесімен буаз саулықтарды домалатып та кетеді. Жазықсыз жаулық қөрген сорлы мал тілек тілей білсе, бұл тұнде мынандай қамалап тұрған қастық ортасында өлімнен басқаны тілеместей.

Жұмағұл бағана келгеннен бері боктықтан тыйылған жок. Майбасар старшындықтан түскен сон, Жұмағұл атшабарлықтан да қалған болатын. Піштірілген сөүріктей боп, діңкесі құрып жүріп еді.

— Жанжал мен тәбелес, құдайдан аксарбас айтЫП тілесе де колына түспей, Жұмағұлдың мысы құрып жұр! — деп, жорға Жұмабай мыскыл ететін.

Бірақ осы соңғы екі жылда Жұмағұл орнын тапты. Оны Тәкежан жолдас қып алды. Рас, Тәкежан қолында әмір, құдірет жок. Бірақ қыс пен күзде жер қоритын әдеттері бар. Сонда маңайдағы малы азғана, құші кем, адамы момын ауылдарға Жұмағұл мен Тәкежан атшабар мен старшыннан кем тимейді. Малшыларды сабайды, мал қуады, ат үстап алды. Ағайынды көп жалындырып, жалpetек ететін талай істері бар-ды.

Өздері онсыз да бәле тілеп жүрген Жұмағұлдарға Дәркембайларды қatal құдайы өздігінен айдан кеп бергендей болды. Бұларға күні түсіп отырған кім десенші! Ол — өншейінде Тәкежан, Жұмағұлдың тістерін басып жүретін Дәркембайы...

Жұмағұлды аттандырар жерде Тәкежан дауыстап тұрып:

— Дәркембайдың қолыма береді екен! Ата дүшпаным Дәркембайды! — деп кіжініп қалған.

Соны есіне тұсірген сайын Жұмағұл арық қойларды бастырмалатып, домалатып кетеді.

Осындай боп айықпас бораннан да бетер қатты көр ғып жүрген кезінде ақ боранның ішінен шапқылап кеп шыққан екі көк атты көрінді. Қылан аттар боран ішінде дәл жасырынып келгендей болты. Жұмағұл бұл уақытта аш қойлар мен Дәркембайды боктағанын місі қылмай, тіпті, Дәркембайдың арғы атасы сонау Бекеншіден тұсіп, соның атын атап құлдилатып жүрген. Боз аттылар келе бергенде, зілін қатайтып, тағы бір қатқан койды қағып тұсірді.

Асығыс жүрген аттылар үн шығармай, дыбыс бермей тұп-тура қоян-қолтық келді. Не жөн сұрап немесе ашу айтып ұрысқан да жок. Тек қана алдыңғы атты екпіндеп кеп, қой мен Жұмағұлдың атының екі арасынан кие берді де, шылбырдан алды. Жұмағұл ашу шақырып, тебіне тұсіп, қамшысын онтайлай беріп еді.

Осы кезде Абай ақырып жіберіп:

— Аш көзінді, жауыз! — деп.

Жұмағұл Абайды тани берді. Бірақ танысы жаудан бетер боп шықты. Үн қатқанша аял болған жок. Абай оң қолындағы қамшысын құлаштап қайырып алып, Жұмағұлды қак бастан тартып-тартып жіберді. Жұмағұл тебініп құтылайын деп еді, шылбырын Абай сол қолына орап апты, тапжылтпады. Екеуінде де үн жок. Абай аямастан тағы да батырлатып жөнелді. Қолы қатты. Қамшысы сойылдай тиіп барады. Бұл қорлықты көргенше, өліп бағайын дегендегі боп, Жұмағұл Абайдың өзіне ұмтыла берді. Бірақ дәл осы кезін баққан Ербол өзір тұр екен. Атын қатты тебініп жіберіп, кимелеп кеп, Жұмағұлды жауырыннан ала түсті.

Бұл уақытта:

— Да, құдай тілеуің берсін! Бәсе, бір адам баласы да бар шығар-ау! Жанның бәрі қасқыр емес шығар-ау! А, құдай-ай, бері өкпеші! — деп, зар қағып жүгіріп кеп, Дәркембай да жетті. Жұмағұлды жағадан алып, бір-ақ жұлқып, күпсек қардың үстіне доптай тұсірді. Абай сол арада: “Койды кейін қайыр!” деп, қатты өмір берді. Иелеріне айдатып отырып, қорыққа қайта кіргізді.

Жақын жерде тұрған үлкен мая бар екен. Соған қарай айда деп бүйірды. Қой маяға жақындай бере, шұбай жүгірді. Дәркембай Құнанбайдың қорығына тұсумен қоймай, пішеніне тағы ауыз салғаннан қорқып:

— Қайыр! Қайтар! Пішенін жегізбе! — деп, өз кісілеріне айқайлай бастады.

Абай оған да зекіп:

— Тоқта былай! Барсын!.. Жесін! Маяға жабындар, жарамсақсымай! — деп акырды. Қойлар тегіс маяға жетті де, мол пішенге бас қойды. Жағалай жабысып, қатып тұрып қалды.

— Таң атқанша осы маядан тапжылтпа! Боран айыққанша қыбыр еткізбе! Бұл жер, бұл шөптің Тәкежан иесі болса, мен де иесімін! — деп, Абай бір жұмысты жайғады да, енді Дәркембайды қасына шакырды.

— Дәркембай, сенің екі жолдасың осы қойдың қасында болсын. Айрылмайды. Ал өзін дереу мынау атқа, мына жер корығыш Тәкежаның атына мін де, қазір шапқылап отырып осы мандағы өзіндей ауылдарға хабар айт. Мен жіберді де! Шыңғысқа жете алмай, осы жақын манда қойлары аштан бұралып, қырылып жатқан ауылдар тегіс журуге жарайтын койларын алып, азаматтарын сыйлап, дәл осы үш корыққа, Құнанбай корығына айдал келсін! Қүрек-шоттарын ала келсін! Қойларын корыққа салып, қар аршып, жан сауғаласын! Осы хабарды мына жақын жердегі Торғай, Жігітек, Қарабатыр, Бекенші — барлығына айт! Ендігі жұтты көрсек, бірге көреміз! Бар! Шап! Жиып кел тегіс, — деді.

Дәркембай сол бүйреклен атқа мінгенде, Абай Жұмағұлдың кеудесіне өз атының тұмсығын тіреп тұрып:

— Сен антүрғанның бұдан былай итаршы болғаныңың алды-арты осы болсын! Білдің бе? Ал Тәкежанға айт, шыдамаса — өле қалсын! Жуандығы мен көрі болса, жұтап жатқан қойға, аш-арық елге көрсет-песін, дәл маған көрсетсін! Жөнел!.. Жаяу бар!.. — деп бүйрек етті.

Бағанадан бір ауыз үн қатпаған Жұмағұл Тәкежан аулын жаяу іздел кеткенде, Абайлар Дәркембайды өз қолдарынан жөнелтіп жіберіп, ауылға қайтты. Боран өлі бәсендемепті. Енді, тіпті, ышқына соғып, қарсы алда-рынан қатты ыскырып, зәр төгіп түр екен. Майда қар үйткып, жабысып, көз аштырмайды. Желдің соғуына қарап, Жидебайға беттерін түзеп алып, екі жігіт жарысып кетті.

Таң атқанда жел басылып, жауа бораған боран айығыпты. Алыстағы ак белден жаңа көрінген күн қып-қызыл екен. Қысылып, киналып шыккандай. Екі жактағы сұрғылт бұлттарға қызғылт-сары рен беріп, құлактанып түр. Маңайда шаңыт бар. Бірнеше күн ұдайы сокқан қатты жел енді бәсендеп, аяқтап келгенде жаяу борасындал қояды. Шытырлаған аяз білінеді.

Дәркембай Абай талсырған жұмысты дұрыс түсінген. Түннен бері дәл таң атып, ел тұрганша тыным таппаған. “Өзіндейлерге айт!” деген сөзді ол анық ұнаткан. “Малы бардың несі қурайды. Колы ұзынның өрісі де кен. Сыйластықпен, жегжаттықпен немесе, тіпті, азын-аулақ ақы бे-румен де Ыргызбайға, Құнанбай, Байсалдарға сыйысып кетеді. Бексе бастыны көргенде, көп көреді ғой. Азын-аулақ талшығынан айрылса, шұбырып, кор боп кететін де сол ғой!” деп, Дәркембай өзі көптен айтып келе жатқан осы сөздерін Базаралыға да айтқаны бар.

Көптің күйін зілді қып айтқан Базаралы да осындаі кісілердің аузынан анық жайларға мейлінше қанған болатын. Сол Дәркембай Абайдың сәлемін ылғиғана Қарабатыр, Торғай, Борсак, Жуантаяқ сиякты осы маңайдағы жерсіз, малсыз елдерге таратты. Солардың ішінде де 15—20 қойлы, 30—40 қойлы әлсіздерге барды.

Мұсақұл, Жидебай, Барак сияқты үш үлкен қорыкты жағалай отырған саны көп, дәрмені азғана ауылдарды құншығыс жақтан бастап, құнбатысқа шейін шарлап шыққан.

Аязды, боранды түнде асығып кеп, терезе қаққан жүргінші, әдеттегідегі сүйк хабар өкелген жок. Үміт хабарын жеткізген. Жұрт үш күннен бергі боран туралы: “Қолда барды өп кетті” деп қойған, ышқынып кеп шуылдай түсіп, терезені дүбірлетіп, үскіріп сокқан жел үйкіны қуған. Кәрі-құртаң жалбарынуда. Шаруа иелері күрсінуде. Ер-азамат, катын-қалаш бел шешуден қалған. Құндіз-түні дамыл алмай, мал қораның ішін шарлайтын.

Маңындағы тәбешіктердің боз қарағаны болса, шауып өкеледі. Жақын жердегі ши атаулының басын қүзеп, қолтықтап келген болады. Тіпті, болмай бара жатқанда, онсыз да жаман, жыртық қораның тәбесіндеңі қамысын сүрып берген болады. Бірақ ол талшықтары қарлығаштың қанаты өкелетін тамшыдан да әлсіз еді. Арамза туған қойына бере ме? Сүтін күткен бірлі-жарым сиырына бере ме? Болмаса, жапа-жалғыз түйесіне асата ма? Қайсысына берсе де қарық қылмайды. Тек, әйтеуір, соңғы еңбегін, “өзге өлсе де, осы қалса екен” деген шаруа сүйенішіне ұсынған болады.

Ауқатты көрші мен жері жақсы сыйбайластан үміт ету бұл елдерде жок.

Дәркембай мына түнде сол сөнген үмітті сергіте келді.

Сонымен дәл күн шыға бере, Құнанбайдың үш қорығына қарай жан-жақтан мал шұбырды. Бұл кезде Абай мен Ербол ат үстінде болатын. Ұзын қорыкты жағалап, желе шауып отырып, әр ауылдың шоғырларын қарсы алғып жүр. Азын-аулақ қойлар мен тәртті-бесті ірі қораның айналасында қатын-қалаш, кәрі-құртаң, ер-азамат көп-көптен келеді.

Жарап қатқан қойлардан ажар кеткен. Жұндері үрпіп, үйисып қалған. Жамбастары сарала боп баттасып қалғандары бар. Анда-санда шыдамсыз ешкілер бақырып-бақырып тұрып, омақасып жығылып та жатыр. Бірнеше ауылдың өз қыстауларынан осы қорыкка қарай жүрген жолы қадау-қадау белгі қалдырынты. Ол белгілер: ұшып өлген ешкі, лақ, арық тоқтының өлімтігі. Ақ қардың үстінде, кен жазықта қарауытып қалып жатыр.

Қой алты күн аштыққа шыдайды десуші еді. Мынау түрлеріне қарағанда, бұл малдардың аштығы өбден шынына жеткен көрінеді. Енді екі-үш күн өтсе, тегіс жусайтын халде екен.

Қарды бұзып жүретін мұршалары да жок. Сондықтан бірен-саран көтерем жылқы мен арық түйені немесе жалғыз-жарым сиырды қойдың алдына салып, соған қар бұзғызып келеді. Ашыққан қойлар, алдарында әрен ілбіп келе жатқан ат пен сиырдың күйріғын жалмап қояды.

Осындағы тегіс кем-кетік, дімкәс болып, ілбіген сорлы малдың айналасындағы адамдар да жүдеп, салдырап біткен екен. Қартан жандардың беттерінде өжім қалындалты. Барлық жүздер қуаң тартқан. Белдер жінішкеріп бүгілген.

Киімдері жыртық, жүден. Бастарына ескі-құсқы ораған өйелдер ғана емес, сақалды ерлер де бар. Аяқтарында, көбінесе, сырған киіз...

Қорықтың шетіне ілінер-ілінбесте, барлық жұрт күрек, шоттарын омбы қарға салып, шидің тубін, корық үстін аршуға кіріседі. Абайлар әр топты бір-бірінен алысырақ түсіріп, жер көлемін кенірек беріп жүр. Үш корықтың бір қасиеті қалың шилі болушы еді. Шенгел, итмұрын сиякты бұталары да көп. Омбы қар корықтың шет-шетінде қалың болғанмен, дәл шилдердің ішіне кіргенде оншалық қатты емес, күпсек екен. Және аршыған жердің кай тұсынан болса да, қалың шөп шығып жатыр.

Осындай жерлерге жетуге жараган мал тегіс талшық ала бастады. Абай мен Ербол жұрттың көбін орналастырып болған кезде тұс болды. Қорықка келген ауылдардың жыны саны елуден асты. Тәкежан жалғыз сиырдан қоритын қорықка, бүгін түскен қой саны мыннан асып тұр. Ірі қара көп емес. Неше күннен бері қарды қанша тепсе де, астынан құр тақыр көріп келген азын-аулақ аттар енді сонғы күштерін өлмес қамына салып жатыр.

Абай бұл келген елдің бәрін көріп, жай-күйлерін сұрастырып, тегіс жайластырып шықты. Бүріскең мал мен жүдеген жандар бағанадан бері Абайға үлкен ауыр ой салды. Жаз жайлауда, арқа-бас кең шақта ғана елдің іргесі бүтін, белі бекем сиякты көрінеді. Ұныау жұттың күндері қалың көптің соншалық панаңыздығын, қорғансыздығын көрсетті.

Жиырма-отыз қойы бар, үш-төрт қарасы бар үй — қалың елдің көшілігі. Жыл он екі айда ішері, мінері сол. Сояры, сатары да сол. Киер киімі, бас панаңы да сол айналдырған аз түяқ. Аман тұрған күннің өзінде бұл қандай тапшылық. Ал бүгінгідей қысылған шағында, мынандай апат, ауыртпалық көрген шағында, қаншалық әлсіз, осал. Осы азын-аулағынан айрылса, тірлік не болмақ? Кешегі “іргелі ел” деген, “жұрағат, жұрт” деген осы-ақ болғаны ма?

Жұт деген жоқшылық, қысталан, апат деген осындай бол қақ қасына келгенде, Абай ел тірлігінің барлық қайғылы сорын көрді.

Өз ойының ауыртпалығы Абайға барлық тірлікті соншалық татымсыз, жалған етіп көрсетті...

Малдарын күресін қардың арасына тығып, қоянның кеуегіндегі оптың ішін панаңаған жандарға жаны ашыды.

Әрбір ауылдың үлкендеріне сонғы рет қайтадан соғып:

— Тонғандарың мына тұс-тұсындағы ауылдарға барып, жылынып қайтындар. Бір-бір мезгіл ыстық ішіндер. Осы корықтарда отырған ауылдардың бәрі де ағайын фой. Кумайды. Жасқанбандар!.. — деді.

Онсыз да малдары үшін Абайға алғыс айттып жатқан көрілер енді біржолата жұттан құтылғандай көтеріліп қалды.

Абай осы бетінен аттан түспей жортып отырып, үш корықтағы бар қыстауды аралап шықты. Әр ауылдың Ызғұтты сиякты үлкендерін және, әсіресе, ас иесі кексе катындарын тыска шакыртып алыш:

— Ұныау апаптеп алысып жатқан ағайынға қайырым етіндер! Ауылда неше қазан болса, соның бәріне ыстық істеп, күніне бір-бір рет корек беріндер! — деп, қадағалап, тапсырып шықты.

Осымен әр ауылдың күтетін аш-арығы белгіленіп, тұс-тұсындағы тұтіндерді меншікеп алды.

Абай мен Ерболдың ең соңғы келгені Мұсақұлдағы Тәкежан аулы. Тәкежан өзі жок екен. Ол тұнде Жұмағұлдың хабарын естісімен Абайға бармай, тұра Қарашоқыға тартыпты: “Содыр, сотқар” Абайдың үстінен Құнанбайға арыз, шағым өкеткен.

Енді Тәкежан қорасының алдына келіп, өзі аттан түспей тұрып, Ерболды үйге жіберді. Қайнысының шақыруымен тыска шықкан Тәкежанның келіншегі Қаражан тістеніп, сұрланып келеді. Ұзын бойлы, кесек мұрынды қара сүр келіншек, тегінде, зілді, зәрлі болатын. Өз күйеуіне қыжал мінез көрсетіп, қысып-қымтап ұстаушы еді. Жас та болса, қытымырлығы айқындалған, ас пен дүниеге сарап бола бастаған. Ол мінезі күйеуіне сай келіп, осы кездे бұл үй тез байып келе жатыр. Ұлжан үйінің молқолдығын ұнатпай, ертерек сөз шығарып, еншіні тез алғызған да осы Қаражан.

Ол Абайдың Тәкежаннан кіші бола тұра, жақсы атты жігіт бол бара жатқанын жактырмайды. Қызғанып жактырмайтын. Абай да женгесінің сол ішін біледі. Қаражан тақап келсе де, Абай амандақан жок.

Аз ғана тебіне түсіп, көк аттың тұмсығын түндегі Жұмағұлдың кеудесіне тірегендей, бұған да тақап қойды. Келген жұмысына тұра кірісті.

— Күйеуін менің үстімнен шағым өкетілті ғой. Мен өз жазамды өзім тартып жатармын. Ал қазір саған міндет тапсыра келдім, соны бұлжытпай орындаіссың, білдің бе?

— Не міндет?

— Мынау маңайдағы ел жұтап, қырылып жатыр. Бас аманда пішенінді шабатын, құдығынды қазатын, малынды суаратын, барып-келиңе жүретін сол ағайын болатын. Қазір қысылып, басына күн туып кеп тұр. Малдарына жайылыс бердік. Өз қыстаулары алыста. Күн болса сұық. Осы мандағы барлық ауылға кісі үлестіріп беріп келеміз. Біздің ауылда 40–50 жан болады! Орын жетпей жатыр. Жана өздеріне атап тапсырдым. Сенің аулыңың тұсында жиырма кісі бар. Төрт ауылдың адамы. Соларға күніне бір мезгіл ыстық істеп беріп отыр...

— Өй, шырак-ау, о не дегенін?.. Біздің үйімізде өзіміз ішерлік азықтың өзі жок.

— Отірік айтпа! Әнеу күні ақ шомшыдан алғызған үш қап ұның бар. Тіреліп тұрган бес қап бидайың бар. Соғым етің бітпек түгіл, орталанған да жок. Барынды түгел санап кеп тұрмын... Бұл жолы қалжыңым жок, бар шыным. Үлесесің мынау аш-арық жүртпен! Қарсылассан жақсы болмаймыз.

— Е, өзіміз аш қалсын дейсін бе? — деп, Қаражан қырыстана берді. Абай қатты долданып, ақырып жіберді:

— Аш қалмак түгіл, қырылып қал!.. Бересін!.. Бермей қырыстанып көр осыдан! Күнде кешке кеп тексеріп тұрамын. Орында масаң, өзіңнен көр! Мені тап осы өнірден айдатып жібермесе, сендік әлім бар. Масқара қып тұрып көндіремін! Білдің бе!.. Қолымнан алатын Тәкежан жок.

Көзінді ашып қара! Орындастын, сол! — деп, қадалып қарап, үндемей тұрып қалды.

Он қолы ұзын қамшысын қымтып үстай бастаған екен... Қаражан соны байқады да, жауап айтқан жоқ. Түнде Тәкежан аулының үстіне кеп орнаған Дәркембайлар. Абай жана Дәркембайдың өзін ере жүр деп шакырган-ды. Қазір сол да кеп жеткен екен. Анадайдан құлақ салып, Абайдың ашулу үнін есітіп келе жатыр.

Қасына Дәркембай келгенде, Абай Қаражанға тағы түйіле қарап тұрып:

— Міне, сенің аулынан ас ішетін кісілерді мына Дәркембай бастап кеп тұрады. Жалғыз өз үйін емес, осы ауылда неше тұтін, неше қазан бар, соның бәрін асқызып отыр. Бар аулың қызмет етсін! — деді. Қаражанда әлі де үн жоқ.

Абай атының басын бұра беріп, Дәркембайға:

— Сен бұл ауылдың күйеуі емессін! Күмілжіме, білдің бе? Жұмыснан келгенде, тұра “ас бер!” де... Бермесе, бөгесе менің тап өзіме қолма-қол кеп айттып тұр. Осыдан айтпай, жасырып қалсан, Дәркембай болмай, қатын боп қал! Үқтың ба? — деді де, Абай жүріп кетті.

Таңертеннен тыным алмаған Абайлар Жидебайға екіндіде жетті. Келсе шешелердің үйінде Тәкежан мен жорға Жұмабай тосып отыр екен. Тәкежан түнделетіп шауып отырып Құнанбайға жетіп, енді Қарашоқыдан Абайға арнап бүйрік әкелген.

Абай Ұлжанның шакыртуымен үйге келді. Жолшыбай даланнан, шошаладан, ауыз үйден өтіп келе жатып, Абай бұл ауылдың неше алуан қамдарын көрді. Бар жерге қазан асылып, ыстық істеліпті. Үш жерге үлкен ағаш келіні орнатып алып, жұмысшы қатындар келі соғып, бидай түйіп жатыр. Піскен казандардан астаяу-астаяу көже мен азын-аулақ ет түсіріп, үй-үйлерге әкетісіп барады. Аш-арықты құтуге Абайдың шешесі кіріскең көрінеді. Қөктемде, азық азайған кезде, бір үйден мол тамақ табу онай емес. Құту де бір күн емес, бірталайға баруға мүмкін. Сондықтан бидай түйгізіп, көже істеуді өнімдірек көрген тәрізді.

Карсы үйде бір кезек боп келген он бес-жырымадай ерек-ұргашы, сол ыстық асты ішіп жатыр екен. Абай астарын қымсынбай ішсін деп, ол үйге бармады. Ұлken тамға кірді.

Келген жерде сәлем беріп, жорға Жұмабаймен амандассада Тәкежанға қараған жоқ. Екі туысқан суық кездесті. Аз отырған соң Жұмабай Абайға әкесінің сәлемін айтты. Бірақ Тәкежан түндегі булықтырған ашу үстінде көп жайды анғармапты. Шағымын аз ғана ғып апарыпты. Ол Дәркембайды ғана сөз қылған екен. Мына бүтін таңдан бері манайдағы тамам елдің келіп, ошарылып жатқанын жеткізбепті. Дәркембайдың өзін келтіргенді сүмдік көрген Тәкежан мынандай бәле болар деп, тіпті, үй-ғармаган-ды. Қазірде осы ауылға кеп білгелі, біржолата жарыла жаздалап отырған.

Жұмабайдың айтуынша, Дәркембайды паналатқанды Құнанбай теріс депті. “Татымсызға еткен жақсылықтың қайырымы жоқ. Дәркем-

бай менің басыма бір кезде қас ойлаған адам болатын. Оның амандығы да өзіне олжа. Абай жақсылық істейім десе, досқа істесін. Мынаған ара түспесін! Қайтарсын!” — депті. Абай бұған көнген жоқ. Және ұзак жауапта айтқан жоқ...

— Әкем елге өнеге айттар мұсылманымын дейтін. Мұсылманшылық қаза көрген халыққа ракымшылық етуді фарыз етеді. Тәкежанның дегеніне иланбасын. Мен мұндағы халыққа уағда беріп койдым... Асырап жатырымын. Ренжімей рұқсат етсін! — деп бір қойды.

Тәкежан тырсып қүйіп отыр еді. Үрса жөнелді:

— Ондай сопы болсан, басына сөлде киіп, Дәркембайға арнап құшыр жисаныш!

— Қажет болса, құшыр да жиям. Халық қырылар болса, амандығым садаға!..

— Ендеше бар, әне, ел актап кет!..

— Оған кетуден бұрын, әуелі өзімде бар мен сенде барда ортаға шығарып, үлеске салып кетемін.

— Онсыз да салыпсың ғой!.. Бір Дәркембай емес, қыруар елді қаптатыпсың! Сен бір өзің емес, бәрімізді қара жерге отыртайын депсін!.. Ол, ол ма? Ең әуелі мына шешелерінді де аштан өлтірерсін, бүйтіе берсөн!

— Шешелерімнің камын сен жемей-ақ қой, білдің бе? Менің аналарым інде жатқан суыр емес, анау сенің Қаражан деген сарың қатының сияқты. Барын ортаға сала біледі. Халық көргенді бірге көрсе де, қабак шытпайды. Мен осы кісілердің өздері тапсырған соң істеп отырмын. Өзінің қарынбайлығын әкеп мұндағыларға пана қылмақ қой... Үйдегенше, осы аналардың тәрбиесінен садаға кетсөнші Қаражан екеуін! — деп, Абай Тәкежанға қатты қадала қарады. Соңғы сөздері өкенің балаға ұрысқанындағы бір түрлі ірі, салмақты.

Тәкежанның бұдан арғы айттайын деген жауабын Ұлжан айтқызыған жоқ.

— Жә, жетті! Болды енді екеуінің салысусын! — деп тоқтатып қойып, өзі Жұмабайға бұрылды да:

— Сен енді кайта бер! Абай бұндағы аш-арық ағайынды шақырып қойыпты. Біз болсак, барымызды бөле жерміз. Әзір қысталан жоқ. Біз үшін киналмасын ондағылар. Беріп жатқанымыз өз сыбағамыз. Баласының абыройын тәкпесін, екі айтқызыбасын елге! — деді.

Тәкежан ұрыстан тоқтаса да, шеше сөзіне көнген жоқ. Мойның сырт қайырып, тымағын киді де, шығуға айналды. Мұның осы ажарына қарап қойып Ұлжан қатты сөйлемді.

— Эй, сен ана Қаражанға сөлем айт! Аулына барған аш-арықты қыңыратқымай, он шыраймен күтсін, күтірмасын!.. Ол өкелген мал жоқ! Көзін ашып қарасын! — деді.

Тәкежан мен жорға Жұмабай кетіп қалды.

Бұлар үш қорықты түгел аралап шықты. Келген ауылдар мен барлық мал санын көріп, санап алды да, Қарашоқыға қайта тартты. Ендігі шағымдары, тіпті, үлкен болатын.

Қыруар мал мен дүйім елді бұлай жосылтып келтіру Абай мен шешелерінің ісі емес. Ондайды істесе, жер-дүниенің иесі Құнанбай гана істеуге болар еди.

Абайдың бұған жеткені — өкені елемегені. “Жер мұліктің иесі өзім” деген. Құнанбай Жидебайдағы істер туралы Жұмабай мени Тәкежан сөздерін түгел тындал алды да, Абайларға енді ыза болды. Шынында, бұл міnez ырықтан шығып, құрық әкету.

Әкесінің ашуланған пішінін байқап, Тәкежан ырза бола бастады. Томырылған ашумен қатты бүйрек айтар деп дәмеленіп еді. Бірақ Құнанбай мұның көзінше шешілген жоқ. Тек қана: “Тыю салу керек” деді.

Сейтті де бұл екеуін қойып, Жақыпты шақыртты. Тәкежанға: “Қайта бер” деп бүйрек етті. Келесі күн таңертең Жақып Жидебайға келіп, тағы да Зеренің үйінде отырып, Абайға әке сәлемін айтты.

Әке жағынан екінші рет кісі келіпті және жұмыстар тұсында, ауыр бүйрекпен жүретін Жақып келіпті. Осал белгі емес. Тегінде, ауыл-аймақ болсын, ағайын ортасы болсын, Құнанбайдың сәлемдерін өркашан жіберген кіслеріне қарай, салмақтап танитын. Мысалы, “алып кел, айдап кел!” дегендегі бүйрек болса, ол Қарабас, Қамысбай сияқты атшабарлар түрінде келеді. “Айтып, білдіріп кел!” десе, Үзғұтты, Майбасар боп келеді. “Ұғындыр да бағындыр!” десе, жорға Жұмабай пішіндес болады. Кейде ондай сәлеммен Құдайберді, Абай да жүріп қоятын. “Қорқытып, ызғар тастап, үйіріп кел!” десе, осы Жақып шығады. Ол бірақ рулар арасындағы келелі сөзге, іргелі кенеске жүретін. Ал іс, тіпті, үлкен боп, көп елмен қаржасатын кез болса, ондайда Қаратай шығады.

Мына жолы Жақып кепті. Абай жанағыдай сәлемшінің ауысуына қарап, Қараشوқыдан шығатын бүйректың саты-саты салмақтанба бастағанын еске алды. Іштей өзірленіп отыр.

Түсі салқын, томсарған, ашулы сияқты. Жақыптың жүзіне қарамай, қырындау отырып, барлық сөзді киястана тындал отыр.

Құнанбайдың бүйрекін айтудан бұрын Жақып бірнеше дәлел айтты. Өз сөзі қып айтса да, Абай төркінін танып отыр. Әкесінің ойы мен сөз тәрізін бұл күнде Абай онай танитын болған. Жақыптың айтудынша, әке бастайтын іс бар да, бала кірісетін іс бар. Екі арасын айыру керек. Балаға өкенін ісі де абырой өпереді. Әкеден кигаш кетіп, өздігімен кіслік іздеу балаға бедел бітірмейді екен.

Абай мұны місе қылған жоқ. Баласының кіслігін ойлап, абыройлы болуын тілейтін әке мінезі де болады. “Өз ықтиярын, өз әмірін баласының мойнына, үнемі кескек қып тағып отырмайтыны да болады” деді.

Жақыптың екінші сөзі: — “Жер беріп паналық етсе, қысылып отырған малды-басты ауылдар бар, соған ету керек. Қүндердің күні керекке жарайды. Мыналар кім? Бұлардың бәрін жисан, тым құрыса, бір аттың сауырын, бір түйенің комын да бере алмайды” деген еді. Бұл сөздің шетін Жұмабай да айтқан.

Оған Абай тағы да көнген жоқ. Жақыптың айтқанын “Құда тамырмен істейтін алық-берік” деп бағалады. Оның аты қайырым емес, жақсылық емес. Көпке мәлім сауда деп таныды.

Абай дау айтып болмады. Соңан соң Жақып қатайып алғып, салмақ салды.

— Сен өзің мал иесі, жер иесі ме едің осы? Сен тапқан не бар еді? Мынау ісінмен әкенін җиган-тергенін шашқалы отырған жоқпышың? Осы ауылдағы мал мен Тәкежан қолындағы мал ертен қоса жұтайды. Тым құрыса, мына шешелерінің талшығын аясаншы! — деді.

Бұл да жаңа сөз емес. Бірақ кеше Тәкежанға айтқан сөзді Жақып-қа айтуға болмайды.

— Сөзіңіз дұрыс. Мен, тегі, шешелердің ырзығын шашып, қиянат етіп отырмын ғой! — деп кекетіп қойды. Зереге қарап, — Ал мына отырған жалғыз менің шешем емес. Әкемнің де шешесі. Мал-дүниенің шын иесі осы кісі. Ендеше, бәріміз де әжемнің төрелігіне тоқтайық. Не дейді екен? Қазір өз ауынан естіңіз! — деді де, Абай әжесінің қасына таман сырғып келді.

Әжесінің бұл күнде өні қуарып, қатты жүдеген. Әжім атаулысы бір түрлі молайып кеткен. Абай жақындағанда ол құлағын түрді. Немересі айқайлап сөйлеп, барлық жайды айтып берді. Қыска айтса да, ұғымды айтты. Бүйрек пен байлауды бір өзінен күтетінін білдірді.

Зере құрсініп отырып, қабағын түйді де, Жақыпқа қарап:

— Балама сәлем айт! Көп өмірім қалған жоқ! Зарлаған аш-арықтың қырғынын көрерім қалды ма? Жетім-жесір, көріп-көсердің телегейтініз жасын көрерім қалды ма? “Мені енді ал” деп тілеп отырмын жаратқаннан. Жаназаға жиылған жұртты да ас беріп асырайды ғой. Тимесін, кумасын! — деді.

Жақып бұны естігенде іркіліп, үндей алмай қалды.

Көрі әжесін осындаи зар тілекке жеткізген мінездерге Абай күйіп кетіп:

— Өнеки, шешенің қамын жегендерің шын болса, жылатпасандаршы! Құғызбаймын! — деп бір-ақ байлады.

Жақып Зере сөзінен соң қайтынқырап қалса да, Абайға ызгар тастап кетпек.

— Не деп отырсың өзің? Біреудің бетінен алайын дегенбісін? Сөзіңің анғарын мен ұнатқам жоқ. Тіліңе уакып бол! — деді.

Абай бұл тұста да ашуынан қайтқан жоқ.

— Не деп отырғанымды түсініп отырсыз. Мұндағы жұрт қызыл қарын жас бала емес. Өлмесін білетін болған. Өз қамын өздеріне ойлатсын да, тыныш жатып, анау қызығын көрсін! — деп салды.

Бұл күнге шейін Құнанбайға қарсы мұндаілық сөз қатқан Ырғызбайды Жақып көрген жоқ-ты. Абайдың тұспалын ұқса да, қазір ол жас жігітті аса тентек санады.

— Доғар! Доғар, шырағым, ендігіні! Мына сөзінді мен айтып бармасын? Бірақ исі Ырғызбайдың жүрегін шайлықтыратын сұық сөзді сенен есіттім деп кетермін!.. Сол да жетер болды! — деп атқып тұрып кетті.

Абайдың жаңа кейінде кеп айтқан тұспал сөзінде көп мән бола-

тын. Ол Құнанбайдың осы қыс ішінде істеген бір ерекше мінезін ауызға алған-ды.

Жақып кеткеннен кейін Жидебайға қайта оралған кісі болған жок. Басқа уақыт болса, сөз аяғы бұлай аяқталмас еді. Үнсіз, жым-жырт қалуына да сол Құнанбайдың жаңағы окшау ісінің өзі себеп болды.

Тегі, соңғы екі айдан бері Абай мен Ұлжандар Құнанбайды өкпелі, салқын болатын. Өйткені, Құнанбай осы қыста жасы алпыстың ішіне кіргеніне қарамай, жас тоқал алған. Жидебайды екі әйелі Ұлжан мен Айғызы болса, Карапокыдағы бәйбішесі Күнке болса, солардың үстінен төртінші қатын етіп Нұрғаным деген қызды алды.

Нұрғанымның жасы Құнанбай түгіл, Абайдан да кіші. Сондайлық баласынан кіші қызды аларын Құнанбай үй ішінін ешқайсысына білдірген жок. Бұл жөндегі өңгіме, байлау Қаратаймен екі арасында ғана болған. Жұмыс басталғанда да оқыс басталды. Бас себебі Қаратай болатын.

Откен жазда Қаратайдың қатыны өлді де, көрі ақылшы қатынсыз жүрді. Соған Құнанбай бір күн кездескенде:

— Қатын алуды ойлаймысын? Неге алмай жүрсін? — деген.

Қаратай бұл жайды өз ішінен ойлап, шешіп қойған екен.

— Құнанжан-ая, өзім қатынмын, мен қатынды қайтемін?! — деп еді. Құнанбай ол байлауын макұл көрмеген.

— Олай емес қой, Қаратай. Жас күнінде жолындағының бәрі саған қатын. Құтім керек, көрік болатын шақ дәл осы көрілік қой. Қатынның шын керегі осы шағын, — деген.

Сөйтіп, Қаратайға қатын алғызыды.

Сол Қаратай өзі алған күні Құнанбайды да қозғау салып, “енді айтқаңың шын болса, өзін де ал! Саған да сол айтқаның енді керек. Бардың бәрі баламен, өз қақымен кетті. Саған енді “өзін” деп отыратын оңаша бір жас иіс керек” деген.

Осының артынан екеуі ақылдасты да, Құнанбай алатын қызды тапты. Онысы Нұрғаным болған.

Нұрғаным — Бердіқожа дейтін қожаның қызы. Бердіқожа Тобықты іші емес, Сыбан арасында, Арқат деген тауды мекен ететін. Ол бұл Арқаға беріде келген. Әуелде Қаратайға Туркістаннан шығып, көп туысқан шоғырмен келіп еді. Қаратайдан Арқаға қөшкен үзак жолында осы Нұрғаным бес-алты жасар, кебежеге мінген бала болатын.

Бері келе Бердіқожаның бірталай туыскандары Туркістанға қарай қайта тарташып кетті. Арқаны жерсінбей және “ақ патшага бодан болған елде тұрмаймыз” деп кетіп еді. Өзі қартайып, балалары жас болған Бердіқожа азын-аулақ үйлермен қозғалмай қалды. Сыбан мен Тобықты ішіне беделі бар кожа болды.

Құнанбай, Қаратайлармен, әсіресе, сыйлас еді. Өзі бірбеткей қыңыр және ойдағысын ірікпей сөйлейтін қатқыл мінезді адам. Көргені мен түйгені көп. Дін жайына жетік, молда кісі. Құнанбай сонысын ұнатып, әрдайым өңгімелес, мәжілістес бола беретін. Сол Бердіқожаның Бұрахан деген баласын өз аулына шакырып, бірталай уақыт конак етіп те жібе-

ретін. Қарқаралыға барған бір сапарында қасындағы нөкерлерінің ішіне қосып, ертіп те жүрген. Құнанбай, тегінде, жігіттің денелі, бітімділігін ұнататын. Бурахан аса сұлу және денелі жігіт еді. Соның тұлғасын тамаша етіп, бір күні: “Бір үйдің ішіне жүз кісі кем-кетікті жиып, соның ортасына Бураханды кіргізіп отырғызып қойса, аналардың кемдігі көзге көріне ме?” деген. Осындайлық бітім-тұлғасын ұнататын жігітінің бірі — Базаралы. Жігітекпен азғантай татулық шағы болса, Базаралыны да мактай беретін.

Сол Бураханның кіші қарындасты Нұрғанымның басы бос екен. Өзі жас та болса кесек, ірі денелі, нұр жүзді болатын. Әсіресе, толқынды қою қара шашы мен бет бітімі бөлек. Жұзіндегі әдемі қызылымен катар, бет тұлғасы да сұлу. Шошақтау біткен үлкен қара көздерінде аса бір қайратты ашудың және естіліктің оты болатын.

Осы Нұрғанымды Қаратайдың ақылымен Құнанбай тоқалдыққа үйғарды да, Бердікожаға кісі салды.

Көп катын алу өзірше өз тұқымына салт болмаған қожа өуелде үркіп кетті. Және Нұрғаным мұның жақсы көретін баласы еді. Өзі ерке, тентек қызы болса да, көп какпайтын. Құнанбай сәлемін есіткен жерде, Бердікожа томырылып қалып:

— Е, мен баламды көрі Құнанбайға кішілікке беруші ме ем?! — деді. Бірак әкенің бұл арынына Кожаның өзге балалары жібермегі. Бастьығы Бурахан боп салмақ салып, екі-үш күнде көндіріп берді.

Құнанбай аулына жиі барып, ат мініп, ойын-сауық салып қайтып жүретін Бурахан қарындастын беріп, туысқан болуды катты ұнатқан-ды.

Бердікожаның көнген хабарын алсымен, Құнанбай қалың малды, жыртысты бір-ақ жібертті. Сөйтіп, осы бір қыстың ішінде Нұрғанымды алып та қойды. Ұлжан мен Айғыз жаңа тоқал хабарын Құнке жіберген сәлемшіден естіген. Ұлжаның өз басы бай қызғанайын деген ойда болмайтын. Ер жеткен төрт ұлы бар. Және немере сүйе бастаған тоқтамды ана. Құнанбайды бұл күнде бай деп те санамайтын. Ол — балаларының әкесі. Көп өмірі, көп азабы, көп машық мұны табыстырған жайғана туысы сияқты. Содан басқа сезімдер суалғандай еді.

Бірак сонда да ол Құнанбайдың қатын алғанына қарсы болды. Жорға Жұмабайды шакыртып ап: “Біздің тілді өмірде бір ескеретін болса — алмасын, реніш туады. Балаларынан үялсын, олар ренжиді” деген.

Ұлжан өзі естіген хабарды Абайға айтқан еді. Сонда Абай бір түрлі катты түршігіп, жиреніп кеткен. Әкесі туралы аса қатал сөйлөп, сынап кеп: “Әке деп сый көруден қалсын. Біржолата жат болсын деген міnez ғой. Осыншалық қыруар жанды адам құрым санамағаны ғой. Шешемен неге ақылласпайды? Өмір бойғы жолдасы — сендермен неге санаспайды? Бізден кіші қыз алып отырып, солар үялар-ау деп, бізді неге ойла-майды? Құптамаймын! Қайта кінәлаймын! Сен де мақұлдама!.. Әйтеуір, бізді адам санамаған жан ғой. Отқа түссе де, жалғыз өзі барып түссін. Ренжітіп кеткенін біліп кетсін! Айтып жібер!” деп, шешесіне Жұмабайды өзі жеткізіп берген.

Құнанбай Ұлжан сөздерін естіген сон, Құнкемен сөйлесті. Оған біраз жылы ұшырап: “Өзгелер ақылсыз болды деп, сен желікпе! Сен ақыл тап та, мендік бол!” деген.

Құнке әрқашан бұқпа есепке бейім тұратын. Ұлжанның балалары көп. Оларға болысып отыратын Зере де бар. Сол себепті Жидебайдағы ауылға Құнанбайдың қырын қарап жүргенін әрдайым өзіне пайдалы коретін. Әсіресе, Ұлжанның айналасындағы ұбірлі-шұбірлі молдықты, кендікті сүймейтін. “Түбінде солар көптейді-ау!.. Артық ұлес, ұлken сибаға өкетеді-ау!” деп, үнемі қызғанумен болатын.

Мынау ұлken іс байының өмірі үшін, тіпті, өзі үшін де өзгеше болатынын Құнке біледі. Басында қөнбейтін боп, наразылыққа беттеген.

Бірақ сол наразылығының үстінде де Ұлжанды бақты. Егер бұл тулап, байды үркітіп жүргенде, Ұлжан көніп қойса, жаман болады. Байдың сүйенішінен біржолата айрылып калады. Сол себепті, өзінше күлшік ойлап, Ұлжан жағына тұрткі салған. Ол жақтан ойдағыдан қарсылық келді. Құнанбайдың күйдіргендей наразылық айтыпты. Енді бұл тұста Ұлжан арқылы келетін Құнкеге деген қауіп жок. Соны ойлады да, Құнанбаймен шындастып келгенде, Ұлжанды жамандап шыға берді. Өзі кең ақыл болған боп рұқсат етті. Және “Нұрғанымды өз қолыма өкеп түсір! Менімен бір болсын! Ұлжан күн көрсетпес” деп, тіпті, қамқор боп та шықты. Сол Құнкенің дегені болды да, Құнанбай Нұрғанымды Қарашоқыға келтірді. Бірақ осының орайына, екі айдан бері Жидебайға қатынасқан жок.

Сейтіп, Жидебайға Жақып пен Жұмабайларды көлтіріп жатқан істің кезінде, Құнанбаймен ұлken аулы араздық халінде еді.

Жақыппен сөйлескен сөздің аяғында Абайдың тұспалдаған, түйреп откені осындағы ескі жара болатын. Күйзеліп жатқан көрші елдің ауыр күйі соған кеп қосылған. Ішті-тысты екі жараның уыты бірігіп кеп, Абайды осылай еткен.

Әлденеше айға бергісіз боп созылған он бес күн өтті. Шаруаларды күйзелте бүрістірген ауыр қыстың аяғы осы болатын. Биылғы жұтты халық сонғы қардан, ұзак бораннан көрді. Әсіресе, осы көкек пен мамыр арасында көрді. Көктем айы деп санайтын мамыр соншалық сұрапылдай тигендіктен, жұттың атын “мамырдың жұты” деп, бұрынғы жұттардан бөлек санады. Кейде “ак қардың” жұты дейтін. Онысы да мамыр ішінде жауған сонғы қарларды атағаны.

Кедей көршілер Жидебайға кеп тығылғанға он бес күн өткен сон, күн жылынды. Оңтүстіктің жылы желі, ескегі сокты. Осыдан бір ай бұрын сокса, жұрт оны “жыл өкелді”, “игілік өкелді” деп, қуанышпен қарсы алар еді. Биыл қуанта алған жок. Бірақ сонда да қалғанды күтқара келді.

Абай мен Ұлжан Құнанбай бүйріғынан құтылған сон, бар ынтасын көпті күтүге жұмсаған. Солардың малы мен өз бастары бұл екеуінің ерте-кешті дамыл алмай ойлайтын міндеті боп алған. Абай құнұзын ат үстінде жүріп, катты жүдеді. Қап-қара боп, тотығып кетті.

Бірақ Дәркембайларға арналған еңбегі мен бейілі текке кеткен жок. Елу ауылдың мың жарымдай қойы мен барлық ірі қарасы шетінен жан сактап, аман қалды.

Көктемнің ескегі соға бастасымен, маңайдың қары ағыл-тегіл тез кетті. Бір ғана қорық емес, адырлар, далалар да әр жерінен ойылып, карауыта бастады. Мезгілінен асып, ұзак жатып қалған қар енді, тіпті, асыға жөнелгендей болды. “Жер аяғы кеңіген” дегендей уақыт келді.

Күн көзі де әбден жылынып, аспанда жазғытұрдың ақ мамық бүлттары жөнкіліп көшті. Жидебайға жиылған ел осы уақытта өз қыстауларына жетуге асықты. Іші аман қалған саулықтардың алды қоздай бастаған. Өзгеге пана талса да, өз төлдері бар мынау ауылдар жас қозыларға пана таба алмас еді. Қауырт шұбап келген ағайын, енді бір-ақ күн ішінде сөз байласты да, тезінен қайта серпілді.

Кетер кезде барлық кәрі-жастың Зере мен Ұлжанға айтқан алғысы үшан-теніз болды.

Конақтар сейіліп болған күні Ұлжан қыскы соғым мен сүрдің така біткенін айтты. Кәрі қойшы Сатай да осы күні бұл ауылдың өз шығынын есептеп кепті.

Көп қойдың күрек аршуы ойдағыдай болмаған. Сондыктан дәл осы он бес күн екі жүз қойды әкетілті. Абай атқа мінген сайын, қыстау маңында өлген қойлардың саны молайып келе жатқанын байқаса да, ауылға айтып келмеуші еді.

Үш қорыктың иелері боп отырған бес-алты ауылдың ішінде мұндаш шығынды көрген жалғыз осы Жидебайдағы ауыл. Тәкежан болса, қолдағы малынан жалғыз тоқты бермей, аман шықты.

Жұт көлемін халық атаулы тек қыстаудағы малдан айырмайды. Қар әбден кетіп, жер дегдіген кезде отардағы жылқы қайтты. Анық сор көрген жануарлардың ажары осы жылқыда болатын. Талай күн бойында ілбумен ғана жүріп, Жидебай тұсына жеткен Құнанбай қосы сан жағынан бірттай кеміл қапты. Әсіресе, шошытатын жылқының түсі. Нелер атпал айғырлар мен сақа биелердің өзі де алты айлық аурудан тұрғандай, көлеңкесі ғана қалған. Жундері ұзарып, үрпиген. Аяқтары жуандап, сүйек-сүйегі адырайып кетіпти. Тарамыс, шандыр атаулысының бәрі білініп тұр.

Жылқы ішінің тағы бір жат көрінісі — арасында құлын жок. Аман қалды деген Құнанбай жылқысы мен барлық Үрғызбай қостары және бірен-саран Сүйіндік, Байсал, Байдалы ауылдарының қостары. Бірі артынан бірі ілесіп, жылжып, сырғып келіп жатыр. Бөрінің халі де мұсылман кітаптары суреттейтін мақшар күніндей. Адамзат өлшеусіз ұзак заман көр азабын шегіп жатып, акырет күні кебіндерін жамылып, көлеңкедей қалт-құлт етіп бой көрсетеді деуші еді ғой. Мына жылқы тегіс сондай екен.

Құнанбай мен Байсалдар осы қостардың аман қалуына бар күштерін салған. Атыраптағы жері төуір, аз ғана рулағра қыс бойы шапқыншы айдалашықкан. Қостарын қалын қардан қашырып, бір күзектен екінші күзекке салып отырып, әйтеуір, ірі жағын аман сақтап қалыпты. Арық та болса, колға жетті. Қыс кетті. Енді қайтадан қатарға кіреді. Мұның аты “амандық”. Өйткені, өзгеге карау керек.

Басқа рулардың қостары өз халдерін осылай деуге жараса, тіпті, жұт көргеміз жок дер еді. Шынында, көп-көп қостар көз үялтарлық бол, жүрдай бол келді. Қос деген Тобықты ішінде мың жылқыдан мөлшерді білдіретін болса, Торғай, Жуантаяқ, Топай, Жігітек, Бекенші сиякты елдердің бір қосынан қырық-елу, жетпіс-сексен ғана мінгіш қалғаны бар...

Көп елді шошытып, жағасын ұстатқан, тандайын қактырған сүмдыш апат содан білінетін.

Әркім өз аулы, өз жайының күйігіне кетті. Біреуге біреудің катынас хабары да азайды. Көп ауылды жайратып, үй жығып кеткен дауылдың артындағы хал сиякты. Арық-тұрағын күтіп, көктемнің қара суығынан аман алып қалу шарасы жалпақ елді жаппай басты.

Жылқы қамынан аман болған Жидебайдағы ауыл ғана. Қостар келісімен Құнанбай Шынғысқа айдатып алғып, барлық ендігі күтімдерін өзі басқарған.

Күн өбден жылдыңды. Көк те шыға бастады. Енді Жидебайдағы қыстаудың айналасындағы жемтік істеніп барады. Күн асқан сайын соның өзі бір дерт әкелетін сиякты. Ұлжан осыны ойлап, киіз үйге шығып, қыстай басынан жылжып қонайық деген.

Ертең таң атысымен жүк шығартуға бүйірып еді. Бірақ дәл осы күні кешке Зере сырқаттанды.

Көрі әженің сырқаты біліне салысымен қысып кетті. Басында ынқылды қүшті бол, тынысы ауырлап келіп еді. Келесі күні дәрмен азайып, өздігімен қозғала алмайтын болды. Абай мен Ұлжан катты сескенді де, Зеренің қасын күзетті. Сусыны, төсегі, бар күтімі екеуінің ғана мойнында. Өзге жанды көп кіргізген де жок. Жұрт аяғын ауырлайды деп, үй ішін онаша ұстаяға тырысты. Зере науқасының келесі күні түнінде Ұлжан енесінен күдер үзе бастаған болатын. Абайға айтпастан, Ұлжан Қарашокыға кісі жүргізді. Сөйтіп, түн бойы үйшітамай күзетіп отырған келіні мен немересінде Зере таң алдында ең соңғы рет көз салды. Әжесі қөзін ашқанда Абай үміттеніп қалып, қадалыңқырай түсті. Науқас ана бірдеме айтайын деген төрізді. Ол ажарын Абай өзі таныған жок. Ұлжан байқады. Екеуі де катар сырғып, жақындей түсіп, төніп келгенде, Зере бір нөрсені сыйырлай бастады.

Дене күші бітсе де, ойы сап-саяу. Тек үні әлсіз.

— Өнегем... болса... тірлігімде көрсете алдым ба, жок па? Өсиетім болса... құлағым, тілім барында айтып болдым ба, жок па? Қайтейін!.. Енді қайтейін!.. Бүгін мынау әлім біткен шағымда, не дәме етесін екеуін!.. Не күтіп маған телміресін?.. — деді. Осы сөздерін көп киналып, ұзак айтып еді.

Сөйлету зорлық сиякты. Бірдемені айту да орынсыз. Абай екі қолын төсіне қойып, әжесіне тағым етті де, басын иді. Өзінше: “Бар жүрегімнің құрметі, әулиедей ана, саған арналған” дегені. Сөйтіп, аз отырды да, әжесінің екі қолын ұстап, кішкентай алақандарына бетін басты. Иіскең сүйіп отырғанда бірнеше ыстық тамшылар да сол әлсіз жүдеу алакандарға тамып еді.

Әжесі тағы да сыйырлап:

— Қарағым... жалғыз қарашығым! — деп, Үлжан жакқа қарады да, — ананды күт! — деді.

Осыдан кейін тағы бір толастан соң:

— Ішімнен шықкан жалғыз еді гой... Жалғызға топырағым бұйырысын! — деді. Бұл сөзді, тіпті, ап-анық айтты да, қайтып үндеген жок. Көзі тағы да жұмылып кетті. Жанағы айтқаны Құнанбай екенін Абай лезде түсінді. Сол сөзді бастай бергенде, Үлжан басын изеп: “Тыныш болыныз, орындаимыз” дегендей белгі еткен.

Қадірлі ана осы таңға жетпей қайтыс болды.

Абай мен Үлжан таң аппақ атқанша үн қаткан жок. Зеренің дана жүзіне мұлгіп, жүдеп, қадалып отырды. Екеуі де жаңа ғана қастарынан ғайып болған ана туралы өз шерімен, өз ойларымен болып, бар дуниені үмитқан сиякты.

Абайдың өзі ес білгелі шын жақын жанның өлімін көргені осы. Кәрі анасының қазіргі жүзі көкшіл сұрғылт тартса да, бір түрлі бір зор тыныштыққа жеткен тәрізді. Өлім емес, қиналу емес. Қайта көтпен көксеген арманына жеткендей. Соншалық ырза және мейір шафқат нұрын тапқандай.

Құн шыға бергенде, барлық ауыл хабарланып, бала атаулыға шейін тегіс жиылып келген еді. Немерелері мен келін-кепшік үнсіз жыласты. Көрші-қолан, малшы атаулы да шын қүйініп, ауыр-ауыр құрсінді.

Осы таңертенде Қарашоқыдағы, Шыңғыстағы көп туысқан да кеп жетті. Алдымен келген Құнанбай, Құнкелер болатын. Қалған Үрғызбай да осы күні түске шейін түгел келді.

Бұл өлімді барлық жұрт тегіс ауыр алғанмен, жыласқан жок. Үнде-мей күтті. Келесі күн жаназасы болғанда әнеугі елу кедей көршілер де тегіс келген екен. Көп қауым бол, түгел ардақтап койды.

Құнанбай мен Құнкелер Зеренің жетісіне шейін Жидебайда қалды.

Әжесінің артын күттегін кезде мұншалық көп қара құрықтың болғанын Абай өзі үнатпаған. Бұ күнде ешкіммен сөйлескісі де келген жок. Зерені қойып қайтқан күні кешке, әжесінің төсегіне отырып алып, құран аударуға кірісті. Анасының аруағына арнайтын дағдылы құран хатымды молдаға оқытпай, өзі оқитын болды.

Бір жұма бойы сол құранды екі аударып шықты. Осы күндерде ас үстіндегі бір әредікте Құнанбай Абайға:

— Жай аударады екенсін! — деп еді. Абай жауап айтқан жок. Құнанбай мұндауда үш-төрт аударып тастанайтын, сыдыртқыш молдаларды есіне алып айтқан. Абай болса, ішкі себебін айтқан жок. Ол да жылдам оки білуші еді.

Абай анасына сауап болсын деп, құранды өзгеше ықыласпен, асықпай, соншалық мұлгіп, мінажат қып оқиды. Құранның кейбір парасының үстінде ұзак отырып қап, жалғыз, жасырын ойлар да ойлады.

Онысы — әжесінің адамшылық, аналық қасиеттерін жоқтау еді. Өз ішіндегі адад алғысын бағыштау да дүғалық, тілек есепті көрінетін.

Осы жеті күн ішінде, үй оңаша қалған бір шақта, Абай Ұлжанның бір сөзін ұлкен ықыласпен тындады.

Шешесі көзіне жас алып отырып, өз-өзінен:

— Анаң, ана-ақ еді-ау, жарықтық! Осы кісінің өситеті, тәрбиесі болмаса, мен де бір түйіліп қалған ку түйіндей үндемес қатыбас болар ем. Сен екеумізде қарызы бар еді. Тым құрыса, аруагы ырза болсын. Артын жақсы күтейік! — деді.

Абай өз шешесінің де қартайып қалғанын байқады. Мұның да мейірімді жүзінде ой ауырлап, уайым қалындасты. Айтқан сөзін құп алды да, үндеместен бас иді.

Зеренің жетісі толып, құран хатым болған сон, Құнанбайлар қайтып кетті.

Аз уақытта, жылдағы дағды бойынша, жұрт жайлауға көшті. Абай әжесінің қырқына шейін, тыска шықса, ертелі-кеш анасын жоқтап, зар өлендер айтады. Тау басына шығып, даланы кезіп журсе де, анасына бағышталған мұнды ойлардың қасірет жырлары орала береді.

Әсіресе, Шыңғыс асып, көп елдің күйін көргенде, бір түрлі жат, жана дерт тапты. Байқаса, бұрынғы қыруар елдер кішірейіп, бір-ақ уыс болып қалған. Өлкеге сыймайтын малдың орнына окта-текте көрінетін, шашылып жатқан бесті-онды ғана қара бар. Малы аз болған сон, талай ауылдар бірігіп кетіпті. Шыңғыс сыртының ен қоныстары, мол адырлары, иен жайлаулары көбінше қанырап тұр. Сонымен қатар ел ішінде күнірену көп. Жок-жітік, қайыршы көбейіпті. Абайдың өз анасы өлгенде, ел ана да төсек тартып, дертке шалдыққан сияқты.

Осыны көріп, ойланған сайын Абай өзгеше бір айықпас зарға батты. Қаралы көніл ашылмастай бол екі иғынан басып алды. Үстіне киғен киімге, мінер атқа, ішетін асқа да бейілі жок. Көп адаммен тіл де қатпай, үнсіз бол барады. Бірақ енді өз анасы Зерені ойлаумен бірге, халық деген ананы қатар ойладап кетеді. Әрі-беріден соң екі шер бір қосылып, бір жырға, бір зарға айналды.

Абай әжесінің қырқына жетті. Жайлаудағы көп ел жиылып, Зерені соңғы рет естеріне алды.

Ұлжан Абайдың осы уақытқа шейін аса бір қатты ойға түсіп, азып кеткенін байқап жүрген. Әженің қырқын беріп, жұртты таратқан сон, баласын оңаша алып отырды да:

— Сен осы бір қалың шыңға батып кеттің-ау! Жұдеп кеткенінді байқаймысын? Жас адам уайым сонына өйтіп сарылса, пайда таппайды. Енді тоқтал. Бойынды жи. Ерболды шақыртып ал да атқа мін, ел қыдыр. Сергіп қайтшы! — деді.

Ербол Абайға келгенде, Асылбектің бір сәлемін ала келді. Бірталаидан бергі сыйластық бойынша Сүйіндіктің Асылбегі Абайды қонаққа шақырыпты.

— Шешесі қайтыс болғалы үйден шықлады ғой. Біздің ауылға келіп, қонақ болып қайтсын! — депті. Сонымен екі жігіт Сүйіндік аулына сый қонақ болп келді.

Баяғы Жәнібекте, сол белгілі әдемі көк өзекте отырған ауылға Абайлар жақында пелгенде, үй сыртына бұларды қарсы алғып Асылбек, Әділбек шықты. Қастарында Дәркембай да бар екен. Конак жігіттер әуелі Сүйіндіктің үлкен үйіне кіріп, сондағы көрілерге сәлем берді.

Бәйбішесі мен Сүйіндік осыдан он шақты құн бұрын Зереге бата оқып қайтқан. Қазірде Ұлжанның денсаулығын сұрастырып, аз сөйлесіп, амандық білісті. Содан кейін: “Жастар кен отырсын, еркін сауық етсін” деп, Асылбектің отауын өзірлетуге бұйрық берісті.

Отау онсыз да әзір еді. Абайлар сонда келді. Тыста да, отауда да Абайды көрген үлкен-кіші жылы сейлейді. Сыйлағысы келгендей. Соның бірі — Асылбектің келіншегі Қараашаш. Үлкен жағынан, әсіресе, сондай жарқын жүзбен қарайтын Дәркембай. Ол Зеренің аруағынан айналып, Ұлжанды мактап, Абайдың кішкене балаларының аттарын атап, амандықтарын сұрап, оралып жүр. Жазғытұрғы жұттан бері Абайды аса жақсы білген Борсак, Бекенші бұл ауылда бірталай адам екен. Бәрі де Жидебай, Мұсақұлдың конагы бол өткендер. Бәрінің де казіргі ажарында ырзалақ пен алғыс, құрмет бар.

Борсактың бір шалы:

— Шырағым, жұрт көрген жұттан аманмын деп отырмын. Карыздарым — бір құдай, содан соңғы — өзіңсің! — деді.

— Құдайға шүкір! Сауын мен акка ешкімнен олқы емеспіз. Тіпті, сол он бес құн ішінде қорыққа тығылған елу ауылдың бәрін байқадым... Өзді-өз ортасында анық күйлі дәл солар болты! — деп, Дәркембай да шаттанып сейледі.

Үй ішінде Абайға сыпайы амандаскан Қараашаш аса бір жақын жанын ілтифатын сездіреді.

Бұрынырак бір кезде Абайға сырттан томырылып, ызалы бол жүрген Әділбек те қазір ол мінездің ұмытқан сияқты. Өзі жүріп, есік ашып, Абайдың камшысы мен тымағын кереге басына өз колынан ілді.

Бұл ауылдағы осындай барлық бейіл, бар ажар Абайға дәл бір өз туысының, жақын жанының үйіне келгендей жылылық, достық белгісін білдірді. Тегінде, Жігітек, Көтібақ сияқты өзге жақын елдермен салыстырғанда, Абай Бекеншіні өрқашан артық көруші еді. Бұл ауылдардың адамында өзгеше бір мінезділік пен адаптациялық бар. Және жақсы көрген адамынан қолда барын аямайтын шыншыл бейілі бар.

Конақшыл жастардың жақсы отауында үш құн бойы өн салып, сауық жасап жатқан кезінде Абай жанағы мінезді, әсіресе, Асылбек пен Қараашстан көрді.

Асылбекті Абай көптен бері “Асыл аға” дейтін. Сол Асылбек бұл күндерде Абайға аса бір сүйікті, жақын аға бол кетті.

Бірақ осы күндер бойында Абай өн салып, қалжың айтып, келелі кенес те сөйлеп жүргенмен, өз ішінде жабырқау. Ол жайын өзге жанға сездірген жок.

Соншалық қадірлі, ыстық көрінген Сүйіндік аулы, Жәнібекке келе берген кештің өзінде-ақ Абайға бір толқын салған. “Арман!” деген аты

бар, орны толмас бір жара. Кеудеден оқ өтіп кеткен жер сияқты өшпес, бітпес уайым. Бәрі де бір Тоғжаның ардақты атымен, нұр жүзімен, шыншыл таза жүргімен байланысқан мұн болатын.

Абай ең алғаш келген күні Сүйіндіктің үйіне кірген жерде сол “жарын” жоктады. Бар дүние орнында. Бар адам сол халінде. Бұл жерде, бұл манда Тоғжан жоғын білсе де, Абайға мынау ата-ананың үйі қазір өкеп Тоғжаның да көрсететін сияқтанған. Есік ашылса, сол кіріп келетін сияқтанып, үйде отырған шағында құлағына алыстан шылдырлаған шолпы үні келгендей болатын.

Асылбек отауына қарай басып, ең алғаш табалдырықтан аттап кіріп келгендегі, Абайға осы отаудың он жағы тағы да бір бақыт шымылдығын көтерердегі көрінген. Сол ақ жібек шымылдық, сол биік сүйек төсек, сол жасау тегіс орнында. Сондағы достар қолымен, мынау Қараашаш, Ербол колдарымен, тықырызы ашылған бөгетсіз достық есігі де мінекей.

Аса сырлас, нәзік жақын болып, Абайды көп барлайтын Қараашаш та міне. Бірақ бұл күнде достықтың осындайлық ыстық үясының бәрі де дәрменсіз. Абай өзі қандай шарасыз болса, олар да сондай. Тоғжан жок.

Өмірде әсте үмытылmas, қадірі кемімес жақын Тоғжан Абай жүргегін осы күндерде тағы да бір өзіне тартты. Ендігі — сағыныш пен өкініш. Әлдекайдан қабысқаны белгісіз, бірақ жақында Абайды сондайлық жүдеткен ана уайымы мынау жердегі, мынау шактағы сағыныш уайымымен жалғасып, бірлескендей болды. Екеуі де жазықсыз тазалығымен, адап шындығымен табысса керек.

Сыртымен өн салып, қалжын айттып қойса да, Абай анық байқаған көзге жиі-жиі жабырқай береді. Үндемей күрсініп қалады... Бұл үйде жас жігіттің дәл осы күйін іштей танып жүрген Қараашаш қана. Ол Абайдың күрсінуінде өзгешелеу терен күйік бар екенін байқайды. Жас жігіт көрілерше “ah-uh” демейді. Бірақ акырын күрсінгенімен, демі дірілден барып, кеудесінен лықсып шыққандай болады. Өксік сияқты жалынды леп бар. Көп жылап қиналғаның артынан келетін дәрменсіз күрсін тәрізді.

Қараашаш кейде Абайға қабақ шытып қарайды да, жаны ашиды.

Ушінші күні үйдің бір ондаша кезінде Қараашаш өз тәсегінің жанында тұрып, Абайға:

— Абай, қалқам! Осы сен менің Еркемді үмытпағансың-ау! Жайлауынан ел кеткендей, иесі кеткен жүртқа келгендей болдың ба? Байқадым-ау, мен соны! — деп, аз ғана қызарды да, сыпайы жүзбен күле карауды.

— Женеше, рас! Таныдын, несін жасырам! Көнілің сол күнде де жүйрік еді. Дос жүргегің әлі орнында екен. Сондықтан таныдын ғой. Бір сәтін үмытсамыш! Барлық көргенім көз алдында. Көнілімнен арылмайтын бір ой бар... Тоғжан кіріп келіп, маған деген өкпе-назын айта жөнелетін сияқтанады да тұрады! — деді.

— Екеуінің жолың да, жөнін де бөлек еді, кимаймын! Еркем сорлы нені айтпап еді маған? Шын ғашық еді ғой өзіне!.. Кетерінде он сапар

тілеген жоқ. Өлім тілеп кетті. Өзіме сонысын да ашып айтты ғой, — деп, Қараашаш бір сыр сөйледі.

Екеуі де шарасыз ауыр мұнға батып, үндемей жүдеп қалды.

Абайдың көз алдына Тоғжанмен ең соңғы айрылысар шағы соншалық ап-ашық, айдай айқын бол келді. Қак қасында тұрғандай, жаңа ғана болып өткен хал сияқты.

Тоғжан сол бір жесіз, тыныш кеште, жым-жырт сайды ымырт жабылар шакта Абайды өзі іздеп келді. “Жетсін!” деп шақыртқан да өзі болатын. Күйеуі соңғы рет келіп, алғып кетерінің алды. Бұғін-ертең құда, күйеу жетеді деп отырған кез болатын.

Бұл күнге шейін соншалық арлы, ұялшақ болған, нәзік қорғаншақ болған Тоғжан, дәл сол кеште бір түрлі өсіп, бекіп келді. Жалынды, арманды сөздерін шешен қып айтты. Көзінде жас, денесі дірілдей түсіп айтқан-ды. Әр кездегі үйреншікті ерке әдеті бойынша, Абайдың төсіне бетін басып тұрған-ды. Бауырына кіріп, құшактай тұрып, нелер айтпады?..

Екеуінің сүйіскен жылдары ұзак. Бірақ көріскен қызығы, кездескен рақат шактары, тіпті, аз екен. Тоғжан сол үшін өкінгенін, қатты қүйіп назаланғанын айтқан, өмірге, тағдырға, зорлық құдіретке ренішін айтқан. Жылап, өксіп, назаланып келген кезінде, арман асқан шағында, сол кеште лағынат та айтқан. Абай Тоғжанды жұбата алмай, ет жүрегі елжіреп қайтқан. Көз алдында жылап кетіп бара жатқан Тоғжан тұр. Басына жамылған қара жібек шапаны мен ак көйлегінің етегі де есінде. Шапан астынан тұншыға сылдыраған шолпысының да мөлдір үні құлакта тұр. Әлі өшкен жоқ...

Абай тағы да бір күрсінді де:

— Есіл Тоғжан, ұмытпаспын... ұмытпаспын! — деді.

Қараашаш Абайды осы ауылдың досы ғана емес, аса бір ыстық күйеуіндей көріп кимады. Сондықтан Асылбекке өзінше бір оқшау ақыл салды.

Мұның төркіні Сыбан ішінде Қадыrbай ақынның аулы болатын. Солар жақында Асылбек пен Қараашашты шақыртқан екен. Абайларды аттандырыған сон, бұл отаудың иелері сонда жүрмек еді.

Абайдың басына Асылбектің достығы шын екенін таныған Қараашаш, сол өзінің төркініне Абайды ала барайық деген.

Асылбек бұл сөзді естісімен макұл көрді де, ар жағын өзі молайтып, жақсы түсініп кетті. Абайға: “Қыдырып қайтайық. Онда да бірталай жатамыз. Қадыrbай қандай кісі екенін өзің де білесің. Осы сапар жаман болмайды. Тура бірге барайық!” деген.

Абай Сүйіндік аулын өзіне өзгеше бір жақын көріп, Асылбек, Қараашаштардан айрылғысы келмег еді. Оңай көнді.

Тек сол сөздің байлауы болып қалған сон, бір онашада Ербол Абайға:

— Осынымыз лайық па екен өзі?.. Төркіндеп барған қатынға еріп жүру қалай болады? Екеумізді ел құлқі етпес пе екен осы? — деп еді.

Ербол мұны өз басы үшін емес, Абайдың абыроны үшін айтқан. Абайдай ел аузына ілініп, жақсы аты шығып келе жаткан жігітке “Мұнысы несі?” деп, біреу-міреу күле ме? Ерсі көре ме дегені еді.

Абай оны елеген жоқ. Ерболдың иығына бір қолын салып күлді де:

— Өй, тәйір, Қадыrbайдың мәжілісінде бол, ұстаздығын көреді екеміз. Оның өзі қайда жатыр? Ал қасына ерді десе, еретініміз кім? Сондай жақсы, сондай ұмыгтылмас Қарашаш екен. Ол татымайды деп кім айтты? Кімнін аузы барады екен? — деді.

Асылбектермен айрылыспай, бірге сапар шегетініне Абай көнілденіп қалды. Ерболды осыдан соң сөйлеткен жоқ. Сөйтіп, арада төрт күн өткен соң, бір топ ажарлы жастар ортасына Қарашашты алып, Қадыrbай аулына кеп түсті.

Тобықтыдан келген жас қонақтарды бұл ауыл жақсы қарсы алды. Қадыrbайдың үйіне қонақтармен бірге ілесе кірген үлкендер де, балашаға да көп. Бөгде кісілерді тамашалап, елдерінің жайын білу, хабар-ошарын есіту үлкен-кішінің бәріне де карыз сияқты. Қарашашты қоршаған женгелер мен қыздар да аз емес.

Қадыrbай өзі үйде екен. Оны Бөжей асынан соң, Абайдың екінші көріп отырғаны осы. Ақын картайып қапты. Бұрынғыдай толық, көрнекті емес. Сакал-шашының ағы көбейген. Әжімдері теренде, барлық ажары куан тартқан жүдеу. Тек қана үлкен жазық мандайы мен келбетті мұрнында ғана бұрынғы кесек бітім белгісі бар. Қадыrbай әуелі Асылбек, Қарашашпен амандастып алып, соның артынан Абай мен Ербол жайын сұрады.

Абайды танымай қапты. Оның Құнанбай баласы екенін білген соң ғана ана жылғы көргендерін еске алды. Астағы бірталай жайларды кеше ғана көргендей сөз қылыш кеп:

— Бөжей асы бұл өнірдің ұлы дүбір асының бірі бол еді. Қонақ атаулы ырза бол, алғыс айтып аттанып еді, — деді.

Қадыrbайдың көбінше өзі сөйлеп, қонақтардан оқта-текте ғана жұт жайын, кәрілер жайын сұрастырды. Абай өздігімен жазылып сөйлеген жоқ. Қадыrbайдың сұраған сөздеріне орнықты, қысқа ғана жауаптар беріп, сыпайылық сақтап отырды. Бірақ үй иесімен өңгімелесу, мәжіліс құру міндепті қазіргі халде Абай мойнында. Өйткені, Асылбек бұл ауылдың күйеуі болғандықтан, оншалық шешіліп кете алмайды. Қадыrbай да өзінің сөздерін, сұрауларын Абайға қарап айтады.

Көршілес екі елдің адамдары бас қосса, биылғы жыл ең үлкен өнгімесі жұт жайы болатын.

Бүгінгі кеш бойында Абайдан Қадыrbайдың сұрағаны да сол. “Мамырдың жұты” Тобықтыны қаншалық күйзелтті? Қатты жұтаган қай рулар? Женіл құтылған кім? Ашаршалық жоқ па? Ақ жағы қалай? Сауыны тәуір ел бар ма? Осының бәрін қадағалап сұрайды. Бар Тобықтының ішін бұрын жақсы білгендіктен, қазір де сол елдің шетте жүрген бір азаматы сияқты онай танып, тез болжап отыр. Сұраулары — сұле науқастың та-мырын ұстап отырып, соның үйқысы, ішер асы, ауырған жайы туралы сұрақ салып отырған емшінің сұраулары сияқты.

Абай Тобықты ішіндегі алыс-жақын елдің бөрінің жайын толық айтып берді. Құдіксіз, бөгетсіз айтады. Асылбек пен Ербол да жаңа байқады. Жас жолдастары қазіргі күнде Тобықты ішінде қанша мал қалды? Кімде қалды? Қай ру қаншалық шығын шығарды, бұрын несі бар еді? Баршасын тура, хатқа түсіріп алғандай біледі екен. Салыстырып айтқан сандары мен елдің күйзеу халдері Тобықты жайын Қадырбайға түгел танытты.

Көршілес, туысқан елдің ауыр жайларын Қадырбай күрсіне түсіп, қиналып тындалды. Жүдеп, мұңайып отыр. Басын шайқап, таңдайын қағады.

Өз елі де солай. Мамырдың кесек қары Сыбанды да тұралатып кеткен. Осы Қадырбайдың өз айналасы да қазір “так-тұқтың” үстінде.

Ақынның дәл өз үйі бұрын да бай болған емес-ті. Бірақ биылдан бұрын қымызы, сойысы жеткілікті болушы еді. Қазір аман қалған ағайыннан сұрастырып, азғантайғана бие сауып отыр екен. Бұл жақтың күйзеулік халін Қадырбай да толық айтты. Өз күйін де жасырған жоқ.

Елдің ауыртпалығын жете біліп, толық таныған жас жігітті қазірде Қадырбай өзінің бір тұрғылас замандастындей танып еді. Құлақ есіткен жердің аманы жоқ екен. Мал баққан барлық сахара тегіс аш-арық, көтөрем сияқты. Сол көп уайымын кен шолып, шерленіп кеп Қадырбай:

— Бұлан қердей бұлықсыған ел едің. Бір-ақ боран бүрістірді де кетті. Енді, міне, қатты дауыл астында қалт-құлт еткен бұтадай болдық та қалдық қой! — деді.

Әңгіме жалпақ елдің жайына көшкен кезде Абай шешіле түсті.

Бұл уақыттарда кешкі шай ішіліп болып, тыста мал сойылып жатқан. Алғашқы кезде қонақтармен бірге кірген көршілер қазір тарап кеткен болатын. Қарашаш қасында отырған қыздар да көп еді. Қазір шайдан соң олар да тарады. Енді сол көп қыздардың ішінен бөлініп қалған бір ғана ұзын бойлы, ак сары қыз бар. Сұлу денелі, ашық нұр жүзді өсем бойжеткен. Жінішке қап-кара қасы Абайға алдымен байқалды. Кейбір кішкентай қозғалыстарымен Тоғжаннның қасын еске түсірген. Ұзынша бол біткен, үлкендеу келген қоңырқай қөздері саналы сияқты. Анда-санда құле қарап, жалт етіп қалғанда, әлдеқандай көп шұғылалы, мол сөule төккендей болады. Сопақша біткен сұлу жүзінде жұқалан, өсем қызылы бар. Мұрны мен мандайы бұл қыздың Қадырбай қызы екенін дәл танытады.

“Қадырбайдың ақын қызы” деп аталатын Куандық осы екен.

Ауыл үйдің қонағы тарағанша, Куандық үй ішінің ұзак шаруасына алданып жүрді. Шай жасап, қонақтарды күткен де өзі болатын. Шешесіне болысып, тыста сойылып жатқан мал жаққа да барып қайтады.

Қонақтар мен әкесінің әңгімесі үзілінкіреген кезде Куандық Қарашашпен сөйлеседі. Шай үстінде барлық жұртқа ашық үнмен тіл қатып:

— Ішініздер! Ішініздер... Аз іштіңіз! Жеп ішіндер! — деп, анық үй иесіндей бейіл көрсеткен.

Әке алдында именіп, жасқанып, үян сөйлейтін қыз емес. Шайдың дастарқаны жиылып болған кезде, мал да сойылып болып, ет асылғанды. Үй ішінің қарбалас жүрісі саябырлады да, барлық үлкен-кіші қонақтардың айналасына жиылды.

Казірде көбірек сейлеп отырған — Абай. Куандық Абайдың атын бұрын да естіген болатын. Өзіне жақынырақ отырған Қараашаштан енді анықтап тағы сұрап алды.

Жігіт қонақ әр сөзін байыпты қып, шешен сөйлейтін сияқты. Абай биылғы жұттың ауырталығын бұрынғы жұттармен байланыстырып, желілеп сөйлейді. Киіз туырлықты қазақтың баяғыдан бергі айыklас қасы, арылмас соры сол. Осыны екінің бірі біледі. Жұт артынан ел атаулы елдігінен айрылып, індет көрген малдай болып қалатынын көз көріп жүр. Бірақ атадан бала, баладан нәсіл сол көргеннен өнеге алары бар ма? Бұл бәледен құтыларлық жол бар ма? Ойлары бар ма? Сондайлық баянсыз тірлік үстінде отырып іргелі елмін деп қайтіп айтады, жел күған қаңбақ болмай, ел болудың шаруасын ойлаған бар ма? Осы туралы арғы-бергіде “ел қамқоры” деп аталған жандардың, елге жаны ашып, жол айтқаны, жөн сілтегені болды ма? Қадыrbай соны біле ме екен? Осыны сұрады.

Қадыrbайға бұл сұрақтар тосын көрінді. Ойланынқырап отырып, тақпақтап, мәтедеп кетті. “Баянсыз бақ, тұрлаусыз тіршілік... Бар дүниеде тозбақ бар. Иісі анқыған бәйшешегің де күзі жетсе қуарады... Әл-куатың кеткенде, алма бет те суалады” деп, дүниенің кезегін, баянсызын айтты.

Абай бұл сөздердің шешендігін бағаласа да, ішкі нөрін қанағат қылған жок. Қазақ деген қалың ел, іргелі ел, оның тірлігінің де айнымас берік тұрағы болу керек. Бәйшешектің тірлігі адам тірлігіне місе, мысал болмайды деп еді. Қадыrbай ел дегеннің бәрінің тірлігінде де тұраксызық бар екенін айтып, қазақ тірлігі өзгеден артық тірлік деп бағалады.

Абай бұған да тоқтамады. Өзге елде өнер барын, өнер деген таусылmas азық, жұтамас байлық екенін айтып кеп:

— Ойлап, байқап қарасаңыз, осы дүниедегі бар жұртты біздің қазақ шала біледі. Бір елді бір ел жақсы білсе, жақсы өнегесін де алар еді. Сонау Адам-ата заманынан бері қарай бір елдің өнегесіне бір ел ортақ бол келген. Соның тапқанын бойына жapsырып, үлгі етіп, өрбіп өсіп келген. Біз болсақ, сол көп үлгіден кенде, көп өнерден кенже қалғамыз. Баяғы заманнан бері айықлаған жұт, аумаған киіз туырлық, айнымаған төрт тұлік — баршасы да сондай артта қалғандық салдарынан. Ендеши, осы дүниедегі бар жұртты өзінен кем санайтын қазақ, дәл сол дүниедегі ең панасыз жұрт екен, — деді.

Қадыrbай мен Куандық мына сөздің тұсында бір-біріне қарасты да, іштен ұғыскандай болды. Қадыrbай өзге өкелердей емес. Баласына ақыл сала сөйлейтін және қыз бала демей Куандыққа да сүйенетін тәрізді.

Бұл кештегі ұзақ өнгіме мен кейбір жарыссөздер ылғиғана сол жаңағы “ел”, “елдік” деген жайдан болды. Сонда кәрі ақын жас жігіттен неше алуан соны сөз есітіп кеп, іштей қатты толғанып қалды.

Әншнейінде қандай үлкендермен кездессе де оңай ұғысатын жайлар бар еді. Сол баяғыда шешіліп қойған, “айдан айқын” деген сөздің барлығына мына жігіт басқаша қарайды. Дау айтады. Айтқанда, тауып айтып, тізе көрсетіп тоқыратып кетеді.

Келесі күні қымыз үстіндегі мәжілістерінде осы әңгімелер және де сөйленді. Куандық дауға араласқан жоқ. Бірақ бүгін ол Абай сөздерін көбірек қостайтын болды. Әкесінің кейбір дауларын қабыл алмай күледі де:

— Әке, қонақтың сөзі ұтымды ғой, — деп қояды.

Тағы бір кезде “осы сөзге тоқтау керек-ау!” деп те қойды.

Бұл тұс Абайдың кешеден бергі өңгімені екшеп кеп тоқыратқан жері болатын.

Бүгінгі елдің тірлігін, кәсібін көп сынған Абайға Қадыrbай жаңағы бір кезде:

— Ендеше, өзін не дейсін? Елді бұдан былай немен ел бол дейсін? Сынадын, мінедің ғой! Ал енді шығар жолың бар ма? Соныңды атап көрші! — деген.

Абай осыған орай:

— Елге өнер, білім керек. Оқу, тәрбие керек. Ендігі заман кең жайылыс, ұзак өріске сеніп, қалың ұйқыны қуат біліп жататын заман емес. Өзге өнерлі елден оқып, үлгі алушын заманы, — деген.

Бұл байлау Абайдың осы дау үстінде тапқаны емес, көптен бергі онаша ойларының сарқып келген жері. “Ел үшін сол керек және, әсіре-се, өзі үшін де жалғыз жол, даңғыл жол — сол!” деп білген болатын.

Қадыrbай “оку, тәрбие — ата мен бабаның тәрбиесі. Балаға соны білмек — бәрінен де асыл” деп, дауласа бастап еді, Куандық сол тұста жаңағы өз байлауын айтқан.

Осыдан кейін Қадыrbай өзі тоқырап қалып, қайта ойланды. Ойланып кеп, үндемей отырып барып, ақырында:

— Шынға баксақ, сенің сөзің әділ екен, балам. Бетің де, арманың да көкейіме қонады. Ендігі заман солай болса, болғаны-ақ! Сенің айтып отырганың осы өз буының мен келер үрпактың тілі болар. Тек, бірақ кімге барасын? Жүртттан үлгі алмай, өзгеге бермеген — сол біздің халық. Себебі не? Себебі, жалғыз, оқшау жасап, үлгі-өнегесін қайтіп аласың? Сол жолда заман адастырмаса болғаны да! — деп сөзін аяқтады.

Қарт ойши көп қарсыласты. Бірақ байыптаң барып, шын макұлдады.

Осыдан кейінгі екі күн, екі тұн бойындағы әңгімеде Абай Қадыrbаймен дауласқан жоқ. Бірақ аса бір ықыласты, үғымтал тындаушы бол отырып, ылғи ғана Қадыrbай көрген ақындар жайын сұрастырған.

Қадыrbай бұл мәжілістер тұсында даңғыл жолға түскендей бол, жазылып кетті. Кейде соқтырып, өлең айтып кетеді. Өзі жаңылып ұмытыңқырап қалған жерлер болса, жалт етіп Куандыққа қарайды. Әрі сұлу, әрі майда мінезді Куандық әкесінің мұдірген жерлерін тез айтып, есіне түсіріп жібереді.

Бұрын талай естіген сөздерін әлі де құмарланып, сүйсініп тындаған ажар көрсетеді. Жалғыз айтыс-талаң сөздер емес, елдің мұнын-шерін айтқан ойшыл ақындардың сөздерін де Куандық жақсы үкқан екен.

Карт ақын әр сөзінің түсында әлдебір ертегідей алыс ақын Садакқа соға береді. Бала кезінде өзіне өзге ақындардан өзгеше көрінген сол Садекен екен. “Көргені мен білгені ұшан-теніз. Ол кісінің айтқаны мен жеткізгенінің мың да бірін білмейміз. Тегін емес, кеудесінен нұр саулаған ақын сол еді, жарықтық!” деп сөйлейді.

Садақ Қадыrbайдың айтуында жай ақын емес. Өзінше бір көреген жан сияқты.

Абай осы орайда Қадыrbайдың сол Садакпен айтысканын сұрап еді: “Садақ пен баланың айтысы” дейтін Арқаға мәлім айтыс. Сондағы бала осы Қадыrbай болатынын Абай жақсы білуші еді. Бірақ Қадыrbай ол сөзге көп токтаган жок.

— Біздің Садекенмен айтысар шамамыз кәне? Әншейін бір жалғыз ауыз сөздің түсында болымсыз тосқауыл айтқаным ғой. “Айтысты, женді” дейтін сөз емес. Тек қана Сыбаның Шүмек бастатқан он алты ақынын жеңіп отырған сон, мұндағы елдің намыс етіп, көтеріп өпкеткені... — деді де, басқа әңгімелерге көшіп кетті.

Қадыrbайда үлкен мінезділік, кеңдік бар. Өзімшіл емес. Мақтан гейлеген “шыға шаппа” емес. Сонысы жөне жалғыз Қадыrbайдың өзінде емес. Осы көрі ақын есіне алып отырған Садақта, Шүмекте, Барласта да бар сияқты. Қадыrbай өситеттерінің түбіне бойласан, ақындық — дарыған күш, үлкен қасиетті жақсы ақыннан қалған айшықты сөз, тегінде, заманнын қасіретін айтады екен.

Көргені мен естігеніне көз салып, көп ойлап кеп топшылағанда, Қадыrbай осыны түйіпті.

— Сол сарынның бәріне кейде ақырын жатып, құлақ салып байып-тасам, бір шерге бір шер ұласып, қосылып жатады екен өзі. Көкейкесті күйін тында, күніренген жырын тындашы. Абай, сен кешелер бір орынды сөз айттың, балам. Осы елдің өткенінің бәрі де, тегінде, өзі кешкен өміріне сүйсіне алмай кеткен екен. Қөп сарынның ішінде басымдал, өктеп келіп жататын бір сарын бар. Сонысы қуаныш пен шат-шадыман, мәре-сәре емес-ау! Қөптен көбінше заман уайымы, заман дерті-ау. Арыдағы арманын айт, кешегі осы елде болып өткен мамырдың жұтын айт. Бұл туралы да осы күні көп ақын зар төгеді... Бәр-бәрі де шат болған елді аз көреді. Шанырағы күйреп жатқан күйзеулікті айтады ғой. Сол текке айтылып жатқан жок. Сен айтқандай панаңыз, айласыз болғандықтан туып жатыр. Жалын атқан көптін дерті айтқызып жатыр ғой! — деп, Қадыrbай бір үлкен түйін түйді.

Содан кейінгі әңгімелерде Абаймен екеуі жас-көрі демей, аса жақсы үғысып кетті.

Арғы-бергіден тағы да көп сөздерді сұрастырып кеп, Абай Қадыrbайды енді анық таныды. Сонау бір жас күндерінде Абайдың аса жақсы көрген ақыны Барлас еді. Беріде Шәжені білді. Балтаны көрді.

Қазір бірнеше күннен бергі өнгімелер тұсында Абай Қадырбайды солармен көп салыстыратын. Ойыдан, мінезі майда, жолы даңғыл қарт ақын Абайдың бұрын көрген ақындарына кейде ұксап, кейде ұқсамай кететін сияқты. Енді кеп екшегендеге, солардың бәрімен Қадырбайдың шындал барып, терендер туысып жатқанын үкты.

Осыны үққан сайын, барлық осы кәрілерді жаңындағы жақсы көре бастады. Өз халқының ішінде өзгеше бір ғазиз, жақсы жандар осылар сияқты.

Жаңа Қадырбай айтқандай, арғыдан бері қарай терсе, елдің үлкен арқалығы осылар сияқты. Бір сәтте мынау сұлу картты Абай өзінің әкесіндей түсініп, іштей тағзым етіп, шындал тұрып бас иді.

Жай өке емес. “Малынды бак! Дәулетінді асыр! Үрпағынды өсір! Өзгеге өктем бол!” дейтін өке емес. Ой-сананың әкесі. Тағылым мен таза жолға бастайтын өке сияқты.

Абай Қадырбайға алғыс айтты. Ұстаз алдынан алмаған азық алғанын айтты.

Бірнеше күн осында келелі кеңеспен өткен еді. Абай бұл уақытта Қадырбай қасынан екі елі айрылған жок.

Бірақ енді дәл Абайдың өзі болмаса, Асылбек пен Ерболдар және, әсіресе, Куандық, Қараашштар да басқа ермек іздей бастаған. Олар: “Отауға барайық. Азырак сауық құрып, көніл сергітейік” дескен.

Қадырбай өзі де жастарды өз мәжілісінен “азат” етуді ойлаған екен.

Төртінші күн кешке жақын қолына домбыра алып отырып:

— Шырактарым, сендермен сөйлесіп өзім де сергіп қалдым. Бірақ біз от орнына шөгіп қалған карт бурадай болдық. Қанша айналып, қармансақта, кәрі әженің бала уатқан гөй-гөйіндегі күй басады. Сендер оған қашанғы мұлғи бересіндер? Тілегін, талабын алдында. Біздің ту болса, жиырылып ойға түскен. Енді дөң басына да шыға алмайды. Сендерге ол жол емес. Өрлейтін өр, киялайтын қияларың алдында. Соған бас, содан кайтпа!.. Үнемі уайым ойлама!.. Сауық та құр! Шалқып қал! Көрмегеніннің бәрін көр!.. Тек беттерің қайтпасын! — деп, біраз отырды да... — Енді, сауық құрындар! Мен сендерді аз сөзben шығарып салайын! — деп, домбырасын күніренте тартып жөнелді.

Жастар тегіс төлміре қарап, үн тындал қап еді. Аздан соң Қадырбай әндетең кетті. Даусында аса бір кен тыныс бар екен. Боздаған нардай үлкен толқын шығады. Жас шағында бұл ақынның ірі өнші болғаны сезіліп түр. Бүгінгі сазында кешеден бері өзі айтқан “көкейкесті” толғау бар. Арман салқыны келеді.

Жастарға қазіргі айтқан сөздері “әз ағаның” тілек батасы сияқты. “Жақсы балам, асыл інім, адам бол! Артына өнеге қалдыр! Қысылған халқын, қаумалаған қарындастың, бауырынан пана табар бәйтерек болындар!” деп сөйледі.

Коныр кеште, осында саналы бір саз тартқан карт ақынның өні де өзгеше болатын. Әсіресе, қайырмасы басқа. Ол Қадырбайдың көп жылдан бергі тауып алған, аумас, айнымас қайырмасы.

Күнірене толқып, нақыстап кеп, анда-санда: “Елім! Елім!.. Елім-ау, елім!” — деп қайырады.

Абай осы қайырмадан қатты әсер алды. Барлық үлкен тұлғалы Қадыrbай сол бір қайырмадан танылғандай. Өзінің асыл жүрегін анық ашқандай. Қасиетті ата, халық атасы бол биіктеп шығып, шарықтай түсті... Абайдың жүрегі алғыска толы. Қарт ағаның өні тоқтағанда, жас жігіт сүп-сүр бол, қатты толқынып қалды. Осы халінен айыға алмай, Қадыrbайдың жүзіне қадалып қапты. Тамагына лықсып кеп тұрған шер толқыны бар.

Абайдың қатты өзгерген жайын Куандық байқап отыр екен. Әкесінің домбырасын еттеп сусытып алды да:

— Шығарып салар өнің “Сауық күр!” деп тұрған жоқ. Тағы да: “Сарыла тұс!” деді ғой, әке! Дәл бұл жолы сол тілінді алмаспыш. Біз енді ойын ойнаймыз. Білдін бе? — деп күліп жіберді.

Осы мінезі үй ішін тегіс көнілдендіріп, сергітіп өкетті. Абай да Куандықтың соншалық сергек, ерке күлкісіне таңқалды. Шаттық пен сауықтың жаны да, сөнбес шырағы да дәл осы еркін сұлу, жас қызы сияқты. Дәл осы сәтте, осы күнгірт кеште Куандық Абайға үлкен бір қуат, екпін суретін көрсеткендей болды.

Мынандай жанның маңында күнгірт кеш те, жабық көніл де болмау керек. Оның аты — үлкен үміт. Әрі сұлу, өрі сенімді, мықты үміт. Оның бас иер күші жоқ.

Отауга барған сон, қонақтар қасына көп қызы, келіншек пен жас жігіттер жиылды. Ойын-сауық аса қызу боластып, тан аппақ атқанша солғындаған жоқ. Бұл түнде ұзақ өсем өн де шырқалды. “Орамал тастау”, “Хан жақсы ма”, “Мыршым”, “Белбек сок”, “Лөппай тутәлө” сияқты құлдіргі ойындар да тегіс ойналды.

Әр ойынның арасында қыздар мен жігіттердің кезек шырқаған айтыстары, өн жарыстары да көп. Сыбан ойыншы, сауықшы ел болатын. Әсіресе, осы ауыл — Қадыrbайдың әкесі Ақтайлак заманынан бері қарай айтыс пен өннің қан базары. Кішкентай күнінен бері сол қалың думан ортасында өскен Куандық мынадай ойын-қызықтың жаны есепті. Өзіне серік, дос қыздары да көп.

Сыбан мен Найманнның ескіден келе жатқан өдеті қыздарын жастай үзатпайтын. “Сыбан қызындай үйде қартайтамысың?” деген сөз, өзге көршілес елдерге мөтел сияқты болған. Қадыrbай ауылында, мынау отауда сондай жетіп отырған, жасы отызға тақап қалған қыздар біреу-екеу емес, әлденешеу. Соның бәрі шетінен қалжынқой, ашық. Ойын-сауыққа жаны құмар, шетінен өнші, өлеңші бол шықты.

Бар жиынды бастап отырған Куандықтың өзі. Оның тамаша күлкісі әрдайым сыңғырлап шығып, күйдей созылып, жүрттың бәрін еліктіріп отыр. Куандық ойын үстінде жігіттерді аямайды. Мәз болып күліп отырып, қызара түсіп, қатты жазалайды.

Өзіне жаза тартатын жер келсе де саспайды. Құлкісінен жазбай, міз бақпай отырып, бар жазаны оп-онай көтеріп кетеді.

Осы кеште Абай мен Куандық қатар отырып, өзілмен, өнмен, айтыспен де көп жарысты.

Ең алғашқы айтысты Куандық өзі бастаған.

Арнап сөйлеген кісісі — Абай. Бұрын айтыска көп салынбаған Абай өуелі өн жағына салмақ салып, сөздерін ойланыңқырап, бөгелінкіреп айтып отырды. Сыбан ішіне Арқаның көп сұлу өндөрі жайылмаған екен. Абай соларды айтумен және ыргақ, нақысын жақсы жеткізумен Куандық өнін баса берді.

Алғашқы бір қағысулары осымен етіп, ойын арасында айтыска тағы оралып келгенде Куандық өн айтпай, термеге түсті. Айтыстың өні емес, сөзін сарапқа салайық дегені. Абайдың құлақ күйі сияқты бір женіл, жортпа термесі болатын. Ол да соған түсіп, енді Куандықтың өзіндегі жылдам шығармаға ауысты. Барған сайын Абай бойын кең салып, шешен айтуға, шапшаң айтуға онай төсөліп барады. Ендігі айтысты өзі де тілегендей. Бойына екпінді сергек бір жалын біткендей болды. Бірінің сөзі бірін жанып салып, екі жасты анық шабытқа шакырып отырды.

Куандықтың екі көзі құлімсіреп, акша беті бал-бұл жанады. Жас жігітпен өз жарысын рақат деп білген тәрізді. Бұл жастардың айтыс сөздері сыпайы қалжынмен бір-бірін мактау. Жігіт сол өзіл құрмет арасына “махабbat”, “ғашық от” деген сияқты жайларды араластырып, түспалдай береді. Қыз болса: “Сыпайы құда, сый азамат, келген сапарынды құрмет етем. Затың жақсы, өзің жақсы. Әншейін бір әлдекім емессің. Екеумізге де жарастығы сыпайы сыйластық” деп бейнелейді.

Көп көзінше ашық айтыскан өзіл құрметтері осы. Бірақ жай отырып, ақырын сөйлескенде, сұлу қызын мәнді жігіт осы кеште көбірек ұғысып еді.

Оған басшы болған Куандық. Жұрттың дырду-думаны молайып, бір жерде өн шырқап, бір жерде құлқі-тартыс басымдал, керіс боп жатқанда Куандық Абайға мойын бұрып: — Өлең байғұс көп орамға келе бермейді. Жұрт көзінше не дейін, Абай? Көңілімнің айтпағын өнім іркіп қап еді. Шын сөйлессем, саған айттар сырым көп! — деген. Осы сөзінің өзін де құліп отырып, жұрт көзінше сезікті етпей айтты. Ашық сөйлеп, батым келіп, Абайға өзгеше көңіл бөлөтінін білдірген. Екеуінің іштей ұғысылары бұл кеш емес, алдыңғы күндерде-ақ мәлім сияқты еді.

Абай Куандықтың ақ саусактарын қатты қысып отырып, екі бірдей жүректің жан тамырлары бір сокқанын сезді.

— Екеуміздің жүрегіміз бір соғады-ау! Көремісің? Айтқанына куандым. Мені де өзіндей көр! — деп қалды.

Осыдан соң бұлардың әрбір құлқісі, өзіл сөздері, қабақ қимылдары — барлығы да сондайлық бір тәттілік, куаныш белгісін көрсетіп отырды. Ойынды сұлтау етіп бір рет сүйіскенде, бұлардың жүздері де шын ләззаттан белгі беріп, бір-біріне ып-ыстық болтап тиісті.

Осы түннің қыландалап атқан таңында, қонақтар тарай бастаған шакта, Куандық Абайды шеткі үйге қарай жөнелтті.

Жұрттың бәрін таратып, жайғастырып болған соң, сол үйге өзі де

келген еді. Шеткі үй оңаша екен. Ішінде бір ғана төсек бар. Иесі қартаң әйел ерте тұрып кеткен сияқты. Екі жас ыстық құмарлықпен, жалындан табысты. Тығыз жерде, тар уақытта кездескендіктен екеуі де үнсіз еді. Қалтқысыз келіп, іркілмей қосылған құшактары бұларды сол үнсіз, жымжырт толқын ішіне лезде тартып өкетті.

Осыдан соң тағы да бірнеше күн ойын-сауық болды. Абай мен Куандық арасы тең жастардың жаксы достығына айналды. Бірақ бары сол ғана. Екеуі іркілмей табысқанмен, жалындаған махабbat тұмады. Абайга Куандық оңаша кездескеннен гөрі, жұрт көзінше көп үнайды. Оқшау жерде Куандықтың ашықтығы әлдеқандай кекселік сияқтанып, жігіт жүргегіне қатаң тиеді.

Куандықтың Керей ішінде қайын жұрты бар. Қүйеуі бірнеше рет келіп кеткен екен. Өзінін бұрын алған қатыны бар. Куандық соған тоқал бол бармак. Қайындан келген кездерінде қалындық оны сүйе алмады. Әрқашан салқын қалатын. Сол мұндарын Абайға сөйлеп кеп, сұлу қыз өзгеше бір тілек ойлағанын айттып еді. Абай жауап айтпай ойға тұсті. Бірнеше баланың анасы болған Ділдә бар. Рас, Куандық Абайдың тені. Төрбисімен, өнерімен, ақыл парасатымен де өзгеше жан. Сөз жок.

Әлі күнге өз өмірінде кездескен әйелдердің ішінде Абайдың өнерлі, сұлу, кайратты қызы көргені осы.

Бірақ Қадыrbайдың ренішінен аттап өту, Ділдәнің балаларын ұмыту оңай істер емес. Осының бәрінің үстіне, Куандықты ақылы сүйсе де, жүргегі оншалық бой тартпайды. Осы күндердің өзінде де Абайдың көнілінен Тоғжан ұмытылған жоқ. Қайта мынандай шешен, ашық, атақты Куандықпен тайталасқандай бол, көз алдына шын сүйгені елестей береді. Абайға ол өкелген ғашықтық, ол ұсынған жүрек, ол берген нөзік ләzzat бұл дүниеде қайта оралып келмestey. Онымен тең жан тумастай, табылмастай еді.

Тоғжан есіне түссе, Абай тар төсекте де Куандықтан тартынып, құшағын ірке береді.

Куандықтың Абайды суюі де жігіт мінезіне орай сияқты. Ыстық оттан да, құрметтеген сыйластық көп. Бірақ сонда да Куандық тілегінен қайтқан жоқ. Абай өз ақылымен дәл байлауын айта алмады да, Куандықтың өзіне ақылдасты.

Егер Куандық рұқсат етсе, осы жайды Қарашаш пен Асылбекке айттып, солар нені үйғарса, соған байласайық деп еді. Куандық қарсы болған жоқ.

Қарашаш пен Асылбекке Абай бөлек-бөлек сөйлесіп еді. Баяғыдан Абай басына тілеулестігі құшті Қарашаш мына сөзді қуанып тындауды да, тез костады.

Бірақ бұл қанша мақұл көрсө, Асылбек соншалық жатырқап, қарсы шықты.

— Бұл іс болмайды. Қолдан келмейді. Жазығы жоқ Алшынбай кызын Құнекен ренжіте алмайды. Алшынбайдан кетісем демесе, саған рұқсат етпейді. Куандық қайын жұртына жаманатты болады. Соның бәрі

жылып кеп көрі Қадекене дерт болады. Менен басқа кісі естімесін. Осы арада қалсын! — деп, Абайға қатты салмақ салды.

Сондай сөзді Куандыққа да өзі айтты. Сөйтіп, екі жас алғашқы ойла-рынан басылып калды. Бірақ айрылысар күнгі соңғы кездескен сағатында Абай мен Куандық келер күнге үміт артып қалатындарын, әлі де ойла-нып көретіндерін айттысты. Екеуі аса жақсы сыйластықпен өзгеше тату дос болысып, бір-бірін кимай айрылысты. Сертпен кетісті.

Кадыrbай аулынан қайтып, Тобықты жайлауына жеткенше арада екі күн өтіп еді. Қарт ақынның қонакшыл досжар үясын Абай онай кия алмады. Жақсы мекеннен ұзаган сайын Куандықтын да бар мінезі қадірлі көрініп, қымбат тартты. Бірақ сонда да жүректе жалын жоқ, ойында бай-лау да жоқ.

3

Биылғы жайлау — жылдағы жайлау емес. Жаздың өзі күздей жа-бырқау, жүдеу болды. Күн райынан емес, халықтың көніл шырайынан солай болған. Құнанбай сияқты атқамінерлер өз ауылдарына жылдағы-дай топ жия бермейді. Бұрын Ырғызбай ішін кернеп жүретін қау-көрік сөздер, үркеппе желіктер де саябыр. Қоныс, өріс ретінен таласатын жөн жоқ. Ырғызбай ортасы сияқты Байдалы, Байсал, Сүйіндік, Қаратай сияқ-ты аз ғана жұрт болмаса, көпшіліктегі мал аз. Сырттың қалың көгін аясын ба! Тұтып тұрған актығын аясын ба?

Соктыққыш жуандар, содырлы сайкалдар кімге көкірек керсін? Қайта көптің бәрі аш-арық бол мойып қалғандықтан, жаңағы аман қалған-ның барлығы биыл тыныш, жым-жырт жүргенді тәсіл етіпти.

Көп үшін қынжылған кісі бол. Көп алдында күрсіне түсіп, халық-тың аман күнін айтқыш бол. Сорпа-суың мен биршыған іркітінен, сау-мал-шалабыңнан да қарайласқан бол жүр. “Аш-арығымды асырап жүрмін” дей бер... Биылғыдай көпті күйзелтіп, топты томсарткан жыл-дарда сондайлық майысқақ, маймақ келсе жарайды. Кедейі мен момы-нын аман күнде аунатып жеп, ауыр күнде осылайша алдаусырату керек.

Міне, көп үстінен жеген көбегендердін, “сүт үстінде қаймақ” атан-ғандардың ендігі ебі сол. Айланың киіз кітабынан алған сабактары осы болатын.

Онысина орай, осы жыл көп те бөлек. Қалың ел аса сүйк түсте. Сөз аз. Бірақ қабақтан кейіс, қияс айықпайды.

Сондықтан Тобықты жайлауларында бұл жазда бір де бір той бол-мады. Әдетте, бұл кезде талай рет атшабыс болушы еді. Биыл, тіпті, құнан да жарыспады. Келін түссе, қызы ұзатылса, бала сүндеттелсе — бәрі де бо-лымсыз ғана жаяу желікпен, бірер табақ етпен тарқайды.

Дәл осындай ерекше сарылған тыныштық ортасында, соңғы уақыт-тарда бір үлкен дақпырт шықты. Ол — жау білінуі, жылқы ұрлануы.

Жайлау күндерін аяқтап, жұрт күзекке қарай бет ала бастаған болатын. Бірер қоныс кейінде тө көшкен. Сол уақытта айналасы бес күн ішінде Майбасар жылқысынан, Жақып пен Ырсай жылқысынан жөне

Құнанбайдың өзі отырған аулынан жиырма шақты семіз ат жоқ боп шықты. Бір ауылдан бір ауыл хабарланып, осы жоғалған мал жайы ен жайлауға тез тарап жатты. Азын-аулак талшығы бар ауылдың бәрі де күзетін сақайтты.

Бірақ үрлардан із-тоз жоқ. Бұл сияқты көп ел құлактанған қауырт үрлік ұзақ жатпаушы еді. Біреудің үйінде жас тері көрініпті. Біреуден мезгілсіз сойылған ірі қараның қан соктасы көрініпті, боршасы байқалыпты десетін сыйбыстар оп-онай шыға қалушы еді. Қазір олай емес. Суга батқандай жым-жылас.

Әуелде Құнанбай мен Жақыптар өзара ойласқанда: “Бұл жау көршілес Керейден шықты немесе Найман, Сыбанин келді” деп топшылаған. Әсіресе, қоныс аралары ұзарып, жайлау-жайлаудан қайтысатын кез келген соң: “Әдейі осы уақытта істеп отыр. Мойынды қашыққа салып кетеміз деп осылай етті” дескен.

Құнанбай көші-конды бөгеп отырып жанағы үш-төрт рудың баршасына да жокшылар жөнелтті. Ызғұтты, Майбасар, Ырсай бастаған топ-топ кіслер үрдіс жүріп, ат сабылтып, талай жерлерді аралады.

Бірақ көрші елдің ешкайсысынан дерек білінбеді. Елсіз жерлердегі қарауыл биіктерге, кын-кын шатқалдарға барып жер шалған Төлепберді, Бурахан, Қамысбай, Жұмағұл сияқты пысық, сергек жігіттер де із-тоз білген жоқ.

Құнанбайдың көп ауыл, көп жігіттері осылайша өре түрекелген кездердің өзінде, дәл сол Үргызбай ішінен тағы да бес жылқы жоқ болды. Тіпті, жалғыз Үргызбай емес, енді Байсал, Сүйіндіктен де төрт бие алынды. Аздан соң Қетібак, Бекенші де жоқ қарауға кірісті.

Шебер үрлік сонда да білінген жоқ. Тек қана, түн асса: “Алып кетті”, “тағы әкетті” деседі де, кала береді.

Құнанбай ыза болып, өзі атқа мінсе де, жауы кім екенін біле алған жоқ. Жоқшының бәрі қайтып келді. Қарауыл биіктердің басында күн сайын сарылып қадалған шолғыншылар да қайтты. Бос қайтты. Тек қана ендігі шара: түн күзетіне сақ болу еді. Құнанбай барлық ауылдарын катар кондырып, бірге көшіріп, шоқтай қып, жиын үстады. Сөйтті де үдерек көшіп тарта берді.

Өрттен қашқандай боп асығып жөнелді. “Тым құрыса, жаудың беті басқаға бұрылар, бізді куа бермес. Сонымен толас көрерміз!” деп ойлаған.

Қаша көшу азын-аулак ем болғаны рас. Соңғы күндер Жігітек, Қетібак ішінен үрланған малдардың хабарын көбірек жеткізеді. Бірақ сонда да Үргызбай түгел аман қалған жоқ. Екі тай мен бір семіз байтал тағы жоқ боп шықты. Осы кезге жеткенде Құнанбай: “Енді білдім, таныдым” деді.

Бірақ “білдім” дегенімен, айыпкерінің атын атаған жоқ. Тек қана жауды: “Алыстың жауы емес, іштің жауы” деп байлаған.

Байсал, Сүйіндіктерге мұндай ой келген жоқ. Екеуі де әлі күнге құр дағдарып, құр санын соғып жүр. Құнанбай оларға: “Іздесін, іздей

берсін” деп сөлем айтты. Бірак өз топшылауын білдірмеді. Осы кезде көрші руларға бірнеше кісіні жай ғана жансызы етіп аттандырған.

Ол кісілерге тапсыратын сөздерін де бір өзі ғана білді. Осындау бүйректармен жіберген адамдары да оқшау кісілер. Ойда жок жандар.

Мысалы, Жігітек ішіне, Қарашибаның аулына жібергені кәрі кемпір. Сол ауылдағы бір жалғыз үй кірмемен сүйек шатысы бар кемпір екен. Көтібак ішіне де сондайлық елеусіз кедей шалды жіберді. Торғайға жібергені де бір шал түйеші болатын. Бұл кәрілер әсте сұрау салмайды. Тіпті, мал жоғалғаның да білмейді. Жай өншейін құдай деген жандар ғана болады. Жалғыз-ақ барған ауылдарының үйді-үйлеріне ертеңді-кеш кіріп, ішкен-жегендерін байқайды. Барлық тапсырылған міндет осы ғана.

Сол шебер айланың арқасында, аз уақыт ішінде Құнанбай жауын тапты. Көп жылқыны алатын алғыштардың үясын білді.

Сөйтіп, ендігі зіл салмағы түсетін жер — тағы Жігітек. Оның ішінде Қараша, Қаумен айналасы болды.

Құнанбай бұл жолы тұспалмен, ой жотамен соқтықкан жок. Бұрынғыдан емес, дәл мынау тұста кінесі орынды болатын. Жігітектің бірнеше жігіттері шын айыпкер еді.

Әңгіме Балағаз бер Абылғазыдан басталған. Балағаз — Базаралының ағасы. Жігітек ішіндегі намыскер, отты, пысық жігіттің бірі. Абылғазы — Қарашибаның баласы. Қарашибаның өзі сияқты, көп балалары да шеттерінен сотқар, қияс болатын. Ертерек кезде Құнанбай мен Бөжей арасын үшкіндірып жіберген бір уақыға осы Қарашибадан басталып еді. Оған Қауменнің де қатынасы болған. Көпке мәлім Токпамбет төбелесі әуелі осы Қараша, Қаументердің екі атшабарды сабауынан басталғанды. Содан бері Мұсақұл төбелесі сияқты, Бөжейдің асы сияқты үлкен жиындардың бәрінде Қараша мен Қауменнің ер жеткен азамат балалары көп аузына ілініп, көзге түсе беретін. Шетінен намыскер, өркөкірек және мықты, отты.

Осылар арасынан шыққан Базаралы болса, ол әрі сымбатты сұлу, әрі шешен жүйрік. Жігітек ортасы мақтан еткендей атпал азамат, атан бітімді жігіт еді. Ерлік пен мықтылығы да сай.

Бірак биылғы мамырдың жұтынан кейін осы бір топ жігіт елден ерекше жарым көніл боп жүрді.

Қалың елмен бірге Жігітек көпшілігі де қатты жұтаған. Жер аз болған тапшылықтан жұтады. Сол көптің ішінде “ақ сирақ” бол қалғанның бірі — осы Қараша, Қаумен ауылдары. Базаралы, Балағаз, Абылғазы, Әділхан сияқты жігіттерде тек кана бір-бір ат қалды.

Жаз бойы бұлар үйден шыққан жок. Аштықты да, кемтарлықты да көп көрді. Кісіге барып, көз сүзіп сауын сұрауға, жалpetек болуға намыстары жібермеді. Керек десе, Байдалыңай туысқанға да барған жок. Көсіп етейін десе, мынандай жұтап қалған елдің ішінде түк нөрсенің орайы жок. Жалғыз айла — жалға жүру.

Бірак ол бір ғана өз бастарын асырау болмаса, қатын-балаға талшық емес. Өмір бойы жалшылықта жүрсе де, көсегесі көгерген қойшы,

жылқышы, түйеші жоқ. Алатын ақысы құрғана “ішіп-жем” болғандықтан, талай жандар атадан бала, баладан немереге шейін үнемі кісі босағасын тоздырумен өтіп келеді.

Жігіттер жаз бойы көргенде, не көрді? Ашықкан баланы көрді. Қаншырдай қатқан шеше мен жеңгені, қатын-калашты көрді. Айнала құрсіну де күнірену. Осы жайларға сол жігіттер айла таппай, қарғыс айтатын. Жалғыз-ақ, тәменишіктең, жасып айтпайды. Іштегі ызамен, қыжылмен айтатын. Барлығының сондай күйін Базаралы жақсы айтып беріп еді. Бір күн кешке дөң басында бір топ жігіттің ортасында отырып, ызалы мысқылмен сөйледі.

— Ел еру болса, шаңырағына жокшылық кеп шеру тартады. Қошікон болса, әке-шешен, қатын-балан ақтабан шұбырындыға үшырайды. Жалғыз сиырға артқан ашамайдың үсті де арман бопты. Құдайдың бізден аяған несі қалды?.. — деген.

Осы жазда дәл осы жігіттерге Базаралы көп-көп күйік айтқан. Аман қалғанның тетігі неде? Жұтағаның жайы неден? Әділетсіздік қайсы? Ол қандай тон киіп, қалайша тіл қатып келеді? Солар туралы түкпірлеп, ойлаған ойларын айтатын.

Сондай әңгімелер тұсында Балағаз бен Абылғазы тыным таппай, әбігер боп қалушы еді. Базаралыға қадалып кеп: “Ақыл-айла тапшы, бет нұскап, жол көрсетші! Истерлік іс бар ма? Соны айтшы?” дей беретін. Бірақ Базаралы ол сұрақтарына жауап айта алмаған.

Ақыры ендігі өмір өзгеше бол кетті. Балағаз бен Абылғазы екеуінің түнделетіп атқа мінетінін Базаралы көпке шейін білген жоқ. Ең алғашқы кезекте Майбасар жылқысы жоғалды. Одан кейін Жақыптан алынды. Осының жаманат сияқты хабарын алып жатқанмен, Базаралы елең қылмаған. Үшінші кезекте Ырсай жылқысы алынды. Дәл осы орайда Базаралы бір түнде үйкітай алмай, аунакшып жатып, таңға жақын тысқа шығып кетті. Көпке шейін үйге кірмей, далада болған.

Үй сыртындағы қөгалға барып, таң салқынына тесін төсеп, жапажалғыз ойланып отырып қап еді. Жап-жақын жерде көрші ауыл бар-ды. Карапшаға қараған төрт-бес үй болатын. Сол ауылдың Ақтөс дейтін бір сақ қашығы болушы еді. Таң жана ғана сызып атып келе жатқанда Базаралы Ақтөстін үргенін есітіп, елең етіп қалды. Шабаланып тұрып, оқыс үрді. Анық кісі көргенде үретін үрісі.

“Бұл не қылған бөгде кісі екен? Білейінші” деп ойлап, Базаралы тосып қалған. Аздан соң Қараашаның аулындағы шеткі үйдін тұсына екі атты кісі келді. Ол үй Абылғазының отауы болатын. Аттылардың біреуі сонда қалды да, екіншісі бері жүрді.

Базаралы ең өуелі Ақкүйрек атты таныды. Балағаздың жалғыз аты. Белгілі жүйрік Ақкүйрек ат, бүгін бір сұыт жүріс көрген сияқты. Ширыға түсіп, сумандап келеді екен. Әуелде Базаралы: “Бұлар бозбалалық қылып жүр екен-ау!” деді.

Бірақ өзі орнынан қозғалмай, бой көрсетпей отырып байқаса, олай емес. Балағаз сойыл сүйретіп келеді. Базаралының жүргегі түршігіп кетті.

Өні сүп-сүр боп, қадала қалды. Енді көгалға жантайып жатып, білінбей бакыламақ болды.

Дәл ауылға тақай бергенде, Балағаз Аққұйрықтың басын тартып, ақырын ғана ілбіп келді, тіпті, жақындаған кезде атынан түсіп, жаяу жетекеп ап, ең әуелі қолындағы сойылын өз отауының белдеуіне шанышты. Құндегі тұратын орны сол болатын.

Осыдан кейін Аққұйрықты жетекеп алып, ауыл қасындағы бір жыкпил жартастың арасына қарай тартты. Базаралы байқап отыр. Аққұйрық қан сорпа боп келген сияқты. Мезгілсіз жүрген жігіт, өз жүрісін өз аулынан да жасырмақ көрінеді.

Аздан соң атын тас арасына бекітіп тастап, жалғыз қайтып кеп, үйіне кірді. Базаралы ел тұрганша ұйықтаған жок.

Қараша аулының сыртында да қын тастар бар болатын. Соған апарып бекіткен Абылгазының атын да көріп қайтты. Енді Базаралыда тақат жок. Іші толған ызалы, долы ашу. Үй ішіне үн қатпай, сұрлана береді. Анда-санда дірілдей түсіп, киналып қалады.

Түс ауғанша бірденені тосқандай болатын. Ойлағандай, түс кия берген кезде, көрші ауылдан қайтқан Қаумен тағы бір хабар өкелді. Отken түнде Ұрсай жылқысы алыныпты.

Осы хабарды Базаралы есіткен кезде, Балағаз да ауыр үйқыдан тұрып, тыска шығып жүр екен. Базаралы беліне белдігін буынып, бір жаққа баратын кісі сияқты өзірленіп алды да, өкесіне келді.

— Сөйлесетін жай бар еді. Тыска шығайықшы! — деп, өкесін ертіп шығып, дөң басына қарай бастаны. Жолшыбай өзі дауыстап Балағазды да шақырды.

Ұзын бойлы, қапсағай денелі, қара сүр жігіт Балағаз да келді.

Аздан соң Базаралы қабағын түйіп ап, өкесіне сұық қарады. Әрқашан нұрланып тұратын қызғылт жүзі аппак сүр болып, қанын ішіне тартып апты. Үлкен өткір көздері қанталап, қызарып кетіпти. Демі дірілдеп, даусы қатты шықты.

— Эке, жыртық лашықтың да шүкірі бар. Қарақасқа кедей болсам да, қара ниет болмаспын деуші ен. Жамандық сенің жатын. Қасиетін сол еді. Сен қартайған шағында бізді қара басайын деді ме?.. — деп, үні бұзылып, тоқырап қалды.

— Не дейді? Мына шіркін не деп отыр?! — деп, Қаумен үркіп қалып, Балағазға қарады. Балағазда үн жок. Базаралы іле жөнеліп:

— Оған қарама, маған қара! Менен сұра!.. Әнеугүнгі Майбасар жылқысы мен откен түнде алынған Ұрсай жылқысының ұрысы табылды. Ұрысы — тап мынау отырған сенің ұлын, Балағаз, — деді.

Қаумен шошып кетті.

— Не дейді?.. Не дейсін?

— Солай... сүйдемін. Көне, танып көрші? — деп, Базаралы енді ағасына қадалды. Балағаз да ашулы еді. Корқақ емес-ті. Мынау жерде қысылса да, есінен айрылған жок.

— Айт! Не көрдін, не білдін? Не деп ширығып отырсын? Жөнінді айтшы!

— Таңертең Абылғазы екеуін үрланып келгенде, мен тыста отырғам. Аттарың анау тастарда қазір осы шаққа шейін сұып тұр. Өлсөң де, шыныңмен өлші, тым құрымаса... Үрладың той. Таңба! Еркек болсан, шыныңды айтшы! — дегенде, Балағаз жалтарған жок.

— Рас... Айтқаның рас! — дей берді.

Қаумен өмірде естімеген сүмдігін көргендей, сескеніп кетіп:

— Балағаз, құдай тобеннен үрсын! Уа, құдай тобеннен үрсын, Балағаз!.. — деп, зарлай берді.

Қарсысында отырған ағасына Базаралы қатты жирене қарап кап, бір сөт қалшылдан қайнап кетті де, үн қатпастан тап берді. Қауменнің екі ұлы да арыстай үлкен, қабыландай қайратты болатын. Екеуінің қолаяқтары, емен шоқпарлармен қағыскандай сатыр-сұтыр тиісті. Балағаз асығыста орнынан тұра алмай қалып еді. Бірақ лезде ашу шақырып, айла тауып, Базаралыны аяқтан қағып қалды. Інісі сүріне бергенде, сол бейімдеген жағына қарай қойып жіберіп, құлатардай боп еді. Бірақ бұдан гөрі айлаға басымырақ келген Базаралы майыса беріп, жалт бұрылды. Шашандығы шалқыған жалындай боп, лап беріп кеп, Балағазды бас салды. Жыға сала, сол қолымен кенірдектен буындырып жатып, он қолын қынына сермен, өткір сары пышакты жарқ еткізіп жұлып алды... Тізерлеп жатып, даусы шықтай, қырылдан тұрып:

— Бауыздаймын! Ағам болмак түгіл, әкем бол!.. Жоқ қыламын! — деп, сары пышакты Балағаздың кенірдегіне тақап қалды. Жалғыз-ақ Балағаздың тыптыры мен сермелген қолдары ғана бөгеп жатыр.

Ағасынан Базаралының күші басымдан кетті. Сығымдан тұрып женіп ап, енді бауыздарманға келіп еді. Сол уақытта мұның он қолына әкесінің қос қолы кеп жабысып қапты.

— Токтат! Ой, кет, ит! Не болды, екі ит?! Тұр былай! — деп кеп, Қаумен Базаралыны сүйреп алды.

Балағаз інісінің шенгелінен босап, басын көтере берді. Бірақ енді алысады ойлаған кісі емес. Ес жиып, басқаша күш тапқандай. Базаралыға кінәлай қарады да:

— Ой, шіркін! Ит те болсан, үяласымсын. Кіші басыңмен кеудеме шыққаныңды не дейін! Киналсам да сол үяластығыңды қиям ба? Білген ақылың со ма? — деп, соңғы сөзін зекіп, ақырып айтты.

Базаралыда үн жок. Түйіліп отырып қапты. Балағаз енді түзеліп ап, сатырлатып сөйлеп, суырыла жөнелді.

— Сен сұрадын, іріккенім жок! Сырымды аштым! Тансам, қайтіп мойныма салар едін? Үриға малаз ба? Мына тұрган Керейді торып келдім десем, не дер едін. Құнанбай түгіл, құдай болсын, із-тозын тауып көрсінші, көне! Таңытпайтын, таптырмайтын қып істедім. Бірақ осы істегенім үрлық па? Сұрасаңшы, білсөнші! Басым үшін істеп отырмын ба? Ауқымым үшін істеп отырмын. Арамға жерік боп істеп отырғам жок. Жиреніп істейім. Бірақ істегенім істеген. Мен — жокпын, ол — бар. Менін жоқтығым оған барлық боп жабысқан. Жерім қайда? Кегім, есем қайда? Оның несі құриды? Асып-төгіліп жатқан артығы ғана шашырайды. Менін

аш-арығым өлімнен қалады. Бойыма жимаймын. Айналамды ажалдан алып қалам... Басым кетсін, маған десе. Бұл жолымнан тоқтатпайсын... Бардан алам, жокқа берем. Жаман, сасық үрынды тапқан екенсін? Мен үркесі емеспін, өшімін. Жок-жітікке, әлсізге тисем, айтсаңшы!.. — деді.

Қаумен Балағазбен салғыласқан жок. Айтқан сөзіне бойлаған да жок. Оның шошынғаны жалғыз-ақ жай. Баласы не десе де, Қаумен казанына кісі асын салмайды. Сондықтан бір-ақ түйіп байлағаны — Балағазды өз қасынан қуу болды.

— Көш! Көш! Қасымнан кет!.. Көрмеймін! Қазір көш! — деп бүйрек берді.

Базаралы үндеместен түйілді де, катып қалды. Экелі-балалы туысқандар осы орнынан айрылысқан шағында, үшеуі үш бөлек ойда. Бір-бірінен шалғай болатын. Балағаз Қауменнің бүйрекін орындалап, дәл осы күн көшті де, Қарашибаның аулына қосылды.

Сонда барысымен төрт-бес күн өткен соң, Құнанбайдың дәл өз аулынан бес жылқы алды. Балағазға серік болған жігіттер аз ғана болатын. Әзірше бұлар Абылғазы мен Әділхан ғана. Осы үшеуі өз жүрістерін үлкен есеппен, еппен істеген.

Бұлар ең әуелі алыстағы Найман ішінен дәл өздеріндегі үш-төрт жігіт серік тапты. Олар да жұп пен жоқшылық салдарынан атқа мінгендер. Шетінен шешен, ер, өжет жігіттер болатын. Жаз ортасында Аяғөздің ар жағына жолаушы жүріп барып, Абылғазы сол жігіттермен сөз байластып қайтқан.

Екі жағының да анық кесіскең байлауы өзді-өз ортасының мықтыларын, қалың шоғырларын торымақ. Әлсізге тимекші емес. Сонымен, Семіз-Найман, Садыр, Матай ішіндегі Құдайсүгір, Қалтағай, Жұмақан сияқтылардан аналар алады. Тобықты ішінде Құнанбай, Ыргызбай, Қаратай, Сүйіндік сияқтылардан мыналар алады. Бұлар ешуақытта қалың шоғыр бол жүрмейді. Жалғыз аяқ жүргінші сияқты ғана болады. Тағы бір тәсілдері: Тобықты жігіттері Найман ішіне барғанда, өз қолдарымен мал алмайды. Ондағы жолдастары кімнен алууды, қанша алууды өздері шешіп, өздері шығарып береді. Тобықты ішінде Балағаздар да сөйтеді.

Екі жағы да жол мен жерге аса жүйрік. Жолшыбай қай сулар елсіз, қандай даламен жүргінші аз жүреді? Қандайлық елеусіз адырлар, сайсалалар бар — баршасын жаттап алысқан. Екі топтың да ең үлкен айласы күғыншы мен жоқшыны адастыруға жұмсалады. Бұл орайда бәрінен шебер Балағаз. Өзі тапқан айла-тәсілін бар жолдастарына ол үнемі үйретіп отырады.

Сөйтіп, айналдырған алты-жеті жігіт, тұра екі дуан елдің жуан-жуан жерлеріне құйында соқтықты. Өншең өжет жандар, үялас бәрідей тиді.

Құнанбай мен Байсалдардың ақылын тауысқан бір нәрсе: мал алушы жаулардың бірде-бір уақыт көзге түспейтін тығылғыштығы болатын.

Әрдайым таң ата жылқы алынғаны білінісімен, жок қараушылар жабыла атқа мінеді. Екіден-үштен бөлініп ап, шапқылап отырып, айна-

ланың бәрін сүзеді. Керей, Найман, Қарекесек жақтарға кететін жау болса, соларды еріксіз көрсететін тұргы-тұргының бәрін алады. Күні бойы тас-тастан қарауыл қарап отырады.

Бірақ әрқашан: “Ұшқан шыбын, жорғалаган қоңыз жоқ” деп қайтып келеді. “Іште қалады! Шыңғыс ішіне тартады!” деп, ол жакты да арылтады. Сонда да дерек болмайды.

Балағаз болса, өз айласын қатерге сүйеп, үлкен ерлікпен істейтін. Ол қадалған аулынан қалаған малын алысымен қаша жөнелмейді. Найманға да тез жөнелтпейді. Қайта бес-алты күн өткенше, жұрт аяғы басылғанша, Тобықтының өз ішінен тапжылтпайды. Алысқа да әкетпейді. Тіпті, сол мал жоғалтқан ауылдың дәл өзінің қасында, кой өрісіндегі ғана жерде жүреді. Сезікті болатын қындарға, қарауыл биіктеге өсте жоламайды. Бұл жазда ол жерлерді шалғыншылар ғана кезетін. Бір алғанда, жылқыны бес-алтыдан артық алмайды. Сол топты жылқы ішінен шығарып алысымен, Балағаз өз жігіттеріне тегіс мінгізіп қояды.

Жылқы алардың алдында бұл жолдастарын жаяу ұстайды. Оларда жүтеген мен ішпектен басқа түк болмайды. Тұн ішінде елеусіз бір адырларға соларды әкеп тастайды да, Балағаз, Әділхан, Абылғазылар жылқы әкеleді.

Алынған жылқыны жігіттер мініп алған соң, Балағаз өзі әрқашан қарауылда отырады. Аналар ойда жатып, мұның белгісін тосып отырады. Ауыл жақтан шықкан құғыншы мен жай жүргінші көрінсе, Балағаз саспастан отырып, бетін бағады. Жігіттеріне бүйрық етіп аттарына мінгізіп қояды да, анау кіслердің бетінен ғана тайдырып отырады. Олар өсте қашпайды, тек қана бір бел асып түсіп, бір қолаттан екінші қолатқа ғана ауысады. Сөйтіп, кей уақытта жоқшылар мен бұл жігіттердің арасында бірақ қана далда, бір ғана бел қалып отырады. Малы алынып, сабылып жүрген ауылдың иегінің астында болады.

Тынығу керек болғанда, құғыншылардың жаңа ғана арылтып келген жерлеріне барып бекінеді. Осындаимен бірнеше күн өткізеді де, жалғыз құннің ішінде, жолдастарының бетін Найманға қарай бір-ақ түзейді.

Қарашаның аулына Құнанбай жіберген кемпір бұл айланың бірін де білген жоқ. Ол түк білмей-ақ қайтушы еді. Өйткені, Балағаздар өз үйлериңе мал соймайтын. Алған жылқыларын өсте маңайлатпаушы еді. Жалғыз-ақ, бір-ақ жол ғана Абылғазы ашқараптық істепті. Найман жігіттерін алысқа ұзатып, құғыннан құтқарып болған соң, елсіз судың басында бір семіз тай сойылып еді. Соның бір ғана телшесін Абылғазы өз үйіне әкепті.

Осы ет ел жатар кезде, тұнде асылып еді. Бірақ кемпірдің мұрны жылқы етінің ісін біліп қапты. Ол ет піскенше, сырттан андып, дәл табакқа салып, Абылғазының алдына келген уақытта оқыс кіріп келіп, телшени көрген. Тайдың телшесі екенін де танып алған.

Құнанбай Байдалыға кісі салды. “Қараша туысқанын өзі қақсын, сыйбысы шықты. Айғағым бар. Тек арылып берсін. Егер Қараша танатын болса, Қауменді кепілге өткізсін. Қаумен сезетін болу керек. Жалғанға

жанын бермейді. Сенсем, тоқтасам, соның ар-иманына сеніп қана тоқтаймын” депті.

Байдалы Қарашаға салмақ салған жок. Тұпа-тура Қауменге жабысты. Қаумен өзінің Қарашадан да, тіпті, Балағаздан да безгенін айтты. Байдалы болмады. “Не қара деп шық! Немесе ақтап кет. Құнанбай сенен жан алса ғана тоқтайды. Көзің жетсе, адап болса, жан бергеннің құнәсі жок. Қайта ағайының мен туысынды нақақ жаладан құтқарасын” деген еді.

Осы арага жеткенде Қаумен сыр берді: “Тастай алмай жүрген жаңым жок, ақ екен деп кепіл болар жайым жок” деді.

“Қаумен тайқып шықты. Кепіл болмаймын. Ақ деп ара түспеймін деп, аяғын тартыпты. Қарашаның аулы айыпкер боп шықты!” деп, Үрғызбай іші өрекпі жөнелді. “Ағайының деп отырып, жаттан бетер қастық етті. Жазығымыз не? Кешпейміз, аямаймыз, шауып аламыз, үйелменімен өртейміз” деп, Майбасар, Жақыптар лаулап кетті.

“Азуынды бас, аяма!” деп, Құнанбайға да салмақ салды.

Құнанбай дәл бұлардай емес. Биылғы жылдың ауыртпалығын ойлап, іштей сескеніп қап еді. Оның үстіне қазір Байдалымен шырайы тәуір болатын. Ұрылар да жалғыз Үрғызбай емес, Көтібак, Бекеншіні қоса шығындастып отыр. Байдалының өзін де аман қойған жок. Олай болса, енді сол Байдалының өзімен тізе қосып, іс істеу керек. Қолдан келсе, соның өзіне жаулату қажет. Тіпті, болмаса, Жігітекті кінөға жықпақ.

Сонымен Майбасарлардың алқынын басып:

— Өрекпімей тұра тұр! Қараша қайда барып құтылуышы еді! Ең әуелі сабыр тап! — деді де, Жігітек ішіне қайта іске жіберді. Жөнелткені — Жұмабай.

Ол әуелі Байдалыға барды. Алдыңғы сәлемді орындаپ, Қауменді қағып бергені үшін Құнанбай Байдалыға ырзалық айттыпты. Соны жеткізді. Осыдан кейін Қараша мен Абылғазыны Құнанбай өз алдына шақыртқан екен, осыны білдірді. Байдалы да Құнанбайдың бұл мінезін кінәлаған жок.

— Ағайының өзі көрсін! Өз аузымен арылсын! Мұнысы мақұл. Қарашаға жолдаған хабарын мен жеткізейін, — деді.

Бірақ шақырту жетсе де, Қараша мен Абылғазы Құнанбай алдына бармады. Байдалы зіл салып та көріп еді. Қөндіре алмады. Сөйтіп, Қарашибалар: “Әрі мал алады, әрі жауап бермейді” деген екінші түрлі айыпқа тағы кезікті. Құнанбайдың үпайы көбейіп келе жатты.

Үрғызбай іші енді күндіз-түн Қарашаның аулын баққан. Абылғазы, Әділхан, Балағаз бар — бәрі де ел ортасында жок. “Сусып, тайқып кетіпті” дескен хабар шықты.

Сезік пен жорамалдың көлемі үлғайды. Қараша, Қаумен ауылда-рының үйде жок жігітінің бәрі де үры атанды. Абылғазы жалғыз емес. Биылғы кимыл аз кісінің де кимылды емес. Бұлар көп. Енді солардың сонына көп ел болып тұсу керек дескен дакпырт бар.

Бұл сөздер, көбінесе, Үрғызбай ішінен шығып, көпке жайылып жа-

тады. Сондай лакаптар Абылғазы қатарына Балағаз бен Әділханды да әлдеқашан қосқан-ды. Алғашқы шақыртуына Абылғазы келмеген сон, Құнанбай тағы да кісі жіберіп, Балағаз бен Әділханды шақыртты. Қараша мен Қаумен Балағазға сәлем айтып, барып қайтсын деп еді.

Балағаз бармаймын депті. Жолдастарына бұл жерде айтқан дәлелі:

— Құнанбай мені аяйын деп отырған жок. Қандай айламен қан құстырысам деп, соны ойлап отыр. Ендеше, мен несіне момакан боп, алдына барам? Неден аянам? Одан да әуелі қолына түсіріп көрсін. Құлақтан басып, жығып алсын да, құл ноктасын сонан сон кигізсін. Әйтеуір, сүм атанған екем. Оған жеткен сон “момын сүм”, “ақылды сүм”, “конгіш сүм” деген жақсы атка құштар болар жайым жок. Өлсем де, ол жағына өктемей өлем! — деген.

Балағаз бен Абылғазының ендігі қияс мінезі Құнанбайды дағдарта бастанды. Баяғы дағдыға салып шауып алайын десе, мынадай аш-арық боп, сұық тартып жүрген елдің ішінен өрт шығарып алам ба деп корықты.

Ойға келген бір шара — ұлыққа шағу еді. Ең онайы — отряд шығартып, урядниктерге ұстасып, кісендереп тыю.

Бірақ осы тұста зан өзгеріп кетті. Бұрынғы аға сұлтандық қалып, “бөліс” деген жаңалық кіргелі жатыр. Тобықтының дуаны да өзгерді. Жаздан бері бұл ел Семейге қарайтын болты. Және түгел Тобықты бұрын бір ғана старшын еді. Тобықты енді үш болыс ел боп бөлінетін көрінеді. Жана дуан жана ұлықтың қолында. Олармен жұз көрісіп, сырмінез болған Құнанбай да жок. Ертең сайлауы келеді. Сондай кездің қарсанына өз елінің ішімен қағаздастып жату лайық емес.

Ең болмаса сайлау өткенше коя тұру кажет.

Бірақ аял қылайын десе, Балағаздар асып барады. Екі бүйрығын орындаады. Енді: “Біржолата құрық әкеткен боп, тіпті дандайсып кете ме?” деп тағы қобалжиды. Осындай шарасыздық үстінде Құнанбай бір топ мықты жігітті аттандырып: “Тау ішінде жүргенде үстінен түсіп, тегіс ұстап әкеліндер!” деп бүйрырып еді.

Оған көнетін Балағаз емес екен. Мойынды қашыққа салып барды да, бірден-екіден бытырап кетті. Титығы құрыған құғыншылар ел ішіне қайта айналып келгенде, Балағаздар да ілес оралды. Келе бере Құнанбай жылқысынан тағы алды. Бірақ қауырт алмай, біртіндеп тай, байталдан алды. Бұл уақыт ел-елдің қыстауға қонып, актан ажырап, нағыз күйзеулікке түсетін шағы еді. Ендігі бірен-саран ұсақ қараны аш-арықтың сойысына алып жатқан сияқты.

Аз күнде Тобықты ішіне келетін болыстық сайлауын тосып отырып, Құнанбай енді Базаралыны шақыртты. Жігітектің өзге жігіттеріндегі емес, Базаралы іркілген жок, тез келді.

Құнанбай жас тоқалының үйінде екен. Тамға жана кіріпті. Үй жылы. Жасау-жабдық жас жігіттің отауындей. Толық денелі, дөнгелек жүзді Нұрғаным сұлу да, сәнді екен. Әсіресе, қоныркай келген, үлкен өткір көздері ерекше ажарлы. Жүзінде жастық пен саулық, тоқтық — баршасы да нұрлана түсіп шырай береді. Ақаусыз бетінде мөлдіреген тұтас қызы-

лы бар. Ерге біткен көрнекті мұрнының оң жағында кішкене, томпақша мені бар екен. Нұрлы қызыл жүзіне біткен қап-қара мен, өзінше қатты жарасып тұр. Ол-дағы Нұрғанымның ерекшелігі. Өзге әйелге бітпеген нысанасы тәрізді.

Құнанбайдың сөз бастаудың күтіп отырып, Базаралы Нұрғанымды әбден болжады. Ішінен: “Япыр-ай, мына тоқалды қалай тандап, қайдан тауды алған?” деп тамашалай қызғанды.

Нұрғаным бір түрлі байыпты жөне еркін, батым көрінді. Құнанбай мен Базаралыға шай жасатып, соны қызметші қатынға құйғызып беріп отырып, күйеуіне де, қонаққа да қымсынбай қарайды. Бірер ұсак шаруаның жайын да Құнанбайға еркін айтты. Күйеуі мұны “қалмақ” дейді екен. Шай аяқтап келгенде:

— Қалмақ, шайынды жиғыз! Мына Базаралымен сөзім бар, — деді. Нұрғаным асықлай отырып бүйрығын орындауды да, малшы қатынға:
— Сен енді жүре бер! — деді.

Өзі Құнанбайдан тәменірек жерде малдас құрып, отырып қалды.

Құнанбай әңгіме бастағанда, Базаралыға қатты сөйлеген жок. Ба-лағаз бен Абылғазыны мұның өзіне шағып: “Сенің де бетіңе шіркеу ғой. Адамшылығын да, арын да бар еді. Сол арыңа салмақ салғаны ғой олар-дын. Ақтамассын, ақтамайсын деп білем, не дейсін?” деп еді.

Базаралы бөгелген жок. Құнанбайдың жүзіне тұра қарап отырып, қыска жауап айтты. Бұ да баяу бастап, сабырмен, салмақпен айтты. Шешен сөйлейтін тәрізі бар. Айтқан жайы: “Ақтамын деп келгем жок, кінәлаймын. Кінәлағандықтан аразбын. Атым туысқан, ал жайылысымыз бөлек. Көріспей кетіскенімізге көп болды. Бірақ қолымда өмір құдіретім жок. Сондықтан істей алар шарам да жок...” деген еді.

Жылы үйге келіп, шай ішіп алғаннан бері Базаралының жүзіне жақсы күндердегідей нұр кірген. Батыр тұлғалы, ер сұлудың ойшыл сергек көзі де, ақ сұр жүзі де еріксіз елеткендей. Бетінің қызылы да балқығандай боп, нұрланып тұр. Кең иық, зор кеудесі тәменшіктеп, иілмейді. Салалы келген аппақ сұлу саусақтарына шейін өзгеше. Бітімді, жақсы туысты білдіреді.

Құнанбай бұл шаққа шейін Тобықты ішінің жасында өзімен бүйтіп еркін, тең сөйлескен жанды көрмеген. Ішінен Базаралының тұлғасына да, жауабына да шын сүйсінді.

Бірақ сөйте отырып, аз әңгіменің тұсында Базаралымен ыргасып кетті. Қонақ жігітіне Құнанбай салмақ сала бастап: “Айыптайтын болсан, тыю салуга көмек ет!” деп еді.

Осыған келгенде Базаралы:

— Айыптайтыным шын, жалған емес. Оны айттым. Бірақ соларды осындағы қып жіберген себеп не? Тұп бөле неден? Ол кешегі жұттан, бүгінгі жоқшылықтан. Осы бәлелерге ілесе жүретін ағайынға әйгілі әділетсіздік бар, содан. Біреу аға болды. Барды алды. Біреу болса, кейін отырып, кенде қалды. Кірме болып, есесіз қалған тағы көп. Аяғында, міне, не болды? Бұрынғы аға болған аман қалды. Бұрын мүйізделіп

жүрген көп көр бала күніренді де, ол қалды. Осыны ойлар жан бар ма? Жаны ашитын, қиналып ойлайтын ел ағасы бар ма? Менің сізге келген-дегі өз аузынан сұрамағым, білмегім осы еді? — деді.

Жаңағы айтылған тілекке жауап бермей, сөзді басқаға бұрып кеткен Базаралыны үй иесі жақтырмай қалды. Қыжырта қарап, дау айтып кетті. Сөзінің салмағы — “құдай бүйрығы, тағдырдың жазуы” дегендер. “Жұтты адам әкелген жоқ. Кімнен көрмек керек? Бардың бәрі қарайласпай отыр ма? Бірақ қаншаға жетпек? Ер азығы — канагат. Тәнір бүйрығына көнбек керек” деген болатын.

Базаралы сол “Бүйрықтың” өзіне де тоқтамады. “Құдай бүйрығы калың елді қан қақсатып қойды. Ел қамқорымын дегендер комек ойласа, нетуші еді? Мынау ақылдары көргеніне көне бер деген ғой. Олай болса, құдай бүйрығы деп көрге барып тірідей кіре берсін бе?” деген.

Құнанбай Базаралымен көп салғыласуды енді өз бойына мін көре бастап, түсін сүйкка салды. Дауды тұжыртып, тоқыратып кеп:

— Сенен де арылғаным осы. Енді аяспайтынға кеткен екеміз. Жалғыз-ақ Балағаз, Абылғазы арандайды. Жаман арандайды... Қашан айтты демесін? — деді.

Сөздің осымен біткенін Базаралы түсініп, жүруге қамданып отырып, дәл кетер жерде:

— Балағазда жұмысым жоқ. Не болса, о болсын! Бірақ көпті айтсам қорқытамын деп сіз өуре, үктырам деп, ел өуре. Келісе алмас күн екен. Керегармен кеткеніміз де баяғы, — деп тымағын киді.

Соңғы сөзі жауапсыз қалды. Базаралы асықлай түрегеліп, қош айтты да, есікке беттеді. Нұрғаным мен Құнанбай бұдан көздерін алмай, қарап қалды.

Ер жігіттің сырт сымбаты да соншалық өзгеше. Өр көнілді батыр бейнесіндей. Әрі байсал, әрі манғаз. Тіп-тік бойы қымсынбай, қысылмай кетті.

Құнанбай есіктен көз алмай ойланып қап еді. Аздан соң Нұрғанымға қарап:

— Шіркін, Базаралы! Бұл өнірдің жігітіне бітпеген сыртың мен нұрың бар. Ішінде жатқан тұнық мөлдір сырың да бар. Тек, сорлы жазған, қарымы шолақ Қауменнен несін тудың екен? — деді. Қызығып та, қызғанып та сейлекен сияқты.

Нұрғаным Базаралы дауларын үлкен ынтамен тындаған. Қүйеуінің жаңағы сөзі, мынау сұлу жігітке мұны әдейі қызықтырып сейлекендей әсер етті. Қызғанышын алған жоқ. Қызықканын алды. Жас әйелдің жүрегі өлденеден өрекпіп, тулас қалды.

Ел ішіне сайлау келді деген хабар шығып еді. Жидебайда жатқан Абайға Құнанбайдан шакырту келді.

Абай күз бойы өзінше бір окшау, жалғыз болған. Қебінше, домбыра тартып, күй күніренте береді. Шешен қоңыр домбыра биыл, тіпті,

ділмәр болып алғандай. Көп-көп сырлар айтады. “Саймақтың сары өзенін” тартса да, “Қос қыздың жылағанын”, “Бозторғайдың шырлағанын” тындаса да баяғы сарын көп жайды баян ететін болды. Нелер айтады? Желді аяқ жемаясын жосытқан Асан Қайғы да, ашы күйін бебеулеткен Алшағыр да — барлығы да тыным таптай безек қағады. Ылғи бір көргеніне көне алмай, аңсағанын ала алмай, зар-зар шеккен күйінділер. Бәрінің де қасиеті — іздене талпынады, толғана ширығады.

Ендігі Абай ойының көбі, осы жазда Қадыrbайдан естіген, соған өзі айтқан үлкен толғаулардың жайы. Қадыrbай сонда: “Өткен заман талай шерін тастап кеткен” дейтін. “Ақынның ансауынан, әншінің ырғағынан, күйшінің кер толғауынан соны көр” дегендей болатын. Абай өз ойына, сол өткен күндер тілшісі болған көрі домбыраның сырын жалғайды.

Бұрынғы қызық, сауық дегеннің, жастық жүріс дегеннің бәрін де әзірше ұмытқан тәрізді.

Осы жақын шакта Ербол келіп, Абайды ертіп әкетпек болған. Еліктіріп, қызыққа салмақ болатын. Кейбір жүрістерді еске салып, сұлу қыздардың аттарын атап еді.

Абай бұған да салқын қарады. Сол Ербол қонып жаткан күндерде, “Сап-сап, көнілім, сап, көнілім” деген ұзак бір жыр жазды. Мұнысы Ербол ұсынған желіктерге өзінше жатырақ қарай бастаған бет сиякты. Ерболға айтқан жауап та осы. Домбыраға қосылып, ұзак әнмен айтып бергенде, Ербол дауласа жөнелді.

— Тәнір, өзің жас дәуренге қош айтайын дегеннен аманбысын? Жиырма беске жасың келмей жатып, бұ неменен? Ондайына көнетін кісі жок!.. — деген.

Абай Ерболдың наразылығын түсінді де, күліп қойды. Оңаша кездерінде бұрынғыша домбыраға қосылып, көп ойларын термелеп айта беретін. Енді бірнеше күн бойынша, жалғыз күйі осы “Сап-сап, көнілім” ғана болды.

Ербол бұл өлеңнің түбін жактырмаса да сөзін ұнатты. Сондықтан кейде Абай әніне қосылып та кетеді. Осымен дәл бір он күн бойына екі жас жігіт өздері кешіп өткен ең алғашқы албырт жастыққа ұзак-ұзак “кош-кошын” айтқандай болды.

Сөйтіп жүріп бір күні Ербол қайтатын мезгілге жеткенде, Абай тағы да сырласқандай бол:

— Көрілікті шақырып жүргенім жок, Ербол. Жастығымды неге кияйын? Дүниенің оны айырбас етерлік қай тәттісі бар. Мәлім ғой. Тек енді, бала жастық пен албырт жастық орнына нәрлі жастық іздеймін. Бұл жолда да құштарым көп. Ендігі көксегендерімді айтсам да, көкірегім қарсайрылады. Бір білерсін... айттармын! — деген. Мұнысы анық сырьы.

Құнанбайдың шақыртуы осы әнгімелер үстіне келген. Сол күні Ербол қайтып кетті де, Абай Қарашоқыға тартты.

Ел орынға отырар кезде Абай Қарашоқыдағы қыстауға тақап еді. Тоғайлы өзекте, қарсы алдынан келе жатқан жалғыз салт аттыны көрді.

Бойы ұзын, екі иіні есіктей біреу екен. Жақындал келгенде өз інісі Оспан боп шыкты. Карапы кештеге енді ғана анғарып, Абай таңданып қалды. Әншнейінде күнде көріп жүрген інісін дәл мұндай үлкен денелі деп білмейтін. Қазірде он сегіз, он тоғызыға кеп қалған Оспан, тіпті, алпамсадай боп кетіпти. Абайдан әрі биік, әрі сүйекті, ірі.

Оспан қатты жүріп кеп, Абайды таныды да, шүғыл тоқтады. Токтай сала, құле сөйлеп:

— Бүгін әкемнің алдына бара қап ем. “Аузың ораза ма? Бес уақыт намаз оқимысың? Мұсылмандық парызын атқарамысың?” деп, дәл бір Мұнқір-Нәнкірдей тергеуге алғаны. Шынымды айтып, сол атағаныңзыңдың бөрінен осы жайын құлан қандай таза болса, мен де сондай тазамын дегелі бір түрдым да, бата алмадым. Шатақ шығатын. Сонан соң қайтейін? Е, бәрі де солай дегенім. Осыған ырза болып, өзімді мактап, күні бойы қасында сарғайтпасын ба кеп?! Амал жок, дәретсіз намаз да оқыдым. Өтірік ораза да болдым. Бүйте берсе, шындығына біржолата көзін жеткізейін деп, өзімен бірге ауыз да аштым. Жаңа ауыз ашарға істеген барлық ыстық тамагын сығырып-сирып жеп, үйге қайтып келемін. Міне, сүйтіп, әкенізді алдап соғып келе жатқан Оспан біз боламыз, — деп қарқылдап, үзак құлді.

Інісінің ракат күлкісіне еріксіз елігіп, Абай да кулді.

Бірақ ойында мысқыл да бар еді.

— Өй, өзін әкеңе шынынды айтсан, мұндай қуанбас ен. Өтірік деген ракат екен-ау өзі, ө!.. Мәзсің ғой! — деп, Абай күлген бойында тебініп жүре берді.

Оспан оның мысқылына жауап таба алмай анырып қап, күрен атты бір тартты да, жорта жөнелді.

Қарашоқыдағы қыстауға келген соң, Абай ең өуелі әкесіне бармай, Күнкенің үйіне кірді. Мұнда Абайдың ең жақсы көретін туысқаны — Құдайберді көптен бері науқас болатын. Алдымен соған амандасып, жайын білмек.

Құдайберді биік төсек үстінде жөтеліп жатыр екен. Абайдың келгеніне сүйсініп қалған сияқты. Аппақ шөлмектей боп жүдеген жүзіне жүқалаң қызғылт шыкты. Қап-қара сақалы қазірде бір түрлі ұзарып, өсіп кеткен екен. Сүйек-сүйегі адырайып, көк тамырлары көрініп, салдырап қапты.

Ағасының пақыр болған түріне Абайдың жаны қатты ашыды. Алыста тұрып, тез шешінді де қасына кеп, төсекке отырды.

Женіп алған науқас еңсеріп өкетіп барады. Он бес күн бұрын бір келіп кетіп еді. Қазір көп төмендеп қапты. Құдайберді Абайдың қолын ұстап, қысып, сипап жатып:

— Жақсы келдің ғой! — деді.

Аурудың жүдеу қолын інісі қос қолымен ұстап, өзіне таман тартып кеп, жүрегіне басты. Екеуінде де үн жок. Бірақ адап туысқандардың арманды мұндарын жүректері айттысты. Бірталайдан соң Құдайберді өлсіз ғана үн қатты:

— Экене кірдің бе? — деп еді.

— Элі барғам жок. Әуелі сізге келдім!

Осы уақытта Абай келді дегенді естіп, қарсы үйден үш бала келіп, сөлем берді. Үшеуі де Құдайбердінің балалары. Үлкені — он бір-он екідегі Шәке, екіншісі — сегіз жасар Шұбар, үшінші — бұл екеуінен де кішірек, тоқалдың баласы — Нұртаза.

Балалардың бәрін де Абай қасына шакырып алып, беттерінен сүйді. Шәке мен Шұбар оку оқи бастаған. Абай келген сайын олардың сабактарын сұрастырып жүретін. Балалар бұған қатты үйір еді. Қазірде де бауырына кіріп кетті.

Құдайберді Абайға үйірлген өз балаларын көріп, қобалжып кетіп, бетін ірге жаққа бұрды.

Абай осы қозғалысты байқап, балаларды аз алдандырды да, үйден кайта үзатып салды. Науқастың қасына тағы кеп отырды.

Құдайберді есікке көзімен нұскап:

— Адам бола ма?.. Болар ма? Інілерің міне. Кім боларын... не көрерін қайдан... білейін? — деді. Қоштасып жатқан сияқты.

Інісінің көзінен екі-үш тамшы жас акты. Даусы да дірілдеп, жылағандай шықты.

— Карыздары мен болармын, Бәке! Әл-шамамның жеткенінше койным менен мойнымда өсірермін!

Құдайберді бұған өзі токтау айтты:

— Жылама... Жыламашы!..

Екеуі тағы да үнсіз ғана бір-біріне қадалып, қарасып қалды. Аздан соң Құдайберді бойын жиып, оналды да Абайға бетін беріп, қырынан жатты. Бірақ қозғала бергенде тағы жетелген. Абай оның көрпесін иығына көтеріп, қымтап қойды.

Құдайберді енді басқа сөзге ауысты да, екеуі жай ғана әңгімелесіп кетті.

— Экенің сені неге шакырғаның білемісін, Абай?

— Жок, Бәке, әзір білгем жок.

— Ендеше, бүгін сайлаушы тәре кепті. Әкем Жақып аулына түсіріпті. Мына жаңа орын — “бөліс” деген бар дейді. Соған сені сайламақ. Ұктың ба? Не дейсің бұған?

— Өзіңіз не дейсіз? Маған не ақыл айттар едіңіз?

— Менің тілімді алсан, — Құдайберді біраз ойланды да, — болма!

Ұлықтық қасиет емес екен. Көзіміз жетті ғой. Бектік бұзады екен жөне түбінен қайыр шықпайды, карғыс шығады екен. Жас өмірінді зая қылма!

Абай өз жауабын ойлаған да жок.

— Айтқаныңыздың бәрі шын, Бәке!

— Тіленіп журген көрінеді ғой әкесінен. Анау Тәкежан-ақ боп, карық босын! — деп, Құдайберді токтап қалды.

Бұл кеште, ел жатқанша, Абай ағасының қасынан кеткен жок. Науқастың тілегі бойынша домбыра алғызып, көп-көп күйлер тартып отырды. Енді бағанағы балалар да келген. Абай ауруды үйкіттату үшін сол

балаларға айтқан боп, “Мың бір түн хикаясының” бір тарауын да айтып берді. Балалар бұның қасынан шықпай, ертегісін телміре тындасты. Әрі домбырашы, әрі өнгімеші ағаны үшеуі бірдей жақсы көріп, төсекке де бірге жатты. Нұртаза мен Шұбар:

— Абай ағам қасына мен жатам!

— Жоқ, өзім жатам! — десіп, таласып кеп, екі жағынан қойнына кірді. Көздері үйкіга барғанша, Абайды кезек тартып құшактап жатысты.

Кұдайбердінің сөзі рас. Құнанбай Абайды болыс сайламақ болатын. Сайлаушы төре келіп, кешелер Құнанбаймен көп сөйлескен болатын. Жаңа болыс туралы мұның айтқанынан шығатын емес. “Жаңа закон, жаңа сайлау болады” дегеннен бері Құнанбай өзі енді ұлық болудан тоқталмак.

Бір кезде Арғынның бір дуан елін басқаратын аға сұлтандық барды. Оған Құнанбай қызығып барып, бастық болған. Содан келе кішірейе түсіп, Тобықтының старшыны болды. Бірақ не десе де, түгел Тобықты “ашса алақанында, жұмса жұмырығында” болған.

Енді, міне, ұлық қолы ұзарып келеді. Тұтас Тобықты да жок. Үш бөлінетін бопты. Мұның бір бөлігіне ұлық болу оншалық мұрат емес.

Қайта болыс болмай сыртырақ отырса, бар Тобықтыға өз өмірі молырақ жүрмек. Ол — бір.

Екіншіден, ел арасы бүтін киындалп барады. Мынау Балағаздар сиякты тынышсыздық шықты. Онымен алысу керек. Бірақ алыс пен тартыстың басы тағы өзі болса, баяғы араздық қайтадан қозданады. Өзінің тұстасы Бәжейлермен алысқаны бір сөрі. Енді болыс болдым деп Жігітектің жас-желенімен, бала-шағасымен алысатын болса, ол бойға лайық емес.

Қайта оларға қолы батыл тиетін жасты салу керек. Өз тұстасымен өздері алыссын. Балалар болса, ер жетті. Билікті соларға артып, акылы мен өмірін өзі тыныш отырып жүргізеді.

Үшінші, Құнанбайдың жасы болса да жетпіске тақап қалды. Енді ер жеткен баланың ішінен өз орнына кісі қамдайтын мезгіл жетті,

Осының бәрін іштей ойлап, таразыға салып келіп, жаңа болыстықка Абайды лайықтаған. Оның да бір есебі бар.

Абай әке тәрбиесінен сыртқары кетті. Қайта бар міnez, бар жүрісі оны Құнанбайдың қасында отырған қатал сыншысы етіп барады. Соңғы жылдар, әсіресе, солай боп келеді. Әкесі Нұрғанымды тоқалдыққа алғалы, Абай, тіпті, қашықтап жүр. Ол жөнде Құнанбай ішінен Ұлжанды айыптайтын. “Баланды сұық өсірдің” деп, биылғы жазда Ұлжанға кеп кінә таққан.

Бірақ алыс жүрсе де, сол Абайда ақыл мен қайрат, тіл мен тәлімнің мол екенін әкесі танитын. Ендеше, мына тұста осындай шалғай кетіп бара жатқан баланы ұлықтықпен қайта тарту керек. Ел билеудің салмағы жас басына түссе, Абай әкенің шыргасына еріксіз келеді. Егер әкенің ойынданай боп, беті түзелсе, өзге жастың қолынан шала келетін жұмыс, Абайдың қолынан молынан келеді. Ол қайратына да Құнанбай сенетін. Ендігі байлаудың бәрі қат-қабат ойлардан туған.

Әкесі тұрып, шай ішіп болған кезде Абай келді. Дастаркан жылған, үй іші жаңа сыптырылған, таза екен. Тәкежан Абайдан бұрын келіпті. Ұқыпты шәкірттей боп анадай жерде жүгініп отыр. Құнанбай екі бала-сынан басқа кісіні үйден шығарды да, сөзге кірісті...

Айтқан сөзінің бәрі де Абайға арналған сияқты. Өзінің қартайғанын айтты. Жақсы-жаман өмірді алыс-жұлыспен өткізгенін ескертті. Кім үшін алысқан. Осы нәсіл, осы балалардың алдыңғы тілеуі үшін алысқан. Енді, міне, бұлар ер жетті. Өз істерін өз қолына алатын мезгіл жетті. Дос тапса да, жау тапса да бұлар енді өздерінің тұстасынан табады. Өз заманының тілін де бұлар сырт буын көріден онай ұғынады. Алыстың тәсілін де тез табады. Сондайға кезектеп кірісетін осы екеуі. Бірақ бүгін бірі болса, ертең екіншісі болар. Жол, жүлдеге таласпасын. Әкенің үйғарғаны — Абай. Соның болуын мақұл көреді.

Құнанбайдың көптен бері Абайға ұзақ сөз қатқаны осы.

Абай ойланған кісі сияқтанып, аз үндемей отырып барып, ақырында тамағын қырнап алды да:

— Эке, сенгеніңізге ракмет! Ендігі міндетті бізге артқаныңыз орынды. Арқа-басыңызды бұдан былайғы ауыртпалықтан босату керек. Тыныштық өмір тілейтін кезінің болды. Жалғыз-ак, жанағы сөзіңіз маған айтылса, мен өзім болыстық, ұлықтықтан бас тартам. Мезіретім емес. Әрі ағалық жолы бар, ебі де бар, ұсынған орныңызға мына Тәкежан лайық. Осы болсын! — деді.

Абай осы соңғы сөздерін айта беріп, Тәкежанға көз тастады. Молда пішін, мұләйім боп отырса да, Тәкежан қып-қызыл боп қуанып кетті. Жаназада, підияны мол атаған жерде жымындалп кетіп, қыбылжып қалатын, мысық сопы қазіреттей көрінді.

Құнанбай Абайға қайта-қайта қадалды. Болмайтын себебін екі кайтара сұрады.

Абай бір рет қысқа қайырып, “бола алмаймын” деген еді. Бірақ әкесі екінші рет салмақ салғанда, молырак дәлел айтты. Халықты билеу үшін адам өзі көмелетке жету керек. Оған Абай өзін өзірмін дей алмайды. Піспеген адамның қолындағы билік, жас баланың қолындағы ұстара пышақ есепті. Не өзі арандайды. Не өзгені арандатады. Абай өзін аямаса да, бұған еріксіз күні түсетін халықты аяды. Болмағанда, сондыктан болмайды. Халық керегіне жарайтын боп жете қалса жөне елге пайдасы тиеріне көзі жетсе, ол күнде әкесі үйғармай-ак өзі сұрануға уағда береді. Әзірше, әке зорламасын... деген сөздер.

Құнанбай бұл тұсқа келгенде шұғыл өзгеріп, тез тайқып шықты. Сол арада Тәкежанға бүйрек етті. Ол баласы оп-онай “құп” деді.

Осыдан кейін он бес күндей уақыт өткендеге, Тәкежан болыстыққа нық бекіп, бетін түзеп алды. Ақылшысы аз емес. Бір жағынан Құнанбай болса, екінші жақтан Майбасар, Жақыптар да өз сабактарын Тәкежаның құлағына құйып жүрді.

Жаңа болыс қалаға да барып қайтқан. Ол жерде Құнанбай сәлемі бойынша Тінібек бай жетекшісі болды. Семей уезінің ұлығы Тінібекпен ашына, сыйлас екен.

Сондай іліктер арқылы Тәкежан алғаш барған жолының өзінде де бірталай істің басын қайырып келді. Сайлаушы төреге Құнанбай ұғындырып жіберген жайлар бар-ды. Соның үлкені Балағаз, Абылғазылар ісі болатын.

Ұлық болысымен, ең алдымен әмірін елге танытпақ болған Тәкежан бар күшін Балағаздарға салыпты. Қаладан Тәкежан қайтқан орайда Семей уезінің жаңа пайдада болған оязы Шыңғыс ішіне бес кіслік қарулы топ шығарыпты. Тәкежан өзі болыс болысымен бір атшабарға Жұмағұлды алған. Екінші жас жігіт — Қарпық.

Солдаттарды бастап келген Жұмағұл ел құлактанбасын деп, болыс кенесіне түн ішінде өкеліпті. Тәкежан мен Майбасар осы түнде он шақты жігітті отрядка косып, Жігітек ішіне аттандырды.

Бұрын оқта-текте болмаса, Тобыкты іші қарулы жасауылды көп көрген жоқ-ты. Ауылдарының үстінен көк темірлі, көп аттылар өткенде, бала-шага, кәрі-жас қатты түршікті.

Күйніші отряд Балағаз берін Абылғазының тобына Шыңғыс тауының ішінде онай кездесті. Оқыс айқасып қалған. Ұзақ күғын болды. Бірақ қаладан көп шықпаған, ел жайын, жер жайын жақсы білмейтін солдаттар бұл күғында шорқақтық істеді. Тау ішінде шаба алмай, ерлерінің қасынан ұстап, бос өбектеп, кейіндей берген. Өздері жөне оба атаулының барлығын құбыжық санайды. Ұзын дүрбілерін кайта-қайта суырып ап, тесіле қарап, күнұзын тұрып алды. Қашқындардың қарасын таныған Төлепберді, мына бөгелістерге жаман қүйетін. “Осының, дәл осы бір кенірдектей немесін құрттар ма еді? Сойылмен перейін бе осы кеп!” деп тісін қайрайды. Бірақ амалы жоқ. Сөйтіп, отряд шабан болды.

Соны байқаған Балағаз, біраздан соң атын тежеп, артын болжаған. Күйнін алдында өктелеп жүрген Ырғызбай жігіттері екен. Төлепберді мен соның інісі Елеусіз жөне Жұмағұл көрінді. Қашқын жігіттер колға түспейтіндерін үккән болатын.

Абылғазы мен Балағаз екеуі өз жолдастарын Шыңғыстың бір тарлау өзегіне салып, жөнелтіп жіберіп, қастарына жалғыз Әділханды алып, бір тұмсықтан тосып қалды.

Жау алыста деп еркін шауып келе жатқан Төлепберділер үздік-создық келе жатқан. Балағаз құйнышының алдындағы Жұмағұл мен Елеусізді ілгері өткізе беріп, тиіп кеп кетті. Екі жігітке қарсы бұлар үшеу бол араласқан. Қайын сойыл, кара шоқпарлар екі-үш-ак рет айқыш-үйқыш тиісті. Әрі мықты, әрі айлакер Балағаздар Жұмағұл мен Елеусізді мен-детіп кетті. Ес жиып, айқай салуға да мұрша бермеді. Балағаздың өзі мен Абылғазы ана екеуінің сойылдарын ұшырып-ұшырып жіберіп, бір-бір-ак салып ұрып жықты.

Екеуінің астындағы аттарын да іліп алып, тартып кетті.

Күйнішының алдын оп-онай үйпап алып кеткен жауларға отряд енді беттей алмай қалды. Барлық топ үйлігін тұрып-тұрып, сол арадан кейін кайтты.

Бірақ тек қайтпады. Қашқындар атшабардың басын жарып, атын алып кеткендіктен, қайта жүрген сапарда бұл отряд момын елді шапты.

Жігітек ішіне келіп, бейбіт отырған Қараша, Қаумен ауылдарының ірі қараларын қып кетті. Жалғыз бұл ауылдар емес, көршілес Үркімбай, Қаракандардан да мал алды. Әр үйдің бір-бір бүт артарын, жапа-жалғыз сауындарын қып кетті. Бұндай істер де бұл күнге шейін болып көрген емес-ті. Не көрсе, айыпкердің өзі көретін. “Колы еткеннің мойны көтереді” десетін. Тәкежан жана сұмдық бастап, кемпір-шал мен қызыл қарын жас баланың талшығына да шенгел салды.

Кешке шейін осы хабарды тегіс естіген Жігітек ауылдары үрпісіп қалды. “Заман не боп барады? Күн райы қалай бұзылды? Ит ашуын тырнадан алғаны ма?” деп тіксінді. Сыбайлас Қөтібак, Бекенші де мынау қымылдарды ұнатпады. Әсіресе, батқаны — жазықсыз Қауменнің жаза шеккені. Бұның Балағаздан безіп шыққанын жүрттың бәрі есіткен. Ал Үркімбай, Қаракандар болса, тіпті, жазықсыз.

Кімнен көрерін, не деп көрерін білмесе де, қалың ел: “Тағы бір бөле түйілді” деп, құнқілдеп қалысты.

Болыстың кенсесін Тәкежан Мұсақұлға әкеп, өз қыстауына құрғанды. Айналасында тілмаш, старшын, атшабарлармен бірге, Майбасар, Жакып сиякты ақылшылары көп. Топыры мол. Бұл жиын Балағаздың қылығына кіжіне түсіп, Жігітек ішіне істеп отырғандарын орынды сыйбаға деп білді.

Осыдан үш күн өткен соң, отряд қайтып кетті. Бұлар кешелер тағы шығып, іздең көрсе де Балағаздарды кездестіре алмаған. Тегінде, жүртты сескендіріп, қашқындардың жүрегін шайлықтыру үшін шығарылған отряд еді.

Жана ұлықтың қокан-лоқысы істелді. Енді қайтқанына болыс та қарсы болмаған. Оларды жөнелтіп жіберіп, қазірде “піргауар” жиып, қағаздарын мығымдап, калаға шағым жолдағалы жатыр.

Тәкежанның әскер әкелгенінен Абай жиренген болатын. Қалың елді өрекпіткен соткар қылықтарын Жидебайға келуші жүрттан есітіп, Абай атқа мінген-ді.

Мұсақұлға келсе, Базаралы да сонда екен. Ол Абай көзінше Тәкежанға салмақ салды.

— Алыссан, тентек деп бізben алыс. Онсыз да титығына жетіп отырған момында нең бар? Қатын-баламызды аштан қырам демесен, алғаныңды қайтар! Жалғыз-жарым сауын мен тірлігі осы сен өкеткен азғана қарада түр. Жайымызды үк, ағайын... — деп еді. Тәкежан он сейлеспей, ашуға басты: “Әлі түк көрген жоқсың. Балағаз, Абылғазыны ұстамай басылмаймын. Елге өрекет салып отырған мен емес. Солар!” — деген.

Базаралы ыза болды.

— Ендеше, Балағаз ұсталғанша тамам елді көгендереп, тізем десенші. Тәкежан бұған қарсы дүрсे қоя берді.

— Әлі сен қайдан ара ағайын боп шықтың? Өзінді би ететін кім осы? Балағаз үшін айыпкер етпей, кепіл етпей отырғанымды неге ағайындық деп білмейсін? Шынға келсен, мен айтайын, Балағаз тыйылмайтын болса, ендігі отқа сен күйесің. Құтылмайсың!

Бұл зілінен Базаралы қорыккан жок.

— Ой, жаратқан тәнір, ақыл иесі болған естиярмен сөйлесіп отыр екем десем, жаңылыптың ғой. Сен де бір атарман екесің ғой. Бүйткенше, атшабарың Жұмагұлдан жауап алып, қайта беруім екен ғой! — деді де, тұрып кетті.

Абай Тәкежанның терістігін айттып, сөйлесіп көрмек еді. Ағасы: “Араласпа, килікпе” деп қатты серіпті. Осы кенседе отырып, Абай бүгін әзірленіп жатқан қағаздарды байқады.

Барлық мөр, піргауар, кол мен танбалар Жігітек жігіттерінің сорына әзірленіп жатыр екен. Сол кеште Семей қаласына үкілі почта жөнелді. Оны да білді.

Осы білгенін Базаралыға айттып кеп:

— Бұл дүллейлер тағы бір мол бәлені шақырып отыр ғой. Тағы да бір Тоқпамбет, Мұсақұл шатағын көрмей тынбас! Тек ел жасымасын да, қорықласын, Базеке! Ұшық-ұшық, әлі дауыл емес!.. — деді.

Базаралы өзінің амалсыз келгенін айтты. Малынан айрылған ашарық осыған кеп салмақ салып, ең болмаса, барып арылып кел деген екен.

Абай Базаралыны тоқтатып қойып, Майбасар, Жақып, Тәкежан үшеуін онаша шығарып алды да, қатты ашу айтты:

— Еркекпен еркекше алысудан женилесің де, қатын-балаға батырсысын. Кеше өзі жұтап қап, өзі аштыққа ұшырағалы отырған елдің аузындағы сусынын алып, не беттерінмен отырсың?! Осымен ен әуелі сот алдында басың кетпей ме? Тамам елді дүр сілкінтіп отырсын. Осыныңнан қайтпай, аман отырып көрші, көне? — деп, Тәкежанды қоркытып сөйледі. — Сендердің берген ақылың осы ма? Тым құрыса, сендер үялсан нетті! Қайтартындар қазір елдің малын! — деп, Майбасарға бұйыра сөйледі.

Тәкежан Абайдың бұл бүйрығына ішінен ыза болды. Бірақ қарсыласуға бата алмады. Экесінің өнеугүні Абайға болыс бол деп, көп жабықсаны есіне түсті. Егер мына жолда Тәкежан теріс бол, Абайдің он бол шықса — қатер көп. Құнанбай ұлықтың бұдан алып, Абайға беріп қоя ма, қайтеді? Тым құрыса, әкенің беті анық болса екен. Ал өзірше, ол жақтан хабар жок. Жігітекке істегенді макұлдай ма, жоқ па, мәлім емес. Сол себепті Абайға жауап қатпады. Ойланған кісі болды.

Қалайда, Абай салмағы осал тиген жок. Майбасар мен Тәкежан болмаса да, Жақып ойға түсті. Бұл өзгелерге онаша ақыл салғанда:

— Балағаз, Абылғазыны ұлыққа күғызғалы отырмыз. Солардың қағазын мықтап бол да, Семейге тез жөнелт! Тентек деген азды қуайық! Шығара қуайық! Мына малды қайтарайық! — деген. Осымен Базаралы бұл жолға келген жұмысын тындырып, жазықсыз елдің малдарын алып қайтты. Бірақ Жігітек ішіне Тәкежаннан естіген корлық сөздерін айта келді.

Балағаздардың үстінен қатты қағаз кеткенін де айтқан.

Базаралының өзімен тілдеспейтін Балағаздар осы құндерде Қарашаның аулына құндіз-түн кісі жіберіп, хабар-ошар алып тұратын.

Арада үш күн өткенде, Шыңғыс ішіне бір тосын хабар тарады. “Семейге Тәкежан болыс жөнелткен үкілі почта таланыпты. Тобықты жерінде емес. Уақ жерінде, Мұқыр деген жардың тұсында ұшырапты. Енді бәле молайды” деген лақаптар дүнк-дүнк шығады.

Тәкежанның Балағаздарды көрсеткен қалың қағаздары анық үкілі почтамен жөнелтілген. Ол почтасы үш салт атты. Екі коржындары мен мойындағы былғары сөмкелері қағазға толы. Тымактарының мандайла-рына үкінің бір тал қанатын жапсырган Жұмағұл, Қарпық және бір атшы жігіт Мұсақұлдан шыға сала, шапқылай жөнелген. Жол бойынан лау мінгенде дегбірсізденіп: “Үкілі”, “Үкілі почта” деп қолды-аяққа тұрмай, дігір салып мінетін.

Дәл осы шапқыншы бір күн, бір түн жүріп, енді сонғы түн ішінде Семей түсеміз деп келе жатқанда, Мұқыр жырасына жеткен.

Сол уақытта қарсы алдарынан кара жолмен келе жатқан үш салт атты көрінді. Шауып келе жатқан атшабарларға аналар тұпа-тура келді де, бір-бірден араларына сұғылды. Сөйтті де бір сөтте Жұмағұлдарды жағадан сарт-сұрт ұстай алып, аттан жұлып-жұлып түсірді. Алысады деген ойда жок. Шапқыншылар бөгде жолаушы деп селкос келе жатқан. Және қатты талып шаршағандықтары да бар-ды. Енді аттарынан қалай ұшып түскендерін байқамай да қалған.

Үш жігітті үш-ақ жігіт алды. Беттерін қара шүберекпен таңып алған жаулар бір ауыз үн қатқан жок. Почтаның бар коржынын, бар сөмкесін тартып алды да, жөнеп берді.

Бұл кимылды істеген Әділхан болатын. Өзі төртбак келген айла-кер, мықты Әділхан осы почтаны әдейі андыған-ды. Жұмағұлдардың арттарынан қуып отырып, жана кешке аналар Күшікбайға түсіп, шайға аял-дағанда ілгері өтіп кеткен. Қасындағы жолдастары Найманнан келген екі ер жігіт. Үшеуі өз жұмыстарын оп-оңай жайлады да, Шыңғысқа қарай қайта тартты.

Закон жағынан қараганда, бұл істің арты жаман болатынын және қашқындар халіне пайдасы аз іс болатынын Әділхандар есептемеген.

Тәкежан шағым айдалты, почтасы бүгін кеткелі жатыр дегенді өз аулына кеп ести сала, Әділхан ызаменен қайнап кетіп, куа жөнелген. Тіпті, арттағы Балағаз, Абылғазыға да акыл салмаған.

Бірак істелер іс істеліп қалды.

Шыңғыс сыртында Сыбан мен Тобықты жайлауының жапсарында жатақта жататын үш кедей аулы бар-ды. Балағаз бен Найман жігіттерінің бір мекені сол. Бұл ауылдар осы күзде тегіс ашаршылыққа ұшырап, қаклан құрып, тышқан аулап, сорлап түрған кезінде Балағаздар айқасты.

Келді де тоқтық әкелді. Сауын сиырлар мен мінер аттар да берген.

Осы ауылдың шеткі бір үйінде Балағаз, Абылғазылар жатқанда Әділхан жетті.

Жігіттер Әділханға мактау айтып, өкінбеске бекінді. “Енді болыс қалаға тағы шабады. Малтығып жүріп, әнеугідей отряд шығарады. Оған шейін итім жатсын ба? Үш-төрт күн ат тынықтырып, азық қамдап, сай-

ланып алайық та, Найманға тартайық. Аз күнде кар да бекиді. Жаз шыққанша Найман ішінен қайтпаймыз. Оған шекті жұмыс та ескіреді” десіп, байлау жасасты.

Бірақ Құнанбай есебі бұлардан тақысырақ еken. Ол Тәкежанмен қоса Үрғызбайдың үлкендерін жиган. Бұлар ғана емес, Байсал, Сүйіндіктерді де шакыртып алды.

— Аскан еken Балағаз! Жерге қақпай, тынбаспын! Енді ара түсер кім бар еken? Қолымнан алып көрсінші! Сол қашқынның берін де айдауда шірітем! Осыны істемесем, Құнанбай болмай кетейін! — деп жаман қалшылдады.

Жиган жұртқа ақыл салған жок. Байлауын айтуга, баталасуға шакырыпты. Осы күні дәл сол жиынға көз қылышп, Тәкежанға “қалаға шап” деді. “Отряд әкел, қыргын көрсін бұл тентек ел” деп бүйірған-ды.

Жұрт тарап кетті. Барлық үлкендер Балағаз ойлағанды ойлап, қаладан ұлық пен отряд келетінін күтті. Бірақ сыртқа осындай лақап шашып жіберіп, Құнанбай дәл осы түнде отыз кіслік кол қамдады. Бұл түн Әділханның Балағаздарға жаңа жеткен түні.

Отыз жігіттің қастарына бес-алты тазы қосып беріп, қаруларын іштеріне тыққызып, Құнанбай бір-ақ сағат ішінде Шыңғыстың сыртына қарай сүйт жүргізіп жіберді. Балағаздың жатағын Тәкежандар білмесе де, Құнанбай үйде жатып біліп алған-ды.

Тек бұл уақытқа шейін түк сезбеген кісі боп жата беретін.

Құнанбайдың сол жөнелткен жігіттері таң аппақ атып келе жатқанда, жан-жақтан саулап барып, үш қыстауды қоршап алды.

Балағаздың күзетке қойған жігіті иек артпадан тазы ертіп шығып жатқан аттылардың барлығын аңшылар еken деп ойлаган. Шыңғыс сыртында қар бекігенше тұлқі қуып жүретін аңшылар бола беруші еді. Солар деп селкос қалды.

Сөйтіп, бұл күнге шейін ерлік пен жырындылыққа ешкімнен осал сокпайтын Балағаз, қапыда оп-онайдан тұзакқа ілінді.

Куғыншы қолдың басы – Үзғұтты. Үлкен өткір сапыны жалаңаштап ап, Балағаздар жатқан үйге бар жігітімен бір-ақ қаптады. Келсе Балағаздың көзі үйқыда жатыр еken. Бар жігіті тегіс бейқам. Жиыны он адам.

Үзғұтты сапының сыртымен бөксеге ұрып оятқанда, Балағаз басын төсектен жұлып алып:

— Қап, сорлы қылған тәнір-ай, не кара басып еді?! — деді.

Барлық сөзі осымен бітті. Тегіс тұтқын болды.

Тысқа шығарып, он жігітті екі-екіден мінгестіріп жатты. Әр тұтқынға үш-төрт жігіттен кепті.

Балағаздың желкесіне Үзғұттының өз сапысы үнемі төнумен болды.

Құнанбай қолы үрдіс жүріп, Шыңғысқа тартты. Он жігіттің ішінен осы күн кешке жол бойында жалғыз Абылғазы ғана қашып құтылды.

Ол өзінің артындағы жігітпен күбірлесіп, ақылдасып ап, кейіндей берген. Қасында қатарда келе жатқан Құнанбай жігіті кешеден бергі

жүрістен талып, қалғып келеді екен. Шоқпарын да қолына ұстамай, тақымына қыстырып қойыпты.

Жол бір бұраң сайға, тастақ жерге жеткенде, Абылғазы жаңағы жігіттің шоқпарын бір-ақ тартып алып, атынан жүлқып жіберіп, төңкере тастанап, өз атының ұстінен анау босаған атқа жалғыз-ак қарғыған.

Құлап түскен жігіт, енді есін жиып, екінші тұтқынның астындағы жаман шабдардың тізгінінен ұстай алды да, айғай салды.

Бұл кезде Абылғазы аттың басын кейін бұрып ап, ағыза жөнелген.

Алдыңғылар хабарланып, шуласып жүріп, ақыл тапқанша, Абылғазы ұзап кетті. Кеш қараңғылығы да қоюлап келе жатқан. Ізғұтты біреуін қуамыз деп, көбінен айрылармыз деп, ілгері тарта берді... Жалғыз-ак енді қолдың артына өзі түсті.

Барлық топты шоқтай қып иіріп айдал отырып, Бөкенші асуынан асырды. Қарашоқыдағы Құнанбай қыстауының тұсымен өтпекші. Сол маңға жақындаған келгенде, Төлепбердіңі Құнанбайға жөнелтті. Ұстап әкеle жатқан хабарды айтумен бірге, Құнанбай қашқындарды көрем дей ме екен? Алатын жауабы бар ма екен? Соны сұратқан.

Құнанбай Төлепберді хабарын есітті де, қысқа ғана бүйрек берді.

— Мұсақұлға апартындар. Тәкежан мен тілмашқа айт, дәл осы бүгінгі түннен қалдырмай, Семейге жөнелтсін. Тегіс арбаға мінгізіп, күзетін мықтап отырып, абақтыға апарып, бір-ақ табыс етсін. Айналсоктап, жалтақтамасын! Сыбаға сол! — деді.

Тәкежан Семейге кетпеген-ді. Кешегі жиында Құнанбай жұрт көзінше оған бүйрек бергенмен, артынан: “Өзің барма, кісі шаптыр” деген.

Кенсесіне қашқындар келісімен Тәкежан асығыс қимылдады. Құнанбайдың айтқанын дәл орындаған, осы түн ішінде барлық жігіттерді Семейдің абақтысына жөнелтті.

Сөйтіп, ел-жұрт Балағаздардың ұсталғаны туралы анық, толық хабар алып болғанша, тұтқындар ұзап кетті.

Бұл күндерде Құнанбай мен жаңа болыстың мінезі — тырнағына тышқан ілінген мысықтай. Гүрілдеп айбар шегіп, жота жұні үрпіп, түстерінен от шашып тұрған. Сөйлесе, шеттерінен қалышылдағ сөйлейді. Жазықсыз тепкі көрген, ыза шеккен кісі болады. Екі-үш күннен бері айналаның барлығына:

— Почта талапты Әділхан!

— Не деген сұмдық! Неткен қастық?

— Аяспайтын жауалық кой! Қазынаның қағазын жойып, Тәкежан басы бөлеге ілінсін дегені ғой!

— Шатаққа ұшырап, жоқ болсын дегені! Мұндай сұмдықты көрген бар ма? — десіп, дабыл қағып жатты.

Бірақ ішкі сырға, шынға келгенде, сол өрекпулер қаншалық бақырауық даңғаза болса, солғұрлым жалған болатын. Құйынданып, қара борандатып келгендегі анық мақсат басқада жатыр. Бұл күнге шейін қаншалық дауласып жүргенмен, бұл елдің ортасында біреуге-біреу абақ-

тыға салғызу, жер аударту, каторгаға айдату сияқты істерді істеп көрмеген.

Ертең ес жиганда, барлық ағайынға сүмдүк боп көрінетін іс осы екенін Құнанбайлар таниды. Сол жат қылықтың бетін бүркеу үшін жанағы жалған шуды басымдатып отыр.

Бұрын өз тұсында мұндайлышқ істі іstemеген Құнанбай, Балағаздар қарсысына келгенде, басқа қырға мінді. Өйткен себебі, Жігітектің мына жастары бастаған істін түбінен ол аса қатты сескенген.

Балағаздар ісін Құнанбай өз ішінде үрлық деп бағалаған жок, тамырлы, түбірлі наразылық, қарсылық деп білді. Анада Базаралы айтып кеткен сөз берілгенде, Балағаздардың қылықтары астыртын астасып жатыр. Көпке тимей жеке жерлерге тиетіні және, әсіресе, Ырғызбайдай оқшаша топтарға соқтығатыны соны көрсетті. Әлсіз берілгенде тимегендіктен, қалың ел арасында сүйсінушілер көбейіп барады.

Ашаршылық, жоқшылық қамауында отырған жұрт енді осыған ден қойып кетсе, не болмақ? Мұндай ойларға байланған сайын, Құнанбай үркө беретін. Балағаздарға барды салып, көр төккен себептері сондайдан туған. Ел жүргегін шайлықтырам, түңілтем дейді. Бір жағын жаза, бір жағын кінега сүйеп отырып, үркітіп тыям дейді.

Бірақ осы сырды Құнанбай өз ойында құпия сақтағанмен, ел ішінде сезгендер де болды.

Көшілік Балағаздарға істелген қаттылықты қостаған да, актаған да жок. Айдатып, байлату сүмдүк деп білген. Арада дел-салда қалған Байсал, Сүйіндік сияқтылар бар. Бұлар өз малдары алынып, қаза көргендер. Сондықтан Балағаздардың тентектігін сол өз нысанасынан бағалады. Көпке де бой үрмады. Болыстар ісін іштерінен актауға да бата алмады. Белге соққандай болатын.

Құнанбайдың бұл күндерде астыртын құлақ салып қатты баққаны — Жігітек іші, әсіресе, Байдалы.

Қалың Жігітек айқын наразылыққа беттеді. Болыс тұтқындарды қалаға жөнелтті деген сон, Байдалы да бетін ашты. Өкініп, қатты киналып отырып, ашу айтты.

— Ұялар, ойланар шағы жок екен ғой Құнанбайдың! Өз колымен, ағайын ауқымымен жазаласа, ара түсер кісі бар ма еді. Елге, жұртқа не дейді? Қасқырша өз күшігін өзі жегені ғой. Жігітектің ендігі жасына да жендет боп шықты ғой тағы! — деген.

Есітсе есітсін деп айтты. Бір емес, бірнеше рет айтқан. Құнанбай осы күйді біле сала, баспақ болды. Енді алдыңғыдан да үлкен зәр жұмсап, сонымен баспақ.

— Жігітек үрлыққа жерік боп, ұрыға серік болайын деген екен. Ендеши, қашқындарға мүйізі сырқырайтынның бәрі жаза шексін! — деп, Тәкежанға жорға Жұмабайдан сөлем айттып жіберді.

Тәкежан, Майбасарлар сол сөлемнен сон, Жігітек ішінен он жігіт емес, отыз кісі тізді. Қараша, Қаумен, Үркімбай, Қарақан бар. Анау жолда малдарын айдап кайтқаннның бәрін тіркепті.

Ол ғана емес. Бұл екеуі Базаралыны да көзеп берді. Өзара ақылда-
канда Майбасар:

— Поштаның таланғанын ойлаймысың? Есіңе алшы! Пошта
жүргізілетін күні Базаралы келіп, барды біліп кеткені көне! Сол жолы өз
еліне бара сала, Әділханды аттандырған да сол. Көзбе-көз айтып кеткен
қияс сөзі әлі есімнен кеткен жок! Осы бәленің тап ортасында жүрген
Базаралының дәл өзі. Оның сырты момын, іші қу! — деген.

Тәкежан өзінің де Базаралыдан әлденеше рет көрген тізесін еске
алды.

Сөйлетпей, тапап кеткендей бол жүретін омырауы бар. Балағаз айда-
лып кетсе, ертең артынан жоқшы бол шығып, бұлік шығаратын да сол.
Сондықтан Майбасарды құптап:

— Ақылыңыз қөкейіме өбден қонады. Қалағанда нағыз қатты қадай-
тын сол! — деп, Базаралыны бірге көрсетті.

“Жігітекten отыз кісі хатқа тізіліпті!” деген хабарды есіткенде, Бай-
далы өз аулына Базаралыны шакыртып алды. Екеуі онаша отырып, көп
сойлесті. Байдалы көптен бері ішке жиып жүрген бір ойын ашты.

— Бала күнімнен бері карай, ылғи ғана қапылықтан шеккен өкінішті
білем. Құнанбайдың өртіне түскенде, ұдайы опық жеумен түспедім бе?
Бұгін, міне, тағы сол баяғы сорым ғой. Жаз бойы Құнанбай ұры атан-
дырды деп, өзіміз де Балағаздарды ұры-қары санап, қоса қуып келмедік
пе? Бұгін ойлап, болжасам, сорлылар ұрлық емес, өжеттік бастап жүр
екен ғой. Ежелгі бір кеселге кекесін көрсеткен екен. Аш-арықтың ішінен
бұларды марғаған бір жан көрдің бе? Ұры демеймін! Өктеп шыққан өз
тәнім, өз бауырым деймін! Бұгін соны Құнанбайдың мынау ісі біржола-
та танытып отыр. Қаумен, Үркімбайға шейін көрсетіпті. Тағы кім бар?
Кімді аман қойды дейсің? Елдіктен кеттік пе? Тағы да кетіскеніміз бе?
Жок, жарым жолдан қайтара ма? Тәкежан, Майбасардың шалалығын өзі
де костай ма? Не дейді? Жігітек сөлемі осы! Сен қазір атқа мін де, Құнан-
байға барып кел. Тілің жетеді. Қеудендеңі отың да жетеді. Істегенім —
істеген дейтін болса, аянба! Барды айтып кел! — деді.

Байдалының бар мінез, бар сөзін макұл көріп, Базаралы атқа мінді.
Бірақ әуелі Қарашоқыға бармай, Мұсакұлға қарай тартты. Өйткені,
Жігітекten көрсетілген отыз кісінің кім-кім екенін бұл жақ әлі білмейтін.
Жалғыз ғана Қаумен, Үркімбайлар барын еміс естіген.

Жолшыбай Базаралы болыс кенсесіне барам деген ниетін өзгертип,
Жидебайға соқты.

Абай үйде екен. Кешелер Тәкежан мен Майбасардың жаңа желік-
терін есітіп:

— Жаман бақсының жын шақырғанындей тантырап, жұрт берекесін
кетірді-ау, мыналар! — деп көп қынжылған-ды.

Бұгін Ерболды Мұсакұлға жіберген. Тізімде кімдер барын білмек.

Базаралы жаңа келіп, өзі жүрген жайларын айтып отырғанда, Ер-
бол қайтып келді. Қап-қара бол тұтігіп, ренішпен келді. Бірақ Абай жөн

сұрағанда іркіліп, бөгеліп қалды. Базаралыдан қымсынады, көрініп түр. Абай салмақ салып:

— Есіткен-білгеніңің бәрін айт, несін іркесін? — деген. Содан соң ғана шешіліп:

— Мына Тәкежан, Майбасар ма!.. Құрттар бұл елді, өртемей тынбас, — деп алып, тізімде бар кісілерді санай бастады. Ұрлыққа, ұрыға өмір бойы шиыры косылып көрмеген талай кәрілер мен жастар бар екен.

Абайға бәрінен сүмдүк көрінгені — Базаралы жайы.

— Не дейді?! Не көкіді мынау әңгі соқырлар?.. — деп қатты ашуланды.

Базаралының өз жайын есітіп отырганы осы болатын. Кейіс, реніштен түк белгі берген жок. Қайта сақ-сақ құлді. Абай мен Ербол танқалып, мұның түсіне қарасқанда, көкшіл тартып сұрланған ыза көрді.

— Бір өкінішті Байдалыдан есітіп ем бүгін. Ендігі өкініш өзіме кепті. Тобынан жырылып жалғыз жорытқан көк қасқырдай менікі не өуре десенші? Тәкежандар ұры атандырмасын деп, бүккән боппын. Балағаздар ұры емес... бұзық емес еді, Абай. Бар қылықтарын есітіп, біліп жүрсіндер. Жұртка мәлім, сүмелек ұры ма еді солар? Айтындаршы... — деп Абайға қарады.

— Ұры емес.

— Бұзық емес. Айтқаның рас! — деп, Абай мен Ербол қатар костады.

— Ендеши, солардың тобында болмай, кеткенде бірге кетпей, мен не сандалып жүрдім... — деп, Базаралы тоқырап қалды.

Ерболдың да өз өкініші бар. Бүгін Тәкежандардың түрін көріп, жол бойы осыны ойлап келген.

— Эттен, Абай-ай, кеше әкең болыс бол деңгендे болмаймын деп, бас тартқанынды қайтейін?! Тым құрыса, елге жаның ашыр еді. Мынандай сүмдүк істепес едің ғой. Не көріп, не болып отырмыз енді, мінے? Үйде отырып ұялғаннан жерге кіресін. Қолдан келген жақсылығың со ма? Айтпай қайтіп шыдайын? — деді. Базаралы Ербол сөзін дұрыс көрген.

— Онысы рас. Тым құрыса, адальма ара түсер едің ғой! — деді.

Абай үндеген жок. Болыс болмағанына өкінейін деген жок-ты. Бірақ өз басын әке салмағынан құтқарам деп, Тәкежанға қарсы болмағанына өкінді.

Бір шешеден туған бауыр деп аталса да, казірде Тәкежан соншалық сұық, жаттай көрінеді. Бұдан бұрын да талай кездесті. Басқан сайын ұғысу емес, аралары алыстап барады. Әлі де алдағы күнде көп шайқасатын қас-қайрат сол сияқты сезілді. Соның басы осы болар ма? Бұдан былай бүйірып отыра алмайды. Базаралыны аяйды. Оның айналасындағы жазықсыздарды аяйды. Сол аяғаны шын болса, бел шешіп араласып, тартысып көреді. Қазір де іштей байлаған байлауы осы. Базаралының сөзінен соң аз үндемей отырды да:

— Базеке, адалына ара түспесем, азамат болам ба? Тәкежанның күші елде емес, қалада екен ғой. Ендеши алдағы күнді сол қалада сыйайық.

Мен ертең Семейге жүрем! Осы істерін аяқтағанша жоқшының бірі мен боламын! — деді.

Базаралы Абайға ырза боп, шын сүйсіне қарады.

Бұл ауылдан іздегенін алған сияқты боп, көңілденіп кетті. Қолмақол жүрмек болды. Асқа қара дегенге қарамады. Тез аттанды да Қара-шоқыға тартты.

Ел орынға отыра Құнанбай аулына келген-ді. Нұрганым үйлері қонақсыз оңаша екен. Бірақ Құнанбай Базаралы келді деген хабарды естігендеге, өз үстіне кіргізген жок.

— Анау, қарсы үйде болсын, ас-суын сонда беріндер! — деген.

Қонақ үйде жалғыз отырып, қызметші қатынның қолынан шай ішті де, Базаралы Құнанбайдың өз үйіне кіріп келді. Сыртқы киімі жок. Бешпетшен, жалаңбас келген.

Нұрганым ертекші еді. Құнанбай жас тоқалына ертек айтқызып, аяғын сипатып отыр екен. Жігіт сөлемін салқын алды.

Бірақ Базаралы бұл келісінде Құнанбайдың қабағын бағайын деп келген жок. Отыра сала сөзіне кірісті. Түсінде қымсыну жок. Ағы — ак, қызылы — қызыл боп, жайнап отыр. Үзасы мен адалдығы бұны жанып салғандай. Жарқыраған жүзіне жатық шыққан сөзі де сай.

Нұрганым бұның жүзіне қадала қарап отырып, бір ағарып, бір қызарды. Базаралының әуелгі айтқаны Тәкежан қылғы туралы. “Елдің жазықсыз көрісін, жетпеген жасын қосақтап тізіп, сорлатқалы жатыр. Құнанбайды көртайды, естімейді дей ме, болмаса тұғырдан тайды, өмір құдіреті жүрмейді дей ме? Осындай өкенің көзі тірісінде, сол Тәкежан, Майбасардың соншалық іске батылы қайтіп барады?” деп сұрау салды.

Құнанбай жауаптасуға сараң. Тек қана “Тәкежанға бардың ба, өзімен сөйлестің бе?” деген.

Базаралы оған бармағанын, бірақ барлық жайға қанып ап, ең алдымен осында келгенін айтты. Тізімдегі адамдарды санады. Байдалының айт дегенін жеткізді. “Тәкежан өз бауырын өзі жейтін бөрі” болғалы отыр. Кеткеннің бөрі өлімге кетеді. Бұл ағайыннан құтылатынына Тәкежаның көнілі сенсін. Тілті, жандарына кебіндерін де бөктеріп жіберсін. Мұнда аш-арық боп қалатын панасыз бала-шағаның көрін де қазын. Бірақ осындай аямастық жаулықтың орай болар деп ойлай ма, сірө, жок па?” деп бір токтады.

Құнанбай барлық сөз анғарын ұқты да, жактырмады. “Күш айтқалы кепсін ғой! Күш дегенді кісі тілмен танытпайды. Көргенің Тәкежан екен, бар да сонымен сынас!” деген.

Айтыс қыскарған сияқты. Базаралы ең соңғы түбірлі сөзін айтты да, жұмысын бітірді. Ол сөзі кесесу болатын. “Тәкежан дегеніне жетсін, аямасын! Тегінде ниет те бір, істеген іс те бір. Жалғыз-ақ аямас кастыққа орай, айықлас өштік болады. Болғанда, айыпкер Жігітек болмайды. Атадан нәсілге кетер жаулық осы арадан басталды”. Обал-сауабы кімнің мойнында екені көрінді. Айтып, арылып шықлағы осы ғана... Өз жаны-

нан айтпайды. Үйелменді ел Жігітек бар. Сол айтқызып отыр. Осыны Құнанбайға жеткізіп кетуге ғана келіпті... Білдіргені осы.

Құнанбай тыңдал болды да:

— Жарайды, айтам деп өкелгенің екен. Бірталай жерге жеткізіп айттын. Енді осымен токталайык! — деді.

Базаралы шығып кетті, Құнанбай жалғыз көзін жұмды да, қабагын түйіп, ойланып қалды. Эйеліне қазіргі түсі қыраулы қыстай, жат сезілді. Барлық жүзінде жойылmas таңбадай боп, кәрілік табы айқындал түр.

Нұрғанымның жақсы ертегісін қайталаткан жок. Сипатып отырған аяғын да жиып алды. Өзге Тобықтыға бермеген еркіндік беріп еді Базаралыға. Қазір содан қатты тізе көріп қалған сияқты. Жас жігіт, адалдық ақтығымен өктелеп түр. Шындал ойласа, Төкежандардың шектен асып жатқан істері бар.

— Өзгелер бір тәбе, Базаралы бір тәбе емес пе еді? Аянышты білсе, нетті шіркіндер? — деп құрсініп қалды.

Жігітекке арналған ашудың бір үшігі өзінде жатқаны рас. Бірак Базаралы сияқты адамдарды атап берген Құнанбай жоқ болатын. Қазір мына жігіттің өз басын қимағандықтан, бір сөтке қынжылып қалып еді. Артынан қайтадан қатайып кетті. Жанағы Базаралы Жігітектің тобынан келді. Сол топтың ашу мен кегін ұстанып қапты. Ол жер осал емес.

Құнанбай осымен екіұдай бол отыр. Астан кейін Базаралы қарсы үйге жалғыз жатты. Екі-үш күннен бергі ашуы Құнанбайға айтқан сөздермен біраз жеңілейген сияқты. Алдыңғы күнде ызага толы, үйқысыз түндер болатын. Сонымен тәсекке басы тиісімен үйқытап кетті.

Кай мезгіл екені белгісіз. Бірак қап-қаранды үйдің ішінде бір кездес сескеніп оянды. Байқаса, дәл қасына біреу кепті.

— Ой, бұ кім? — деп еді.

— Сескенбе, меннін! — деген үн есітті. Нұрғанымның үні екен.

— Бәтір-ау, мынау жынды неғып жүр?! — деп, Базаралы басын көтеріп алды. Нұрғаным сасқан жок. Салмақпен ақырын ғана құліп қойып:

— Тоқта, саған менің көңілім сен жоғында косылған... Мырзаның өз тілі қосқан! — деді де, Базаралыны қатты құшақтап кеп, сүйіп алды.

Жігіт те бұдан өрі үн қатқан жок. Екеуі өзгеше бір ыстық жалынмен үш қайтара сүйісті. Содан кейін Нұрғаным тез түріп кетуге айналып еді, Базаралы кия алмай, бірге түрегеп:

— Жаным-ай, жай тұрған жүргімді астан-кестен еттің ғой. Енді несіне кетесің? — деп тағы құшақтады. Бірак Нұрғаным енді бұдан тартаңып, босаңқырап алып:

— Қайда жұрсен, аман жүр! Жаным да, тілегім де бір сендік, Базекем! — деп, тағы бір рет асығыс сүйді де, жалт беріп жүріп кетті. Келгені мен кеткенінің арасы бір ғана сөт. Жалғыз-ак, сол сәттің ішінде Базаралыға бар дүние төңкеріліп түскендей көрінді. Нұрғаным да кеудесіне сыймастай қуаныш өкетті. Ол қуанышы — өмірінде ең алғаш татқан әйелдік махаббаттың қуанышы болатын.

Құнанбай әнеугүні Базаралының сымбатын мактап, туысина сүйсінген еді. Бүгін кешке, дүшпан көзі болса да, бүндайлық азаматқа аяныш керектігін айтты. Осы екі кездің екеуінде де қырқылжың қарт өз аяғының қаншалық шалыс басылғанын, қалайша жансақ кеткенін сезген жок еді.

5

Абай мен Ербол қалаға кеп жатқалы бірталай күн өтті. Құнанбай балалары қалаға келсе, Тінібек байдын үйінде жатушы еді. Семейге Абайдан бұрын келген Тәкежан сол құданын үйіне түскен еken. Қасында Майбасар мен тілмаш, атшабарлары бар. Қоршап жүрген топыры көп. Соны көріп Абай мен Ербол Семей қаласының өз ішінен пәтер алды. Орталық тұста Кәрім дейтін момындау саудагер бар еді. Балалары жок, ерлі-қатынды екі бас. Үш бөлмесі бар еken. Сол үйге тұstі.

Қала арасы салт аттыға соншалық қолайлы емес. Бұрын баларап кезінде қалада өскен Абай, сол қаланың ыңғайына икем, салт атты қойды да, шана жегіп жүретін болды.

Қазір Ербол мініп келген семіз көк атқа кәшаба шана жегіп, екі жігіт қатар отырып, сар желдіріп келеді. Құн ашық болғанмен, шытқыл аяз еken. Көше бойының шыныланып қалған қалың қары, көк аттың тағасы тиген сайын сықырлай түсіп, кірш-кірш етеді. Бұлар Семей қаласының данқты адвокаты Ақбас Андрейдікіне келеді. Алғаш келе жатқаны осы.

Жігітек адамдарының ісіне Абай Семейге келісімен белсене кірісті. Бұл уақытта қала толған Тобықты. Әсіресе, құғын көрген Жігітек пен құғын салушы болыстар жағы қаптап жүр. Болыстар бұрын көрсетілген отыз кісінің жайындағы сөздерін “раска шығарамыз, баарына барғызамыз” деп сотқа да, ояз бер “жандаралға” да қағаз тоғытып жүр еken.

Жігітек кіслерінің әзіргі бастығы Бөжейдің баласы — Әділ. Бірақ оның өзі де, ақылшылары да кенсе тәртібі мен қағаз тартысын білмейді. Ерте келсе де, жөн таба алмапты. Абай, ең алдымен, солардың ісін түзу беттетті. Ұстауда жатқан Балағаз, Әділхандардың қатын-баласы атынан арыздар жолдады. Болыс қағаздары баратын жерлердің бәріне енді жарыса түскен қарсы сөздер бар.

Тәкежан да есік-тесікті көп білмейді. Онысы Абайға мәлім. Бірақ оған кіріс-шығысты оңайлататын кісі — Тінібек. Абай жақын арада сол Тінібекке кісі салып:

— Тәкежан Құнанбай баласы болса, менің де жөнім сол. Біздің болыс осы жолы абырай алғатын, жақсы ат табатын іспен келіп отырған жок. Өзін де, әкесін де жаманатқа үшыратып, қарғыс алғатын іске басты. Тінібек орынды кезде болысқан. Бірақ дәл бұл жолы жалған намыс деңгенді айтып, ағайынның обалына қалғалы отырған Тәкежанға болыспасын! Шын достық ойласа, қайта тыюға себепші болсын! — деген.

Мұнысы – Тәкежан жағын өлсіретем деген іс. Тінібек Абайға өзі кеп сөйлесіп, біраз іркіліп қалды.

Осылынан Абай істеткен бір жұмыс – адвокат жалдау. Облыстың үлкен адвокаты Акбас қазірде Балағаздардың ісін алғып, жоқтаушылардан арыздар жиып, соны өзі өндеп жазып, тиісті жерлерге беттетіп жаткан.

Абай мен Ербол Ертіс жағасындағы жалғыз қабат тас үйдің тереңесінің алдына келіп тоқтады да ішке кірді.

Ақбасты бұлардың алғаш көргені осы. Бет ажарында оншалық көрілік белгісі болмаса да, шашы аппақ, сакал-мұрты бурыл кісі екен. Бойы зор, бас бітімі ірі келген, келбетті. Түсі ойлы кісідей салқын. Көзілдірік арқылы көрінген мөлдір көк көздері салмақты сабырмен, барлай қарайды.

Бұл үйде Ақбастан басқа кара мұрт, таңқы мұрын тілмаш отыр екен. Абаймен уақыт байласып, әдейі кеп тосып отырған. Ол мінезі женіл, білімге шолақ адам. Бірақ облыс сотының тілмашы осы. Бір тәуірі, орысшаға жүйрік деседі.

Абай Ақбаспен амандастып отыра беріп, үлкен бөлменің ішіндегі кітаптарға қарады. Мол үйдің төрт қабырғасы бірдей иін сүйесіп тұрған көрікті кітаптар. Барлық әнгіме бойында Абай осы көріністен көз ала алмай, қайта-қайта айналып қарап отыр. Бір үйден, бір кісінің қасынан мұншалық көп кітап көргені осы.

Ақбасқа Абай арыз ұсынды. Ерболмен екеуі қол қойып, Жігітек кісілерін актаған екен. Бұлардың, әсіресе, арашалайтыны – Базаралы, Каумен, Үркімбай сияқты жандар.

Тілмаш арыз жайын айтып болған сон, Ақбас Абайдың аты-жөнін сұрады. Жас жігіт өзін Құнанбаевпүн дегендеге, адвокат жалт қарап, таңданыңқырады да, алдыңғы арыздарды қолына алғып, бірдемені іздей бастады.

Оны таңдандырған нөрсе, болыс пен бұл жігіттің ортақ фамилиясы. Осы жөнін айыра сұрап кеп, Абайдың Тәкежан болыспен туыскан екенін білгенде, адвокат, әсіресе, таңырқай түсті. – Сениң туысканың бұларды қуып отырса, сен кеп актайсың да корғайсың! Бұл қалай? – деді.

Абай тілмаштан ұғынды да:

— Рас, болыс менің бірге туған ағам. Сондай жақын кісі болғандықтан қасында отырып, жаман істерін анық көріп, толық таныдым. Жұртқа істеген әділетсіз зорлық, киянатын көрген сон, үндемей отыруға шыдамадым. Адамшылық қарызы осы деп, әдейі өзім тіленіп келдім. Ұлықта емеспін, ақы алған қуғыншы да емеспін. Жауапкер Қауменовпен бірде бір ілік жалғасым да жоқ. Мына жолдасым Ербол да солай. Екеуміз тұра көлденен, бөгде кісінің куәлігін айтпаққа келдік. Арызымыз соның жайы. Егер ұлыктар, сottтар барлық істің хакиқатын білем десе, осы біз сияқты көлденен, қалыс ағайыннан шындықты сұрау қажет деп білеміз. Біздің арызымызда осы жайды анықтап, дәлелдеп жазуыңызды өтінеміз! – деді.

Бүгінгі шаруаның үлкені осы. Абай сөздерін Ақбас жақсы ұғынды.

Ұғынды да Абайдың жүзіне ырза боп қарады. Адамшылық дейді, қарыз дейді. Көшпелі, жабайы халықтың адамы болса да, мұның аузында үлкен сөздер бар.

Ақбас білімді, тіс қаққан адам болғанмен, қазак арасына жаңада келген. Бұл халықты білмейтін. Өзі бір кезде “Петербор” түрғыны болатын. Сол жакта, жасырақ кезінде, патшалық өктемдігіне наразы болған қауымдарға азырақ араласқан. Сондайдың салдарынан Петерборда тұра алмайтын боп, жылжып кетті. Бертін заманда алғашқы қауымынан да ажырап, жалғыз қалды.

Содан кейін шетірек жерлерде адвокаттығын қайта жүргізуге рұқсат алып, тыныш тіршілікке көшкен. Қөп уақыт Еділ бойында, Орал тауларында жүріп, соңғы екі-үш жылдың ішінде Сібірге орналасқан. Өзі ғылымға бейім, оқымысты адам болғандықтан, Ақбас енді қазақ сияқты елдің әдет-ғұрпын, зан-дәстүрін жиыстырып, тексерсем деп жүретін. Шен дәрежесі үлкен болмаса да, бұл шаһардың білікті, басты адамы осы.

Жанағы арыз жөнінен Ақбас берген бірнеше сұрауларға жауап айтып болды да, Абай тағы кітаптарға қадалды. Қайран боп, сүйсініп отырып:

— Шіркін, жасау мен жиһаз асылы мынау екен ғой. Жаастық қандай, қасиет қандай! — деді.

Тілмаш Ақбасқа Абай сөздерін аударып берді.

Осы уақытта Абайдың көзі жақын жердегі жақсы мұқабалы бір топ кітапқа тұсті.

— Мынау закон кітабы ма екен? Не жайдағы кітаптар екен, ө?.. — деп ойланған сөйлемді. Ол кітаптар Пушкиннің томдары еді.

Ақбас өуелде ұғындырмак боп: “Ол закон емес, поэт жазған сөздер...” деп келді де, артынан қолын сілкіп:

— Сен білмейсін... оны білу қыын! — деді.

Өз ойынша: “Поэт, киргиз сияқты елде жоқ болар, сондықтан ондай ұғым да жоқ болар!” деп, сөзді қысқа қайырған.

Абай тілмаштан білмек болды. Ол “поэт” деген сөздің қазақша не екенін ойлап көрмеген екен.

— Әнші... Әнші кітабы... — деп, Ақбас сияқты қысқа қайырды.

Абай әнші деген сөзге тоқтай алмай:

— Қалай дейсіз? Әнші дейсіз бе! — деп түсіне алмады. Тілмаш Абайды керексіз сөзден тоқтатпақ болып:

— Сен білмейсін, үкпайсың деп айтады мына кісі, — деді.

Абай намыстанып қалып, мысқылдай құлді.

— Япырм-ай, бұл кісі болса, білімді адам. Біз де бір жүрттың сөз үғарлық басы бар жастарымыз дейміз. Адамға адамды жаңастыратын тіл-ая! Сол болмағандықтан бірімізге біріміз оп-онай ұғындырларлық жайларды қыын асудай көріп отырғанымызды қараши! Қазірде екі адамзат

емес, екі маклүқ тәріздіміз. Мұжықтың мәстегі мен сахараның түйесі кездескендей ме, қалай? — деді.

Ербол күліп жіберді. Абай сөзін Ақбастың білгісі келді. Тілмашқа Абайдың өзі де: “Осы сөзімді жеткізші” деген.

Ақбас Абайдың сөзін түгел естіп болды да, күліп жіберді.

— Рас, бұл дұрыс айтады! Мәстек түйеден үркеді. Түйе де оған жоламайды. Біздің хал солай екені рас!.. — деп, тағы күлді де, — жалғыз-ак, сен екеуміз ғана сондай емеспіз. Қазір Россия патшалығындағы закон-тәртіп пен қыргыз сахараасының арасындағы барлық тұтас халдин өзі сондай. Сен жақсы айттың! — деді.

Осыдан кейін Ақбас пен Абайдың кездесулері көп болды.

Өйткені, қырдың аласапыраны молайып кетіпті. Жігітекten көрсөтілген отыз кісінің тағы бірнешеуі ұсталып кеп, абақтыға түсіпті. Базаралы, Қараша болса, қашып жүр деседі.

Елдегі әрекет асқындаған кеткен сон, Байдалы да қалаға келген. Эр жерге тұртініп жүріп кеп, бір күн Абайға шынын айтты.

— Қарағым, Абай-ай, көшеде жүрсек атымыз үркіп, қаласына сыймайды. Үйіне беттесек, есігінен тон-купіміз сыймайды. Жалтыраған тақтайынан көн етігіміздің табаны тайғанайды. Адамына тілдессейік десек, санырау мен мылқаудай боп, ымдасудан өрі бара алмаймыз. Бұл қыр сорлыға қала деген қамау екен ғой. Жалтыр мұзға айдан салған көрі түйедей, мүгедек боп жүргеніміз, мінеки... — деген.

Отырған жұрт күліп тыннады. Бірақ Байдалы күлдіріп айтса да, күйігін айтты. Абай осыдан соң Жігітек тобын өзі бастап, өзі басқарып жүрді.

Енді бар жаңалықты Ақбаспен ақыл қосып, тауып жүр.

Тәкежандар тың адамдарды тоғытып жатқанмен, істің беті адвокат кіріскелі дұрыстыққа қарай ойыса бастады.

Жақында адвокатқа Абай шешіп берген бір түйін үлкен құрал боп, барлық жұмыстың өзгеріп келеді.

Ұзақ өнгіменің бірінде Абай Ақбасқа Балағаздардың ісі үрлық емес, шабынды емес деп, көп дәлел айтқан. Жерінен айрылған, малынан ажыраған, жұтқа ұшыраған аш-арық халықты айтты. Жұттың көпшілікке не-ліктен ауыр болып, аз ғана топқа неліктен женіл өткенін білдірді.

Балағаздардың мал алғанда, кедейден көптен алмай, жуаннан, мықтыдан алғанын жөне қолдарына түскенді кедейлерге, аштарға беріп отырғанын жеткізді. Әнгіме осыған келгенде Ақбас үлкен ойға кетті.

Көп елдердің тарихынан, кітаптарынан хабары зор білімпаз адам бұрынғы замандардың өнгімелерін есіне алды. Европа ескілігінен Робин Гуд, Карл Моор, Жакерия, орыс өнгімесінен Владимир Дубровский, Сохатый... баршасы да ойына түсті.

Осы өнгіме болған күні Абайды түн ортасына шейін жібермей, мейлінше сөйледті. Ендігі ақылды да басқаша айтты.

Сонымен абақтыда отырған Балағаз, Әділхандар жауабы да жана арнаға түсті. Артынан күған қатын-бала да арыздарын бір сағаға сарка-

тын болды. Сөйтіп, аз күн ішінде Қаумен, Үркімбай, Базаралы, Қарақан сияқты айқын жаламен тізілген адамдар акталып қалды.

Жігітек сүйінші тілеп, кісі шаптырып жатты.

Тәкежан осы хабарды білісімен, Абайға кісі салып: “Тыйылсын, бұл кай қастығы?!” деп ашу айтқан екен. Абай:

— Біз ата-ананың алдында туысқан болысуға жарасақ, со да жетер. Мынандай ажал аузына, қыл көпірдің үстіне ел-жүртты өзі айдан келген сон, менен жөн сұрамасын!.. — деген.

Осы жауабын келтіріп, тағы да көп шағым айтып, Тәкежан Құнанбайға кісі шаптырып еді. Әкесі Абайға: “Тез қайтсын! Болыс болмаймын деген өзі болатын. Енді Тәкежанды ақсатпасын! Аяғын тартсын!” деп сәлем айтты.

Бірақ бұл сәлем Абайдың барлық істі аяқтап қалған кезінде келді. Токтата алған жоқ.

Уезд бен облыстың ұлықтары Ақбасқа барлық жұмысты ұттырмады. Өз қолдарымен іс қылмаған бір топты босатқанмен, Балағаздар жағын, Әділхан ісін қатты ұстап қалды. “Ашаршылық, жокшылықтан туған амалсиз қимыл” деген сайын қатая берді.

Ресей ішіндегі көп жерден шығып жатқан крестьян қарсылығы ояз бен жандаралдың көз алдына елестеген. Бір ойдан, бұндай іске барынша қатты жаза қолданбақ та болған: патшалықтың зәрлі законы ондай жерге барынша қадалмакқа керек.

Тек қана өздеріне сырды мәлім емес сахара уакиғасы болғандықтан және іздеуші жүрт көбейіп кеткендіктен барып, батыл қимылдай алмады. Тайсала сокты. Бірақ соның өзінде де отыз кісінің ішінен он шакты адамға жаза берді. Басында ол жаза да сүмдүқ болатын. Балағаз, Әділхандар өмірлік каторгаға бұйырылады деп еді.

Ақбас пен Абайлар барды салып жүріп, көп жеңілдік тапты. Балағаздар каторгаға бармайды. Үркітке жер аударылатын болды.

Қалада жатқан барлық ағайын енді Балағаздармен коштасқан уакытта жылап айрылысты. Бірақ көріспейміз деген жоқ. “Аз жылдар өткен сон, ел ішіне ораласындар, келесіндер” деп, алдағы күнге үміт артып ұзатты.

Абай енді елге қайтпақ еді. Соңғы рет Ақбаспен көріскелі келгенде, карт адвокат Абайға ақыл айтты:

— Сен жас болсаң да ақылды адамсың. Халқыңа жаның ашиды екен... Оның зор қасиет. Бірақ сол елің мен өзіңнің қамынды шын ойласан, білім жарығына үмтүй! Оқу ізде! — деді.

Бұл сөздер Абайдың өз арманының дәл үстінен түскен сөздер.

— Оқуға жаным құмар. Бірақ қайтіп оқимын? Школға түсуге үлғайып кеттім... Басқа окудың жолы бар ма? Ақыл айтыңызшы! — деген.

Адвокат көп мәслихат берді. Ең әуелі үлкейгендік бөгет емес екенін айтты. Жасы қырыққа келіп те білім іздең, өз-өзінен ізденіп, ғалым бо-

лып шыққан кісілер бар екен. Солардың аттарын атады. Және окуды школға түспей оқуға болатынын да айтты.

Абай тез уақытта қайта келмекке үеде берді. Адвокат частный оқытатын учитель тауып бермек болды. Жалғыз-ақ Абай өзі бұдан былай өздігінен көп ізденіп, қажымай, қадалып оқуға бекіп келсін. Сонда бұған білім есіті оңай ашылатынын сөйледі.

Жас жігіт талайдан бері көкейін тескен бір түйіннің шешуін тапқандай боп, қуанып кетті. Енді ауылга барып, үй ішінен рұқсат алышп, пұл камдап, тез уақытта қайта оралмақ боп елге қайтты. Көптен бері жас көніліне жат боп кеткен көтерінкі қызу мен сергек желік тауып қайтты.

Жидебайға келген соң, Абай көп бөгелген жоқ. Ділдө мен шешесінің рұқсатын оңай алды. Басқа кісілермен ақылдасқан жоқ. Соның күндер қала жакқа Мырзаханды жөнелткен. Соятын соғым жіберді. Үстаяға пұл керек. Соған арнап, мұндағы соғым терілері мен бірен-сарапан ірі қара айдатты.

Енді өзі де жүргелі отыр.

Осы жазда Ділдөнің үшінші баласы туған-ды. Кішкентай, ақ сарылау келген Әбдірахман қазір құлуге, талпынуға жарап қапты. Абайдың ең алғаш бейіл бере бастаған баласы осы. Өзінің еті де, түсі де акшыл келген. Бет бітімі дөңгелек емес, сопактау және жұқалан. Қасы, көзі киылып тұр. Бар тұлғасында нәзік келген бесзадалық бар.

Ділдөнің бар баласы, рең жағынан Абайға тартпай, шешеге тартып келеді. Бәрі де акшыл сарғыш. Бірақ мына бала сонымен бірге туысты, сүйкімді. Абай Ділдөмен оңаша қоштасты. Көп сөз айттысқан жоқ. Татулық, тілеулестік арқасында қабақпен танысқан. Сөзге саран, сырға сырдан Ділдө бір-ақ тілек айтты:

— Қарі шешен бар, жас балаларың бар. Бізді ойламасан да, соларды ескер. Көп сарғайтпай келе жүр! — деп күлгенді. Оншалық күрсініп, киналып қалатын емес. Ондайға Ділдө шорқақ. Ішінде көп нәрсе жүрмейді. Жүрер болса, катқыл мінез, катандау үнмен оп-оңай айтып қалып отыратын. Абай өйеліне кешіріммен қарап, иығынан қакты да:

— Мен желік іздел бара жатқам жоқ. Адамшылық қасиетін іздел барам!.. Соны үққайсын! — деді.

Әбдірахманды киіндіріп тұрып, көтеріп қолына алышп, шешесінің үйіне келді.

Бұл шақтарда недәуір қартайып қалған Ұлжан баласының жүзінен көз алмай, көп қарады.

Әбдірахманды өз қолына алышп иіскеді де, Ділдөға берді. Аз ғана күрсініп қалып, Абайды да өз қасына тартып, бетінен сүйді. Куан тартқан жүзінде ана жүрегінің терең бір толқыны сезіледі.

— Қарағым, әжен марқұм сені жалғызың деуші еді. Айналасындағы өзге өрен-жаараны бір тәбе болғанда, сен оған бір тәбе едің. Есінде бар ма, жоқ па? Сырқаттанып жатқан шағында, зауал уақытында бір тілек айттып еді. Осы қарағыма өзгелердің тас бауыр, қатыбас мінезін бере көрме

деген еді. Сол сөзді айтқан анаң да кетті!.. — деп тоқталыңқырап қалды.

Әжесі айтқан жаңағы сөз Абайдың есінде болатын. Қазірде өз шешесінің біраз өзгертіп айтқанын да түсінді. Ұлжан тағы да ойланып отырып:

— Заман сенікі, майдан сенікі. Соларыңның балуаны бол. Қай жолмен жүрсөн мұратың орындалады. Оны енді бізден де өзің артық танитын болдын. Аяғына оралғы боламыз ба? Жолың болсын! — деді.

Абай анасын бала күндеңідей құшактады да, үндемей қоштасты. Ербол екеуі тысқа шығып, атқа мінерде, барлық ауыл ере шықкан. Дәл жөнелер кезде Ұлжан ат үстінде тұрған Абайды өзіне қарай шакыртып алғып:

— Абайжан, Тойғұлының аулына бара кет. Әкелерің құда түсектіп. Осы ауыл тегіс барсын деген екен. Мен қайдан сүйретіліп жүрейін. Бірақ сен бармасан, тағы да бізге ренжиді. Жолшыбай аз аялдан кете берерсің! — деді.

Абай баруға уәде берді. Сонымен, барлық жұртпен тағы да ұзак-ұзак қоштасып, жүріп кетті.

Ұлжан айтқан Тойғұлының аулы дәл жолда емес. Бұл арадан қигашырақ, Орда тауының бектерінде. Бірақ Семей жаққа Жидебайдан гөрі кірісірек.

Тойғұлы — Мамай руының үлкен байы. Тұбірлі, шоғырлы жердің бір шоқысы еді. Сонымен Құнанбай осы қыста құда болатын бопты. Қыс жақсы, мал қүйлі болғандықтан, Тойғұлы құдаларға уақыт айтқан екен. Қыз алатын Құнанбай жағы. Енді құда түспекке, конақ боп қайтпакқа, сол Тойғұлы аулына Құнанбайлар барыпты.

Абай мен Ербол да келді. Құнанбай қасындағы ылғи қарт серіктегі: бастығы Қаратай, жорға Жұмабай, Жақып сияқтылар. Тойғұлының үш тамы лық толы жиын. Күлкі, қызу дырду көп. Абайлар Құнанбай отырған үйге кіріп, үндемей әңгіме тындарды. Сөздің көбін Қаратай бастап отыр.

Үлкендердің әңгімесі өр сакқа соғып кеп, бір кезде заман мен заман арасын салғастыруға ауысты. Қаратай өздерінің жас кезін айттып, әкелер заманын еске алып кеп, бүгінгі заманның азғанын, бүгінгі адамның құнарсыз боп, жұтаң тартып бара жатқанын айтты.

Абай осы тұста мырс беріп күлді де, қиғаш сөйледі:

— Бұрынғы заманның жақсылығы со ма, қатар отырған бір туысқан елдер бірін-бірі шауып, шаншып, сойқаннан арылмаушы еді. Кемпір-шал, қатын-бала тыныштықпен үйқы үйықтап, түгелімен асын іше алмаушы еді. Осы тұрған Сыбан мен Тобықты арасында, Тобықты мен Семей арасында жалғыз-жарым қатынаса алмаушы еді. Алып кетеді, жұлып кетеді деп, ылғи ғана жасанып жүруші едіндер... Сол заман да жақсы ма екен? — деген.

Қарттар көнген жоқ. Ол күндерден өр түрлі қасиеттер тауып: барлықты, байлықты да санады. Бұрынғы адамның бітімді келетін ірілігін де айт-

ты. Көпшіліктің сөзіне Құнанбай қосылып кеп, тағы бір салмақты дәлел тастанды.

— Дәурен ұзаган сайын, ақыр заман белгісі айқында бермек. Адам құлқы өзгеріп, азғындағы түседі. Біздің заманымыз өзге-өзгені қойғанда, пайғамбар заманына жақынырақ. Бір табан жақын болса, ілкім артық та болар!.. — деген.

Абай осы сөзге іле жауап берді. Қазіргі күнде бұның көңілі, шабыты келген ақындағы боп, шарпысуды, қаржасуды тілеп отыр. Жайнап сергіген ойы да киынға, биікке мегзегендей болатын.

— Жақсылық пен игілікке алыс-жақын жок. Алатаудың басы күнге жақын. Бірақ басында мөнгі кетпес мұз жатады. Ал бауырында неше түрлі гүл, жеміс, неше алуан нәубеттер өседі. Жан-жануарлардың баршасы содан қуат алады. Сіздер пайғамбарға Абуталыптан жақын емессіздер. Ол әкесі еді. Бірақ Абуталып көпір болатын! — деді.

Үй тола жұрт құле беріп, басылып қалды. Құнанбай қатты зекіп қалып:

— Жә, тоқтат! — деді.

Абай таңқалып, алақанын жайды да, үндеген жок.

Қарттың бәрі өздерінің қатты женілгенін сезді. Үй іші осыдан соң құлқіден де, бейпіл әңгімеден де іркіліп, томсарып қалды. Абайға ішінен сүйсінген кісі Қаратай қасында отырған Жақыпты тұртті де, күнк етіп:

— Мынау өзі аттатар емес! Бас салып, қарап тұрғой! — деп қалды.

Аздан соң ет желінді. Абай мен Ербол енді жүрмек боп киіне бастады. Құнанбай да тыска шықты.

Шығысмен Абайды шақырып алды да, жақын жердегі тастақ төбешікке кеп отырды. Әке мен бала оңаша. Көптен бергі бетпе-бет кездесулері осы.

Құнанбай салқын жүзбен, кінәлай қарады:

— Сен оқыдың да, білім алдың, ұстаз көрдің. Біз надан өстік. Бірақ сол білімің жұрт алдында ата сыйлауды неге білдірмейді саған? Көп көзінше таласып кеп, әкенді сүрінгендегі не мұратқа жетпексін?

Әкесі женілгенін біліпті. Енді сұық жүзі солғындалап, үлкен бойы басылып, кішірейіп қалған. Әлдекандай бала сияқты, кінә тағып, өкпе айтып отыр. Үлкен алдында жас қарызы, ата алдында бала қарызы — әдеп пен сый екені рас. Абай бұған дауласқысы келмедин.

— Ол кінәңыз орынды. Айып менде екені рас. Ғафу етіңіз! — деді.

Осымен сөз біткен шығар деп ойлады. Бірақ әкесінің тағы да бір айтпағы бар екен. Ол азырақ бөгеліп отырды да, қайта сейледі.

— Орайы келгенде айтармын деп жүр едім. Сенің басынан үш түрлі мін көремін. Соны тында! — деді.

Абай:

— Айтыңыз, әке! — деп, Құнанбайдың жүзіне тұра қарады да, тосып қалды.

— Ең әуелі, арзан мен қымбаттың парқын айырмайсын. Өзіндегі барынды арзан үстайсын. Бұлдай білмейсің. Көп құлкіге, болымсыз ермекке асылынды шашасын. Жайдаксың! Жайдак суды ит те, күс та жалайды.

Екінші, дос пен қасты сараптамайсын. Доска досша, касқа қасша қырың жок. Ішінде жатқан сыр ұшығы жок. Жүрт бастайтын адам ондай болмайды. Басына ел үйрілмейді. Ушінші, орысшылсын. Солай қарай ден қойып барасын. Дін, мұсылман жат санайтынын ескермейсін! — деді.

Бұл сөздердің түкпірін Абай онай таныды. Жас жігіттің өз жүрегіндегі нәрім мен барым деп жүргендеріне шабуыл жасалып отыр. Экеге ермей, өз өмірін өзгеше беттетем дегендегі көп сырлары осы арада болатын. Баласының басындағы басқалықты Құнанбай да танып, тауып айтты. Бірақ Абай ендігі өз ішін дүниенің қай күшіне болса да көндірмек емес. Намыскер жүректің ызалы толқыны білінді. Жаңа үйде отырған шакта пайда болған шабыт, қызу кайта келген еді. Бұл тұста әкесін аяп қала алмайды. Сөйлем кетті:

— Осы үш айтқаныңыздың үшеуіне де дау айтам, әке. Өзімдікі дұрыс деп айтам. Ен өуелі, жайдақ суға тенгердіңіз. Қолында құралы бар жалғыз-жарымға ғана пайдасы тиетін шыныраудағы су болғанша, құралды, құралсыз, кәрі, жасқа түгел пайдасы тиетін жайдақ су болғанды артық санаймын. Екінші, ел алатын тәсілді айттыңыз. Ел билейтіндердің мінезін айттыңыз. Мениң білуімше, ел бір заманда кой сияқты болған. Бір кора қойды жалғыз қойшы “ай” десе өргізіп, “шайт” десе жусататын болған. Бертін келе, ел түйе сияқты болды. Алдына тас лактырып “шөк” десен, аңырып барып қана бұрылады. Ал қазіргі ел бұрынғы көрбалалықтан, нашар, момындықтан сейіліп, көзін ашып келеді. Ендігі ел жылқы сияқты болды. Аяз бер боранда, жауын-шашында топ не көрсе, соны көруге шыдаған, жанын аямаған, қар төсөніп, мұз жастанған, етегін төсек, жеңін жастық қылған бақташы ғана баға алады... Жанашыры бар, жақсылық пайдасы бар ғана кісі бағады... Ушінші, орысты айттыңыз. Халық үшін де, өзім үшін де дүниенің ен асылы — білім-өнер. Сол өнер орыста. Мен барлық тірлікten ала алмаған асылды содан алатын болсам, ондай жер жатым бола ма?.. Жатырқап, қашықтаудың надандық болса болар, бірақ қасиет болмас... — деді.

Құнанбай тындал болды да күрсініп қойды. Шарасыздық ажары білінді. Бірақ үн қатқан жок. Сөз осымен біткен еді. Абай қоштасы да, жүріп кетті.

Дөң басында ауыр оймен жалғыз отырып қалды Құнанбай киналған күйде. Тағы жеңілді. Баладан ғана жеңілген жок. Ендігі өмір мендеп барады. “Әлсіредін, тозарлық шағына жеттің” деп тықсырып кеп, шетке қағып барады.

Өз баласының аузынан естіген үн, сол бір — “дәуренің өтті” деген сұық сарынның қатаң лебі еді.

Абайдың Ақшокыға соға кететін жұмысы бар-ды. Ордадан шығып, солай қисая жүрді. Жол жок. Бірақ қар жұқа болатын. Ербол екеуі сар желіп отырып, Есембайды бауырлап кеп, Такырбұлак тұсындағы жолға түсті.

Бір шакта қаладағы окудан қайтып келе жатып, ауылды аңсан, асырып шапкан көк жазығы осы еді. Қазірде аппак сұық қар басқан. Альстағы

жоталар мен айналадағы өлкелер де панасыз, жүдеу. Айықлас ауыр мұнға баткан. Бұл күнде Абай көніліне панасыз, кемтар көрінетін бар сахара-сының, бар халқының күйі де осы рендес. Бір кезде нанғыш, таза бала жүрегі барлық ракат, бақыт осы қырда, ауылда деп алас ұрган болса, қазір Абай қайта жортып келеді. Енді бірақ сондағыдай үміт, бақыт тілегін қала-дан іздеп, соны аңсап келеді.

Бұл уақытта Абайдың жасы 24-ке шықкан-ды. Көз алдынан өзі шегіп өткен жылдардың бірталай күйлері шұбатылып өте берді. Байқап қараса, өмірдің бірталай қат-кабатынан, шытырманынан, бел-белесінен отіпті. Бір шакта өрге басып, енді міне, кияга карай да өрлеп келе жатқан төрізді. Осындай өз тірлігінің бұран жолын көрді.

Кияға қадам басқаны рас. Бір күндерде жалаң құздың басындағы такыр құм мен тастакты жарып, өлсіз нәзік шешек атып, жас шынар пайда болған. Сондай бір өмір гүл шашқан. Енді бұл күнде сол шынға шықкан жалғыз шынар балғын тартып, жас қуатқа толыпты. Қазір оған қыс пен аяз да, тіпті, тау дауылы да қатер болудан қалған еді.

ды. Не себептен екені белгісіз, бұндағы біраз көріністердің кейінгі басылымдарға енбей қалғаны және алынып тасталғаны бар. Өйткені көшілігінде жазушының оларды сыйғандагы не басқадай белгілері кездеспейді. Олардан не көркемдікке, не мазмұнга нұқсан келтірерлік ешқандай олқылық-шикілік байқалмайды, көркемдік өзгерістер енгізуге өрекеттегені де кездеспейді. Бұлардагы елеулі бір өзгеріс деп 1950 жылдарға дейінгі басылымдардагы Дулатқа қатысты жерлердің идеологиялық кезқарастың талабына сәйкес өзгертілгенін, басқалау күрылғандығын, оның аты Барласқа ауыстырылғанын және ондағы ойларға өзгешелеу сарын енгізгенін айтуда болады. Алташы қолжазбасында Дулатқа:

Сырымды менің сұрасаң,
Тұманиң сұых сұнан,
Кеудеме қайы толған соң
Тұның жырмен жуынам.
Сорғалған нөсердей
Жырын тиңда Дулаттың,
Аға сұлтан, қазының
Ел сілкінді ісіне,
Ауылдың атқамінері
Жемтікке ұнған күшіген.
Майырдың алса бүрірығын,
Борбайға қысып құйрығын.
Ел писығы жортады,
Өзі елді қорқытып.
Алдына тұстіп томпаңдал,
Жарлылардың тортагы,
Бір тортакұла он болып
Пысықтардың ортагы.
Қарашибын алымы
Бай-кедейге бірдей боп,
Шашырақұла салынып.
Ел үйткысы шайқалып
Төгіліп сұдай ақжаны-ай! —

дегенді айтқыздырып еді, кейінгі Барластың аузына мынадай сездерді салды.

Құлагың сал жырыма,
Ойлана қара сырьма.
Шат-шадыман еместін,
Құр құландаі жортқанмен,
Құбылтып күй тартқанмен,
Қайғыдан Барлас, құры ма?!

Аға сұлтан ұлың бар,
Елге мәлім ұлыңтар.
“Өл” дегенде өлмесең,
“Жүр” дегенде журмесең,
Малы құрым құрыктар,
Кісен салып құлыптар.

Старышын дейтін өкім бар,
Пайдасын көрер жақындар.
Қалың елі тек жемі
Боранды күн тиіскен
Аш қасқырдай тағымдар...

*Жарлы, зарлы демейді,
Кеңінен салды көмейді.
Түгіменен түйесін
Жұтам десе ұай сорлы
Қалтқы болып бөгейді.
Соны көріп ақынның
Аса түсін ағы да,
Ажымы да көбейді.*

Бұл жерде де өленге гана емес, ондағы ой желісінің мазмұнына да өзгертулер енгізіл отыр. Бұган барудагы себепті жазушының мына бір сөздерінің өзі-ақ көрсетіп тұр: “Қазір екі түрлі орынды себеп, дәлел бойынша мен Дулат атын романнан мүлде өшіремін де, оның орнына жаңнан шыгарылған, жиын бейне ретінде суреттелетін — Барлас деген ақын атын қолданамын. Бұның бірінші себебі, 1951 жылы қазақ тарихы мен қазақ әдебиет тарихын зерттеудегі жіберілген идеялық-саясаттық өрекшел қателіктер жөнінде партиялық әділ сын, қаулы-қарапарлар туды. Осы ретте менің өзімнен де зор қателіктер болғанын партия сынны әділ, айқын ашты. Соның бірі осы Дулат, Шортанбай сияқты феодалдық-хандық салт-сананың жокшыларын зиянды түрде дәріптей зерттеу болатын.

Әдебиетшілік зерттеу жөнінде бұрын мен ойлаган қателік пікірлер “Абай” романының осы түсініда жаңағыдай көртартпа сананың халыққа жат бірнеше ақындарының атын орынсыз атауды тұгызған. Дулат соның бірі болғандықтан өшіремін, бұрынғы қатемді түзеу ретінде өшіремін. Бұл — бірінші себеп.

Екінші себеп, романдағы бейнеленген Дулат образы осы кітаптагы бар сөз, мінезі, өрекеті бойынша өмірлік, тарихтық нақтылы материалдан алынған образ емес. Автордың өзі жасаған, еркін суреттелген, жазушылық киялдан тұган образ болатын. Абайға жасағанда жақсы өсер етерлік халық ақынын көрсетем деп, кеп жақсы сыйпаттарды жаңнан шыгара жазған болатынмын. Бұган ертерек кезде Дулаттікі деп сеніп жүрген едім. Енді бұл жөніндегі шындықтар ашылғанда, Дулатта зиянды сана-дан басқа қасиет қалмайды. Сондықтан ендігөрі тарихтағы теріс, жағымсыз адам Дулат атынан өзім тудырган тың образды тазартып, арылтып алу үшін бұрын ойдан шыгарылған образга енді ойдан шыгарған адам атын бердім. Және бұрын фольклор қолжазбасынан алынған Дулаттікі деп фальсификация жасалып жүрген жалалы өлеңдерді де алып тастадым. Өзім жасаған шартты образ Барласқа енді өзім жазған ауызша өлеңдер қостым. Кейінгі беттерде Шортанбай сияқты кейбір аттарды да осын-дагы айтылған себеппен әдейі өшірдім, өзгерттім”.

Бұндай ой, бұндай шешімге итермеледе 1947 жылы республиканың Орталық Партия Комитетінің “Қазақстан Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институ-ты жұмысындағы өрекшел қателіктер жөнінде” деп аталағын қаулысынан кейін бас-таլып еді. Үлтшылдықты, жау ниеттегі адамдарды өшкөрелеу, саяси-идеялық қателік-тер іздеу бұл тұста да тоқталмаган, 1951 жылы “Правда” газетіндегі “Қазақстан тарихының мәселелерін маркстік-лениндік тұрғыдан зерттеу” атты мақала оны, тілті, өршітіп жіберді. Дұрыс болмаса да жоғарыдағыдай сөздерді жазуға барғыздырды, романына жоспарланбаган, мүлде ойында жоқ өзгерістер енгіздірді. “Өзімнің Абай жөніндегі еңбектеріммен байланысты бір топ мәселелерді сынап өту нетижесінде өзімнің ендігі қарызым деп билетінім, Абай жайындағы шыгармаларымды ерекше зер салып, негізгі түрде қадағалап қайта қарап өтуім керек және қажет тұстарымда қайта түзеп жазуым шарт. Бұл жөніндегі міндеттерімді романдардың қайта басылу қарсанды-да орындаамақпын. Және де Абай жөніндегі романдарымның сонғы кітабы “Абай

жолы" романының екінші кітабын идеялық көркемдік жағынан мінсіз толық етіп аяқтауым шарт.

Бұл женде сын ретінде Кенесары мен Абайдан бұрынғы деуір ақындарын көрсетудегі талаптардан басқа, Абайдың озінің тоңғерінде болған Кекбай, Шұбар, тагы басқалар сияқты адамдардың бейнесін сыйпаттауды да қатты зер салып, қайта қарап отпекпін. Бұрынғыдан да өшкерелей түсіп, олар жайынан катал үкім шыгарып, Абайдың жасырын жаулары етіп суреттеуім шарт" ("Мениң кателерім", "Өуезов үйі" мәдени-ғылыми орталығының колжазба қоры, № 521 папка, 7-бет).

Осындай амалсыздықтың шараларына 1932 жылы барса, міне, енді тагы да қайталанып отыр. Ол кезде жана құрылые, жаңа бетбұрыс, алғашқы бесжылдықтар ісін жүзеге асырушыларға арнал шыгармалар жазамын десе, бұл жолы өмірлік көзқарас, бағыт үстанымдарына идеологиялық талапқа сай өзгерістер енгізімін деп, тагы да өзін өзі айыпта, өзін өзі жоққа шыгаруга дейін барды – бұл кияннаттың ең ауыр жагы – жүзеге асырсам-ау, жана өрістерге қадам бассам-ау деген ойлары мен жоба-жоспарларының быт-шытын шыгарып, одан жаңылдырып-жанылдыстырып жібергендігі еді.

Эпопеяның бірінші кітабы 1943 жылы Жазушылар одагының үйымдастыруымен откен үлкен жиында талқыланды. Баяндаманы белгілі әдебиет сыншысы Есмагамбет Ысмайылов жасады. Сол баяндама да, өзге ой-пікір білдірушілердің көпшілігінің сөздері де басшылықтың қас-қабагына қарай откен сияқтанды. Ондай талқылау жазушыны қанагаттандырмады, ешқандай көмек, сеп-септігін тигізерлігі көрінбеді. Шыгарма табигатын деп басар ойлардың көрінбегендігі көnlіне бір түрлі жабырқаушылық тұгызды. Осы бет, осы бағытпен жиын өзінің аяқталар жеріне келді-ау деген кезде гана берінен бөлек қияга өрлегендей ойды Габит Мұсірепов айтты. Қаншама қайталап оқысам да ылғи жаңа бір ой, жаңа бір көркемдікті, бұрын байқамай кеткен терендейті табам дегендей, шыгарманың көп-көп қасиеттерін көргендігі, оны шын көnlі, шын шынайылықпен ашқандығы жиын тынысына өзгеше леп, женілдік әкелді. Сонда ол ең негізгі деп екі ескертпесінің барын білдірді. Бірінші – Қодар өлімі қазақ табигатына сәйкеспейтін, онысы басқа жүрт көзіне катал, мейірімсіз етіп көрсететін көрініс десе, екінші – жігіттердің келіншектерін айырбастаулары туралы болды. Екінші ескертпені жазушы қабыл алыш, 1942 жылдан кейінгі басылымдардың ешқайсына жібермей қойды. Сондагы келісім беріп, алыш тастаганы мыналар еді:

"Осындай көп елдің баршасын қамтыган дырду, желіктиң айрықша бір айғагы сияқты аса тосын бір жаңалық шықты. Ол әңгіменің ортасындағы адамдар Құлыншактың немересі Манас пен Жігітек ішіндегі соның құрдасы – Қарахан болатын.

Кеп қуаныш ішінде Манас пен Қарахан қуанышы, тілті, бір бөлек, өзгеше бол көзге түсे беретін. Бұлар ат үстінде болса бірде сабаласып, жарысып, бірде аударысып, бірде сол ат үстінен құшактасып, қосыла өн салып кетеді. Торғай мен Жігітектің үлкендері бұл екеуінің қызығына қарап, айрықша ырза бол сүйсіне түсетін.

Кешкі уақытта қоналқага да екеуі жұбын жазбай бірге түседі. Айналасына оралып, қошамет қып журген өзге құрбы-құрдастары да көп болды. Сонда желікти, дырдулы топ бір күні Қарахан үйіне кеп түсті. Жиынга арнал, сақтап отырган мол қымыз бар екен. Аса бір күшті қою қымыз... Күзгі қымыздың өзгеше балттысы екен. Келген жүрт сілейе ішіп, қатты қызып алыш өнге басты.

Жекелеп айтқан, қосылып шулаган дырду ортасында бір кезде Манас секіріп барып, қурдастық ретімен Қараханның сары қызыл келіншегін құшактап алды да, қасына отыргызы. Ерікке қоймай өзімен бірге өн салғызып отырды. Өнге соншалық

ұста, қалжынға жүйрік, өзі онды, ашық-жарқын келіншек Манасқа өзгеше ұнап еді. Ол Қарахан кезінше бұл келіншекті қурдастық жолмен аймалап сүйіп отырып, бір кезде Қараханды қасына шакырып алды да:

— Уай, Қарахан! Осы екеуміздің достығымызда шек бар ма? — деді.

Қарахан:

— Жоқ! — деді.

— Ал қуанышымызда... Майбасарды сабаган, Құнанбайды қуган қуанышымызда шек бар ма!

— Оған да шек жоқ!

— Ендеше, сол қуаныштың айта қалғандай бір серпінін екеуміз неге көрсетпейміз?

— Ал атапы, көрсетші!

— Мен айтайын, тек сертте тұрамысың?

— Сен мениң жарға жықлассың! Тәуекел, тұрайын!

— Олай болса, екеуміз өзгеше бір туысайықшы!

— Ол қалай? Сенде де, менде де бала жоқ!

— Бала қажет емес!

— Енді қайтелең? Тамыр десе тамырмыз! Дос десе доспыз!

— Тапшы, көне, ер болсан, тапшы! — деп, жүрттың берін өзінің жұмбагымен таңдандырып, Манас біраз отырды.

— Таппадым, құрдаң! Қысылып тұрмын!

— Өзің таппасаң мен табам, дегеніме еремісің?

— Ердім!

— Шын ба?

— Өлсем де ердім, мә, қолым! — деп, Қарахан желігіп келіп қолын берді.

Бұл, тегінде, аса морт, онай құлап кеткіш қызба жігіт болатын.

Манас осы тұста екіленіп көтеріліп ат:

— Да, осындай қуанышта өзгеше бір ерлерше қуанайық! Айта қалғандай іс істейік! Кел, екеуміздің мал басты араластырган өзгеше туысқандығымыз сол болсын, тұра екеуміз қатын айырбастайық! — деп салды.

Қараханның қатыны бұл сөзді ойын көріп күле беріп еді. Бірақ Жігітек пен Тор-гайдың қымызға қызған желекле жігіттері мәз болып, сүйсіне құліп:

— Уай, ер-ай, мынау ердің сөзі гой!

— Да, мынау шын айта қаларлық серпін гой!

— Тек қолдарыңан келсін!

— Ей, екі батыр, тек ер болындар да, істендер осыны! Дәл мынау күндерде соны кешпейтін жан жоқ! — десіп, бар жиын қау көтерді. Қарахан осыған қызығып кетіп, атып тұрып:

— Бердім сертімді! Көндім ендеше! Ал бісмілда, аллауакбар! Кел, халайық, күе бол! Мынау қатын саган бақ берсін! Сенікі маган адап болсын! Ал мінеки! — деді.

Қараханның қатыны не дерін білмей үнсіз анырып, мелшиіп қалды.

Екі жігіттің осы уәделері уәде бол, сөз шынга шықты.

Манас пен бар құрбысы осы түнде Құлыншак үйықтап жатқанда сол ауылга барып, өдемі қара сүр келіншекті оятып киіндіріп ат, жәндерін айтпай Қарахан аулына өкелді. Оны осында тастап, Қараханның келиншегін қарсылығына қарамай киіндіріп, құшактап көтеріп алдып, Манастың алдына өнгеріп берді.

Сейтіп, бір-ақ кеште не үлкендеріне, не қатындардың өздеріне бір ауыз сез салмай екі жақсы келіншекті дәл мініп жүрген аттарындағы айырбастап алысты да қоя салысты.

Ертеңінде үлкендер оянып білісken, уркіскен кезде мезгіл етіп кетіп еді.

Екі аусар жігіт сол түннің ішінде екі келіншектің жылауына, каргауына, карсылығына қарамай үйленіспін қойған-ды.

Құлыншақ таңертен Манас шымылдық ішінде үйықтал жатқанда бүлінген болды. Өзін жұрт соклесін дей ме? Болмаса келінін қимай ма? Эйтеір, даурығып, камшы алып:

— Не дейді мына қашелек?! — деп, Манасты үрмай, шымылдықты бір-екі тартып кетті. Онысы ашу емес, ушық-ушық бол шыкты. Сол күні кешке екі көзі блеудей болған келін қолынан ас ішіп отырды (“Абай”, Алматы, 1942, 225—228 б.).

Сейтіп, жаңагы екі ескертпенің бірі — Қодар өліміне қатысты айтылғанды қабыл алмады. Ел арасына кеңінен танымал бул оқига өзін көп ойланып-толғануга салғаны, оның шын сырына көз жеткізу үшін талай адамдардың өнгімелеріне құлақ түргені бар, барып-барып түсінгендей болды да, қазіргідей суреттеп жеткізу токтамына келді.

“Қайтқанда” тарауы қолжазбада “Окудан қайтқанда” деп аталғаны болмаса, басылымдардың барлығында да тараулары сол өзгеріссіз күйінде қалды. Қолжазбада да, 1942 жылғы басылымда да “еді” сезі ете жи қолданылатын, бірақ соңынан оларды көп азайтты, кейде басқа сездермен алмастырды. “Жолда” аталатын тарауындағы “Ертең ол да Қарқаралыға журмек. Абайды қасына ерте жүрсін дегі. Бұл хабарды үй іші үн қатпай тыңдады да, тегіс томсарып қалды” деген сейлемдер 1955 жылғы басылымнан бастап едөуір кеңейтілді, толықтырылды:

“Ертең түске жақын Абайды үзак жолға аттандыргалы жақындары тегіс сыйртқа шыкты. Семіз құла торы атты күміс ер-тоқыммен ерттеп, Абайды соган аттандыргалы Жұмагұл үстап түр екен. Абай ен алдымен көрі өжесімен қоштасып:

— Қош, әже! — деп кеп, екі қолымен өжесінің кішкене көрі қолын қысты. Әжесі Абайдың мәндайынан иіскеп турып:

— Әруақ қолдасын, жолын болсын, Абайжаным! — деді. Өзгелермен алыстан гана “қош, қош” десіп Абай атына қарай журе берді. Шешесі Жұмагұлдың қолынан торы аттың тізгінін алып Абайды:

— Кел! — деп шақырып алып, “бісмілда” деп езі аттандырды. Баласы атқа қонып, журуге ынғайланып тізесін қымтай бергенде, Үлжан өзінің үлкен ақ саусактарын торы аттын жалына салды. Бір нөрсе айтатын сияқты. Абай осының ангарын анасының жүзіне қараганда, Үлжан бұған біраз көз салып турып:

— Балам, үлкендер бірде тату, бірде араз бола береді. “Күндеңстің күлі күндес” дегенді сен білмей-ақ қой. Бөжекенді көрген жерде сөлемінді түзу бер. Бір кезде жақсы жақынның еді. Кім тентек, кім макул — қайдан білдің. Экен дүшпан десе, сен әділ бол. Жамандыққа кім табылмайды дейсің, жанашырдан айрылма, — деді.

Абай жүріп кетті. Артына бірнеше бұрылып қараганда аналары үйге кірмей үзак қарап түр екен. Шешесінің сонғы сезі Абайдың құлагына өлі естіліп тұрган сияқты. Қазірде бұның жаны ашыган тілеулесі Вежей” (“Абай жолы”, Алматы, “Жазушы”, 1989, 74-бет).

Бөлек-бөлек қағаздарга, кейде дәптер беттеріне жазылған қосымшаларын қай түстен орын алатындығын көрсетіп отырган. Ал көркемдігі жоғары көріністерден енбей қалғандарын барлық қолжазбалар мен басылымдарды мұқият салыстырып, анықтап барып қалпына келтірсе де артықтық етпейді. Мәселен, Жанак ақынга бай-

ланысты окига қолжазба мен 1942 жылғы басылымда бар да, кейінгі жарияланымда-рында жок. Сол кейінгі жарияланымдары “Садақ Қадыrbайдың айтуында жай ақын емес. Өзінше бір көреген жан сияқты” дегенмен гана шектелген. Садақ деп отырганы — Жанак. Жанак Шеже, Марабай сияқты Абайдың ете жоғары бағалаган ақында-рының бірі. Мүмкін роман оқигасына тікелей араластығы болмаған соң қысқартқан да шыгар, ал оның қасиет дарыған ақын екендігін мыналардың өзі-ақ көрсетіп тұр.

“Соның мысалына осы Сыбан ішінде болған бір оқиганы айтты. Жанак Най-манның қалың бір тобына келсе, көп қазы мен төрениң басын қосқан жері екен. Жұрт ақылдасып жатқан кез болса керек. Жанактың астына мінген шұбар аты бар екен. Соны шідерлең отқа қойып, өзі топ ішіне келеді. Аты жайылып жүріп оқшау отырган екі-үш жігіттің тұсына барыпты. Әлгі жігіттердің бреуі шұбарға көзі түсіп отырганда, шұбар аузын арандай ашып есінейді. Жігіт жантайып жатып байқап қапты. Шұбардың таңдайында бармактай қалы бар екен. Осыны белгі етіп жанағы жігіт шұбарға дау салады. Жанакты қазының алдына апарып “Мына шұбар ат менікі, тай күнінде жоғалған болатын. Таныдым. Өзіме алып берсөндер екен” деп арыз етеді. Жанак: “Өз малым, құлынынан мәлім еді, бекер айтасың” деп дауласса, жігіт тоқтамайды. “Сенің тайыңың белгісі не?” дегенде таңдайындағы қалы айтып: “Нанбасандар аузын ашып көріндерші. Соның өтірік болса, менікі болмай-ақ қойсың” депті жөне осы аттың өзінікі екенине жанын береді... Жұрт қарал жібергенде жігіттің айтқаны дөл шыгады да, қазылар шұбар атты жігітке бүйірады. Жанак сол арада ер-токымын алыш, атты беріп жатып:

Жанын берген Жанактың шұбарын жер,
Мына адам бұл шұбарды менікі дер.
Жақсы атыңды жаманга сатқан жанның
Бар құдай өзің біліп жазасын бер, —

дейді. Жігітке ат тиді. Оңай олжага қуанып кеткен жалақор сол арада беліндегі бел-беуінің бір үшін шұбатып, шұбар аттың мойнына байлап жетектей жөнелді. Белбеуінің бір үшін өзінің белінде буулы екен. Топтан шығып, өудем жерге барғанда жолда бір кішкентай су кездеседі. Жігіт өзі содан секіріп ете береді, бірақ шұбар ат дөл осы кезде үркіп кеп кетіп, кейін шегініп қалған екен. Жігіт жанағы суды шаллап еткізіп шалқасынан құлайды. Соган ат мүлде үркіп ортқи жөнеледі. Жігітті сүйреп тепкі-леп, быт-шыт қып кетеді. Сөйтіп, даукас жігіт өліп қалады. Сонда жанағы жүрт Жанактың жанағы сөзін есіне алыш, көрі ақынга шұбырып кеп кешірім сұрайды. “Ат сенікі екен, ақ адад малың екен, жаным, қайтып ал” дейді. Бірақ Жанак: “Атымның құны толды, алмаймын” деп сол елден атсыз кетігіті. Міне, Жанекенде осындай оқшау ірілік бар еді” дейді Сабыrbай” (№ 2 папка, 401—402-бет).

Жалпы, жазушы өзінің қажетсіз деп тапқандарын сызып тастан отырса, енді бір тұстарда ұзақ-ұзақ жөндеу, тузеулеріне үштастырады. Енбектенудің сондай процестері екінші жөне үшінші кітаптың қолжазбаларынан мол кездессе, олар бірінші кітаптың түпнұсқасынан оншалықты байқала қоймайды. Өзгертіп, жөндеулердің жиі қайталануы әркім-әркімдердің өр қылыш пікір-ұсыныстарды айтуынан соң болған сияқты.

Араб әрпінде жазылған бірінші кітап қолжазбасының көп тұстарын айрып оку көп қыныдық тұғызызады. Сарғыш, сапасы нашар осы бір қағазда да ұлы туынды жатыр-ау деген ой көкейден кетпей тұрып алады. Бірінші кітаптың осы араб әрпіндегі жазылғанин басқа нұсқасы жок. Ал екінші немесе өзге кітаптарының біраз тараула-

рының алдымен жоспарлары жасалған, онда не айтылып, не қамтылатыны көрсөтілген және оларда еңбек етуінің қылышы саты жолдары мейлінше көрінісін тапқан. “Татьянаның қырдагы өнімен” басқа кітап болып шыкканға дейін онын “Окудан қайтқанда”, “Қат-қабатта”, “Шытырман” деп аталатын тараулары “Әдебиет және искусство” журналының 1939 жылғы 6-7-8, 1940 жылғы 10-11-сандарында, осылардың Анна Никольская мен Теміргали Нұртазиннің аударуындағы үзінділері “Октябрь”, “Литература и искусство Казахстана” журналдары, “Казахстанская правда” мен “Литературная газета” беттерінде жарияланып еді. Осыларға қараша, жазушының романын жазумен қатар орыста аудармасын да бірге жүргізіп отыргандығы көрінеді.

Көп шындық көріністерді өзінің суреткерлік сүзгісінен өткізді де, ел пайымдауындағы өнгімелерді әбден сарапал, салыстырып барып көркемдеп беруге тырысты. Токпамбет, Мұсақұл оқигалары соның мысалына жатады.

Құнанбай Тобықтының старшыны, аға сұлтаны қызыметін атқарып жүрген кезінде қасындағы жақын атарманы Бежей болады. Бежеймен курдас Майбасар “Орнынды маган ки” деп жүріп, ақыры оны Құнанбаймен араздастырып тынады. Ол күндерде Кекшени Қаратай, Көтібақты Байсал, Торғайды Құлыншақ, Кішекенді Түсіп билеп тұрған, олардың бәрі де Құнанбайга қарсы жаққа шыгады. Солар бар, атақты би Қисық, тагы басқалар бар — Қаратай аулында топ қурып отырганда Аргын-Найманның шешені, жақсысы кім деген сез шығып қалады. Қисық “Кім шешен?” дегендеге, Қаратай отырып “Құнанбай шешен” дейді. Байсал бір қарап қойылғы. Біраз өткенде “Мырза кім?” дейді, тагы да Қаратай “Құнанбай” дейді. Сол кезде Байсал “Не оттап отырысын, ендеше неге алымасыз” дейді дауыс көтеріп. Қаратай “Мен Құнанбайдың өзге мінін табам ба, жалғыз-ақ, “негылайыны” жоқ кой” дейді. Отырган топ Қаратай сезді бұрып алды деп тарап кетеді. Құнанбай бұл өнгімені естігенде “Онысы рас, адамның не нөрсе қасиеті болса, сол нөрсе міні де” дегендеге айтты. Сол белінүү, сондай топ құрудың соны барып-барып Тоқпамбеттегі төбелеске жалгасады.

Тоқпамбет — Бежейдің қыстауы. Ерегіспен Құнанбай жағы өүелі олардың аттарын қуып алымасады, сонынан ауылга шабады. Сонда Тұрсынбай, Балағаздар бір-біrine қарсы балта алып жүгіріседі. Женген Құнанбай Бежейден бастап тығылғандардың барлығына дуре соқтырады. Бұдан тұган даудың арты Қарқаралындағы бас қосуға барғыздырады да, ол жерден бала алмасатын болып қайтысады. Араздық мұнымен бітпейді, Құлыншақ балаларының атшабарды, Майбасарды сабауы себеп болып, Мұсақұл оқигасын тудырады. Құнанбай қолы Жидебайға, Жігітек қолы Мұсақұлға жиналады. Ат құйрығын сүзіп алып, шабысып, қактығысуы үш күнге созылады.

Екі араның ушынган дауына бітім сұрап Төттімбет, Баймұрын жүреді. Бірақ Құнанбай “Кек шекпенді кигізіп, бойын кездетіп айдағанда тоқтамасам, одан бері тоқтамаймын” деп ырық бермей қояды. Бұл сезді естіген Бежей, Байсалдар “Кек шекпенді біздің мырза пішкен жоқ, төнірім пішкен. Кімге бұйыртса сол киер” дейді.

Бітім сұрап барғанда Құнанбайдың өлгідей дегені үшін Баймұрын қарсы жакты бие соыйып шақырады да, Құнанбайды шақырмайды. Сонда Аргынның ақ серкесі Алшынбайға Құнанбай “Менін жауыма неге асын береді?” дейді. Бұны естіген Баймұрын Алшынбайға келіп “Шолақ байтал Тобықты мениң тенім бе еді, мениң асымды билемек пе!” деп, “Аргынга сезін бермеді!” деп ашууланып, атын басқа сабап кетеді. Омбыға айдалуына осы себеп болады. Айдалып бара жатып жақын кіслеріне “Артынан арыз бармасын, не сұраса да беріңдер” дейді. Олар Мұсақұл, Ботқы, Шұқырку-дық, Мұздыбай сияқты сұраган он бес қыстау және есепсіз көп мал береді. Артынан

арыз бармай аман-сау оралған Құнанбай он бес қыстауды қайта қайтарып алады. Жанжалға себепші болған Наданбай мен Тұрыснбайды Жетісуга жер аударады, Садыrbайдың уйін Өсерге, Мұнсызбайдың уйін Жортарға қосады.

Бірінші кітаптың соны мына бір әңгімелер өзегін негізге алушмен түйінделеді. Құнанбай айналасы Бұғылының Асаубайы дегеннің аулына құдалық жолымен барады. Онда Тобықтының жақсы мен жайсандары дегендей өншең пысық, сөзшендері жиналады, еткен де, кеткен де, заман ағымының беталысы мен жастар мінезі де сез болады, сөзден сез, әңгімендегі тұындытып Қаратай отырады. Соның ағынына еріксіз ілесіп кеткен Абай бәрінің алдын орап сүріндіре береді, бір-екі жерде килігемін деп Құнанбайдың да беті қайтады. Жұрт тарап, өздерімен-өздері онаша қалғанда ол реніші мен ашуын “Маган тиғен саган да тиғен екен. Алдыма кісі шығармаймын деуші едім. Шіркін, Қаратай-ай! Бөжеймен араз қып еді, сені мен мені де керістірді, енді халық көзінше менімен таласпа!” деп білдіреді. Осылардан тұындытып романда Құнанбайга мынадай сөздерді айтқыздырады: “— Ең өүелі, арзан мен қымбаттың паркын айырмайсың. Өзіндегі барынды арзан үстайсың. Бұлдай білмейсің. Көп күлкіге, болымсыз ермекке асылынды шашасың. Жайдаксың. Жайдак суды ит те, құс та жалайды. Екінші, дос пен қасты сараптамайсың. Досқа — досша, қасқа — қасша қырын жоқ. Ішінде жатқан сыр үшігі жоқ. Жұрт бастайтын адам ондай болмайды. Басына ел үйрілмейді. Үшінші, орысшылсың. Солай қарай дей қойып барасың”. Алдыңғы екеуі дерек айтушылар әңгімелерінде бар да, соңғы “орысшылсың” дегенді жазушы өз жаңынан қости.

Енді барлық басылымдар мен түпнұсқаны мұқият салыстыру нәтижесінде 1989 жылы жарық көрген нұсқага мына секілді түзету, толықтырулар енгізіліп, баспага ұсынылып отыр.

Қайтқанда

“Тегі, алдыңғы ата бізден бақытты да. Бұндай лагнетті өз тұсында көрмейті” (“Абай жолы”, 1-кітап. “Абай”, “Жазушы”, 1989, 17-бет), “Сонда Құнанбайдың он жағында отырган” (19-бет), “малқорда бықсық байлар” (39-бет), “Бірақ осы дәл әлгіндей қып айтқан Кіші жүз Марабай деген ақын деуші еді Жанекен, – деді. Жанекесі — Жанак еді” (42-бет), “Асанқайғы, Бұқар жырау, Марабай мен Жанак, Шортанбай, Шеже, Сыбанбай, Балта, Алпыс ақын” (43-бет), “Бірақ сол саналы қайғының өжесі мен анасы бар болса да, дәл өзінің өкесі Құнанбайдың, аға сұлтанның жоқ екенін аңгарды. Оның аузынан мұрат-мақсатын таратып айтқанын сезді, естімеді — естісем деп ынтықкан жоқ” (44-бет).

Қат-қабатта

“... ауылдары қайда түнеп, қайда қонып бара жатқанын” (51-бет), “Аздан соң бөктер тауды аралап өтіп, Қарашоқының бауырындағы көк аланға шықты” (51-бет), “Бәрін жиганда да Құнанбай өүелі өр елдің ру басыларын қасына алып отырып, арттагы көпшілігіне сол ру басылармен өз атынан сөлем айтып жигызған. Көтібақ Байсал мен өз атынан айрықша сөлем айтып, шапқыншы қылып та Көтібактың өз жігіттерін жұмсал еді.

Соңғы уақытта да өзі Қарашоқыны алғаннан бері Құнанбай Байсалға бір уәде берген. Шыңғыстагы қыстауы аз, саны мол Көтібактың жерін молайтпак еді. Көтібақ

Жігіткен жерлес. Бұрын бар Тобықтыны билеген Кенгіrbай тұсында Шыңғыс ішінен жақсы, күйқалы қыстаудың бәрін басып алып, әлі нық баурап келеді. Енді басы есken, малы есken және ол күндерде жер есесі дұрыстап тимеген Көтібакты сол Жігіткен жер өнеріп ырзала мақшы.

Жаз ортасынан бері жатып алды. Бежейден жырып алып баурына тартқанда, өсіресе, айқын сездіріп, қызықтырып қояттын. Сол Байсалдың өз сыбагасына арнаган бір қыстау болатын, ол қыстау бүгін Бежей отырган атақты Токпамбет.

Кунанбай өзір өз басы алар жерін алғанмен Байсалды жайлатаңған-ды. Оның бер жағында Байсал Жігітек жерін келемен, жолмен алатын шыгармыз деуші еді. Кунанбайдан “өнеремінді” естігенде Байсал да үндемейтін. Екеуі бірге жасасып, қабакпен үгысатын болғаннан бері, тегінде, Байсал үндемессе ол көнтегені. Қарсы болған жерінде ол қолма-қол бір-ақ томырылатын. Мына жолы әлі күнге сол үндемеүмен келеді. Көтібакты жаздан бері Кунанбайдың дегенінен шет жайылдырган емес. Билетіл, ырқына көніп, түсімді беріп көрейін — кайда, қалай апаар екен деп байлаган еди.

Ал соңғы екі-үш күnnің іші шатасып, шиеленісіп барады. Енді Токпамбет зорлықпен тимесе, берекемен тиетін емес. Зорлықпен жылатып тартып алып береке таба ма? Және, өсіресе, Жігітек өрі көп, өрі аталы мықты ру. Өзінде Кунанбаймен тіреспін жүрген Бежей бар. Ол Көтібакқа ата қыстауын ұзақ бауратып, құтты қоныс қып қоя ма? Зорлықтың да қайта оралар орайы болмай ма? Сонда Бежей Байсалга Тоқпамбетті байыргы, тұрақты қыстау етіп негып шыдап отырады? Негылса, зорлықпен алғанның тубі қайыр болар деп айтудың күни. Бір алуын алса да, артынан аударып тастап жібермесе.

Міне, бүгінгі күн үндемей, ауыз ашпай Кунанбай қасында жүрген Байсалдың іші осылай еді” (64-бет).

Жолда

“Кең үйдің іші құлазығандай. Дағдыдан тыс оңаша” (69-бет).

Шытырманда

“... тағы басқа оқымысты кісілер арқылы үйде отырганда оқып отырам деп” (105-бет), “де бел шешіп жайланаңып, осы егей шешесінің үйінде қала тұратын болды” (120-бет), “және жайлауга қарай тартқанда бұл елдің үдерес көшем деп жаппалап қонып отыратын өдеті бар. Қоңыл қосылар күн болса, жарық айлы түндерде ерке жардышқа оңаша жаппасына кіру ертегідей рақат кой. Өзі көрмесе де, Абайдың өзге ересек жігіттерден көп естіген рақат шагы осы болушы еді” (127-бет).

Қияда

“Абай бұл келген елдің берін көріп, жай-куйлерін сұрастырып, тегіс жайластырып шыкты” (226-бет), “Асылбектермен айрылыспай, бірге сапар шегеттініне Абай көнілденіп қалды. Ерболды осыдан соң сөйлеткен жоқ” (241-бет), “Елдің ауыртпалағын жете біліп, толық таныган жас жігітті қазірде Қадыrbай өзінің бір тұргылас замандастында танып еді” (242-бет), “Жұт артынан ел атаулы елдігінен айрылып,

індеген көрген малдай болып қалатынын кез көріп жүр” (242-бет), “Ойлары бар ма? Сондайлық баянсыз тірлік үстінде отырып іргелі елмін деп қайтіп айтады. Жел қуган қаңбақ болмай, ел болудың шаруасын ойлаган бар ма? Осы туралы” (242-бет), “аұмаган киіз туырлық, айнымаган тәрт түлік — баршасы да” (243-бет), “Ендеше, осы дүниедегі бар жүртты өзінен кем санаитын қазақ, дәл сол дүниедегі ең панасыз жүрт екен” (243-бет), “Жүрттан үлгі алмай, өзгеге бермеген – сол біздің халық. Себебі не? Себебі, жалғыз, оқшау жасап” (244-бет), “Бірақ сонда да жүректе жалын жоқ, ойында байлау да жоқ” (249-бет), “Құдайбердінің сөзі рас. Құнанбай Абайды болыс сайламақ болатын” (263-бет).

M A Z M Y N Y

БИРТУАР (Т. Әкімов)

15

ҚАЙТҚАНДА

15

ҚАТ-ҚАБАТТА

57

ЖОЛДА

83

ШЫТЫРМАНДА

119

БЕЛ-БЕЛЕСТЕ

155

ӨРДЕ

195

КИЯДА

235

ТҮСІНІКТЕР

308